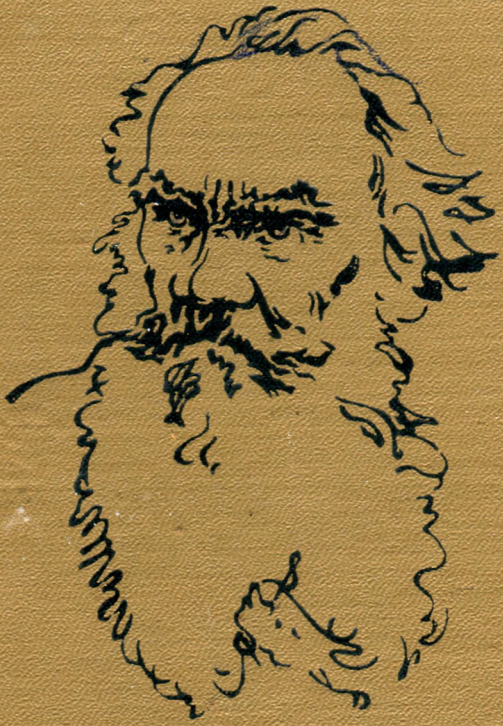

Л. М. ТОЛСТОЙ

Л. М. ТОЛСТОЙ

ТВОРИ
В ДВАНАДЦЯТИ ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ — 1960

Л. М. ТОЛСТОЙ

ТОМ X

ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ, П'ЄСИ

(1872—1000)

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ — 1960

Переклад здійснено за виданням:
Л. Н. Толстой. Собрание сочинений в четырнадцати томах
Гослитиздат, М., 1952 — 1953. Томи X, XI та XII.

ПОВІСТІ
ТА ОПОВІДАННЯ

КАВКАЗЬКИЙ БРАНЕЦЬ

I

Служив на Кавказі офіцером пан один, на прізвище Жилін.

Одержав він якось листа з дому. Пише йому старенька мати: «Стара я вже стала, і хочеться перед смертю побачити коханого синочка. Приїзди зі мною попрощатися, поховай, а там і з богом їдь знову на службу. А я тобі й наречену нагледіла: і розумна, і гарна, і добро має. Сподобається тобі, може й одружишся і зовсім залишишся».

Жилін і задумався: «І справді, немічна вже старенька стала; може, не доведеться й побачити. Поїхати; а якщо дівчина гарна — то й одружитися можна».

Пішов він до полковника, дістав відпустку, попрощався з товаришами, поставив своїм солдатам четверо відер горілки на прощання і зібрався їхати.

На Кавказі тоді війна була. На дорогах ні вдень ні вночі не було проїзду. Як тільки хто з росіян від'їде чи відійде од фортеці, татари або уб'ють, або заберуть із собою в гори. І вже так повелося, що двічі на тиждень з фортеці у фортецю ходили охоронці-солдати. Попереду і позаду йдуть солдати, а посередині їдуть люди.

Сталося це влітку. Зібрались на світанку обози за фортецею, вийшли охоронці-солдати і рушили дорогою. Жилін їхав верхи, і віз його з речами ішов в обозі.

Їхати було двадцять п'ять верст. Обоз ішов поволі; то солдати зупиняться, то в обозі колесо в когось спаде або кінь стане, і всі стоять — чекають.

Сонце вже й за полудень повернуло, а обоз тільки половину дороги пройшов. Курява, спека, сонце так і палить, і заховатися ніде. Голий степ; ні деревця, ні кущика при дорозі.

Виїхав Жилін уперед, зупинився і чекає, поки підійде обоз. Чує, позаду на ріжку заграли — знову стояти. Жилін і подумав: «А чи не поїхати самому, без солдатів? Кінь у мене добрий, якщо й наскочу на татар — утечу. Чи не їхати?..»

Зупинився, думає, що робити. І під'їздить до нього на коні інший офіцер, Костилін, з рушницею, і каже:

— Їдьмо, Жилін, самі. Несила терпіти, їсти хочеться, та й спека. На мені сорочку хоч викрути.— А Костилін чоловік огрядний, гладкий, увесь червоний, а піт з нього так і ллє. Подумав Жилін і каже:

— А рушниця заряджена?

— Заряджена...

— Ну, то їдьмо. Тільки умова — не роз'їжджатися.

І поїхали вони вперед по дорозі. Їдуть степом, розмовляють та поглядають на всі боки. Навколо далеко видно.

Тільки скінчився степ, увійшла дорога поміж двох гір в ущелину. Жилін і каже:

— Треба виїхати на гору поглянути, а то тут, чого доброго, вискочать із гори, і не побачиш.

А Костилін каже:

— Чого дивитись. Їдьмо далі.

Жилін не послухав його.

— Ні,— каже,— ти почекай внизу, а я тільки гляну.

І пустив коня ліворуч, на гору. Кінь у Жиліна був мисливський (він за нього сто карбованців заплатив у табуні ще лошам і сам об'їздив); немов на крилах, виніс його на кручу. Тільки вискакав — зирк, а перед ним — за кілька гонів — стоять татари верхи. Чоловік тридцять. Він побачив, почав назад повертати; і татари його побачили, кинулися до нього, самі на скаку вихоплюють рушниці з чохлів. Припустив Жилін з кручі щодуху, кричить Костиліну:

— Виймай рушницю! — а сам думає про коня про свого: «Голубе, винеси, не зачепись ногою; спіткнешся — пропав. Доберусь до рушниці, я й сам не дамся».

А Костилін, замість того щоб почекати, як тільки побачив татар, погнав щодуху до фортеці. Канчуком шмагає коня то з одного, то з другого боку. Крізь куряву тільки й видно, як кінь хвостом крутить.

Жилін бачить — справа погана. Рушниця поїхала, з однією шаблею нічого не зробиш. Повернув він коня назад, до солдатів — думав утекти. Бачить — йому навперейми мчать шестеро. У нього кінь добрий, а в тих ще кращі, та й навперейми скачуть.

Почав він стримувати коня, хотів назад повернути, та вже розігнався кінь — не вдержати, прямо на них летить. Бачить — наближається до нього з червоною бородою татарин на сірому коні. Верещить, зуби вищирив, рушниця напоготові.

«Ну,— думає Жилін,— знаю вас, чортів: якщо живого візьмуть, посадять у яму, канчуком битимуть. Не дамся ж живим...»

А Жилін хоч невеликий на зріст, а хоробрий був. Вихопив шаблю, пустив коня прямо на червоного татарина, думає: «Або конем зімну, або шаблею зарубаю».

На відстань одного коня не доскакав Жилін — вистрілили по ньому ззаду з рушниць і влучили в коня. Вдарився кінь об землю з усього маху,— навалився Жиліну на ногу.

Хотів він підвестись, а вже на ньому двоє татар смердючих сидять, крутять йому назад руки. Рвонувся він, скинув з себе татар, та на нього ще троє позскакували з коней, почали бити прикладами по голові. Потьмарилось у нього в очах, і захитався. Схопили його татари, зняли з сідел попруги запасні, скрутили йому руки за спину, зав'язали татарським вузлом, поволокли до сідла. Шапку з нього збили, чоботи стягли, все обшукали — гроші, годинник забрали, одяг увесь пошматували. Оглянувся Жилін на свого коня. Він, бідолашний, як упав на бік, так і лежить, тільки б'ється ногами,— до землі не дістає; у голові дірка, і з дірки так і юшить кров чорна — на аршин навколо пилюгу змочила.

Один татарин підійшов до коня, почав сідло знімати — він усе б'ється; татарин витяг кинджал, перерізав йому горло. Засвистіло з горла, тріпнувся — і дух вийшов.

Зняли татари сідло, збрую. Сів татарин з червоною бородою на коня, а інші підсадили Жиліна до нього на сідло, а щоб не впав, прив'язали його ременем за пояс до татарина і повезли в гори.

Сидить Жилін за татарином, похитується, тикається обличчям у смердючу татарську спину. Тільки й бачить перед собою дебелу татарську спину та шию жилаву, та брита потилиця з-під шапки синіє. Голова в Жиліна розбита, кров запеклася над очима. І не можна йому ні зручніше сісти на коні, ні кров обтерти. Руки так скручені, що в ключиці ломить.

Їхали вони довго з гори на гору, переїхали убрід річку, виїхали на дорогу і поїхали лощовиною.

Хотів Жилін примічати дорогу, куди його везуть, та очі замазані кров'ю, а повернутися не може.

Стало смеркати; переїхали ще річку, почали підніматися по кам'яній горі, запахло димом, загавкали собаки. Приїхали в аул [1]. Позлазили з коней татари, зібралися діти татарські, оточили Жиліна, верещать, радіють, почали камінням кидати в нього.

Татарин відігнав дітлахів, зняв Жиліна з коня і покликав наймита. Прийшов ногаєць, вилицюватий, в самій сорочці. Сорочка подерта, груди голі. Наказав щось йому татарин. Приніс наймит колодку: два чурбаки дубові на залізні кільця насаджені, і в одному кільці пробійничок і замок.

Розв'язали Жиліну руки, наділи колодку і повели в сарай; штовхнули його туди і замкнули двері. Жилін упав на гній. Полежав, намацав у темряві, де м'якше, і ліг.

II

Майже всю ніч не спав Жилін. Ночі короткі були. Бачить крізь щілинку — розвиднятися почало. Підвівся Жилін, розколупав щілинку більшу, почав дивитися.

Видно йому крізь щілинку дорогу — з гори йде, праворуч сакля татарська, два дерева біля неї. Собака чор-

[1] Аул — татарське село.

ний лежить на порозі, коза з козенятами ходить — хвостиками помахують. Бачить — з-під гори йде татарка молоденька, в сорочці барвистій, без пояса, в штанях і чоботях, голова каптаном покрита, а на голові великий дзбан бляшаний з водою. Іде, плечима похитує, перегинається, а за руку татарча веде брите, в самій сорочині. Пройшла татарка з водою в саклю, вийшов татарин учорашній з червоною бородою, в бешметі у шовковому, на поясі кинджал срібний, в черевиках на босу ногу. На голові шапка висока, смушкова, чорна, назад заломлена. Вийшов, потягується, борідку червону погладжує. Постояв, наказав щось наймитові і пішов кудись.

Проїхали потім на конях двоє хлопців до водопою. У коней храп мокрий. Вибігли ще хлопчаки бриті в самих сорочках, без штанів, зібралися купкою, підійшли до сарая, взяли хворостину і тичуть у щілинку. Жилін як ухне на них: заверещали дітлахи і кинулися тікати — тільки коліна голі виблискують.

А Жиліну пити хочеться, в горлі пересохло. Думає: «Хоч би прийшли провідати». Чує — відмикають сарай. Прийшов червоний татарин, а з ним ще один, менший на зріст, чорнявенький. Очі чорні, ясні, рум'яний, борідка маленька, підстрижена; обличчя веселе, усміхнене. Одягнений чорнявий ще краще: бешмет шовковий синій, галунчиком обшитий. Кинджал на поясі великий, срібний; черевички червоні, сап'янові, теж сріблом обшиті. А на тонких черевичках ще одні, товсті черевики. Шапка висока, з білого смушку.

Червоний татарин увійшов, сказав щось, ніби лається, і став, сперся на одвірок, кинджалом ворушить, вовкувато, спідлоба поглядає на Жиліна. А чорнявий — рухливий, жвавий, так увесь наче на пружинах і ходить — підійшов прямо до Жиліна, сів навпочіпки, вискалюється, поплескав його по плечу, щось почав швидко-швидко по-своєму лопотіти, очима підморгує, язиком прицмокує. Все примовляє:

— Корошо урус! Корошо урус!

Нічого не зрозумів Жилін і каже:

— Пити, води попити дайте.

Чорнявий сміється.

— Корошо урус,— усе по-своєму лопоче.

Жилін губами і руками показав, щоб напитися йому дали.

Чорнявий зрозумів, засміявся, виглянув у двері, покликав когось:

— Діно!

Прибігла дівчинка, тоненька, худенька, років тринадцяти і обличчям на чорнявого схожа. Видно, що дочка. Теж очі чорні, ясні і з себе вродлива. Одягнена в сорочку довгу синю, з широкими рукавами і без пояса. На полах, на грудях і на рукавах облямовано червоним. На ногах штани і черевички, а на черевичках другі з високими підборами, на шиї намисто, все з російських полтиників. Сама простоволоса, коса чорна, і в косі стрічка, і на стрічці почеплені бляхи і карбованець срібний.

Наказав їй щось батько. Побігла і знову прийшла, принесла невеликий дзбанок бляшаний. Подала воду, сама сіла навпочіпки, вся вигнулася так, що плечі нижче колін опустились. Сидить, очі широко розкрила, дивиться на Жиліна, як він п'є,— наче на звіра якогось.

Подав їй Жилін назад дзбанок. Вона як відскочить,— немов коза дика. Навіть батько засміявся. Послав її ще кудись. Вона взяла дзбанок, побігла, принесла хліба прісного на дощечці круглій і знову сіла, вигнулась, очей не зводить — дивиться.

Пішли татари, замкнули знову двері.

Трохи згодом приходить до Жиліна ногаєць і каже:

— Айда, хазяїн, айда!

Теж не знає по-російськи. Тільки зрозумів Жилін, що наказує йти кудись.

Пішов Жилін з колодкою, шкутильгає, ступити не можна, так і вивертає ногу набік. Вийшов Жилін за ногайцем. Бачить — село татарське, хат десять, і церква їхня, з башточкою. Біля однієї хати стоїть троє осідланих коней. Хлопчаки тримають за поводи. Вискочив з цієї хати чорнявий татарин, замахав рукою, щоб до нього йшов Жилін. Сам сміється, все говорить щось по-своєму, і зник за дверима. Увійшов Жилін в хату. Горниця гарна, стіни глиною гладенько вимазані. Попід передньою стіною пуховики барвисті складені, по боках висять килими дорогі; на килимах рушниці, пістолети, шаблі — усе в сріблі. В одній стіні грубка маленька врівень з долів-

кою. Долівка чиста, як тік, і весь передній куток засланий повстю; на повсті килими, а на килимах — пухові подушки. І на килимах у самих черевиках сидять татари: чорнявий, червоний і троє гостей. За спинами у всіх пухові подушки підкладені, а перед ними на круглій дощечці млинці просяні, і масло коров'яче, розігріте в мисці, і пиво татарське — буза, у глечику. Їдять руками, і руки всі в маслі.

Схопився чорнявий, звелів посадовити Жиліна осторонь, не на килим, а на голу долівку, сів знову на килим, частує гостей млинцями й бузою. Посадовив наймит Жиліна на місце, сам роззув верхні черевики, поставив у рядок біля дверей, де й інші черевики стояли, і сів на повсті ближче до хазяїв, дивиться, як ті їдять, слину ковтає.

Поїли татари млинці, прийшла татарка в штанях і в сорочці такій самій, як і в дівчини; голова хусткою пов'язана. Забрала масло, млинці, подала цебрик добрий і глечик з вузьким носком. Почали мити руки татари, потім склали руки, сіли навпочіпки, подмухали на всі боки і молитви прочитали. Поговорили по-своєму. Потім один з гостей-татар повернувся до Жиліна, почав говорити по-російськи.

— Тебе,—каже,—узяв Казі-Мугамед,—сам показує на червоного татарина,— і віддав тебе Абдул-Мурату,— показує на чорнявого.— Абдул-Мурат тепер твій хазяїн.

Жилін мовчить. Почав говорити Абдул-Мурат і все показує на Жиліна, і сміється, і примовляє:

— Солдат урус, корошо урус.

Перекладач каже:

— Він тобі наказує додому листа писати, щоб за тебе викуп прислали. Як надішлють гроші, він тебе відпустить.

Жилін подумав і каже:

— А чи багато він хоче викупу?

Порадилися татари; перекладач і каже:

— Три тисячі монет.

— Ні,— каже Жилін,— цього заплатити не можу.

Схопився Абдул, почав руками махати, щось говорити Жиліну,— думає, що той зрозуміє. Переклав перекладач, каже:

— А скільки ти даси?

Жилін подумав і каже:

— П'ятсот карбованців.

Тут татари раптом заговорили швидко, всі разом. Почав Абдул кричати на червоного, залопотів так, що слина з рота бризкає.

А червоний тільки очі мружить та язиком прицмокує.

Замовкли вони, перекладач каже:

— Хазяїнові викупу мало п'ятисот карбованців. Він сам за тебе двісті карбованців заплатив. Йому Казі-Мугамед був винен. Він тебе за борг узяв. Три тисячі карбованців, менше не можна взяти. А не напишеш, в яму посадять, шмагатимуть канчуком.

«Ех,— думає Жилін,— з ними що більш боятися, то гірше буде».

Схопився на ноги і каже:

— А ти йому, собаці, скажи, що коли він мене лякати хоче, то й копійки не дам, та й писати не буду. Не боявся і не боятимуся вас, собак!

Переказав перекладач, знову заговорили всі зразу.

Довго лопотіли, схопився чорнявий, підійшов до Жиліна.

— Урус,— каже,— джигіт, джигіт урус!

Джигіт по-їхньому значить «молодець». І сам сміється; сказав щось перекладачеві, а перекладач каже:

— Тисячу карбованців дай.

Жилін на своєму наполягає: «Більш п'ятисот карбованців не дам. А вб'єте — нічого не візьмете».

Поговорили татари, послали кудись наймита, а самі то на Жиліна, то на двері поглядають. Прийшов наймит, і йде за ним чоловік якийсь, товстий, босий та обшарпаний; на нозі теж колодка.

Так і ахнув Жилін — пізнав Костиліна. І його піймали.

Посадовили їх поряд; почали вони розповідати один одному, а татари мовчать, дивляться. Розповів Жилін, що з ним трапилося; Костилін розповів, що кінь під ним став і рушниця осічку дала і що оцей самий Абдул наздогнав його і в полон узяв.

Схопився Абдул, показує на Костиліна, щось каже. Переклав перекладач, що вони тепер обидва належать

одному хазяїнові, і хто раніше гроші дасть, того раніше й відпустять.

— От,— каже до Жиліна,— ти все гніваєшся, а товариш твій смирний; він написав листа додому, п'ять тисяч монет надішлють. От його й годуватимуть добре і кривдити не будуть.

Жилін і каже:

— Товариш як хоче, він, може, багатий, а я не багатий. Я,— говорить,— як сказав, так і буде. Хочете — вбивайте, користі вам не буде, а більше п'ятисот карбованців не напишу.

Помовчали. Раптом як схопився Абдул, дістав скриньку, вийняв перо, паперу клапоть і чорнило, тицьнув Жиліну, плеснув по плечу, показує: «Пиши». Погодився на п'ятсот карбованців.

— Зачекай ще,— говорить Жилін до перекладача,— скажи ти йому, щоб він нас годував добре, одягнув, узув як слід, щоб тримав разом, нам веселіше буде, і щоб колодку зняв.

Сам дивиться на хазяїна і посміхається. Посміхається і хазяїн. Вислухав і каже:

— Одяг щонайкращий дам: і черкеску, і чоботи, хоч женитися. Годуватиму, як князів. А коли хочуть жити разом, хай живуть у сараї. А колодку не можна зняти — втечуть. На ніч тільки зніматиму.— Підскочив, плескає по плечу.— Твоя хорош, моя хорош.

Написав Жилін листа, а на листі не так написав,— щоб не дійшов. Сам думає: «Я втечу».

Відвели Жиліна з Костиліним у сарай, принесли їм туди кукурудзиння, води в глечику, хліба, дві черкески старі і чоботи зношені, солдатські. Мабуть, з убитих солдатів постягали. На ніч зняли з них колодки і замкнули в сараї.

III

Жив так Жилін з товаришем місяць цілий. Хазяїн усе сміється: «Твоя, Іван, хорош,— моя, Абдул, хорош». А годував погано — тільки й давав, що хліб прісний з просяного борошна, коржами печений, а то й зовсім тісто сире.

Костилін ще раз написав додому, все чекав грошей і нудьгував. Цілими днями сидить у сараї, і лічить дні, коли лист прийде; або спить. А Жилін знав, що його лист не дійде, а другого не писав.

«Де,— думає,— мати стільки грошей візьме, щоб за мене заплатити. І так вона з того більше жила, що я посилав їй. Якщо їй п'ятсот карбованців зібрати, треба розоритися вкрай; бог дасть — і сам виберусь».

А сам усе роздивляється, випитує, як йому тікати.

Ходить по аулу, посвистує, а то сидить, щось майструє, або з глини ляльки ліпить, або плете кошики з лози. А Жилін на всяке рукоділля майстер був.

Виліпив він одного разу ляльку, з носом, з руками, з ногами і в татарській сорочці, і поставив ляльку на дах. Пішли татарки по воду. Хазяїнова дочка Дінка побачила ляльку, покликала татарок. Поставили дзбани, дивляться, сміються. Жилін зняв ляльку, подає їм. Вони сміються, а не наважуються взяти. Залишив він ляльку, пішов у сарай і дивиться, що буде.

Підбігла Діна, озирнулася, схопила ляльку й побігла.

Вранці дивиться, на світанку Діна вийшла на поріг з лялькою. А ляльку вже клаптиками червоними прибрала і колише, наче дитину, сама по-своєму примовляє. Вийшла баба, почала її лаяти, вихопила ляльку, розбила її, послала кудись Діну на роботу.

Зробив Жилін другу ляльку, ще кращу, віддав Діні. Принесла одного разу Діна глечик, поставила, сіла й дивиться на нього, сама сміється, показує на глечик.

«Чого вона радіє?» — думає Жилін. Узяв глечик, почав пити. Думав — вода, а там молоко. Випив він молоко.

— Хороше,— каже.

Як зрадіє Діна!

— Корошо, Іван, корошо! — і скочила, заплескала в долоні, вихопила глечик і побігла.

І з того часу почала вона йому щодня крадькома молоко носити. А то роблять татари з козячого молока коржики сирні і сушать їх на дахах. Так вона ці коржики йому потай приносила. А то якось зарізав хазяїн барана, так вона йому шматок баранини принесла в рукаві. Кине і втече.

Була одного разу велика гроза, і дощ цілу годину мов з відра лив. І скаламутились усі річки. Де брід був, там на три аршини вода пішла, каміння перевертає. Всюди ручаї течуть, гуркіт стоїть у горах. От як минула гроза, скрізь по селу ручаї біжать. Жилін випросив у хазяїна ножик, вирізав валик, дощечки, колесо зробив, а до колеса з двох кінців по ляльці приладнав.

Принесли йому дівчатка клаптиків, одягнув він ляльок: одна — чоловік, друга — жінка; приладнав їх, поставив колесо на ручай. Колесо крутиться, а ляльки підскакують.

Зійшлося все село: хлопчаки, дівчатка, жінки; і татари прийшли, язиками прицмокують.

— Ай, урус! Ай, Іван!

Мав Абдул годинник російський, поламаний. Покликав він Жиліна, показує, язиком прицмокує. Жилін каже:

— Давай полагоджу.

Узяв, розібрав ножиком, розклав; знову склав, віддав. Іде годинник.

Зрадів хазяїн, приніс йому бешмет свій старий, саме шмаття, подарував. Що вдієш — узяв: хоч уночі буде чим укритися.

З того часу пішла про Жиліна слава, що він майстер. Почали до нього з далеких сіл приїжджати: хто замок на рушницю чи пістолет полагодити принесе, хто годинника. Привіз йому хазяїн інструмент: і щипчики, і свердлики, і терпужок.

Захворів якось татарин, прийшли до Жиліна:

— Піди полікуй.

Жилін зовсім не знає, як лікувати. Пішов, подивився, думає: «Може, й сам видужає». Пішов у сарай, узяв води, піску намішав. При татарах пошепотів на воду, дав випити. Видужав, на його щастя, татарин. Почав Жилін трохи розуміти по-їхньому. І деякі татари звикли до нього, коли треба, кличуть: «Іван, Іван»; а інші все, як на звіра, скоса поглядають.

Червоний татарин не любив Жиліна. Як побачить, насупиться і одвернеться або вилає. Був ще у них дід. Жив не в аулі, а приходив з-під гори. Бачив його Жилін, тільки коли той у мечеть приходив богу молитися. Він був

на зріст маленький, на шапці у нього білий рушник намотано. Борідка й вуса підстрижені, білі, як пух; а обличчя зморщене і червоне, як цегла; ніс гачком, наче в яструба, а очі сірі, злі, і зубів немає — тільки двоє ікол. Іде було в чалмі своїй, костуром підпирається, як вовк озирається. Як побачить Жиліна, то захропе і відвернеться.

Пішов одного разу Жилін вниз під гору — подивитися, де живе той дід. Зійшов стежкою, бачить — садочок, огорожа кам'яна, за огорожею черешні, шепталá і хатинка з плоским дахом. Підійшов він ще ближче, бачить — вулики стоять сплетені з соломи, і бджоли літають, гудуть. І дід стоїть навколішках, порається біля вулика. Піднявся Жилін вище, щоб подивитись, і заторохкотів колодкою. Дід озирнувся — як заверещить, вихопив із-за пояса пістолет, у Жиліна вистрілив. Ледве встиг той за камінь сховатися.

Прийшов дід до хазяїна скаржитись. Покликав хазяїн Жиліна, сам посміхається і питає:

— Чого ти до старого ходив?

— Я,— каже,— йому поганого нічого не заподіяв. Я хотів подивитись, як він живе.

Переказав хазяїн. А дід лютує, сичить, щось лопоче, ікла свої виставив, махає руками на Жиліна.

Жилін не зрозумів усього, але зрозумів, що дід наказує хазяїнові повбивати росіян, а не тримати їх в аулі. Пішов собі дід.

Почав Жилін розпитувати хазяїна, що то за дід. Хазяїн і каже:

— Це велика людина! Він першим джигітом був, він багато росіян повбивав, багатий був. У нього було три жінки і вісім синів. Усі жили в одному селі. Прийшли росіяни, розорили село і сім синів убили. Один син залишився і перекинувся до росіян. Дід поїхав і теж перейшов до росіян. Пожив у них три місяці, знайшов там свого сина, сам убив його і втік. Відтоді він перестав воювати, пішов у Мекку богу молитися, тому в нього й чалма. Хто Мекку відвідав, той називається хаджі і чалму надіває. Не любить він вашого брата. Він наказує тебе вбити; та мені не можна вбити — я за тебе гроші

заплатив; та я тебе, Іване, й полюбив; я тебе не то що вбивати, я тебе й не випустив би, коли б не пообіцяв.

Посміхається, сам примовляє по-російськи:

— Твоя, Іван, хорош,— моя, Абдул, хорош.

IV

Прожив так Жилін місяць. Удень ходить по аулу або щось майструє, а як ніч зайде, затихне в аулі, тоді він у себе в сараї копає. Важко було копати, каміння заважало, та він терпугом його тер, і викопав під стіною діру, в яку вже можна було пролізти. «Аби тільки,— думає,— мені місцевість добре розвідати, в який бік іти. Та не каже ніхто з татар».

От він вибрав час, коли хазяїн поїхав: пішов після обіду за аул, на гору — хотів звідти місцевість оглянути. А коли хазяїн від'їжджав, він наказував малому за Жиліним стежити, очей з нього не зводити. Біжить малий за Жиліним, кричить:

— Не йди! Батько заборонив. Зараз людей покличу!

Почав його Жилін умовляти.

— Я,— каже,— далеко не піду — тільки на ту гору зійду; мені траву треба знайти — ваших людей лікувати. Ходімо зі мною; я з колодкою не втечу. А тобі завтра лук зроблю і стріли.

Умовив малого, пішли. Гора, як подивишся,— ніби й недалеко, а з колодкою важко; йшов, ішов, насилу видерся. Сів Жилін, почав місцевість оглядати. На південь за сарай лощовина, табун ходить, і аул якийсь у долині видно. Від аулу гора, ще стрімкіша, а за тією горою ще гора. Поміж горами ліс синіє, а там ще гори — все вище й вище піднімаються. А найвищі, білі, мов цукор, гори стоять під снігом. І одна снігова гора вище за інші шапкою стоїть. На схід і на захід — все такі самі гори, подекуди аули димляться в ущелинах. «Ну,— думає,— це все їхній край!» Почав дивитись у російський бік: під ногами річка, аул свій, садочки скрізь. На річці, мов ляльки маленькі, видно — жінки сидять, білизну полощуть.

За аулом трохи нижча гора, і за нею ще дві гори, лісом порослі; поміж двома горами синіє рівна місцевість, і на ній аж ген-ген наче дим стелеться. Почав Жилін пригадувати, коли він у фортеці вдома жив, де сонце сходило і де заходило. Бачить — саме там, у цій долині, має бути наша фортеця. Туди, поміж цих двох гір, і тікати треба.

Почало сонечко заходити. Стали снігові гори з білих — червоними; в чорних горах потемніло; з лощовин туман піднявся, і ота долина, де фортеця наша має бути, ніби вогнем спалахнула від сонячного проміння. Почав Жилін вдивлятися — бовваніє щось у долині, немов дим з димарів. І так і здається йому, що оце й є — фортеця російська.

Почало вечоріти. Чути — мулла на молитву скликає. Череду женуть — корови мукають. Малий все кличе: «Ходімо», а Жиліну і йти не хочеться.

Повернулись вони додому. «Ну,— думає Жилін,— тепер місцевість розвідав, треба тікати». Хотів він тікати тієї ж ночі. Ночі були темні — місяць убував. Як на лихо, надвечір повернулися татари. Було приїжджають вони — женуть перед собою худобу і приїжджають веселі. А цього разу нічого не пригнали і привезли на сідлі свого вбитого татарина, брата рудого. Приїхали сердиті, зійшлися на похорон. Вийшов і Жилін подивитися. Загорнули мертвого в полотно, без труни, винесли під чинари за село, поклали на траву. Прийшов мулла, зібралися діди, рушниками пов'язали шапки, пороззувалися, сіли поряд на п'яти перед мертвим.

Попереду мулла, позаду троє дідів у чалмах поряд, а за ними ще татари. Сіли, похнюпились і мовчать. Довго мовчали. Підвів голову мулла і каже:

— Алла! (значить бог).— Сказав це єдине слово, і знову похнюпились і довго мовчали; сидять, не поворухнуться. Знову підвів голову мулла:

— Алла! — і всі промовили: — Алла! — і знову замовкли. Мертвий лежить на траві — не ворухнеться, і вони сидять, наче мертві. Жоден не ворухнеться. Тільки чути, як на чинарі листячко під вітерцем повертається. Потім мулла проказав молитву, всі підвелися, підняли

небіжчика на руки, понесли. Принесли до ями; яма викопана не проста, а підкопана під землею, наче підвал. Узяли небіжчика попід руки та під литки, перегнули, спустили поволі, підсунули навсидячки під землю, склали йому руки на животі.

Приніс ногаєць комишу зеленого, заклали комишем яму, хутко засипали землею, зарівняли, а в головах небіжчика камінь сторч поставили. Втоптали землю, посідали знову поряд перед могилкою. Довго мовчали.

— Алла! Алла! Алла! — Зітхнули і встали.

Роздав рудий гроші дідам, потім підвівся, взяв канчук, ударив себе тричі по лобі і пішов додому.

Вранці бачить Жилін — веде червоний кобилу за село, і за ним троє татар ідуть. Вийшли за село, скинув рудий бешмет, закачав рукава,— ручиська великі,— витягнув кинджал, погострив на бруску. Задерли татари кобилі голову догори, підійшов рудий, перерізав горло, повалив кобилу і почав білувати, кулачиськами шкуру підпорює. Прийшли жінки, дівчата, почали мити кишки й нутрощі. Розрубали потім кобилу, перетягли в хату. І все село зійшлося до рудого на поминки.

Три дні їли кобилу, бузу пили — небіжчика поминали. Всі татари вдома були. На четвертий день, бачить Жилін — в обід кудись збираються. Привели коней, одяглись і поїхали, чоловік десять, і червоний поїхав; тільки Абдул дома залишився. Місяць саме народився — ночі ще темні були.

«Ну,— думає Жилін,— сьогодні тікати треба»,— і каже Костиліну. А Костилін злякався:

— Та як же тікати? Ми й дороги не знаємо.

— Я знаю дорогу.

— Та й не дійдемо за ніч.

— А не дійдемо — в лісі переднюємо. Я ось коржиків набрав. Чого ж ти сидітимеш? Добре, якщо надішлють гроші, а то ще й не зберуть. А татари тепер люті за те, що росіяни їхнього вбили. Кажуть — нас убити хочуть.

Подумав, подумав Костилін:

— Ну, ходімо!

V

Поліз Жилін у дірку, розкопав ширше, щоб і Костилін проліз; і сидять вони — чекають, щоб затихло в аулі.

Тільки затихли люди в аулі, Жилін поліз під стіну, вибрався. Шепоче до Костиліна:

— Лізь.

Поліз і Костилін, та зачепив камінь ногою, загуркотів. А в хазяїна сторож був — рябий собака. І такий злий; звали його Уляшин. Жилін уже заздалегідь підгодував його. Почув Уляшин, загавкав і кинувся, а за ним інші собаки. Жилін стиха свиснув, кинув коржика шматок — Уляшин пізнав, замахав хвостом і перестав гавкати.

Хазяїн почув, загайкав із саклі:

— Гайть! Гайть! Уляшин!

А Жилін за вухами чухає Уляшина. Мовчить собака, треться об його ноги, хвостом махає.

Посиділи вони за рогом. Затихло все, тільки чути — вівця пирхає в закутку та низом вода по камінцях шумить. Темно, зорі високо стоять у небі; над горою молодий місяць зачервонівся, догори ріжками заходить. У лощовинах туман, наче молоко, біліє.

Підвівся Жилін, каже товаришеві:

— Ну, брат, гайда!

Рушили, тільки відійшли, чують — заспівав мулла на даху: «Алла! Бесмілла! Ільрахман!» Значить — підуть люди до мечеті. Посідали знову, причаїлися під стіною. Довго сиділи, вичікували, поки люди пройдуть. Знову затихло.

— Ну, з богом! — Перехрестилися, пішли. Перейшли через подвір'я, спустилися з кручі до річки, перейшли річку, пішли лощовиною. Туман густий, та низом стоїть, а над головою зорі ясні. Жилін по зорях примічає, в який бік іти. В тумані холоднувато, йти легко, тільки чоботи незручні, стопталися. Жилін зняв свої, кинув, пішов босоніж. Перестрибує з камінця на камінець та на зорі поглядає. Почав Костилін відставати.

— Не поспішай,— каже,— чоботи кляті — всі ноги постирали.

— А ти скинь, легше буде.

Пішов Костилін босоніж — іще гірше: порізав усі ноги об каміння і все відстає. Жилін йому каже:

— Ноги пораниш — загояться, а доженуть — уб'ють, гірше.

Костилін нічого не каже. йде, покректує. Йшли вони низом довго. Чують — праворуч собаки загавкали. Жилін зупинився, почав роздивлятися, поліз на гору, руками пошарив.

— Ех,— каже,— помилилися ми — праворуч узяли. Тут аул чужий, я його з гори бачив; назад треба та ліворуч, угору. Тут ліс має бути.

А Костилін каже:

— Зажди хоч трохи, дай перепочити, у мене ноги всі в крові.

— Е, брат, загояться; ти легше стрибай. Ось так!

І побіг Жилін назад і ліворуч угору, в ліс.

Костилін усе відстає і охає. Жилін як шикне на нього, а сам усе йде.

Зійшли на гору. Так і є — ліс. Увійшли в ліс, об колючки подерли весь одяг останній. Натрапили на стежку в лісі. Йдуть.

— Стій! — затупало копитами по дорозі. Зупинилися, слухають. Потупало, ніби кінь, і зупинилося. Рушили вони — знову затупало. Вони зупиняться — і воно зупиниться. Підповз Жилін, дивиться на шлях проти світла — щось стоїть: кінь не кінь, і на коні щось чудне, на людину не схоже. Форкнуло — чує. «Що за диво!» Свиснув Жилін тихенько — як шарахне з дороги в ліс і затріскотіло лісом, мов буря мчить, гілки ламає.

Костилін так і впав з переляку. А Жилін сміється, каже:

— То олень. Чуєш, як рогами ліс ламає. Ми його боїмося, а він нас боїться.

Пішли далі. Уже волосожар спускатися почав, до ранку недалеко. А чи туди йдуть, чи ні — не знають. Здається Жиліну, що саме цією дорогою його везли і що до своїх верст десять ще буде, а прикмети надійної нема, та й не розбереш уночі. Вийшли на галявинку. Костилін сів і каже:

— Як хочеш, а я не дійду: у мене ноги не йдуть.

Почав його Жилін умовляти.

— Ні,— каже,— не дійду, не можу.

Розсердився Жилін, плюнув, вилаяв його.

— То я сам піду,— прощавай.

Костилін схопився, пішов. Пройшли вони версти чотири. Туман у лісі ще густіший сів, нічого не видно перед собою, і зорі вже ледве проглядають.

Раптом чують — попереду тупотить кінь. Чути — підковами цокає по камінню. Ліг Жилін на живіт, почав по землі слухати.

— Так і є — сюди, до нас, вершник їде!

Зійшли вони з дороги, сіли в кущах і чекають. Жилін підповз до дороги, бачить — татарин верхи їде, корову жене. Сам собі під ніс мугикає щось. Проїхав татарин. Жилін повернувся до Костиліна.

— Ну, милував бог; вставай, підемо.

Почав Костилін підводитись і впав.

— Не можу, їй-богу, не можу, сил немає.

Чоловік гладкий, пухлий, упрів; та як обхопило його в лісі туманом холодним, та ноги обідрані — він і скис. Почав його Жилін силоміць підводити. Як закричить Костилін:

— Ой, болить!

Жилін так і похолов.

— Чого кричиш? Татарин же близько, почує.— А сам думає: «Він і справді ослабнув, що мені з ним робити? Кинути товариша не 'годиться».— Ну,— каже,— вставай, сідай на гиргоші — понесу, коли вже йти не можеш.

Підсадив на себе Костиліна, підхопив руками під литки, вийшов на дорогу, потягнув.

— Тільки,— каже,— не души ти мене руками за горло, ради Христа. За плечі тримайся.

Важко Жиліну, ноги теж у крові і стомився. Нахилиться, підправить, підкине, щоб трохи вище сидів на ньому Костилін, несе його по дорозі.

Видно, почув татарин, як Костилін закричав. Чує Жилін — їде хтось позаду, гукає по-своєму. Кинувся Жилін у кущі. Татарин вихопив рушницю, вистрілив — не влучив, заверещав по-своєму і поскакав геть по дорозі.

— Ну,— каже Жилін.— пропали, брат! Він, собака, зараз збере татар за нами в погоню. Якщо не відійдемо версти за три — пропали.— А сам думає про Костиліна:

«І надала мені лиха година колоду цю з собою брати. Сам я давно б утік».

Костилін каже:

— Йди сам, чого тобі за мене пропадати.

— Ні, не піду: не годиться товариша кидати.

Підхопив знову на плечі, попер. Пройшов він отак з версту. Все ліс тягнеться, і не видно краю. А туман уже розвіюватися почав, і немовби хмарки находити почали. Не видно вже зірок. Змучився Жилін.

Дійшов до джерельця край дороги, камінням викладеного. Зупинився, зсадив Костиліна.

— Дай,— каже,— спочину, нап'юсь. Коржиків поїмо. Мабуть, уже недалеко.

Тільки приліг він, щоб напитися, чує — затупотіло ззаду. Знову кинулися праворуч, у кущі, під кручу, і полягали.

Чують голоси татарські; зупинилися татари на тому самому місці, де вони з дороги звернули. Поговорили, потім собак почали нацьковувати. Чують—тріщить щось у кущах, прямо до них якийсь собака чужий. Зупинився, загавкав.

Лізуть і татари—теж чужі; схопили їх, позв'язували, посадовили на коней, повезли.

Проїхали версти три, зустрічає їх Абдул-хазяїн з двома татарами. Поговорив щось із татарами, пересадили на своїх коней, повезли назад в аул.

Абдул уже не сміється і ні слова не говорить до них.

Привезли на світанку в аул, посадовили на вулиці. Збіглися дітлахи. Камінням, канчуками б'ють їх, верещать.

Поставали татари кружка, і дід з-під гори прийшов. Почали розмовляти. Чує Жилін, говорять про них — радяться, що з ними робити. Одні кажуть, треба їх далі в гори відвезти, а дід каже: «Треба вбити». Абдул сперечається, каже: «Я за них гроші віддав; я за них викуп візьму». А дід каже: «Нічого вони не заплатять, тільки лиха накоять. І гріх росіян годувати. Вбити — і край».

Порозходилися. Підійшов хазяїн до Жиліна, почав йому говорити:

— Якщо,— каже,— мені не пришлють за вас викуп, я через два тижні вас засічу. А якщо надумаєш знову

тікати, я тебе, як собаку, вб'ю. Пиши листа, добре пиши!

Принесли їм паперу, написали вони листи. Набили на них колодки, відвели за мечеть. Там яма була аршинів п'ять — і спустили їх у цю яму.

VI

Жити їм стало зовсім погано. Колодок з них не знімали і не випускали на волю. Кидали їм туди тісто сире, як собакам, та в глечику воду спускали. Сморід у ямі, задуха, мокрота. Костилін зовсім розхворівся, розпух, ламати його почало, і все стогне або спить. І Жилін зажурився: бачить — справа погана. І не знає, як врятуватися.

Почав був він підкопуватися, та землю нема куди викидати; побачив хазяїн, пригрозив убити.

Сидить він якось в ямі навпочіпки, думає про вільне життя, і нудно йому. Раптом просто йому на коліна коржик упав, другий, і черешні посипались. Глянув угору, а там Діна. Подивилась на нього, посміхнулася і побігла. Жилін і думає: «Чи не допоможе Діна?»

Розчистив він у ямі місцинку, наколупав глини, почав ліпити ляльки. Наробив людей, коней, собак, думає: «Як прийде Діна, кину'їй».

Але на другий день нема Діни. А чує Жилін — затупотіли коні, проїхали якісь вершники, і посходилися татари біля мечеті, сперечаються, кричать і згадують росіян. І чує дідів голос. Як слід не розібрав він, а догадується, що росіяни близько підійшли, і бояться татари, щоб в аул не зайшли, і не знають, що з бранцями робити.

Поговорили і пішли. Раптом чує — зашаруділо щось угорі. Бачить — Діна присіла навпочіпки, коліна вище голови стирчать, схилилася, намисто висить, гойдається над ямою. Оченята так і блищать, мов зірочки. Витягла з рукава два коржики з сиру, кинула йому. Жилін узяв і каже:

— Чому давно не приходила? А я тобі іграшок наробив. На, ось!

Почав їй кидати по одній, а вона головою хитає, не дивиться.

— Не треба! — каже. Помовчала, посиділа і говорить: — Іване, тебе вбити хочуть.— Сама собі рукою на шию показує.

— Хто вбити хоче?

— Батько, йому діди наказують, а мені тебе шкода.

Жилін і каже:

— А коли тобі мене шкода, то ти мені палицю довгу принеси.

Вона головою хитає, що «не можна». Він склав руки, благає її:

— Діно, прошу тебе. Дінусю, принеси.

— Не можна,— каже,— побачать, усі дома.— І пішла.

От сидить увечері Жилін і думає: «Що воно буде?» Все поглядає вгору. Зорі видно, а місяць ще не сходив. Мулла прокричав, затихло все. Почав уже Жилін дрімати, думає: «Побоїться дівча».

Раптом на голову йому глина посипалась, глянув угору — жердина довга в той бік ями тикається. Потикалася, спускатися почала, повзе в яму. Зрадів Жилін, схопив рукою, спустив; жердина добра. Він ще раніше цю жердину на хазяїновому даху бачив.

Поглянув угору: зорі високо в небі блищать, і над самою ямою очі у Діни, неначе в кішки, у темряві світяться. Нахилилась вона обличчям на край ями і шепоче:

— Іване, Іване! — А сама руками біля обличчя все махає: тихше, мовляв.

— Що? — запитує Жилін.

— Поїхали всі, тільки двоє дома.

Жилін і каже:

— Ну, Костилін, ходімо, спробуємо востаннє; я тебе підсаджу.

Костилін і слухати не хоче.

— Ні,— каже,— мені вже, мабуть, звідси не вийти. Куди я піду, коли й повернутися сили нема?

— Ну, то прощавай, не згадуй лихом.

Поцілувався з Костиліним.

Ухопився за жердину, звелів Діні держати й поліз. Разів зо два він обривався,— колодка заважала. Підтри-

мав його Костилін — виліз сяк-так нагору. Діна його тягне щосили рученятами за сорочку, а сама сміється.

Узяв Жилін жердину і каже:

— Віднеси на місце, Діно, а то почнуть шукати — приб'ють тебе.

Потягла вона жердину, а Жилін униз пішов. Зліз під кручу, взяв камінь гострий, почав замок з колодки збивати. А замок міцний, ніяк не зіб'є, та й незручно йому. Чує — біжить хтось з гори, легко підстрибує. «Мабуть, знову Діна»,— думає. Прибігла Діна, взяла камінь і каже:

— Дай, я.

Стала на коліна, почала збивати. Та рученята тонкі, як лозинки, сили в них мало. Кинула камінь, заплакала. Заходився знову Жилін біля замка, а Діна сіла коло нього навпочіпки, за плече його підтримує. Озирнувся Жилін, бачить — ліворуч за горою заграва червона спалахнула. Місяць сходить. «Ну,— думає,— до місяця треба лощовину перейти, до лісу дістатися». Підвівся, кинув камінь. Хоч з колодкою, а треба йти.

— Прощавай,— каже,— Дінусю. Повік тебе не забуду.

Ухопилася за нього Діна, нишпорить по ньому руками, шукає, куди б коржики йому покласти. Взяв він коржики.

— Спасибі,— каже,— розумнице. Хто тобі без мене ляльки робитиме? — І погладив її по голові.

Як заплаче Діна, затулилася руками, побігла на гору, наче кізочка стрибає. Тільки в темряві чути — намисто в косі по спині побрязкує.

Перехрестився Жилін, підхопив рукою замок на колодці, щоб не бряжчав, пішов дорогою, ногу тягне, а сам усе на заграву поглядає, де місяць сходить. Дорогу він упізнав. Навпростець іти верст вісім. Тільки б до лісу дійти, доки місяць зовсім вийде. Перейшов він річку; посвітлішало вже за горою. Пішов він лощовиною, йде, сам позирає: чи не видно ще місяця. Вже заграва посвітлішала, і з одного боку лощовини все ясніше, ясніше стає. Повзе з гори тінь, усе до нього наближається.

Іде Жилін, затінку дотримується. Він поспішає, а місяць його випереджає; уже й праворуч освітились вер-

хівки. Почав підходити до лісу, вибрався місяць із-за гір — навкруги ясно, як удень. На деревах кожен листочок видно. Тихо в горах; наче вимерло все. Тільки чути — внизу річка дзюрчить.

Дійшов до лісу — ніхто не зустрівся. Вибрав Жилін у лісі місцинку темну, сів спочити.

Відпочив, коржика з'їв. Знайшов камінь, заходився знову колодку збивати. Всі руки побив, а не збив. Підвівся, пішов дорогою. Пройшов з версту, із сил вибився — ноги ломить. Пройде кроків десять і зупиниться. «Що вдієш,— думає,— йтиму, доки сил вистачить. А якщо сісти, то й не підведуся. До фортеці мені не дійти, а як розвидниться, ляжу в лісі, переднюю, і вночі знов піду».

Цілу ніч ішов. Зустрілися лише двоє татар верхи, та Жилін здалека їх почув, заховався за дерево.

Уже почав місяць бліднути, роса впала, наближався світанок, а Жилін до краю лісу не дійшов. «Ну,— думає,— ще тридцять кроків пройду, зверну в ліс і сяду». Пройшов тридцять кроків, бачить — ліс закінчується. Вийшов на узлісся — зовсім розвиднілось; мов на долоні перед ним степ і фортеця, і ліворуч, близенько під горою, вогні горять, згасають, дим стелеться, і люди біля вогнищ.

Почав приглядатися, бачить — рушниці блищать,— козаки, солдати.

Зрадів Жилін, зібрав останні сили, спускається з гори. А сам думає: «Не дай боже, отут, у чистому полі, побачить кінний татарин: хоч близько, а не втечеш».

Тільки подумав — гульк: ліворуч на горбі стоять троє татар, гонів за двоє. Побачили його, кинулися до нього. Так у нього в серці й похололо. Замахав руками, закричав щодуху до своїх:

— Братці! Рятуйте! Братці!

Почули наші. Вискочили козаки верхові, кинулися до нього — навперейми татарам.

Козакам далеко, а татарам близько. Та вже і Жилін зібрав останні сили, підхопив рукою колодку, біжить до козаків, не тямить себе, хреститься і кричить:

— Братці! Братці! Братці!

Козаків чоловік п'ятнадцять було.

Злякалися татари — не доїжджаючи, почали зупинятися. І підбіг Жилін до козаків.

Оточили його козаки, питають, хто він, що за людина, звідки? А Жилін не тямить себе, плаче і примовляє:

— Братці! Братці!

Вибігли солдати, оточили Жиліна; хто йому хліба, хто каші, хто горілки; хто шинелею прикриває, хто колодку розбиває.

Пізнали його офіцери, повезли у фортецю. Зраділи солдати, товариші зійшлися до Жиліна.

Розповів Жилін, як з ним усе трапилось, і каже:

— От і додому з'їздив, одружився. Ні, мабуть, не судилося мені.

І залишився служити на Кавказі. А Костиліна аж через місяць викупили за п'ять тисяч. Ледве живого привезли.

ЧИ БАГАТО ЛЮДИНІ ЗЕМЛІ ТРЕБА

I

Приїхала з міста старша сестра до молодшої на село. Старша за купцем була в місті, а молодша за селянином у селі. П'ють чай сестри, розмовляють. Стала старша сестра чванитися — своє життя в місті вихваляти: як вона в місті просторо й чисто живе і ходить, як вона чепурно дітей вбирає, як вона солодко їсть і п'є та як на катання, гуляння і в театри їздить.

Прикро зробилося молодшій сестрі, і почала вона купецьке життя гудити, а своє селянське звеличувати.

— Не проміняю я,— каже,— свого життя на твоє. Дарма що сіро живемо, та страху не знаємо. Ви й чистіш живете, та хоч багато наторгуєте, хоч до цури проторгуєтесь. І люди мовляють: бариш і втрата — з однієї хати. Буває й таке: сьогодні багатий, а завтра попідвіконню тиняєшся. А наше селянське діло певніше: у селянина живіт тонкий, та місткий, багаті не будемо, а ситі будемо.

Стала старша сестра говорити:

— Та ситість же яка — із свиньми та з телятами! Ні тобі убратися, ні з людьми обійтись! Хоч як твій чоловік рук докладатиме, а як живете в гною, то так і помрете, і дітям те саме буде.

— А що ж,— каже молодша,— наше діло таке. Зате твердо живемо, нікому не кланяємось, нікого не боїмося. А ви в місті серед спокус усе живете; сьогодні добре, а завтра підсунеться нечистий — дивись, і спокусить чоловіка твого чи то на карти, чи на горілку, чи на кралю яку. І піде все за вітром. Хіба не буває?

Слухав Пахом — господар — на печі, що жінки балакають.

— Правда це,— каже,— щира. Як наш брат ізмалечку її, землю-матінку, перевертає, то дур у голову й не піде. Одне горе — землі обмаль! А було б землі удосталь, то я нікого, й самого дідька, не побоявся б!

Попили жінки чаю, погомоніли ще про убори, прибрали посуд, полягали спати.

А лихий у запічку сидів, усе чув. Зрадів він, що селянська жінка на похвальбу чоловіка навела: похваляється, що, коли б йому земля, його й дідько б не взяв.

«Гаразд,— думає,— поспоримо ми з тобою; я тобі землі багато дам. Землею тебе й візьму».

II

Жила у сусідах з селянами панійка невеличка. Було в неї сто двадцять десятин землі. І жила перше з селянами у злагоді — не кривдила. Та найнявся до неї солдат відставний за прикажчика і став допікати селян штрафами. Хоч як Пахом стережеться, а чи то коняка в овес заскочить, чи то корова в садок убереться, чи то телята на луки зайдуть — за все штраф.

Платить-платить Пахом та домашніх лає й б'є. І багато гріха від цього прикажчика прийняв за літо Пахом. Вже ж і радий був, що худоба у дворі стала,— хоч і шкода корму, та страху нема.

Пробігла взимку чутка, що продає пані землю і що наміряється купити її власник заїзду з великого шляху. Почули селяни, об поли вдарились. «Ну,— думають,— дістанеться земля тому чоловікові, замучить штрафами гірше пані. Нам без цієї землі й жити не можна, ми всі у неї, як у жмені». Прийшли селяни до пані громадою, стали просити, щоб не продавала власникові заїзду, а їм віддала. Обіцялися дорожче заплатити. Пристала на це пані. Почали селяни рядитися, щоб громадою всю землю купити; зібралися і раз і двічі на сход — не пішло діло. Розбиває їх нечистий, ніяк не можуть до згоди прийти. І вирішили селяни нарізно купувати, скільки хто подужає. Пристала й на це пані. Почув Пахом, що купив

у пані двадцять десятин сусід і вона йому половину грошей на роки розстрочила. Заздрощі взяли Пахома. «Розкуплять,— думає,— всю землю, зостанусь я ні з чим». Став із жінкою радитися.

— Люди купують, треба,— каже,— й нам купити десятин з десяток. А то снаги нема жити: заїв прикажчик штрафами.

Обміркували, як купити. Було в них відкладено сто карбованців, та лоша продали, та бджіл половину, та сина застановили в наймити, та ще в свояка позичив, і назбиралося половина грошей.

Зібрав Пахом гроші, вибрав землю до вподоби, п'ятнадцять десятин з гайочком, і пішов до пані торгуватися. Виторгував п'ятнадцять десятин, ударили по руках і завдаток дав. Поїхали до міста, купчу закріпили, грошей половину віддав, решту за два роки зобов'язався сплатити.

І став Пахом з землею. Позичив Пахом насіння, засіяв куплену землю; вродило добре. За один рік сплатив борг і пані й своякові. І зробився Пахом поміщиком: свою землю орав і засівав, на своїй землі сіно косив, з своєї землі кілля рубав і на своїй землі худобу випасав. Виїде Пахом на вічну свою землю орати або прийде на руна та луки подивитися — не натішиться. І трава, здається йому, росте, і квіти квітнуть на ній зовсім інакші. Проїздив бувало цією землею — земля як земля, а тепер зовсім одмінна земля стала.

III

Живе так Пахом, радіє. Усе б гаразд, тільки почали селяни в Пахома хліб і луки толочити. Добром просив, усе не вгамовуються: то пастухи упустять корів на луки, то коні з пасьби на хліба зайдуть. І згонив Пахом, і прощав, усе не судився, потім надокучило, став до волосної управи скаржитися. І знає, що через тісноту, а не з наміру роблять це селяни, а думає: «Не можна ж і попускати, так вони усе згайнують. Треба повчити».

Повчив так судом раз, повчив удруге, оштрафували одного, другого. Стали селяни-сусіди на Пахома важким духом дихати; стали іншим разом і зумисне шкоду запо-

діювати. Убрався якийсь уночі в гайок, десяток липок на лико зрізав. Проїхав гаєм Пахом — зирк, біліє. Під'їхав — обідрані липки покинуті лежать, і пеньочки стирчать. Хоч би ж з куща крайні зрізав, одну лишив, а то, лиходій, усе поспіль зчистив. Розлютився Пахом: «Ой,— думає,— допевнитися б, хто це зробив; я б уже на ньому помстився». Думав, думав хто: «Не хто більше,— думає,— як Сьомка». Пішов до Сьомки у двір шукати, нічого не знайшов, тільки полаялись. І ще більше упевнився Пахом, що Сьомка зробив. Подав скаргу. Викликали на суд. Судили, судили — виправдали Сьомку: доказів нема. Ще дужче образився Пахом; із старшиною й з суддями розлаявся.

— Ви,— каже,— злодіїв руку тягнете. Коли б самі по правді жили, не виправдували б злодіїв.

Посварився Пахом і з суддями і з сусідами. Стали йому й червоним півнем погрожувати. Стало Пахомові на землі жити просторіше, а в громаді тісніше.

І пройшла в той час поголоска, що йдуть люди на нові місця. І думає Пахом: «Самому мені від своєї землі йти нема чого, а от коли б з наших які пішли, у нас би просторіше стало. Я б їхню землю на себе перебрав, свою викруглив; жити б краще стало. А то все тіснота».

Сидить раз Пахом дома, заходить селянин подорожній. Пустили ночувати селянина, погодували, розбалакались — звідки, мовляв, бог несе? Каже селянин, що йде знизу, з-за Волги, там на роботі був. Слово по слову, розповідає селянин, як туди люди селитися йдуть. Розповідає, оселилися там їхні, приписалися до громади, і нарізали їм по десять десятин на душу.

— А земля така,— каже,— що посіяли жита, то солома — коня не видно, а густа, що жмень із п'ять — і сніп. Один дядько,— каже,— голісінький, з самими руками прийшов, а тепер шестеро коней, дві корови.

Розпалилося в Пахома серце. Думає: «Чого ж тут у тісноті бідувати, як можна гарно жити. Продам тут і землю й обійстя; там я на ці гроші і побудуюсь і начиння все заведу. А тут, у цій тісноті,— гріх чистий. Тільки самому все до пуття визнати треба».

Зібрався на літо, пішов. До Самари плив Волгою, униз на пароплаві, потім піхотою верст із чотириста про-

йшов. Дійшов до місця. Все так і є. Живуть селяни просторо, по десять десятин землі на душу нарізано, і приймають до громади залюбки. А коли хто з грошенятами, купуй, крім надільної, на вічну власність скільки хоч, по три карбованці, найпершої землі; скільки хоч, купити можна!

Розвідався про все Пахом, повернувся на осінь додому, почав усе спродувати. Продав землю з баришем, продав обійстя своє, продав худобу всю, виписався з громади, діждався весни і поїхав з сім'єю на нові місця.

IV

Приїхав Пахом на нові місця з сім'єю, приписався у великому селі до громади. Попоїв стариків, папери всі виправив. Прийняли Пахома, нарізали йому на п'ять душ надільної землі п'ятдесят десятин на різних ланах, крім вигону. Побудувався Пахом, худобу завів. Землі в нього самої душової проти колишнього втроє стало. І земля хлібородна. Життя супроти того, що на старому місці було, вдесятеро краще. І землі орної і кормів уволю. Худоби скільки хоч держи.

Попервах, доки будувався й заводився, добре здалося Пахомові, та обжився — і на цій землі тісно видалось. Посіяв першого року Пахом пшеницю на душовій — хороша вродилась. Розохотився він пшеницю сіяти, а душової землі мало. І яка є — негодяща. Пшеницю там на ковиловій або перелоговій землі сіють. Посіють рік, два і кидають, доки знов ковилою проросте. А на таку землю охочих багато, на всіх і невистачає. Та й суперечки за неї; хто багатший — хочуть самі сіяти, а біднота віддає купцям за податки. Захотів Пахом більше посіяти. Поїхав другого року до купця, найняв землі на рік. Посіяв якнайбільше — вродило добре; та далеко від села — верст за п'ятнадцять возити треба. Бачить — в окрузі купці-селяни хуторами живуть, багатіють. «Нема краще,— думає Пахом,— як теж навіки земельки купити та поставити хутір. Усе б при одній руці було». І став загадуватися Пахом, як би то землі на вічні віки купити.

Прожив так Пахом три роки. Наймав землю, пшеницю сіяв. Роки випали хороші, і пшениця добряча родилась, і гроші лежані завелися. Жити б та жити, та нудно здалося Пахомові щороку в людей землю наймати, з землею воловодитись: де гарненька земелька є, враз налетять селяни, всю розберуть; не встиг найняти, і нема на чому сіяти. А то найняв на третій рік навпіл з купцем вигін у селян; і зорали вже, та засудилися селяни, так і пропала робота. «Коли б своя земля була,— думає,— нікому б не кланявся, і гріха не було б».

І почав Пахом розвідуватися, де б купити землі на вічність. І натрапив на одного селянина. Було в того селянина куплених п'ятсот десятин, та розорився він і продає задешево. Став Пахом перемовлятися з ним. Рядився, рядився — домовився за тисячу п'ятсот карбованців, половину грошей пождати. Зовсім були вже поладнали, та заїздить одного разу до Пахома купець проїжджий на двір погодувати. Попили чайку, погомоніли. Розповідає купець, що їде він з далеких башкирів. Там, каже, купив у башкирців землі тисяч з п'ять десятин. І стала вона всього в тисячу карбованців. Заходився Пахом розпитувати. Розповів купець.

— Тільки старих,— каже,— удовольнив. Халатів, килимів пороздаровував карбованців на сто, та цибик чаю, та горілкою попоїв, хто п'є. І по двадцять копійок за десятину забрав.— Показує купчу.— Земля,— каже,— понад річкою, і степ увесь ковиловий.

Став розпитувати Пахом, як і що.

— Землі,— каже купець,— не обійдеш там і за рік: усе башкирська. А люди нетямущі, мов ті барани. Мало не даром можна забрати.

«Ну,— думає Пахом,— що ж мені за мої тисячу карбованців п'ятсот десятин купити та ще борг на шию взяти. А тут я за тисячу карбованців чим завладаю!»

V

Розпитав Пахом, як проїхати, і тільки провів купця, зібрався сам їхати. Покинув дім на жінку, сам налаштувався з наймитом, поїхав. Заїхали до міста, купили чаю

цибик, подарунків, горілки — усе, як купець сказав. Їхали, їхали, верст із п'ятсот від'їхали. Десь сьомої доби приїхали на башкирське кочовище. Усе так, як купець казав. Живуть усі в степу, понад річкою, у кибитках повстяних. Самі не орють і хліба не їдять. А в степу худоба ходить і коні косяками. Поза кибитками лошата на прив'язі, і до них двічі на день маток приганяють; кобиляче молоко доять і з нього кумис роблять. Жінки кумис колотять і сир роблять, а чоловіки тільки й знають — кумис та чай п'ють, баранину їдять і на дудки грають. Гладкі всі, веселі, все літо байдикують. Люд зовсім темний і по-російському не вміють, але ласкаві.

Тільки-но побачили Пахома, повиходили з кибиток башкирці, обступили гостя. Знайшовся перекладач. Сказав йому Пахом, що він про землю говорити приїхав. Зраділи башкирці, підхопили Пахома, повели його в кибитку гарну, посадовили на килими, підклали під нього подушок пухових, посідали кругом, стали частувати чаєм, кумисом. Барана зарізали й бараниною нагодували. Добув Пахом з тарантаса подарунки, став башкирцям роздавати. Обдарував Пахом башкирців подарунками і чай поділив. Зраділи башкирці. Лопотіли, лопотіли проміж себе, потім звеліли перекладачеві говорити.

— Велять тобі сказати,— мовив перекладач,— що вони полюбили тебе і що в нас звичай такий — гостеві всіляку втіху робити і за подарунки навзаєм дарувати Ти нас обдарував; тепер скажи, що тобі з нашого полюбиться, щоб тебе віддарувати?

— Полюбилася мені,— каже Пахом,— над усе у вас земля. У нас,— каже,— на землі тісно, та й земля виснажена, а у вас землі багато і земля добра. Я такої й не бачив.

Переказав перекладач. Погомоніли, погомоніли башкирці. Не тямить Пахом, що вони гомонять, а бачить, що веселі, кричать щось, сміються. Принишкли потім, дивляться на Пахома, а перекладач каже:

— Велять,— каже,— вони тобі сказати, що за твоє добро раді тобі скільки хоч землі віддати. Тільки рукою покажи яку — твоя буде.

Погомоніли вони ще і чогось засперечалися. І спитав Пахом, за що сперечаються. І сказав перекладач:

— Кажуть одні, що треба про землю старшину спитати, а без нього не можна. А інші кажуть, і без нього можна.

VI

Сперечаються башкирці, аж іде чоловік у шапці лисячій. Замовкли всі і повставали. І каже перекладач:

— Оце старшина самий.

Зараз Пахом добув найкращий халат і підніс старшині та ще чаю п'ять фунтів. Прийняв старшина і сів на перше місце. І враз почали говорити йому щось башкирці. Слухав, слухав старшина, кивнув головою, щоб вони замовкли, і став казати Пахомові по-російському:

— Що ж,— каже,— можна. Бери, де полюбиться. Землі багато.

«Як же я візьму, скільки хочу,— думає Пахом.—Треба ж якось закріпити. А то скажуть твоя, а потім відберуть».

— Дякуємо вам,— каже,— за добре слово. Землі ж у вас багато, а мені трішечки треба. Мені б тільки знати, яка моя буде. Та відміряти все-таки якось і закріпити за мною треба. А то життям і смертю бог владає. Ви, добрі люди, даєте, а доведеться до чого — діти ваші відберуть.

— Правда твоя,— мовить старшина,— закріпити можна.

Став Пахом казати:

— Я от чув, був купець у вас. Ви йому теж земельки подарували і купчу зробили; то й мені б так.

Усе зрозумів старшина.

— Це все можна,— каже.— У нас і писар є, і до міста поїдемо, і всі печатки прикладемо.

— А ціна яка буде? — говорить Пахом.

— Ціна у нас одна: тисяча карбованців за день.

Не втямив Пахом.

— Яка ж це міра — день? Скільки в ній десятин буде?

— Ми цього,— каже,— не вміємо лічити. А ми за день продаємо; скільки обійдеш за день, те й твоє, а ціна дневі тисяча карбованців.

Здивувався Пахом.

— Та це ж,— мовить,— за день обійти, землі багато буде.

Засміявся старшина.

— Уся твоя! — каже.— Тільки одна умова: якщо за день не прийдеш назад до того місця, з якого візьмешся йти, пропали твої гроші.

— А як же,— питає Пахом,— відзначити, де я пройду?

— А ми станемо на тому місці, де ти вибереш, ми стояти будемо, а ти йди, роби коло; а з собою скребачку візьми, і де треба, позначки роби, на ріжках ямки копай, дернички клади, потім з ямки на ямку плугом проїдемо. Яке хоч коло забирай, тільки до захід сонця приходь на те місце, з якого рушиш. Що обійдеш, усе твоє.

Зрадів Пахом. Вирішили на ранок виїздити. Погомоніли, попили ще кумису, баранини попоїли, ще чаю напилися; стало вже на ночі. Поклали Пахома спати на пуховику, і розійшлись башкирці. Пообіцяли завтра вдосвіта зібратися, до сонця на місце виїхати.

VII

Ліг Пахом на пуховики і не спиться йому, усе про землю думає. «Відхоплю,— думає,— ділянку велику. Верст п'ятдесят обійду за день. День же тепер як рік; у п'ятдесяти верстах землі тієї скільки буде. Яка гірша — продам або людей пущу, а кращеньку відберу, сам на ній сяду. Плугів зо два волів заведу, чоловік зо два наймитів доберу; десятинок півсотні оратиму, а на тій усій худобу випасатиму».

Не заснув цілу ніч Пахом. Аж перед світом задрімав Тільки задрімав — і бачить він сон. Бачить він, що лежить мовби він у цій самій кибитці і чує — зокола гигоче хтось. І мовби схотілося йому подивитись, хто такий сміється, і встав він, вийшов з кибитки й бачить — сидить той самий старшина башкирський перед кибиткою, за живіт ухопився обома руками та аж заходиться, гигоче з чогось. Підійшов він і спитав: «Чого смієшся?» І бачить він, мовби це не старшина башкирський, а той купець, що недавно до них заїздив, про землю розпові-

дав. І тільки-но спитав у купця: «Ти давно тут?» — а то вже й не купець, а отой самий селянин, що на старому ще місці знизу заходив. І бачить Пахом, що мовби й не селянин це, а сам диявол, з рогами й з копитами, сидить, регоче, а перед ним лежить чоловік босий, у сорочці і в штанях. І мовби придивився Пахом пильніше, що воно за чоловік? І бачить, що чоловік мертвий і що це — він сам. Жахнувся Пахом і прокинувся. Прокинувся. «Чого не присниться»,— думає. Оглядівся; бачить у відчинені двері — вже біліє, світати починає. «Треба,— думає,— людей будити, їхати пора». Підвівся Пахом, розбудив наймита в тарантасі, звелів запрягати і пішов башкирців будити.

— Час,— каже,— на степ їхати, відміряти.

Повставали башкирці, зібралися всі, і старшина прийшов. Заходилися башкирці знову кумис пити, хотіли Пахома почастувати чаєм, та не став він дожидати.

— Коли їхати, то їхати,— каже,— пора.

VIII

Зібралися башкирці, посідали — хто верхи, хто в тарантаси, поїхали. А Пахом і наймит своїм тарантасиком поїхали і скребачку з собою взяли. Приїхали в степ, на світ займається. З'їхали на горбок, по-башкирському — на шихан. Повилазили з тарантасів, позлізали з коней, зійшлися в купку. Підійшов старшина до Пахома, показав рукою.

— Оце,— каже,— уся наша, скільки оком сягнеш. Вибирай, яку хоч.

Розгорілися очі в Пахома: земля вся ковилова, гладенька як долоня, чорна як мак, а де виярок — то різнотрав'я, трава по груди.

Зняв старшина шапку лисячу, поставив на землю.

— Оце,— каже,— мітка буде. Відсіля йди, сюди приходь. Що обійдеш, усе твоє буде.

Вийняв Пахом гроші, поклав на шапку, скинув каптан, у самій піддьовці лишився, підперезався тугенько попід черево поясом, підтягнувся, торбинку з хлібом за пазуху поклав, баклажку з водою до пояса прив'язав, по-

підтягав халяви, узяв скребачку в наймита, налагодився йти. Думав, думав, у який бік узяти,— скрізь гарно. Думає: «Байдуже: піду на схід сонця». Став лицем до сонця, розім'явся, чекає, щоб виткнулося воно з-за пруга. Думає: «І хвильки часу гаяти не буду. Холодком і йти легше». Тільки бризнуло з-за пруга сонце, скинув Пахом скребачку на плече і рушив у степ.

Пішов Пахом ні повільно, ні швидко. Відійшов з версту; спинився, викопав ямку і дернички одну на одну поклав, щоб помітніше було. Пішов далі. Став розходитися, став і ходи наддавати. Відійшов іще, викопав ще другу ямку.

Оглянувся Пахом. Проти сонця добре видно шихан, і люди стоять, і в тарантасів на колесах шини блищать. Угадує Пахом, що верст із п'ять увійшов. Зігріватися став, зняв піддьовку, скинув на плече, пішов далі. Відійшов іще верст із п'ять. Тепло стало. Глянув на сонечко — час як об сніданках.

«Один упруг пройшов,— думає Пахом.— А їх чотири на дні, рано ще повертати. Дай тільки роззуюсь». Сів, роззувся, чоботи за пояс, рушив далі. Легко йти стало. Думає: «Пройду лиш іще верст із п'ять, тоді в ліву руку брати почну. Дуже-бо хороша місцина, кидати шкода, Що далі, то краща». Пішов іще прямцем. Оглянувся — шихан уже ледве маячить, і люди, як мурахи, на ньому чорніють, і ледь блищить щось.

«Ну,— думає Пахом,— у цей бік досить забрав; треба повертати. Та й упрів — пити хочеться». Зупинився, викопав ямку більшеньку, поклав дернички, відв'язав баклажку, напився і взяв круто ліворуч. Ішов він, ішов, трава пішла висока, і жарко стало.

Почав Пахом підбиватися; глянув він на сонечко, бачить — самий обід. «Ну,— думає,— відпочити треба». Зупинився Пахом, сів. Поїв хлібця з водою, а лягати не лягав: думає — ляжеш та й заснеш. Посидів трохи, рушив далі. Спочатку легко пішов. Їжа сили додала. Та дуже вже гаряче стало, та й сон зморювати почав; одначе все йде, думає — часину терпіти, а вік жити.

Пройшов іще й цим боком багато, хотів уже завертати ліворуч, та зирк — видолинок набіг вогкий; шкода кидати. Думає: «Льон тут добрий уродить». Знову подався

прямо. Захопив видолинок, викопав ямку за видолинком, загнув другий ріг. Оглянувся Пахом на шихан: від тепла затуманилось, коливається щось у повітрі, і крізь мару ледве мріють люди на шихані — верст п'ятнадцять до них буде. «Ну,— думає Пахом,— довгі боки взяв, треба цей коротший узяти». Пішов третім боком, став ходу прискоряти. Подивився на сонце — вже от-от і полуднувати, а третім боком усього версти зо дві пройшов. І до місця все тих самих верст п'ятнадцять. «Ні,— думає,— хоч крива дача буде, а треба навпростець поспівать. Коли б не забрати зайвого. А землі й так уже багато». Викопав Пахом швидше ямку і повернув навпростець до шихана.

IX

Іде Пахом просто на шихан, і важко вже йому стало. Упрів і босі ноги порізав і побив, та й підломлюватися стали. Відпочити кортить, а не можна — не встигнеш дійти до захід сонця. Сонце не жде, все спускається та спускається. «Ой,— думає,— чи не помилився, чи не забагато забрав? Що, як не поспієш?» Гляне вперед на шихан, гляне на сонце: до місця далеко, а сонце вже недалеко від вечірнього пруга.

Іде так Пахом, важко йому, а все приспішає й приспішає. Ішов, ішов — усе ще далеко; побіг бігцем. Кинув піддьовку, чоботи, баклажку, шапку кинув, тільки скребачку держить, нею підпирається. «Ой,— думає,— зазіхнув я, усю справу згубив, не добіжу до заходу сонця». І ще гірше йому від страху дух перехоплює. Біжить Пахом, сорочка й штани від поту до тіла липнуть, у роті пересохло. В грудях наче міхи ковальські роздимаються, а в серці молотком б'є, і ноги як не свої — підламуються. Моторошно стало Пахомові, думає: «Коли б не померти з натуги».

Померти боїться, а зупинитися не може. «Стільки,— думає,— пробіг, а тепер зупинитися — дурнем назвуть». Біг, біг, підбігає вже близько і чує, верещать, гайкають на нього башкирці, і від крику їхнього в нього ще дужче серце розпалюється. Біжить Пахом з останньої сили, а сонце вже до пруга підходить, у туман сховалось: вели-

ке, червоне, кров'яне стало. Ось-ось заходити почне. Сонце близько, та й до місця вже зовсім недалеко. Бачить уже Пахом, і люди на шихані руками на нього махають, його підганяють. Бачить шапку лисячу на землі і гроші на ній бачить; бачить і старшину, як він на землі сидить, руками за пузо держиться. І згадався Пахомові сон. «Землі,— думає,— багато, та чи доведе бог на ній жити. Ох, занапастив я себе,— думає,— не добіжу».

Глянув Пахом на сонце, а воно до землі дійшло, краєчком вже заходити стало і дугою над пругом вирізьбилось. Наддав з останньої сили Пахом, навалився уперед тілом, насилу ноги устигають підставлятися, щоб не впасти. Підбіг Пахом до шихана, раптом темно стало. Оглянувся — вже зайшло сонце. Ойкнув Пахом. «Пропала,— думає,— моя праця». Хотів уже спинитися, та чує, гайкають усе башкирці, і згадав він, що знизу йому здається, вже зайшло, а з шихана — не зайшло ще сонце. Надувся Пахом, збіг на шихан. На шихані ще ясно. Збіг Пахом, бачить — шапка. Перед шапкою сидить старшина, гигоче, руками за пузо держиться. Згадав Пахом сон, ойкнув, підломилися ноги, і впав він наперед, руками до шапки дістав.

— Ай, молодця! — закричав старшина.— Багато землі завладав!

Підбіг наймит Пахомів, хотів підвести його, а в нього з рота кров тече, і він мертвий лежить.

Поклацали язиками башкирці, пожаліли.

Підняв наймит скребачку, викопав Пахомові яму, точнісінько скільки він від ніг до голови захопив — три аршини, і закопав його.

НАЙМИТ ОМЕЛЯН І ПОРОЖНІЙ БАРАБАН

Жив Омелян у хазяїна за наймита. Іде якось Омелян луками на роботу, дивиться — плигає перед ним жаба: трохи-трохи не роздушив її. Переступив через неї Омелян. Аж чує, кличе його хтось іззаду. Оглянувся Омелян, бачить — стоїть красуня-дівчина і каже йому:

— Чого ти, Омеляне, не женишся?

— Як мені, дівчино люба, женитися? Я ось з душею тут, нема в мене нічого, ніхто за мене не піде.

І мовить дівчина:

— Візьми мене заміж!

Полюбилась Омелянові дівчина.

— Я,— каже,— з дорогою душею, та де ми жити будемо?

— Є,— мовить дівчина,— про що думати! Аби більше робити та менше спати — а то скрізь і вбрані й ситі будемо.

— Ну що ж,— каже,— гаразд. Поженимось. Куди ж підемо?

— Підемо до міста.

Пішов Омелян з дівчиною до міста. Привела його дівчина в домок невеличкий, край міста. Поженилися і стали жити.

Їхав раз цар за місто. Проїздить повз Омелянів двір, і вийшла Омелянова жінка подивитися на царя. Побачив її цар, здивувався: «Де така красуня вродилася?» Зупинив цар коляску, підкликав жінку Омелянову, став її питати:

— Хто,— каже,— ти?

— Мужика Омеляна жінка,— відказує.

— Чого ти,— каже,— отака красуня, за мужика пішла? Тобі б царицею бути.

— Дякую,— мовить,— за ласкаве слово. Мені й за мужиком добре.

Поговорив з нею цар і поїхав далі. Повернувся до палацу. Не йде в нього з думки Омелянова жінка. Цілу ніч не спав, усе думав він, як би йому в Омеляна жінку відібрати. Не міг придумати, як його зробити. Покликав своїх слуг, звелів їм придумати. І сказали слуги царські цареві:

— Візьми ти,— кажуть,— Омеляна до себе в палац за наймита. Ми його роботою замучимо, жінка удовою зостанеться, тоді її взяти можна буде.

Зробив так цар, послав по Омеляна, щоб ішов до нього в царський палац за двірника і в нього на подвір'ї з жінкою жив.

Прийшли посланці, сказали Омелянові. Жінка й мовить чоловікові:

— Що ж,— каже,— йди. День роби, а вночі до мене приходь.

Пішов Омелян. Приходить у палац; царський прикажчик і питає його:

— Чого ж ти сам прийшов, без жінки?

— Чого ж мені,— каже,— її водити: в неї хата є.

Загадали Омелянові на царському подвір'ї роботу таку, що й двоє чи впоралися б. Заходився Омелян робити і не сподівався, що й скінчить усе. Дивиться, аж іще до вечора усе скінчив. Побачив прикажчик, що скінчив, загадав йому на завтра вчетверо.

Прийшов Омелян додому. А дома в нього все повимітано, поприбирано, піч витоплена, всього напечено, наварено. Жінка сидить за верстатом, тче, чоловіка жде. Зустріла жінка чоловіка; злагодила вечеряти, нагодувала, напоїла; стала його про роботу питати.

— Та що,— каже,— погано: через силу робити загадують, замучать вони мене роботою.

— А ти,— каже,— не думай про роботу і назад не оглядайся та й наперед не дивись, чи багато зробив та чи багато зосталося. Тільки роби. Усе в свій час поспіє.

Ліг спати Омелян. Вранці знову пішов. Заходився робити, і разу не оглянувся. Дивиться — до вечора усе готове, завидна прийшов додому ночувати.

Стали ще й ще наддавати роботи Омелянові, і все у свій строк кінчає Омелян, ходить додому ночувати. Минув тиждень. Бачать слуги царські, що не можуть вони чорною роботою дійняти мужика; стали йому хитрі роботи загадувати. І тим не можуть дошкулити. І теслярську, і мулярську, і покрівельну роботу — хоч що загадають, усе робить у свій строк Омелян, до жінки ночувати йде. Минув другий тиждень. Покликав цар своїх слуг і каже:

— Чи я вас дурно хлібом годую? Два тижні минуло, а досі нічого я від вас не бачу. Хотіли ви Омеляна роботою замучити, а я з вікна бачу, як він кожного дня додому йде, пісень співає. Чи ви сміятися з мене надумали?

Стали царські слуги виправдуватися.

— Ми,— кажуть,— спочатку скільки сили намагалися чорною роботою його замучити, та нічим його не візьмеш. Кожне діло наче мітлою мете, і втома його не бере. Стали ми йому хитрі роботи загадувати, думали, в нього розуму невистачить; теж не можемо дійняти. Звідки що береться! До всього доходить, усе робить. Не інакше як або в ньому самому, або в жінці його чари є. Він нам і самим увірився. Хочемо ми тепер таке діло йому загадати, щоб не спромігся він його зробити. Придумали ми звеліти йому за один день собор збудувати. Поклич ти Омеляна і звели йому за один день проти палацу собор поставити. А не поставить він, тоді можна йому за неслухнянство голову відрубати.

Послав цар по Омеляна.

— Ну,— мовить,— ось тобі мій наказ: збудуй ти мені новий собор проти палацу на площі, щоб до завтрього до вечора готове було. Збудуєш — нагороду тобі дам, а не збудуєш — смертю скараю.

Вислухав Омелян мову царську, повернувся, пішов додому. «Ну,— думає,— тепер мені вже кінець». Прийшов додому до жінки й каже:

— Ну,— каже,— збирайся, жінко: тікати треба світ за очі, а то нізащо пропадемо.

— Чого ж,— питається,— так злякався, що тікати хочеш?

— Як же,— каже,— не злякатися? Звелів мені цар завтра за один день собор збудувати. А як не збудую, грозить голову відрубати. Одне лишається — тікати, поки час.

Не прийняла жінка такої мови.

— У царя солдатів багато, усюди впіймають. Від нього не втечеш. А поки сила є, слухати треба.

— Та як же слухати, коли снаги нема?

— І... чоловіченьку! не тужи, повечеряй та лягай: завтра уставай раненько, усе встигнеш.

Ліг Омелян спати. Розбудила його жінка.

— Іди,— каже,— швидше добудовуй собор; ось тобі цвяхи й молоток: там тобі на день роботи зосталось.

Пішов Омелян до міста, приходить — справді, новий собор серед площі стоїть. Трохи не скінчений. Став доробляти Омелян, де треба: до вечора усе справив.

Прокинувся цар, подивився з палацу, бачить — собор стоїть. Омелян походжає, де-не-де цвяшки прибиває. І нерадий цар соборові, досадно йому, що нема за що Омеляна скарати, не можна його жінку відібрати.

Знову прикликає цар своїх слуг:

— І цей загад зробив Омелян, нема за що його скарати. Малий,— каже,— і цей йому загад. Треба щось хитріше видумати. Придумайте, а то я вас перше, ніж його, скараю.

І придумали йому слуги, щоб наказав він Омелянові річку зробити, щоб текла річка навкруги палацу, а по ній щоб кораблі плавали. Прикликав цар Омеляна, загадав йому нове діло.

— Якщо ти,— каже,— за одну ніч міг собор збудувати, то можеш ти і це діло зробити. Щоб завтра було все, як я наказав, готове. А не буде готове, голову відрубаю.

Засмутився ще дужче Омелян, прийшов до жінки похмурий.

— Чого,— каже жінка,— засмутився, чи ще нове щось цар загадав?

Розказав їй Омелян.

— Треба,— каже,— тікати.

А жінка мовить:

— Не втечеш від солдатів, скрізь упіймають. Треба слухати.

— Та як же слухати?

— І...— каже,— чоловіченьку, ні про що не тужи. Повечеряй та спати лягай. А вставай раненько, усе в свій час буде.

Ліг Омелян спати. Вранці збудила його жінка.

— Іди,— каже,— до палацу, все готове. Тільки біля пристані, проти палацу, горбок зостався; візьми заступ, зрівняй.

Пішов Омелян; приходить до міста; навкруги палацу річка, кораблі плавають. Підійшов Омелян до пристані проти палацу, бачить — нерівне місце, став рівняти.

Прокинувся цар, дивиться — річка, де не було; по річці кораблі плавають, і Омелян горбок заступом рівняє. Жахнувся цар; і не радий він ані річці, ані кораблям, а досадно йому, що не можна Омеляна скарати. Думає собі: «Нема такого загаду, якого б він не доконав. Як тепер бути?»

Прикликав слуг своїх, став з ними думати.

— Придумайте мені,— каже,— такий загад, щоб над силу був Омелянові. А то, що ми не вигадували, він усе поробив, і не можна мені в нього жінки відібрати.

Думали, думали двірські люди і придумали. Прийшли до царя й кажуть:

— Треба Омеляна покликати і сказати: піди кудись,— не знати куди, і принеси щось — не знати що. Тут уже він не відкрутиться. Куди б він не пішов, ти скажеш, що він не туди пішов, куди треба; і що б він не приніс, ти скажеш, що не те приніс, що треба. Тоді його й скарати можна і жінку його забрати.

Зрадів цар.

— Це,— каже,— ви розумно придумали.

Послав цар по Омеляна і сказав йому:

— Піди кудись — не знати куди, принеси щось — не знати що. А не принесеш, відрубаю тобі голову.

Прийшов Омелян до жінки і переказує, що йому цар сказав. Задумалась жінка.

— Ну,— мовить,— на його голову навчили царя. Тепер розумно діяти треба.

Посиділа, посиділа, подумала жінка і стала казати чоловікові:

— Іти тобі треба далеко, до нашої бабусі до старезної, селянської, солдатської матері, треба її милості просити. А дістанеш від неї штуку одну, то йди просто у палац, і я там буду. Тепер уже мені їхніх рук не минути. Вони мене силою візьмуть, та тільки не надовго. Коли все зробиш, як бабуся тобі звелить, ти мене скоро визволиш.

Спорядила жінка чоловіка, дала йому торбинку і дала веретенце.

— Оце,— каже,— їй віддай. З цього вона пізнає, що ти мій чоловік.

Показала йому жінка дорогу. Пішов Омелян, вийшов поза місто, бачить — солдати муштруються. Постояв, подивився Омелян. Помуштрувалися солдати, сіли відпочити. Підійшов до них Омелян і питає:

— Чи не знаєте, братці, де воно йти кудись — не знати куди, і як принести щось — не знати що?

Почули це солдати і здивувалися.

— Хто,— кажуть,— послав тебе шукати?

— Цар,— відказує.

— Ми самі,— кажуть,— ось, відколи солдатами, ходимо кудись — не знати куди, та не можемо дійти, і шукаємо щось — не знати що, та не можемо знайти. Не можемо тобі в пригоді стати.

Посидів Омелян з солдатами, пішов далі. Ішов, ішов, приходить у ліс. У лісі хатка. У хатці стара баба сидить, селянська, солдатська мати, кудельку пряде, сама плаче і пальці не в роті слиною, а в очах слізьми мочить. Побачила баба Омеляна, закричала на нього:

— Чого прийшов?

Подав їй Омелян веретенце і сказав, що його жінка прислала. Зараз полагіднішала стара, стала питати. І почав Омелян розповідати усе своє життя, як він з дівчиною оженився, як перейшов до міста жити, як його до царя за двірника взяли, як він у палаці служив, як собор збудував і річку з кораблями зробив і як йому тепер цар звелів іти кудись — не знати куди, принести щось — не знати що.

Вислухала бабуся і перестала плакати. Стала сама до себе бубоніти:

— Дійшов, видно, час. Ну, гаразд,— каже,— сідай, синку, поїж.

Попоїв Омелян, і стала стара йому казати:

— Ось тобі,— каже,— клубок. Покоти його поперед себе і йди за ним, куди він котитиметься. Іти тобі буде далеко, до самого моря. Прийдеш до моря, побачиш місто велике. Увійди до міста, попросись у крайній двір ночувати. Тут і шукай того, що тобі треба.

— Як же я, бабусю, його упізнаю?

— А коли побачиш те, чого більше, ніж батька-матері, слухають, ото воно й є. Хапай і неси до царя. Принесеш до царя, він тобі скаже, що не те ти приніс, що треба. А ти тоді скажи: «Коли не те, то розбити його треба»,— та вдар по штуці по тій, а далі понеси її до річки, розбий і кинь у воду. Тоді й жінку повернеш і мої сльози висушиш.

Попрощався з бабусею, пішов Омелян, покотив клубок. Котився, котився клубок — привів його до моря. Біля моря місто велике. Скраю високий дім. Попросився Омелян у той дім ночувати. Пустили. Ліг спати. Вранці раненько прокинувся, чує — батько підвівся, будить сина, посилає дров нарубати. І не слухає син.

— Рано ще,— каже,— устигну.

Чує — мати з печі каже:

— Іди, синку, в батька кістки болять. Чи ж йому самому йти? Пора.

Поцмокав лише губами син і знову заснув. Та тільки заснув, аж загриміло, затріщало щось на вулиці. Схопився син, одягся і вибіг на вулицю. Схопився й Омелян, побіг за ним дивитися, що то таке гримить і чого син більше, ніж батька-матері, послухав.

Вибіг Омелян, бачить — ходить по вулиці чоловік, носить на пузі штуку круглу, б'є по ній палицями. Вона ото й гримить; її ото син і послухав. Підбіг Омелян, став розглядати штуку. Бачить: кругла, як діжечка, з обох боків шкірою затягнута. Став він питати, як вона зветься.

— Барабан,— кажуть.

— А що ж він — порожній?

— Порожній,— кажуть.

Здивувався Омелян і став просити собі цю штуку. Не дали йому. Перестав Омелян просити, став ходити за барабанщиком. Цілий день ходив і, коли ліг спати барабанщик, ухопив у нього Омелян барабана і втік із ним. Біг, біг, прийшов додому у своє місто. Думав жінку побачити, а її вже нема. Другого ж дня її до царя відвели.

Пішов Омелян у палац, звелів про себе сказати: прийшов, мовляв, той, що ходив кудись — не знати куди, приніс щось — не знати що. Цареві сказали. Звелів цар Омелянові завтра прийти. Став просити Омелян, щоб удруге сказали.

— Я,— каже,— сьогодні прийшов, приніс, що велено, нехай до мене цар вийде, а то я сам піду.

Вийшов цар.

— Де,— каже,— ти був?

Він сказав.

— Не там,— каже.— А що приніс?

Хотів показати Омелян, та не став дивитися цар.

— Не те,— каже.

— А не те,— мовить,— то розбити її треба, і кат з нею.

Вийшов Омелян із палацу з барабаном і вдарив по ньому. Як ударив, зібралося все військо царське до Омеляна. Омелянові честь віддають, від нього наказу ждуть. Став на своє військо з вікна цар кричати, щоб вони не йшли за Омеляном. Не слухають царя, усі за Омеляном ідуть. Побачив те цар, звелів до Омеляна жінку вивести і став просити, щоб він йому барабана віддав.

— Не можу,— каже Омелян.— Мені,— каже,— його розбити велено і друзки в річку кинути.

Підійшов Омелян з барабаном до річки, і всі солдати за ним прийшли. Пробив Омелян коло річки барабана, розламав на тріски, кинув його в річку — і розбіглися всі солдати. А Омелян узяв жінку і повів до себе додому.

І з того часу цар перестав його тривожити. І став він жити-поживати, добре наживати, а недобре — проживати.

СМЕРТЬ ІВАНА ІЛЛІЧА

I

У великому будинку судових установ під час перерви засідання у справі Мельвинських члени та прокурор зійшлися в кабінеті Івана Єгоровича Шебек, і заговорили про знамениту красовську справу. Федір Васильович розпалився, доводячи непідсудність, Іван Єгорович боронив свою думку, а Петро Іванович, не встрявши відразу в суперечку, не брав у ній участі і проглядав щойно подані «Ведомости».

— Панове! — сказав він,— а Іван Ілліч умер.

— Невже?

— Ось, читайте,— сказав він Федорові Васильовичу, подаючи йому свіжий, пахучий ще номер.

У чорному обідку було надруковано: «Парасковія Федорівна Головіна з душевним сумом сповіщає рідних і знайомих про смерть улюбленого мужа свого, члена Судової палати, Івана Ілліча Головіна, що сталася 4-го лютого цього 1882 року. Винос тіла в п'ятницю, о 1 годині пополудні».

Іван Ілліч був товариш по службі присутніх в кабінеті, і всі любили його. Він хворів уже кілька тижнів; казали, що хвороба його невиліковна. Посада лишалася за ним, проте існувала думка, що в разі його смерті Алексєєва можуть призначити на його місце, а на місце Алексєєва — або Винникова, або Штабеля. Тож, почувши про смерть Івана Ілліча, кожен з тих, що зібралися тут, передусім подумав про те, як може позначитися ця смерть на переміщенні або підвищенні самих членів чи їхніх знайомих.

«Тепер, напевно, одержу посаду Штабеля або Винникова,— подумав Федір Васильович.— Мені це й давно обіцяно, а підвищення це дає мені вісімсот карбованців прибавки, крім канцелярії».

«Треба буде попросити тепер, щоб перевели шурина з Калуги,— подумав Петро Іванович.— Дружина буде дуже рада. Тепер годі вже буде казати, що я ніколи нічого не зробив для її рідних».

— Я так і думав, що він уже не встане,— сказав уголос Петро Іванович.— Жалко.

— Та що в нього, власне, було?

— Лікарі не могли визначити. Тобто визначали, але по-різному. Коли я бачив його востаннє, мені здавалось, що він одужає.

— А я так і не був у нього від самих свят. Усе намірявся.

— Що, в нього була маєтність?

— Здається, якась невелика у жінки. Але щось мізерне.

— Так, треба буде поїхати. Страшенно далеко жили вони.

— Тобто від вас далеко. Від вас усе далеко.

— От не може мені простити, що я живу за річкою,— усміхаючись на Шебекові слова, сказав Петро Іванович. І заговорили про те, які великі міські відстані, та й пішли на засідання.

Крім викликаних у кожному цією смертю міркувань про переміщення й можливі зміни по службі, що можуть настати внаслідок цієї смерті, самий факт смерті близького знайомого породив у всіх, кому стало відомо про неї, як завжди, почуття радощів, бо, мовляв, умер він, а не я.

«Бач, помер; а я ось ні»,— подумав або відчув кожний. А близькі знайомі, так звані друзі Івана Ілліча, мимохіть подумали при цьому й про те, що тепер їм треба виконати дуже нудні обов'язки пристойності й поїхати на панахиду та до вдови з візитом співчуття.

Найближчими за всіх були Федір Васильович і Петро Іванович.

Петро Іванович був товаришем по училищу правознавства і вважав себе завдяченим Іванові Іллічу.

Переказавши за обідом дружині звістку про смерть Івана Ілліча та міркування про можливість переводу шурина в їхній округ, Петро Іванович, не лягаючи відпочивати, надів фрак і поїхав до Івана Ілліча.

Коло під'їзду квартири Івана Ілліча стояла карета і два візники. Унизу, в передпокої, до стіни, поруч з вішалкою, приставлене було глазетове віко труни з китичками і з галуном, начищеним порошком. Дві дами в чорному скидали шубки. Одна, сестра Івана Ілліча, знайома, друга — незнайома дама. Товариш Петра Івановича, Шварц, сходив згори і, побачивши з верхнього східця, що входить Петро Іванович, зупинився й підморгнув йому, немов кажучи: «Нерозумно повівся Іван Ілліч: от ми з вами не те».

Обличчя Шварцове з англійськими баками і вся худа постать його у фраку була, як завжди, елегантно урочиста, і ця урочистість, що завжди суперечила грайливій вдачі Шварца, тут мала особливу сіль. Так подумав Петро Іванович.

Петро Іванович пропустив поперед себе дам і спроквола пішов за ними на сходи. Шварц не став сходити вниз, а зупинився нагорі. Петро Іванович зрозумів чого: він, очевидно, хотів домовитися, де сьогодні пограти у вінт. Дами пройшли на сходи до вдови, а Шварц, з серйозно стуленими міцними губами і грайливим поглядом, рухом брів показав Петрові Івановичу праворуч, на кімнату, де лежав мрець.

Петро Іванович увійшов, як завжди це буває, не тямлячи, що йому там треба буде робити. Одне він знав, що хреститися в таких випадках ніколи не завадить. Щодо того, чи треба й кланятися при цьому, він не зовсім був певен і тому вибрав середнє: увійшовши в кімнату, він став хреститися і трошки ніби кланятися. Разом з тим він оглядав кімнату, наскільки давали йому можливість порухи рук і голови. Два молодики, один гімназист, здається племінники, хрестячись, виходили з кімнати. Старенька жінка стояла нерухомо. І дама з химерно піднятими бровами щось їй казала пошепки. Дяк у сюртуку, бадьорий, рішучий, щось голосно читав з виразом, який усував всяке заперечення; буфетний служник Гарасим, пройшовши перед Петром Івановичем

легкими кроками, щось посипав по підлозі. Побачивши це, Петро Іванович зараз же відчув легкий трупний дух. Під час своїх останніх відвідин Івана Ілліча Петро Іванович бачив цього служника в кабінеті; він виконував обов'язки сиділки, і Іван Ілліч особливо любив його. Петро Іванович усе хрестився і злегка кланявся в серединному напрямі між труною, дяком і образами на столі в кутку. Потім, коли йому здалось, що він надто вже довго робить рукою цей рух хреста, він зупинився і став розглядати мерця.

Мрець лежав, як завжди лежать мерці, особливо важко, по-мертвечому, потонувши задубілими членами в підстилці труни; з навіки зігнутою головою на подушці, і виставляв, як завжди виставляють мерці, свій жовтий восковий лоб з лисинами на запалих скронях та випнутий ніс, що ніби натискав на верхню губу. Він дуже змінився, іще схуд, відколи Петро Іванович не бачив його, але, як у всіх мерців, обличчя його було краще, головне ж — значливіше, ніж воно було в живого. На обличчі був вираз, що те, що треба було зробити, зроблено; і зроблено правильно. Крім того, в цьому виразі був ще докір чи нагадування живим. Петрові Івановичу здалося, що це нагадування недоречне або принаймні його не стосується. Чогось йому стало неприємно, і тому Петро Іванович ще раз квапливо перехрестився та, як йому здалося, занадто квапливо, незгідно з правилами пристойності, повернувся і пішов до дверей. Шварц чекав його в перехідній кімнаті, широко розставивши ноги й обома руками бавлячись за спиною своїм циліндром. Один погляд на грайливу, охайну й елегантну постать Шварца освіжив Петра Івановича. Петро Іванович зрозумів, що він, Шварц, стоїть вище за це і не піддається гнітючим враженням. Самий вигляд його промовляв: інцидент панахиди по Іванові Іллічу ніяк не може бути достатнім приводом до того, щоб визнати порядок засідання порушеним, тобто ніщо не може стати на перешкоді сьогодні ж увечері ляснути колодою карт, розпечатуючи її, в той час як лакей розставлятиме чотири ще не обпалені свічки; взагалі нема підстав гадати, що цей інцидент міг би перешкодити нам приємно провести й сьогоднішній вечір. Він і сказав це пошепки Пет-

рові Івановичу, коли той проходив мимо, і запропонував зійтися на партію у Федора Васильовича. Та, видно, Петрові Івановичу не судилося цього вечора сісти у вінт. Парасковія Федорівна, невисока, опасиста жінка — вона все розширялась від плечей униз, хоч як намагалася досягти протилежного,— уся в чорному, з покритою мереживом головою і з такими ж химерно піднятими бровами, як і в тієї дами, що стояла проти труни, вийшла із своїх покоїв з іншими дамами і, провівши їх у двері кімнати, де лежав мрець, сказала:

— Зараз буде панахида; заходьте.

Шварц, злегка вклонившись, зупинився, очевидно не приймаючи і не відхиляючи цього запрошення. Парасковія Федорівна, впізнавши Петра Івановича, зітхнула, підійшла близенько до нього, взяла його за руку і сказала:

— Я знаю, що ви були справжнім другом Івана Ілліча...— і подивилась на нього, чекаючи від нього відповідних цим словам дій.

Петро Іванович знав, що як там треба було хреститися, так тут треба було потиснути руку, зітхнути й мовити: «Повірте!» І він так і зробив. І, зробивши це, відчув, що наслідок вийшов бажаний: що він зворушений і вона зворушена.

— Ходімо, поки там не почалося; мені треба поговорити з вами,— сказала вдова.— Дайте мені руку.

Петро Іванович подав руку, і вони попрямували до внутрішніх кімнат, повз Шварца, який зажурено підморгнув Петрові Івановичу. «От тобі й вінт! Ну, вибачте, іншого партнера візьмемо. А то, може, вп'ятьох, коли відкараскаєтесь»,— сказав його грайливий погляд.

Петро Іванович зітхнув ще глибше й сумніше, і Парасковія Федорівна вдячно потисла йому руку. Увійшовши в її оббиту рожевим кретоном вітальню з притемненою лампою, вони сіли біля столу: вона на канапу, а Петро Іванович на низенький пуф, пружини в якому попсувалися і він неправильно подавався під його вагою. Парасковія Федорівна хотіла була попередити його, щоб він сів на інший стілець, але передумала, визнавши, що це попередження не відповідало б її становищу. Сідаючи на пуф, Петро Іванович згадав, як Іван Ілліч обладну-

вав цю вітальню і радився з ним про цей самий рожевий з зеленим листям кретон. Сідаючи на канапу і проходячи повз стіл (взагалі вся вітальня була повна дрібничок і меблів), удова зачепилась чорним мереживом чорної мантильї за різьбу стола. Петро Іванович підвівся, щоб відчепити, і звільнений під ним пуф став хвилюватися й підштовхувати його. Вдова сама почала відчіплювати своє мереживо, і Петро Іванович знову сів, придушивши бунтуючий під ним пуф. Але вдова не все відчепила, і Петро Іванович знову підвівся, і знову пуф забунтував і навіть луснув. Коли все це скінчилось, вона вийняла чисту батистову хусточку і стала плакати. А Петра Івановича охолодив епізод з мереживом та боротьба з пуфом, і він сидів насупившись. Незручному становищу цьому поклав край Соколов, буфетник Івана Ілліча: він прийшов доповісти, що місце на кладовищі, те, яке призначила Парасковія Федорівна, коштуватиме двісті карбованців. Вона перестала плакати і, з виглядом жертви кинувши очима на Петра Івановича, сказала по-французькому, що їй дуже важко. Петро Іванович зробив мовчазний знак, виражаючи безсумнівну певність, що це й не може бути інакше.

— Куріть, будь ласка,— промовила вона великодушним і разом пригніченим голосом і заговорила з Соколовим про ціну за місце. Петро Іванович, закурюючи, чув, що вона дуже докладно розпитала, які є ціни за землю, і визначила ту, яку слід узяти. Скінчивши про місце, вона розпорядилась, крім того, і про півчих. Соколов пішов.

— Я все сама роблю,— сказала вона Петрові Івановичу, відсуваючи під один бік альбоми, що лежали на столі; і, помітивши, що попіл загрожував попсувати стіл, зараз же посунула Петрові Івановичу попільницю і промовила: — Я вважаю нещирим запевняти, що від горя я не можу займатися практичними справами. Мене, навпаки, коли й може щось не втішити... а розважити, то це турботи про нього ж.— Вона знову вийняла хусточку, мовби збиралась плакати, і раптом, ніби перемагаючи себе, стріпнулась і стала говорити спокійно.

— Однак у мене справа є до вас.

Петро Іванович вклонився, не даючи розходитись пружинам пуфа, що зараз же заворушилися під ним.

— В останні дні він жахливо мучився.

— Дуже мучився? — спитав Петро Іванович.

— Ах, жахливо! Останні не хвилини, а години він без угаву кричав. Три доби поспіль він, не переводячи голосу, кричав. Це було нестерпно. Я не можу збагнути, як я це витерпіла; за трьома дверима чути було. Ах! що я витерпіла!

— І невже він був при пам'яті? — спитав Петро Іванович.

— Був,— прошепотіла вона,— до останньої хвилини. Він попрощався з нами за чверть години до смерті і ще просив вивести Володю.

Думка про страждання чоловіка, якого він знав так близько спочатку веселим хлопцем, школярем, потім дорослим партнером, раптом жахнула Петра Івановича, незважаючи на неприємну свідомість того, що й він і ця жінка нещирі. Він знову побачив цей лоб, натискаючий на губу ніс, і йому стало страшно за себе.

«Три доби жахливих страждань і смерть. Адже це може ось зараз, щохвилини настати й для мене»,— подумав він, і йому на мить зробилося страшно. Та враз, він сам не знав як, на допомогу йому виринула звичайна думка, що сталося ж це з Іваном Іллічем, а не з ним і що з ним цього статися не повинно й не може; що, думаючи так, він піддається похмурому настроєві, а цього не слід робити, як те ясно було з Шварцового обличчя. І, розміркувавши так, Петро Іванович заспокоївся й з цікавістю став розпитувати подробиці про те, як умирав Іван Ілліч, немовби смерть була така пригода, яка могла трапитись лише з Іваном Іллічем, але зовсім не може трапитися з ним.

Після різних розмов про подробиці справді жахливих фізичних страждань, що їх витерпів Іван Ілліч (про ці подробиці Петро Іванович дізнавався лише з того, як муки Івана Ілліча діяли на нерви Парасковії Федорівни), вдова, очевидно, визнала за потрібне перейти до справи.

— Ах, Петре Івановичу, як тяжко, як страшенно тяжко, як страшенно тяжко,— і вона знову заплакала.

Петро Іванович зітхав і чекав, коли вона висякається. Коли вона висякалась, він сказав:

— Повірте...— і знову вона розбалакалась і виказала те, що й було, очевидно, її головною справою до нього; цією справою були запитання, як би в зв'язку з смертю чоловіка дістати грошей від казни. Вона зробила так, немов питає в Петра Івановича поради про пенсію; та він бачив, що вона вже знає до найменших подробиць і те, чого він не знав: усе те, що можна витягти від казни в зв'язку з цією смертю; але що їй хотілося довідатись, чи не можна як-небудь витягти ще більше грошей. Петро Іванович постарався вигадати такий засіб, однак, трохи подумавши та полаявши для годиться наш уряд за його скнарість, сказав, що, здається, більше не можна. Тоді вона зітхнула і, очевидно, стала придумувати спосіб, як би звільнитися від свого відвідувача. Він зрозумів це, загасив папіроску, підвівся, потис руку і пішов до передпокою.

В їдальні з годинником — Іван Ілліч такий був радий йому, що купив у брикабраку,— Петро Іванович зустрів священика й ще кількох знайомих, які приїхали на панахиду, і побачив знайому йому вродливу панну, дочку Івана Ілліча. Вона була вся в чорному. Талія її, дуже тонка, здавалася ще тоншою. У неї був похмурий, рішучий, майже гнівний вигляд. Вона вклонилась Петрові Івановичу так, ніби він був чимсь винен. За дочкою стояв з таким же ображеним виглядом знайомий Петрові Івановичу багатий молодий чоловік, судовий слідчий, її жених, як він чув. Він сумовито вклонився їм і хотів пройти в кімнату, де лежав мрець, коли з-під сходів показалась фігурка гімназиста-сина, надзвичайно схожого на Івана Ілліча. Це був маленький Іван Ілліч, яким Петро Іванович пам'ятав його в Правознавстві. Очі в нього були і заплакані і такі, які бувають у нечистих хлопчаків у тринадцять-чотирнадцять років. Хлопець, побачивши Петра Івановича, став суворо й соромливо морщитись. Петро Іванович кивнув йому головою і ввійшов до кімнати, де лежав мрець. Почалась панахида — свічки, стогін, ладан, сльози, схлипування. Петро Іванович стояв нахмурившись, дивлячись на ноги перед собою. Він жодного разу не глянув на мерця і до кінця не

піддався розслабляючим впливам та й вийшов одним з перших. У передпокої нікого не було. Гарасим, буфетний служник, вискочив з кімнати небіжчика, перекидав своїми дужими руками всі шуби, щоб знайти шубу Петра Івановича, і подав її.

— Що, брат Гарасиме? — сказав Петро Іванович, щоб сказати що-небудь.— Жалко?

— Божа воля. Усі там же будемо,— мовив Гарасим, вискалюючи свої білі, один в один мужицькі зуби, і, як людина, дуже заклопотана роботою, хутко відчинив двері, гукнув кучера, підсадив Петра Івановича і стрибнув назад до ганку, немов придумуючи, що б йому зробити ще.

Петрові Івановичу особливо приємно було дихнути чистим повітрям після запаху ладану, трупа й карболової кислоти.

— Куди накажете? — спитав кучер.

— Не пізно. Заїду ще до Федора Васильовича.

І Петро Іванович поїхав. І справді, застав партнерів наприкінці першого робера, так що йому зручно було вступити п'ятим.

II

Минула історія життя Івана Ілліча була якнайпростіша, і найзвичайніша, і найжахливіша.

Іван Ілліч помер сорока п'яти років, членом Судової палати. Він був син чиновника, який зробив у Петербурзі по різних міністерствах та департаментах ту кар'єру, що доводить людей до того становища, в якому, хоч і ясно виявляється, що займати будь-яку істотну посаду вони не здатні, їх все-таки, у зв'язку з довгою минулою їхньою службою та їхніми чинами, не можна вигнати, і тому вони дістають вигадані фіктивні посади й нефіктивні тисячі, від шести до десяти, з якими вони й доживають до глибокої старості.

Отакий був таємний радник, непотрібний член різних непотрібних установ, Ілля Юхимович Головін.

У нього було троє синів. Іван Ілліч був другий син. Старший робив таку саму кар'єру, як батько, тільки в іншому міністерстві, і вже близько підходив до того

службового віку, коли створюється ота інерція платні. Третій син був невдаха. Він в різних місцях усюди напсував собі і тепер служив на залізницях; і його батько, і брати, і особливо їхні дружини не тільки не любили зустрічатися з ним, а без крайньої потреби і не згадували, що він десь є. Сестра була за бароном Грефом, таким же петербурзьким чиновником, як і його тесть. Іван Ілліч був, як казали, le phenix de la famille[1]. Він був не такий холодний і акуратний, як старший, і не такий одчайдушний, як молодший. Він був середина між ними — розумний, жвавий, приємний і пристойний чоловік. Виховувався він разом з молодшим братом у Правознавстві. Молодший не скінчив, і його вигнали з п'ятого класу, а Іван Ілліч добре закінчив курс. Уже в Правознавстві він був тим, чим згодом він був ціле своє життя: людиною здібною, весело-добродушною й товариською, але пильним виконавцем того, що він вважав за свій обов'язок; а за обов'язок свій він вважав усе те, що вважали за той обов'язок найвище поставлені люди. Ні хлопчиком, ні потім дорослою людиною він не був запобігливим, але в нього з наймолодшого віку було те, що він, як муха до світла, тягся до найвище поставлених у світі людей, засвоював собі їхні прийоми, їхні погляди на життя і з ними заводив дружні відносини. Усі захоплення дитинства й молодості минулися для нього, не лишивши великих слідів; він віддавався й чуттєвості, і марнославству, і — наостанку, у вищих класах — ліберальності, але все в певних межах, які правильно вказувало йому його чуття.

У Правознавстві він зробив вчинки, що раніше, в той час, коли він чинив їх, здавалися йому великим паскудством і викликали в нього огиду до самого себе; але згодом, побачивши, що таке чинили і високо поставлені люди і не вважали цих вчинків за щось погане, він не те що визнав їх хорошими, але зовсім забув їх і нітрохи не смутив себе згадками про них.

Вийшовши з Правознавства десятим класом і діставши від батька гроші на обмундирування, Іван Ілліч замовив собі одяг у Шармера, почепив як брелок медальку

---

[1] гордість родини.

з написом: «respice finem» [1], попрощався з принцом і вихователем, пообідав з товаришами у Донона і з новими модними чемоданами, білизною, одягом, бритвеним та туалетним приладдям і пледом, замовленими й купленими в найкращих магазинах, виїхав у провінцію на посаду чиновника для особливих доручень при губернаторі, яку добув йому батько.

У провінції Іван Ілліч одразу влаштував собі таке ж легке й приємне становище, яким було його становище в Правознавстві. Він служив, робив кар'єру і разом з тим приємно й пристойно веселився; коли-не-коли він їздив з доручення начальства в повіти, тримався з гідністю і з вищими і з нижчими і точно й з непідкупною чесністю, якою не міг не пишатися, виконував покладені на нього доручення, переважно у справах розкольників.

У службових справах він був, незважаючи на свою молодість та схильність до легких веселощів, надзвичайно стриманим, офіціальним і навіть суворим; але в справах товариських він часто бував грайливим і дотепним і завжди добродушним, пристойним і bon enfant [2], як казали про нього його начальник і начальниця, в яких він був домашньою людиною.

Був у провінції і зв'язок з однією дамою, що нав'язалася чепуристому правознавцеві; була й модистка; були й пиятики з приїжджими флігель-ад'ютантами і поїздки на далеку вулицю після вечері; було й підслужування начальникові і навіть дружині начальника, та це все мало такий високий тон порядності, що всього цього не можна було назвати поганими словами: все воно підходило тільки під рубрику французького вислову: il faut que jeunesse se passe [3]. Усе робилося з чистими руками, в чистих сорочках, з французькими словами і, головне, в найвищому товаристві, отже, зі схваленням високо поставлених людей.

Так прослужив Іван Ілліч п'ять років, і настала зміна в службі. Виникли нові судові установи; потрібні були нові люди.

---

[1] передбачай кінець,
[2] добрий хлопець,
[3] молодість мусить перебіснуватися.

І Іван Ілліч став цією новою людиною.

Іванові Іллічу запропоновано було посаду судового слідчого, і Іван Ілліч прийняв її, дарма що посада ця була в іншій губернії і йому треба було покинути усталені відносини та заводити нові. Івана Ілліча провели друзі, зробили групу, піднесли йому срібну папіросницю, і він виїхав на нове місце.

На посаді судового слідчого Іван Ілліч був такий же comme il faut'ний, пристойний, умів відокремлювати службові обов'язки від приватного життя і викликав загальну повагу, як і тоді, коли був чиновником для особливих доручень. А сама служба слідчого цікавила й приваблювала Івана Ілліча далеко більше, ніж попередня. На попередній службі приємно було вільною ходою в шармерівському віцмундирі пройти повз тремтячих і чекаючих прийому прохачів та службових осіб, заздрячих йому, просто в кабінет начальника і сісти з ним за чай з папіросою; але людей, безпосередньо залежних від його сваволі, було мало. Такими людьми були лише справники та розкольники, коли його посилали з дорученнями; і він любив чемно, майже по-товариському поводитися з такими, залежними від нього, людьми, любив давати відчути, що ось він, хто може розчавити, дружньо, просто поводиться з ними. Таких людей тоді було мало. А тепер, судовим слідчим, Іван Ілліч відчував, що всі, усі без винятку, найважніші, самовдоволені люди — всі у нього в руках і треба йому тільки написати певні слова на папері з заголовком, і цього важного, самовдоволеного чоловіка приведуть до нього як обвинувачуваного або як свідка, і він, коли Іван Ілліч не захоче посадовити його, стоятиме перед ним і відповідатиме на його запитання. Іван Ілліч ніколи не зловживав цією своєю владою, навпаки, старався пом'якшувати її; але свідомість цієї влади і можливість пом'якшувати її становили для нього головний інтерес і привабливість його нової служби. А в самій службі, тобто в слідствах, Іван Ілліч дуже швидко засвоїв прийом: одсувати від себе всі обставини, що не стосувалися служби, і надавати всякій найскладнішій справі такої форми, коли справа лише зовнішньо відбивалася б на папері і цілком виключався б його особистий погляд, а, головне, додер-

жувано було б усіх потрібних формальностей. Діло це було нове. І він був одним із перших людей, які виробили на практиці застосування статутів 1864 року.

Перейшовши в нове місто на посаду судового слідчого, Іван Ілліч завів нові знайомства, зв'язки, по-новому поставив себе і засвоїв трохи інший тон. Він поставив себе на певній гідній віддалі від губернських властей, а вибрав краще коло з судовиків та з багатих дворян, що жили в місті, і засвоїв тон легкого невдоволення урядом, поміркованої ліберальності й цивілізованої громадянськості. При цьому, нітрохи не змінивши елегантності свого туалету, Іван Ілліч на новій посаді перестав пробривати підборіддя і дав волю бороді рости, де вона хоче.

Життя Івана Ілліча і в новому місті склалося дуже приємно: товариство, яке фрондувало проти губернатора, було дружне й гарне; платня була велика, та й чимало приємного в житті додав у той час віст, в який став грати Іван Ілліч, що мав здібність грати в карти весело, швидко міркуючи й дуже тонко, так що загалом він завжди вигравав.

Після двох років служби в новому місті Іван Ілліч зустрівся з своєю майбутньою дружиною. Парасковія Федорівна Міхель була найпривабливіша, найрозумніша, найблискучіша дівчина того гуртка, в якому бував Іван Ілліч. Серед інших забав для відпочинку від праці слідчого Іван Ілліч зав'язав грайливі, легкі відносини з Парасковією Федорівною.

Іван Ілліч, бувши чиновником для особливих доручень, взагалі танцював, але судовим слідчим він танцював уже як виняток. Він танцював уже з таким значенням, що хоч і в нових установах я, і в п'ятому класі, але коли йдеться про танці, то можу довести, що тут я спроможний краще за інших. Так, він зрідка наприкінці вечора танцював з Парасковією Федорівною і переважно під час цих танців і здобув звитягу над Парасковією Федорівною. Вона закохалася в нього. Іван Ілліч не мав ясного, певного наміру женитися, та коли дівчина закохалась у нього, він поставив перед собою це питання. «Справді, а чому й не одружитися?» — сказав він собі.

Дівчина Парасковія Федорівна була з хорошого дворянського роду, непогана; мала невеличку маєтність. Іван Ілліч міг розраховувати на більш блискучу партію, проте й ця партія була гарна. У Івана Ілліча була його платня, в неї, він сподівався, буде стільки ж. Хороша рідня; вона — мила, гарненька і цілком порядна жінка. Сказати, що Іван Ілліч одружився тому, що він покохав свою наречену і побачив, що вона співчуває його поглядам на життя, було б так само несправедливо, як і сказати, що він одружився тому, що люди його кола схвалювали цю партію. Іван Ілліч одружився з обох мотивів: він робив приємне для себе, здобуваючи таку дружину, і разом з тим робив те, що найвище поставлені люди вважали правильним.

І Іван Ілліч одружився.

Самий процес одруження і перший час шлюбного життя, з подружніми пестощами, новими меблями, новим посудом, новою білизною, аж до вагітності дружини пройшов дуже гарно, і Іван Ілліч починав уже думати, що одруження не тільки не порушить того характеру життя легкого, приємного, веселого і завжди пристойного й схвалюваного товариством, який Іван Ілліч вважав властивим життю взагалі, а ще посилить його. Але тут, з перших місяців вагітності дружини, виникло щось таке нове, несподіване, неприємне, важке й непристойне, чого не можна було сподіватися і чого ніяк не можна було збутися.

Дружина без ніякого приводу, як здавалось Іванові Іллічу, de gaité de coeur [1], як він казав собі, стала порушувати приємність і пристойність життя: вона зовсім без причини ревнувала його, вимагала, щоб він упадав коло неї, присікувалася до всього і робила йому неприємні й грубі сцени.

Попервах Іван Ілліч сподівався звільнитись від неприємності цього становища тим самим легким і пристойним ставленням до життя, яке допомагало йому раніше,— він пробував ігнорувати жінчин настрій, жив і далі легко й приємно: запрошував до себе друзів, щоб скласти партію, пробував сам їздити в клуб чи до при-

[1] з примхи,

ятелів. Але дружина одного разу з такою енергією почала грубими словами лаяти його і так уперто лаяла його щоразу, коли він не виконував її вимог, очевидно твердо вирішивши не припиняти цього, аж доки він не скориться, тобто не стане сидіти дома і не буде так само, як і вона, нудьгувати, що Іван Ілліч жахнувся. Він зрозумів, що подружнє життя — принаймні з його дружиною — не завжди посилює приємності й пристойність життя, а, навпаки, часто порушує їх, і що треба, отже, убезпечити себе від цих порушень. І Іван Ілліч почав шукати засобів до цього. Служба була те єдине, що імпонувало Парасковії Федорівні, і Іван Ілліч з допомогою служби й обов'язків, які з неї випливали, став боротися з дружиною, відгороджуючи свій незалежний світ.

З народженням дитини, спробами годувати й різними при цьому невдачами, з хворобами справжніми й уявлюваними дитини й матері,— в чому Іван Ілліч, нічого не тямлячи, мусив брати участь,— потреба для Івана Ілліча відгородити собі світ поза сім'єю стала ще більш пекучою.

В міру того як дружина робилася дратівливішою й вимогливішою, і Іван Ілліч дедалі більше переносив центр ваги свого життя в службу. Він став більше любити службу і став честолюбнішим, ніж був раніше.

Дуже скоро, не далі як через рік після одруження, Іван Ілліч зрозумів, що подружнє життя, даючи певні вигоди, є по суті дуже складна й важка річ; отже, щоб виконувати свій обов'язок, тобто провадити пристойне, схвалюване товариством життя, треба виробити певне ставлення до нього, як і до служби.

І таке ставлення до подружнього життя виробив собі Іван Ілліч. Він вимагав від родинного життя лише тих вигод домашнього обіду, господині, постелі, які воно могло дати йому, і, головне, вимагав пристойності зовнішніх форм, що їх визначала думка товариства. Поза цим він шукав веселої приємності і, якщо знаходив її, був дуже вдячний; якщо ж зустрічав відсіч та буркотливість, то зараз же ховався в свій окремий, відгороджений ним світ служби і в ньому знаходив приємність.

Івана Ілліча цінили як гарного служаку і через три

роки зробили товаришем прокурора. Нові обов'язки, важність їх, можливість притягти до суду й посадити кожного в острог, публічність промов, успіх, який мав у цьому Іван Ілліч,— це все ще більше прихиляло його до служби.

Пішли діти. Дружина ставала дедалі буркотливішою й сердитішою, проте вироблене Іваном Іллічем ставлення до життя дома робило його майже недошкульним для її буркотливості.

Після семи років служби в одному місті Івана Ілліча перевели на посаду прокурора в іншу губернію. Вони переїхали, грошей було мало, і дружині не сподобалось те місце, куди вони переїхали. Хоч платня була й більша за попередню, але й жити було дорожче; крім того, вмерло двоє дітей, і тому родинне життя стало ще неприємніше для Івана Ілліча.

Парасковія Федорівна за всі знегоди, що траплялися в цьому новому місці проживання, дорікала чоловікові. Більшість тем, на які розмовляли чоловік з жінкою, особливо виховання дітей, наводила на питання, пов'язані із споминами про сварки, і нові сварки могли спалахнути кожної хвилини. Лишались тільки ті рідкі періоди закоханості, що находили на подружжя, але тривали недовго. Це були острівці, до яких вони приставали на час, але потім знов пускалися в море затаєної ворожості, що виявлялась відчуженням одне від одного. Відчуження це могло б бути прикрим для Івана Ілліча, якби він вважав, що так не повинно бути, але тепер він уже не тільки визнавав таке становище нормальним, а й вбачав у ньому мету своєї діяльності в родині. Метою його було те, щоб дедалі більше увільняти себе від цих неприємностей і зробити їх нешкідливими й пристойними; і він досягав цього тим, що все менше й менше проводив часу з родиною, а коли змушений був це робити, то старався убезпечувати своє становище присутністю сторонніх осіб. Але головним було те, що Іван Ілліч мав службу. В службовому світі зосередився для нього весь інтерес життя. І інтерес цей цілком захоплював його. Свідомість своєї влади, можливість згубити кожну людину, кого він схоче згубити, важність, навіть зовнішня, при його вході в суд і зустрічах з підлеглими, успіх його

перед вищими й підлеглими і, головне, майстерність його в провадженні справ, яку він відчував,—це все радувало його і разом з бесідами з товаришами, обідами та вістом сповнювало його життя. Отже, взагалі життя Івана Ілліча ішло й далі так, як, на його думку, повинно було йти: приємно і пристойно.

Так прожив він ще сім років. Старшій дочці було вже шістнадцять літ, ще одна дитина вмерла, і лишився хлопець-гімназист, об'єкт розбрату. Іван Ілліч хотів віддати його до Правознавства, а Парасковія Федорівна на зло йому віддала до гімназії. Дочка вчилася дома і росла гарно, хлопець теж учився непогано.

III

Так ішло життя Івана Ілліча протягом сімнадцяти років з часу одруження. Він був уже старим прокурором, відмовився від кількох переміщень і чекав більш бажаної посади, коли несподівано трапилась одна неприємність, що зовсім була порушила спокій його життя. Іван Ілліч ждав посади голови суду в університетському місті, але Гоппе якось забіг наперед і одержав цю посаду. Роздратований Іван Ілліч почав робити докори і посварився з ним та й з ближчим начальством; до нього стали холодними і при черговому призначенні його знов обминули.

Це діялося 1880 року. Рік той був найважчим у житті Івана Ілліча. Тоді саме виявилося, з одного боку, що платні невистачає на життя; з другого — що всі його забули і що те, що уявлялося йому величезною, жорстокою несправедливістю до нього, іншим здавалося звичайнісінькою річчю. Навіть батько не вважав за свій обов'язок допомагати йому. Він відчув, що всі покинули його, вважаючи його становище з 3500 платні цілком нормальним і навіть щасливим. Лише він знав, що з свідомістю заподіяних йому несправедливостей, з повсякчасною гризнею дружини та з боргами, які він став робити, живучи невідповідно до своїх достатків,—лише він знав, що його становище далеко не нормальне.

Влітку того року, щоб зменшити витрати, він узяв

відпустку і поїхав прожити з дружиною літо в селі у брата Парасковії Федорівни.

У селі, без служби, Іван Ілліч вперше відчув не тільки нудьгу, а й тугу нестерпну, і вирішив, що так жити не можна і що потрібні якісь рішучі заходи.

Провівши безсонну ніч, яку всю Іван Ілліч проходив по терасі, він вирішив їхати до Петербурга клопотатися і, щоб покарати *їх*, тих, хто не вмів оцінити його, перейти в інше міністерство.

Другого дня, хоч як відмовляли його дружина й шурин, він поїхав у Петербург.

Він їхав за одним: випросити посаду з п'ятьма тисячами платні. Він уже не тримався жодного міністерства, напряму чи роду діяльності. Йому потрібна була тільки посада, посада з п'ятьма тисячами, чи то по адміністрації, чи в банках, чи на залізницях, чи в закладах імператриці Марії, навіть на митницях, але неодмінно п'ять тисяч і неодмінно вийти з міністерства, де не вміли оцінити його.

І от ця поїздка Івана Ілліча закінчилася дивним, несподіваним успіхом. В Курську підсів у перший клас Ф. С. Ільїн, знайомий, і розповів про свіжу телеграму, одержану курським губернатором, що в міністерстві ближчими днями станеться переворот: на місце Петра Івановича призначають Івана Семеновича.

Гаданий переворот, крім свого значення для Росії, мав особливе значення для Івана Ілліча, бо, висуваючи нову особу, Петра Петровича й, очевидно, його друга Захара Івановича, він був надзвичайно сприятливий для Івана Ілліча. Захар Іванович був товариш і друг Іванові Іллічу.

У Москві звістка підтвердилась. А приїхавши до Петербурга, Іван Ілліч знайшов Захара Івановича, і йому певно обіцяно було посаду в його попередньому міністерстві юстиції.

За тиждень він телеграфував дружині:

Захар місце Міллера при першій доповіді дістаю призначення.

Завдяки цій зміні осіб Іван Ілліч несподівано одержав у своєму попередньому міністерстві таке призначення, в якому він став на два щаблі вище за своїх това-

ришів: одержав п'ять тисяч платні та підйомних грошей три тисячі п'ятсот. Усю досаду на колишніх ворогів його і на все міністерство було забуто, і Іван Ілліч був цілком щасливий.

Іван Ілліч повернувся в село веселий, вдоволений, яким він давно не був. Парасковія Федорівна теж повеселіла, і між ними було укладено перемир'я. Іван Ілліч розповідав про те, як його вшановували всі в Петербурзі, як усі ті, хто був його ворогом, були осоромлені й огидно запобігали тепер перед ним, як йому заздрять за його становище, особливо ж розповідав про те, як усі дуже любили його в Петербурзі.

Парасковія Федорівна вислухувала це і удавала, що вона вірить цьому, та й не суперечила ні в чому, а тільки складала плани, як по-новому влаштувати життя в тому місті, куди вони переїздили. І Іван Ілліч з радістю бачив, що ці плани були його плани, що вони збігаються і що знову його життя, яке було запнулося, набирає справжнього, властивого йому, характеру веселої приємності й пристойності.

Іван Ілліч приїхав на короткий час. 10-го вересня йому треба було приймати посаду, і, крім того, потрібен був час, щоб влаштуватися на новому місці, перевезти все з провінції, прикупити, призамовити ще багато дечого; одно слово, влаштуватися так, як це вирішено було в його думці, і майже так, як це вирішено було і в душі Парасковії Федорівни.

І тепер, коли все влаштувалося так вдало і коли у них з дружиною була однакова мета, а крім того, вони мало жили вкупі,— вони так дружно зійшлися, як не сходилися з перших літ свого подружнього життя. Іван Ілліч намірявся був забрати родину зараз же, але наполегливі умовляння сестри й зятя, що раптом стали особливо люб'язними й родинно-дружніми до Івана Ілліча й його сім'ї, зробили те, що Іван Ілліч поїхав сам.

Іван Ілліч поїхав, і веселий настрій, створений удачею й згодою з дружиною, причім одне посилювало друге, весь час не залишав його. Знайшлась чудова квартира, те саме, про що мріяли чоловік і жінка. Широкі, високі, в старому стилі приймальні кімнати, зручний грандіозний кабінет, кімнати для дружини й дочки, клас-

на кімната для сина,— все наче навмисне придумано для них. Іван Ілліч сам заходився обладнувати квартиру, вибирав обої, докуповував меблі, надто ж старовинні, яким він надавав особливого комільфотного стилю, оббивку, і все росло, росло й приходило до того ідеалу, який він собі склав. Коли він обладнав до половини, його обладнання перевищило те, чого він сподівався. Він зрозумів, який комільфотний, витончений і не пошлий характер матиме все, коли буде готове. Засинаючи, він уявляв собі залу, якою вона буде. Дивлячись на вітальню, ще не закінчену, він уже бачив камін, екран, етажерку і ці стільчики розкидані, ці блюда й тарілки на стінах і бронзу, коли вони всі стануть по місцях. Його тішила думка, як він вразить Пашу й Лізоньку, що теж мають до цього смак. Вони ніяк не сподіваються цього. А надто пощастило йому знайти й купити дешево старі речі, що надавали всьому особливо благородного характеру. Він у листах своїх навмисне змальовував усе гіршим, ніж воно було, щоб вразити їх. Це все так захоплювало його, що навіть нова служба, хоч він і любив це діло, цікавила його менше, ніж він сподівався. На засіданнях у нього бували хвилини неуважливості: він замислювався про те, які карнизи на гардини кращі, прямі чи підібрані. Його так це все цікавило, що часто він порався сам, навіть сам меблі переставляв і сам перевішував гардини. Одного разу він виліз на драбинку, щоб показати оббивальникові, бо той не розумів, як він хоче драпірувати, ступнув неправильно і впав, але, як сильна й спритна людина, вдержався, тільки боком ударився об ручку рами. Забите місце поболіло, та незабаром і перестало. Іван Ілліч весь цей час почував себе особливо веселим і здоровим. Він писав: чуюся так, ніби з мене зіскочило років п'ятнадцять. Він гадав закінчити у вересні, проте затяглось до половини жовтня. Зате було чарівно,— не тільки він казав, так казали йому всі, хто бачив.

По суті ж було те саме, що буває у всіх не зовсім багатих людей, але таких, що хочуть скидатися на багатих і тому скидаються лише одне на одного: штофи, чорне дерево, квіти, килими і бронза, темне й блискуче,— все те, що всі певного роду люди роблять, щоб

бути схожими на всіх людей певного роду. І в нього все було таке схоже, що не було на що навіть звернути увагу; але йому це все здавалося чимсь особливим. Коли він зустрів своїх на залізничній станції, привіз їх у свою освітлену готову квартиру і лакей у білому галстуку відімкнув двері в прибраний квітами передпокій, а потім вони ввійшли до вітальні, кабінету і ахали від задоволення,— він був дуже щасливий, водив їх скрізь, впивав у себе їхні похвали і сяяв від утіхи. Того ж вечора, коли за чаєм Парасковія Федорівна спитала його, між іншим, як він упав, він засміявся і в діях показав, як він полетів і перелякав оббивальника.

— Недарма я гімнаст. Інший убився б, а я трошки тільки вдарився ось тут; коли торкнеш — болить, але вже минає; просто синяк.

І вони почали жити в новому приміщенні, де, як завжди, коли гарненько обжились, невистачало лише однієї кімнати, і з новими коштами, до яких, як завжди, невистачало лише дещиці — якихось п'ятисот карбованців,— і було дуже добре. Особливо добре було перший час, коли ще не все було обладнано і треба було ще обладнувати: те купити, те замовити, те переставити, те налагодити. Хоч і були деякі незгоди між чоловіком і жінкою, проте обоє були такі вдоволені і так багато було діла, що все кінчалося без великих сварок. Коли вже не було чого обладнувати, стало трошки нудно і чогось стало бракувати, але тут уже завелись знайомства, звички, і життя наповнилось.

Іван Ілліч, провівши ранок у суді, повертався на обід, і поперваx настрій його бував гарний, хоч і псувався трохи саме через приміщення. (Кожна пляма на скатерті, на штофі, обірваний шнурок гардини дратували його: він стільки праці поклав на обладнання, що йому боліла всяка руйнація.) Але взагалі життя Івана Ілліча пішло так, як, вірив він, мусило проходити життя: легко, приємно і пристойно. Вставав він о дев'ятій, пив каву, читав газету, потім надівав віцмундир і їхав у суд. Там уже обім'ято було той хомут, в якому він працював; він одразу потрапляв у нього. Прохачі, довідки в канцелярії, сама канцелярія, засідання — публічні й розпорядчі. В усьому цьому треба було вміти виключати

все те сире, життєве, що завжди порушує правильний перебіг службових справ: треба не допускати з людьми ніяких відносин, крім службових, і привід до відносин має бути лише службовий, і самі відносини тільки службові. Наприклад, приходить чоловік і хоче довідатись про що-небудь. Іван Ілліч, як людина неслужбова, і не може мати ніякого відношення до такого чоловіка; але коли є відношення цього чоловіка до нього як до члена, таке, яке можна висловити на папері з заголовком,— в межах цих відносин Іван Ілліч робить усе, чисто все, що можна, і при цьому додержує подоби людських дружелюбних відносин, тобто чемності. А тільки-но кінчається відношення службове, як кінчається і всяке інше. Цим умінням відокремлювати службовий бік, не змішуючи його з своїм справжнім життям, Іван Ілліч володів у найвищій мірі і довгою практикою й талантом так витончив його, що іноді він навіть, як віртуоз, дозволяв собі, мовби жартома, змішувати людське й службове відношення. Він дозволяв це собі тому, що відчував у собі силу завжди, коли йому треба буде, знову виділити саме службове і відкинути людське. Робилося це в Івана Ілліча не тільки легко, приємно і пристойно, ба навіть віртуозно. В проміжках він курив, пив чай, розмовляв трошки про політику, трошки про загальні справи, трошки про карти і найбільше про призначення. І втомлений, але з почуттям віртуоза, що чітко зіграв свою партію — одну з перших скрипок в оркестрі, повертався додому. Дома дочка з матір'ю куди-небудь їздили або в них був хто-небудь; син був у гімназії, готував уроки з репетиторами і вчився справно того, чого вчать у гімназії. Усе було добре. По обіді, якщо не було гостей, Іван Ілліч читав іноді книжку, про яку багато говорять, а ввечері сідав за справи, тобто читав папери, звірявся з законами,— зіставляв показання і підводив під закони. Це було йому ні нудно, ні весело. Нудно було, коли можна було грати у вінт; а коли вінта не було,— то це все-таки було краще, ніж сидіти самому або з дружиною. Утіхою ж Івана Ілліча були обіди маленькі, на які він кликав важних своїм світським станом дам і мужчин, і таке проводження з ними часу, яке б скидалося

на звичайне проводження часу таких людей, так само як вітальня його скидалася на всі вітальні.

Якось раз у них був навіть вечір, танцювали. І Іванові Іллічу було весело, і все було гарно, тільки вийшла велика сварка з дружиною за торти й цукерки: у Парасковії Федорівни був свій план, а Іван Ілліч наполіг на тому, щоб узяти все в дорогого кондитера, і набрав багато тортів, і сварка була за те, що торти лишились, а рахунок кондитера був на сорок п'ять карбованців. Сварка була велика й неприємна, так що Парасковія Федорівна сказала йому: «Дурень, кисляк». А він схопився за голову і спересердя щось бовкнув про розвід. Але самий вечір був веселий. Було найкраще товариство, і Іван Ілліч танцював з княгинею Труфоновою, сестрою тієї, що відома заснуванням товариства «Завій ти моє горе». Радощі службові були радощі самолюбства; радощі громадські були радощі марнославства; а справжні радощі Івана Ілліча були радощі гри у вінт. Він признавався, що після всього, після яких би не було подій, нерадісних в його житті, радість, що, як свічка, горіла перед усіма іншими,— це сісти з гарними гравцями і некрикунами-партнерами у вінт, і неодмінно вчотирьох (уп'ятьох дуже вже боляче виходити, хоч і прикидаєшся, що я, мовляв, дуже люблю), і вести розумну, серйозну гру (коли карти йдуть), потім повечеряти і випити склянку вина. А спати після вінта, особливо коли в маленькому виграші (великий — неприємно), Іван Ілліч лягав в особливо хорошому настрої.

Так вони жили. Коло товариства складалося в них найкраще, їздили й поважні люди, і молоді люди.

У погляді на коло своїх знайомих чоловік, дружина й дочка були цілком одностайні і, не змовляючись, однаково відтручували від себе й звільнялися од усяких різних приятелів і родичів, задрипанців, що розганялися до них з ніжностями у вітальню з японськими блюдами на стінах. Незабаром ці друзі задрипанці перестали розганятися, і в Головіних залишилось товариство тільки найкраще. Молоді люди залицялися до Лізоньки, і Петрищев, син Дмитра Івановича Петрищева й єдиний спадкоємець його багатства, судовий слідчий, почав упадати коло Лізи, так що Іван Ілліч уже говорив про це з Па-

расковією Федорівною: чи не звести їх кататися на тройках або влаштувати спектакль. Так вони жили. І все йшло отак, не змінюючись, і все було дуже гарно.

IV

Усі були здорові. Не можна було назвати нездоров'ям те, що Іван Ілліч казав іноді, що в нього чудний смак у роті і якось млоїть у лівому боці живота.

Але сталося так, що це відчуття почало дужчати й переходити не в біль іще, але в постійне відчування чогось важкого в боку і в поганий настрій. Поганий настрій цей, дедалі все посилюючись, став псувати приємність легкого й пристойного життя, що була встановилася в родині Головіних. Чоловік з жінкою почали дедалі частіше сваритися, і незабаром зникли легкість та приємність і ледве-ледве трималася сама пристойність. Сцени знову почастішали. Знову залишились самі острівці, на яких чоловік і жінка могли сходитися без вибуху, та й тих було мало.

І Парасковія Федорівна тепер не без підстави говорила, що в її чоловіка важкий характер. З властивою їй звичкою перебільшувати вона казала, що й завжди був у нього такий жахливий характер, що потрібна її доброта, щоб терпіти це двадцять років. Правдою було й те, що сварки тепер починалися від нього. Починав він присікуватися завжди перед самим обідом і часто, якраз коли він заходжувався їсти, за супом. То він помічав у посуді якийсь гандж, то страва не така, то син поклав лікоть на стіл, то не така зачіска в дочки. І в усьому він винуватив Парасковію Федорівну. Парасковія Федорівна попервах заперечувала й говорила йому неприємності, але він разів зо два на початку обіду так шаленів, що вона зрозуміла: це хворобливий стан, і викликає його в ньому прийняття їжі, отже, вона смирила себе; вже не заперечувала, а тільки квапила обідати. Смиренство своє Парасковія Федорівна поставила собі за велику заслугу. Вирішивши, що чоловік її має жахливий характер і зробив нещасним її життя, вона стала жаліти себе. І що більше вона жаліла себе, то більше

ненавиділа чоловіка. Вона стала бажати, щоб він умер, але не могла цього бажати, бо тоді не було б платні. І це ще дужче роздратовувало її проти нього. Вона вважала себе страшенно нещасною саме через те, що навіть смерть не могла врятувати її, і вона дратувалась, приховувала це, і це приховане роздратування її посилювало його роздратування.

Після одної сцени, в якій Іван Ілліч був особливо несправедливим і після якої він, уже отямившись, сказав, що він справді дратівливий, але що це від хвороби, вона сказала йому, що коли він хворий, то треба лікуватися, і намоглася, щоб він поїхав до знаменитого лікаря.

Він поїхав. Усе було, як він і сподівався: усе було так, як завжди робиться. І чекання, і важність напускна, лікарська, йому знайома, та сама, яку він знав у собі в суді, і постукування, і вислухування, і запитання, що вимагають наперед визначених, явно непотрібних відповідей, і значливий вигляд, який навіював думку, що ви, мовляв, тільки зверніться до нас, а ми все влаштуємо,— у нас незаперечно відомо, як усе влаштувати, все одним маніром для кожної людини, якої хочете. Усе було точнісінько так, як у суді. Як він в суді прикидався перед підсудними, так само перед ним прикидався знаменитий лікар.

Лікар казав: оте й оте свідчить, що всередині у вас оте й оте; та коли це не підтвердиться дослідженням отого й отого, то у вас треба припустити оте й оте. Коли ж припустити оте, тоді... і т. д. Для Івана Ілліча важливе було тільки одне питання: небезпечний його стан чи ні? Та лікар ігнорував це недоречне питання. З погляду лікаря, питання це було марне і не підлягало обміркуванню; існувало лише зважування імовірностей — блукаючої нирки, хронічного катару і захворювання сліпої кишки. Не було питання про життя Івана Ілліча, а була суперечка між блукаючою ниркою і сліпою кишкою. І суперечку цю лікар на очах Івана Ілліча блискуче розв'язав на користь сліпої кишки, застерігшися при цьому, що дослідження сечі може дати нові докази, і тоді справу буде переглянуто. Це все було достоту те саме, що тисячу разів робив і Іван Ілліч над підсудними так блискуче. Так само блискуче склав своє резюме лікар і трі-

умфуюче, весело навіть, глянув поверх окулярів на підсудного. З резюме лікаря Іван Ілліч зробив той висновок, що погано, а що йому, лікареві, та либонь і всім байдуже, а йому погано. І цей висновок болюче вразив Івана Ілліча, викликавши в ньому почуття великої жалості до себе і великої злоби до цього байдужого до такої важливої справи лікаря.

Але він нічого не сказав, а встав, поклав гроші на стіл і, зітхнувши, промовив:

— Ми, хворі, мабуть часто звертаємось до вас з недоречними запитаннями,— мовив він.— Взагалі, це небезпечна хвороба чи ні?..

Лікар строго глянув на нього одним оком крізь окуляри, немовби кажучи: підсудний, якщо ви не залишатиметесь в межах запитань, які вам ставиться, я змушений буду зробити розпорядження про те, щоб вас вивели з зали засідань.

— Я вже сказав вам те, що вважав потрібним і зручним,— мовив лікар.— Дальше виявить дослідження.— І лікар вклонився.

Іван Ілліч вийшов повільно, сумовито сів у сани і поїхав додому. Цілу дорогу він не перестаючи перебирав усе, що казав лікар, намагаючись усі ці заплутані, неясні наукові слова перекласти на звичайну мову і прочитати в них відповідь на питання: погано — дуже погано мені чи ще нічого? І йому здавалось, що смисл всього сказаного лікарем був той, що дуже погано. На вулицях усе здалось Іванові Іллічу сумним. Візники були сумні, будинки сумні, прохожі, крамниці сумні. А біль оцей, глухий, ниючий біль, що й на секунду не вгавав, здавалось, у зв'язку з неясними словами лікаря набирав іншого, більш серйозного значення. Іван Ілліч з новим важким почуттям прислухався тепер до нього.

Він приїхав додому і став розповідати дружині. Дружина вислухала, але в середині його розповіді увійшла дочка в капелюшку: вона збиралася з матір'ю їхати. Вона змусила себе сісти послухати цю нудоту, але довго не витримала, та й мати не дослухала.

— Ну, я дуже рада,— сказала дружина,— то тепер ти, гляди ж, акуратно приймай ліки. Дай рецепт, я пошлю Гарасима в аптеку.— І вона пішла вбиратися.

Він не переводив духу, доки вона була в кімнаті, і тяжко зітхнув, коли вона вийшла.

— Ну що ж,— сказав він.— Може, й справді нічого ще...

Він почав приймати ліки, виконувати лікареві приписи, що змінилися в зв'язку з дослідженням сечі. Але тут якраз сталося так, що в цьому дослідженні і в тому, що мало бути за ним, вийшла якась плутанина. До самого лікаря не можна було добутися, а виходило, що робилось не те, що казав йому лікар. Або він забув, або збрехав, або приховував од нього що-небудь.

Однак Іван Ілліч все ж почав точно виконувати приписи і у виконанні цьому знайшов на перший час розраду.

Головним заняттям Івана Ілліча після відвідин лікаря стало точно виконувати приписи лікаря щодо гігієни й приймання ліків і прислухатися до свого болю, до всіх функцій свого організму. Головними інтересами Івана Ілліча стали людські хвороби й людське здоров'я. Коли при ньому говорили про хворих, про померлих, про тих, хто одужав, особливо про таку хворобу, що скидалася на його, він, силкуючись притаїти своє хвилювання, прислухався, розпитував і прикладав до своєї хвороби.

Біль не зменшувався; але Іван Ілліч робив над собою зусилля, щоб змушувати себе думати, що йому краще. І він міг дурити себе, поки ніщо його не хвилювало. Та тільки-но траплялась неприємність з дружиною, невдача на службі, погані карти у вінті, як враз він відчував усю силу своєї хвороби; бувало він терпів ці невдачі, сподіваючись, що ось-ось виправлю погане, подолаю, діждуся успіху, великого шлему. Але тепер кожна невдача підкошувала його і вкидала в розпач. Він казав собі: ось допіру я став одужувати і ліки вже починали діяти, і ось оце кляте нещастя чи неприємність... І він злостився на нещастя чи на людей, які завдавали йому неприємностей і вбивали його, і відчував, як ця злоба вбиває його; але не міг стриматися від неї. Здавалося, йому мало б бути ясно, що це озлоблення його на обставини й людей посилює його хворобу і що треба, отже, йому не звертати уваги на випадкові

неприємності; але він міркував цілком навпаки: він казав, що йому потрібен спокій, стежив за всім, що порушувало цей спокій, і при кожному найменшому порушенні дратувався. Погіршувало його становище те, що він читав медичні книги й радився з лікарями. Погіршення йшло так рівномірно, що він міг себе дурити, порівнюючи один день з другим,— відмінності було мало. Та коли він радився з лікарями, тоді йому здавалось, що йде до гіршого і навіть дуже швидко. І незважаючи на це, він постійно радився з лікарями.

Цього місяця він побував у другої знаменитості: друга знаменитість сказала майже те саме, що й перша, але інакше ставила запитання. І рада з цією знаменитістю тільки побільшила сумнів і страх Івана Ілліча. Приятель його приятеля — лікар дуже гарний — той іще зовсім інакше визначив хворобу і, хоч він обіцяв одужання, але своїми запитаннями й припущеннями він ще більше сплутав Івана Ілліча і посилив його сумнів. Гомеопат — ще інакше визначив хворобу і дав ліки, і Іван Ілліч, таємно від усіх, приймав їх з тиждень. Але після тижня, не відчувши полегкості і втративши довір'я й до попередніх лікувань і до цього, ще більше засмутився. Одного разу знайома дама розповідала про зцілення іконами. Іван Ілліч спіймав себе на тому, що він уважно прислухався й перевіряв дійсність факту. Цей випадок злякав його. «Невже я так розумово ослаб? — сказав він собі.— Пусте! Все дурниці, не треба піддаватися надумливості, а, вибравши одного лікаря, пильно триматися його лікування. Так і буду робити. Тепер кінець. Не буду думати і до літа пильно виконуватиму лікування. А там видно буде. Тепер кінець цим хитанням!..» Легко було сказати це, але неможливо додержати. Біль у боку все мучив, усе ніби посилювався, ставав постійним, смак у роті робився все більш чудним, йому здавалось, що тхне чимсь огидним у нього з рота, і апетит, і сили все підупадали. Не можна було себе дурити: щось страшне, нове і таке значне,— значнішого ніколи зроду не було з Іваном Іллічем,— діялося в ньому. І він один знав про це, а всі навколо не розуміли або не хотіли розуміти і думали, що все на світі йде по-старому. Оце найбільше мучило Івана

Ілліча. Домашні — головне, дружина й дочка, що саме тоді найбільш виїжджали,— він бачив, нічого не тямили, досадували на те, що він такий невеселий і вимогливий, немовби він був винен у цьому. Хоч вони й намагалися приховувати це, та він бачив, що він їм завада, але що дружина виробила собі певне ставлення до його хвороби і відповідно поводилася, незалежно від того, що він казав і робив. Ставлення це було таке:

— Ви знаєте,— говорила вона знайомим,— Іван Ілліч не може, як усі добрі люди, ретельно додержувати приписаного лікування. Сьогодні він прийме краплі і їсть, що велено, і вчасно ляже; завтра раптом, якщо я недогляну, забуде прийняти, поїсть осетрини (а йому не велено) та й засидиться за вінтом до години.

— Ну, коли ж? — скаже Іван Ілліч з досадою.— Один раз у Петра Івановича.

— А вчора з Шебеком.

— Однаково я не міг спати від болю...

— Та хоч через віщо там, а тільки так ти ніколи не видужаєш і мучиш нас.

Зовнішнє, висловлюване іншим і йому самому, ставлення Парасковії Федорівни до чоловікової хвороби було таке, що в хворобі цій винен, мовляв, Іван Ілліч і що вся хвороба ця є нова неприємність, якої він завдає дружині. Іван Ілліч відчував, що це виходило в неї мимоволі, але від того йому не легше було.

У суді Іван Ілліч помічав або думав, що помічає, таке ж дивне до себе ставлення: то йому здавалось, що до нього приглядаються, як до людини, котра має незабаром звільнити посаду; то раптом його приятелі починали по-дружньому жартувати з його надумливості, немовби те, щось жахливе й страшне, нечуване, що завелося в ньому і безугавно пече його і невтримно тягне кудись, є найприємніший об'єкт для жартів. Особливо Шварц своєю грайливістю, життєздатністю й комільфотністю, що нагадували Іванові Іллічу його самого за десять років перед цим, дратував його.

Приходили друзі, щоб скласти партію, сідали. Здавали, розминалися нові карти, збиралися бубни до бубон, їх сім. Партнер сказав: без козирів,— і підтримав дві бубни. Чого ж іще? Весело, бадьоро повинно б бу-

ти — шлем. І раптом Іван Ілліч відчуває цей пекучий біль, цей смак у роті, і йому щось дике уявляється в тім, що він може в цей час радіти з шлему.

Він дивиться на Михайла Михайловича, партнера, як той б'є по столу сангвінічною рукою і чемно й поблажливо утримується від захоплювання взяток, а посуває їх до Івана Ілліча, щоб дати йому приємність збирати їх, не утруднюючи себе, не простягаючи далеко руку. «Що ж то він гадає: я такий кволий, що й руки не можу далеко простягти?» — думає Іван Ілліч, забуває козирі і козиряє зайвий раз по своїх і програє шлем без трьох, і що найжахливіше — це те, що він бачить, як страждає Михайло Михайлович, а йому байдуже. І страшно думати, чого йому байдуже.

Усі бачать, що йому важко, і кажуть йому: «Ми можемо припинити, якщо ви втомились. Ви відпочиньте». Відпочити? Ні, він нітрохи не втомився, вони дограють робер. Усі похмурі й мовчазні. Іван Ілліч відчуває, що то він напустив на них цю похмурість і не може її розвіяти. Вони вечеряють і роз'їздяться, і Іван Ілліч лишається сам із свідомістю того, що його життя отруєне для нього й отруює життя іншим і що отрута ця не слабне, а дедалі більше просякає всю істоту його.

І з цією свідомістю, та ще з болем фізичним, та ще з жахом треба було лягати в постіль і часто не спати від болю більшу частину ночі. А вранці треба було знову вставати, вбиратися, їхати в суд, розмовляти, писати, а коли й не їхати, то дома бути з тими ж таки двадцятьма чотирма годинами на добу, кожна з яких була мукою. І жити так, думаючи, що от-от загинеш, треба було самотою, без єдиної людини, яка зрозуміла б і пожаліла його.

V

Так тривало місяць і два. Перед новим роком приїхав до їхнього міста його шурин і зупинився в них. Іван Ілліч був у суді. Парасковія Федорівна їздила робити покупки. Увійшовши до себе в кабінет, він застав там шурина, здорового сангвініка; той сам розкладав чемодан. Почувши кроки Івана Ілліча, шурин підвів

голову і подивився на нього секунду мовчки. Цей погляд усе відкрив Іванові Іллічу. Шурин розтулив рота, щоб ахнути, і вдержався. Цей рух підтвердив усе.

— Що, змінився?

— Еге... є зміна.

І хоч скільки Іван Ілліч наводив потім шурина на розмову про його зовнішній вигляд, шурин відмовчувався. Приїхала Парасковія Федорівна, шурин пішов до неї. Іван Ілліч замкнув двері на ключ і став дивитися в дзеркало — прямо, потім збоку. Узяв свій портрет з дружиною і порівняв портрет з тим, що він бачив у дзеркалі. Зміна була величезна. Потім він оголив руки до ліктя, подивився, спустив рукави, сів на отоманку і став чорніший ночі.

«Не треба, не треба»,— сказав він собі, схопився, підійшов до столу, розгорнув справу, став читати її, але не міг. Він відімкнув двері, пішов до зали. Двері у вітальню були зачинені. Він підійшов до них навшпиньки і став слухати.

— Ні, ти перебільшуєш,— казала Парасковія Федорівна.

— Як перебільшую? Тобі не видно — він мертва людина, подивись у його очі. Нема світла. Та що в нього?

— Ніхто не знає. Ніколаєв (це був другий лікар) сказав щось, але я не знаю. Лещетицький (це був знаменитий лікар) сказав навпаки...

Іван Ілліч відійшов, пішов до себе, ліг і став думати: «Нирка, блукаюча нирка». Він згадав усе те, що йому казали лікарі, як вона відірвалась і як блукає. І він зусиллям уяви намагався впіймати цю нирку і зупинити, укріпити її; так мало треба, здавалось йому. «Ні, поїду ще до Петра Івановича». (Це був той приятель, у якого був приятель-лікар.) Він подзвонив, велів запрягти коня і зібрався їхати.

— Куди ти, Jean? — спитала дружина з особливо журним і незвично добрим виразом.

Це незвичне добре озлобило його. Він похмуро подивився на неї.

— Мені треба до Петра Івановича.

Він поїхав до приятеля, в якого був приятель-лікар.

І з ним до лікаря. Він застав його і довго розмовляв із ним.

Розглядаючи анатомічно й фізіологічно деталі того, що, на думку лікаря, відбувалося в ньому, він усе зрозумів.

Була одна штучка, маленька штучка в сліпій кишці. Усе це могло поправитися. Підсилити енергію одного органу, послабити діяльність іншого, станеться всисання, і все поправиться. Він трохи спізнився на обід. Пообідав, весело порозмовляв, але довго не міг піти до себе працювати. Нарешті він пішов до кабінету і зараз же сів за роботу. Він читав справи, працював, однак свідомість того, що в нього є відкладена важлива задушевна справа, до якої він візьметься по закінченні, не залишала його. Коли він скінчив справи, він згадав, що та задушевна справа були думки про сліпу кишку. Але він не віддався їм, він пішов у вітальню до чаю. Були гості, розмовляли і грали на фортепіано, співали; був судовий слідчий, бажаний жених доччин. Іван Ілліч провів вечір, як зауважила Парасковія Федорівна, веселіше, ніж інші, але він і на хвилину не забував, що в нього є відкладені важливі думки про сліпу кишку. Об одинадцятій годині він попрощався і пішов до себе. Відколи захворів, він спав сам, у маленькій кімнатці біля кабінету. Він пішов, роздягся і взяв роман Золя, проте не читав його, а думав. І в його уяві відбувалось оте бажане виправлення сліпої кишки. Всисалось, викидалось, відновлювалась правильна діяльність. «Звичайно, це все так,— сказав він собі.— Тільки треба допомагати природі». Він згадав про ліки, підвівся, прийняв їх, ліг на спину, прислухаючись до того, як цілюще діють ліки і як вони вгамовують біль. «Тільки рівномірно приймати та уникати шкідливих впливів; я вже тепер почуваю себе трохи краще, багато краще». Він став лапати бік,— на дотик не болить. «Авжеж, я не відчуваю, справді, вже куди краще». Він погасив свічку і ліг на бік... Сліпа кишка виправляється, всисається. Зненацька він відчув знайомий давній, глухий, ниючий біль, упертий, тихий, серйозний. У роті та сама знайома гидота. Засмоктало серце, запаморочилась голова. «Боже мій, боже мій! — промовив він.— Знову, знову,

і ніколи не перестане». І раптом йому уявилося все зовсім з іншого боку. «Сліпа кишка! Нирка,— сказав він собі.— Не в сліпій кишці, не в нирці річ, а в житті і... смерті. Авжеж, життя було і ось відходить, відходить, і я не можу вдержати його. Авжеж. Навіщо дурити себе? Хіба не ясно всім, крім мене, що я вмираю, і не знати лише, скільки тижнів, днів,— зараз, може. То світло було, а тепер темрява. То я тут був, а тепер туди! Куди?» Його пройняв холод, подих зупинився. Він чув тільки удари серця.

«Мене не буде, то що ж буде? Нічого не буде. То де ж я буду, коли мене не буде? Невже смерть? Ні, не хочу». Він схопився, хотів засвітити свічку, пошарив тремтячими руками,— звалив свічку з свічником додолу і знов упав назад, на подушку. «Навіщо? Однаково,— казав він собі, розплющеними очима дивлячись у темряву.— Смерть. Так, смерть. І вони ніхто не знають, і не хочуть знати, і не жаліють. Вони бавляться. (Він чув далекі, з-за дверей, розкоти голосу і ритурнелі.) Їм байдуже, а вони теж умруть. Дурні. Мені раніше, а їм потім; і їм те саме буде. А вони радіють. Тварюки!» Злоба душила його. І йому стало до болю, нестерпно тяжко. Не може ж бути, щоб усі завжди були приречені на цей жахливий страх. Він підвівся.

«Що-небудь не так; треба заспокоїтись, треба обміркувати все спочатку». І от він почав обмірковувати. «Так, початок хвороби. Стукнувся боком, і все такий самий я був, і сьогодні і завтра; трохи нило, потім дужче, потім лікарі, потім смуток, туга, знову лікарі; а я все йшов ближче, ближче до безодні. Сил менше. Ближче, ближче. І ось я знидів, у мене світла в очах нема. І смерть, а я думаю про кишку. Думаю про те, щоб полагодити кишку, а це смерть. Невже смерть?» Знов опав його жах, він задихався, нагнувся, став шукати сірників, натис ліктем на тумбочку. Вона заважала йому і робила боляче, він розлютився на неї, натис з досадою дужче і повалив тумбочку. І в розпачі, задихаючись, він упав на спину, чекаючи зараз же смерті.

Гості в цей час від'їздили. Парасковія Федорівна проводила їх. Вона почула грюкіт і ввійшла.

— Чого ти?

— Нічого. Звалив ненароком.

Вона вийшла, принесла свічку. Він лежав, важко й швидко дихаючи, як людина, що пробігла версту, застиглими очима дивився на неї.

— Чого ти, Jean?

— Нічо...го. Зва...лив. «Що ж казати. Вона не зрозуміє»,— думав він.

Вона таки й не зрозуміла. Вона підняла, засвітила йому свічку і поквапно вийшла: їй треба було провести гостю.

Коли вона вернулась, він так само лежав горілиць, дивлячись угору.

— Чого тобі, хіба гірше?

— Еге.

Вона похитала головою, посиділа.

— Знаєш, Jean, я думаю, чи не запросити Лещетицького додому.

Це значить, знаменитого лікаря запросити і не пошкодувати грошей. Він ущипливо всміхнувся і сказав: «Ні». Вона посиділа, підійшла і поцілувала його в лоб.

Він ненавидів її всіма силами душі в той час, як вона цілувала його, і ледве стримувався, щоб не відштовхнути її.

— Прощай. Бог дасть, заснеш.

— Еге.

VI

Іван Ілліч бачив, що він вмирає, і був у постійному розпачі.

В глибині душі Іван Ілліч знав, що він вмирає, але він не тільки не призвичаївся до цього, а просто не розумів, ніяк не міг збагнути цього.

Той приклад силогізма, якого він учився в логіці Кізеветтера: Кай — людина, люди смертні, тому Кай смертний, здавався йому ціле його життя правильним лише щодо Кая, але ніяк не до нього. То був Кай-людина, взагалі людина, і це було цілком справедливо; але він був не Кай і не взагалі людина, а він завжди був зовсім, зовсім особлива від усіх інших істота; він був Ваня з мама́, з папа́, з Митею й Володею, з іграшками,

кучером, з нянею, потім з Катенькою, з усіма радощами, прикрощами, захопленнями дитинства, юності, молодості. Хіба для Кая був отой запах шкіряного смугастого м'ячика, який так любив Ваня? Хіба Кай цілував так руку матері і хіба для Кая так шелестів шовк зборок материної сукні? Хіба він бунтував за пиріжки в Правознавстві? Хіба Кай так був закоханий? Хіба Кай так міг провадити засідання?

І Кай таки справді смертний, і йому правильно вмирати, але мені, Вані, Іванові Іллічу, з усіма моїми почуттями, думками,— мені це інша річ. І не може того бути, щоб мені слід було вмирати. Це було б занадто жахливо.

Так почувалося йому.

«Коли б і мені вмирати, як Каю, то я так би й знав це, так би й казав мені внутрішній голос; але нічого такого не було в мені; і я, і всі мої друзі — ми розуміли, що це зовсім не так, як з Каєм. А тепер ось що! — говорив він собі.— Не може бути. Не може бути, а є. Як же це? Як зрозуміти це?»

І він не міг зрозуміти і силкувався відігнати цю думку, як неправдиву, неправильну, хворобливу, і витиснути її іншими, правильними, здоровими думками. Та думка ця, не тільки думка, а ніби дійсність, приходила знову і ставала перед ним.

І він закликáв по черзі на місце цієї думки інші думки, сподіваючись знайти в них опору. Він пробував повернутися до колишніх ходів мислі, які заслоняли для нього раніше думку про смерть. Але — дивна річ — усе те, що раніше заслоняло, ховало, знищувало свідомість смерті, тепер уже не могло так діяти. Останній час Іван Ілліч здебільшого проводив у цих спробах відновити колишні ходи почуття, яке заслоняло смерть. То він казав собі: «Займусь службою, адже я жив нею». І він ішов у суд, відгонив від себе усякі сумніви; заводив розмови з товаришами і сідав, за давньою звичкою неуважливо, задуманим поглядом окидаючи натовп і обома схудлими руками спираючись на ручки дубового крісла, так само, як звичайно, перегинався до товариша, підсував справу, перешіптувався і потім, раптом зводячи очі й сідаючи прямо, промовляв певні слова й починав

розгляд справи. Але зненацька, в середині засідання, біль у боку, не звертаючи ніякої уваги на період розвитку справи, починав *свою* пекучу справу. Іван Ілліч прислухався, відгонив думку про нього, та біль робив своє, і *вона* приходила, і ставала просто перед ним, і дивилася на нього, і він стовпів, вогонь гас в очах, і він починав знову питати себе: «Невже тільки *вона* правда?» І товариші, і підлеглі з подивом і сумом бачили, що він, такий блискучий, тонкий суддя, плутався, робив помилки. Він стріпувався, силкувався отямитись і сяк-так доводив засідання до кінця і повертався додому з сумною свідомістю, що не може по-старому судова його робота приховати від нього те, що він хотів приховати; що судовою роботою не може він врятуватися від *неї*. І що було найгірше — це те, що *вона* відтягувала його до себе не для того, щоб він робив що-небудь, а лише для того, щоб він дивився на неї, просто їй в очі, дивився на неї і, нічого не роблячи, невимовно мучився.

І, рятуючись від цього стану, Іван Ілліч шукав розради, інших ширм, і інші ширми знаходились та на короткий час ніби й рятували його, але зараз же знову не стільки руйнувалися, скільки просвічували, немовби *вона* проходила крізь усе і ніщо не могло заслонити її.

Бувало в цей останній час зайде він у вітальню, ним обладнану,— в ту вітальню, де він упав, для якої він — як йому ущипливо-смішно було думати — для обладнання якої він пожертвував життям, бо він знав, що хвороба його почалася з того, що він забився,— він заходив і бачив, що на лакованому столі був шрам, чимсь прорізаний. Він шукав причину і знаходив її в бронзовій оздобі альбома, відігнутій скраю. Він брав альбом, дорогий, ним укладений з любов'ю, і досадував на неохайність дочки й її друзів,— то роздерто, то карточки поперевертано. Він старанно упорядковував альбом, загинав знову оздобу.

Потім виникала в нього думка весь цей établissement [1] з альбомами перемістити в інший куток, до квітів. Він кликав лакея: або дочка, або дружина приходили на допомогу; вони не погоджувались, суперечили, він спере-

[1] споруда, будова

чався, сердився; але все було добре, бо він не пам'ятав про *неї*, *її* не видно було.

Та ось дружина сказала, коли він сам пересував: «Стривай, слуги зроблять, ти знов заподієш собі шкоду», і раптом *вона* мигнула крізь ширми, він побачив *її*. *Вона* мигнула, він ще сподівається, що *вона* зникне, але мимохіть він прислухався до боку,— там сидить все те саме, все так само ниє, і він уже не може забути, і *вона* виразно дивиться на нього з-за квітів. До чого все?

«І правда, що отут, на цій гардині, я, як на штурмі, втратив життя. Невже? Як жахливо і як безглуздо! Цього не може бути! Не може бути, а є».

Він ішов до кабінету, лягав і залишався знову на самоті з *нею*. Віч-на-віч з *нею*, а робити з *нею* нічого. Тільки дивитися на *неї* й холонути.

VII

Як це зробилося на третьому місяці хвороби Івана Ілліча, не можна було сказати, бо робилося воно крок за кроком, непомітно, але зробилося те, що й дружина, і дочка, і син його, і слуги, і знайомі, і лікарі,і, головне, він сам — знали: весь інтерес його для інших лише в тому, чи скоро він, нарешті, опростає місце, звільнить живих від клопоту, якого завдає присутність його, та й сам звільниться від своїх страждань.

Він спав дедалі все менше; йому давали опіум і почали впорскувати морфін. Та від цього йому легше не ставало. Тупа туга, яку він відчував напівприспаний, лише спочатку давала йому полегшення як щось нове, але потім вона стала такою ж або ще й болючішою, ніж прямий біль.

Йому готували особливі страви за приписом лікарів; але страви ці були для нього все несмачніші й несмачніші, відворотніші й відворотніші.

Для випорожнень його теж зробили особливі пристрої, і кожного разу це була мука. Мука від нечистоти, непристойності й запаху, від свідомості того, що в цьому мусить брати участь друга людина,

Та в цій найнеприємнішій функції і з'явилася розрада Іванові Іллічу. Приходив завжди виносити за ним буфетний служник Гарасим.

Гарасим був чистий, свіжий, відгодований на міських харчах молодий селянин. Завжди веселий, ясний. Попервах Івана Ілліча бентежив вигляд цього, завжди чисто, по-російськи вбраного чоловіка, який робив цю огидну справу.

Одного разу він, уставши з судна і не маючи сили підняти панталони, упав у м'яке крісло і з жахом дивився на свої оголені, з різко позначеними м'язами, безсилі стегна.

Увійшов легкою сильною ходою Гарасим у грубих чоботях, ширячи навколо себе приємний дух дьогтю від чобіт та свіжості зимового повітря, в плоскінному чистому фартуху й чистій ситцьовій сорочці, з закачаними на голих, дужих, молодих руках рукавами, і, не дивлячись на Івана Ілліча,— явно стримуючи, щоб не образити хворого, радість життя, що сяяла на його обличчі,— підійшов до судна.

— Гарасиме,— кволим голосом сказав Іван Ілліч.

Гарасим здригнувся, очевидно злякавшись, чи не схибив він у чомусь, і швидко повернув до хворого своє свіже, добре, просте, молоде обличчя, що тільки-но починало обростати бородою.

— Чого зволите?

— Тобі, я думаю, неприємно це. Ти вибач мені. Я не можу.

— Та крий боже.— І Гарасим блиснув очима й вискалив свої молоді білі зуби.— Чому й не потрудитись? Ви ж бо хворі.

І він спритними, дужими руками зробив своє звичне діло і вийшов, легко ступаючи. І за п'ять хвилин, так само легко ступаючи, повернувся.

Іван Ілліч все так само сидів у кріслі.

— Гарасиме,— сказав він, коли той поставив чисте, обмите судно,— будь ласка, поможи мені, іди сюди.— Гарасим підійшов.— Підніми мене. Мені важко самому, а Дмитра я послав.

Гарасим підійшов; дужими руками, так само, як він легко ступав, обняв, спритно, м'яко підняв і подержав,

другою рукою підтягнув панталони і хотів посадовити. Але Іван Ілліч попросив його відвести його на диван. Гарасим, без зусилля і мовби не натискаючи, одвів його, майже несучи, до дивана і посадовив.

— Спасибі. Як ти спритно, гарно... все робиш.

Гарасим знов усміхнувся і хотів іти. Але Іванові Іллічу так хороше було з ним, що не хотілось відпускати.

— Ось що: посунь мені, будь ласка, стілець оцей. Ні, ось цей, під ноги. Мені легше, коли в мене ноги вище.

Гарасим приніс стілець, поставив не стукнувши, враз опустив його рівно до підлоги і підняв ноги Івана Ілліча на стілець; Іванові Іллічу здалось, що йому легше стало тоді, як Гарасим високо піднімав його ноги.

— Мені краще, коли ноги в мене вище,— сказав Іван Ілліч.— Підклади мені он ту подушку.

Гарасим зробив це. Знову підняв ноги і поклав. Знов Іванові Іллічу стало краще, поки Гарасим держав його ноги. Коли він опустив їх, йому здалося гірше.

— Гарасиме,— сказав він йому,— ти тепер занятий?

— Нікак нєт-с,— сказав Гарасим, що вивчився у міських людей розмовляти з панами.

— Тобі що треба ще робити?

— Та мені що ж робити? Усе поробив, тільки дров наколоти на завтра.

— То подерж мені отак ноги вище, можеш?

— Чого ж, можна.— Гарасим підняв ноги вище, і Іванові Іллічу здалось, що в цьому положенні він зовсім не відчуває болю.

— А дрова ж як?

— Не звольте клопотатися. Ми встигнемо.

Іван Ілліч звелів Гарасимові сісти й тримати ноги і поговорив з ним. І — дивна річ — йому видалось, що йому краще, поки Гарасим тримав його ноги.

З того часу Іван Ілліч почав іноді кликати Гарасима і змушував його тримати в себе на плечах ноги та любив розмовляти з ним. Гарасим робив це легко, охоче, просто і з добротою, яка зворушувала Івана Ілліча. Здоров'я, сила, бадьорість життя в усіх інших людях ображали Івана Ілліча; тільки сила й бадьорість життя

Гарасимові не засмучували, а заспокоювали Івана Ілліча.

Найбільше муки завдавала Іванові Іллічу брехня,— ота, всіма чомусь визнана брехня, що він лише хворий, а не вмирає, і що йому треба бути тільки спокійним та лікуватися, і тоді вийде щось дуже гарне. А він знав, що, хоч би й що робили, нічого не вийде, крім ще тяжчих страждань і смерті. І його мучила ця брехня, мучило, що не хотіли признатися в тому, що́ всі знали і він знав, а хотіли брехати над ним з приводу жахливого його стану і змушували його самого брати участь у цій брехні. Брехня, брехня ця над ним напередодні його смерті, брехня, що мала звести цей страшний урочистий акт його смерті до рівня всіх їхніх візитів, гардин, осетрини на обід... була страшенно болюча для Івана Ілліча. І — дивно — він багато разів, коли вони над ним витворяли свої штуки, був на волосинку від того, щоб закричати їм: покиньте брехати, і ви знаєте і я знаю, що я вмираю, то киньте принаймні брехати. Та ніколи він не мав духу зробити це. Страшний, жахливий акт його вмирання, він бачив, усі навколишні звели на ступінь випадкової неприємності, почасти непристойності (як от ставляться до людини, що, зайшовши у вітальню, сповнює її поганим запахом), звела ота сама «пристойність», якій він служив ціле своє життя; він бачив, що ніхто не пожаліє його, бо ніхто не хоче навіть розуміти його стану. Лише Гарасим розумів цей стан і жалів його. Тим-то Іванові Іллічу хороше було тільки з Гарасимом. Йому хороше було, коли Гарасим, іноді цілісінькі ночі, тримав його ноги і не хотів іти спати, кажучи: «Ви не звольте клопотатися, Іване Іллічу, висплюся ще»; або коли він раптом, переходячи на ти, додавав: «Якби ти не хворий, а то чому ж не послужити?» Лише Гарасим не брехав; з усього видно було, лише він розумів, що́ діється, і не вважав за потрібне приховувати цього, і просто жалів зчахлого, кволого пана. Одного разу він навіть прямо сказав, коли Іван Ілліч відсилав його:

— Усі вмирати будемо. Чому ж не потрудитись? — сказав він, показуючи цим, що він не вважає обтяжливою свою працю саме тому, що робить її для вмираючої людини, отже, сподівається, що й для нього хтось у його час зробить таку ж працю.

Поза цією брехнею, чи внаслідок її, найболючішим було для Івана Ілліча те, що ніхто не жалів його так, як йому хотілось, щоб його жаліли: Іванові Іллічу в деякі хвилини, після довгих страждань, найбільше хотілось,— хоч як совісно було б йому признатися в цьому,— хотілось, щоб його, як дитину хвору, пожалів би хто-небудь. Йому хотілось, щоб його приголубили, поцілували, поплакали б над ним, як голублять і втішають дітей. Він знав, що він поважний член, що в нього сивіюча борода і що тому це неможливо; але йому все-таки хотілося цього. І у відносинах з Гарасимом було щось близьке до цього, і тому відносини з Гарасимом втішали його. Іванові Іллічу хочеться плакати, хочеться, щоб його пестили і плакали над ним, і ось приходить товариш, член Шебек, і, замість плакати та пеститися, Іван Ілліч робить серйозне, суворе, глибокодумне обличчя і за інерцією висловлює свою думку про значення касаційного рішення та вперто наполягає на ній. Оця брехня навколо нього і в ньому самому найбільше отруювала останні дні життя Івана Ілліча.

VIII

Був ранок. Тільки тому був ранок, що Гарасим пішов і прийшов Петро-лакей, погасив свічки, відтулив одну гардину і став потихеньку прибирати. Чи був ранок, чи вечір, п'ятниця чи неділя була — все однаково було, все було те саме: ниючий, і на мить не вгаваючий, нестерпний біль; безнадійна свідомість, що життя все відходить, але все ще не відійшло; все та сама невідворотна страшна ненависна смерть, яка одна була дійсність, і все та сама брехня. Які ж тут дні, тижні і години дня?

— Накажете принести чаю?

«Йому потрібен порядок, щоб уранці пани пили чай»,— подумав він і сказав тільки:

— Ні.

— Чи не бажаєте перейти на диван?

«Йому треба прибрати горницю, а я заважаю, я — нечистота, безлад»,— подумав він і сказав тільки:

— Ні, дай спокій.

Лакей попорався ще. Іван Ілліч простяг руку. Петро послужливо підійшов.

— Що накажете?

— Годинника.

Петро узяв годинника, що лежав напохваті, і подав.

— Пів на дев'яту. Там не встали?

— Ні, ще. Василь Іванович (це був син) пішли в гімназію, а Парасковія Федорівна веліли розбудити їх, якщо ви спитаєте. Збудити?

— Ні, не треба.— «Чи не випити чаю?» — подумав він.— Ага, чаю... принеси.

Петро пішов до виходу. Іванові Іллічу страшно стало залишатися самому. «Чим би затримати його? А, ліки».— Петре, подай мені ліки.— «Чого ж, може, ще допоможуть і ліки». Він узяв ложку, випив. «Ні, не допоможуть. Це все дурниці, ошуканство,— вирішив він, тільки-но відчув знайомий нудотний і безнадійний смак.— Ні, вже не можу вірити. Але ж біль, біль навіщо, хоч на хвилину б затих». І він застогнав. Петро вернувся.— Ні, йди. Принеси чаю.

Петро пішов. Іван Ілліч, лишившися сам, застогнав не так від болю, хоч який жахливий він був, як від туги. «Усе те саме й те саме, ці всі нескінченні дні й ночі. Хоч би швидше. Що швидше? Смерть, темрява. Ні, ні. Все краще, ніж смерть!»

Коли Петро ввійшов з чаєм на підносі, Іван Ілліч довго розгублено дивився на нього, не розуміючи, хто він і чого він. Петро збентежився від цього погляду. І коли Петро збентежився, Іван Ілліч отямився.

— А,— сказав він,— чай... добре, постав. Тільки допоможи мені вмитися і сорочку чисту.

І Іван Ілліч став умиватися. Він з перепочинками умив руки, обличчя, вичистив зуби, почав причісуватися і подивився в дзеркало. Йому страшно стало; особливо страшне було те, як волосся плоско притискувалось до блідого лоба.

Коли міняли йому сорочку, він знав, що йому буде ще страшніше, якщо він гляне на своє тіло, і не дивився на себе. Та ось усе скінчилось. Він надів халат, укрився пледом і сів у крісло до чаю. Одну хвилину він почував

себе відсвіженим, та тільки-но став він пити чай, як знову той самий смак, той самий біль. Він через силу допив і ліг, витягши ноги. Він ліг і відпустив Петра.

Все те саме. То крапля надії блисне, то збуриться море розпачу, і все біль, усе біль, усе туга і все те саме. Одному страшенно тоскно, хочеться покликати когонебудь, але він наперед знає, що при людях іще гірше. «Хоч би знову морфін — забутися б. Я скажу йому, лікареві, щоб він придумав що-небудь іще. Це неможливо, неможливо так».

Година, дві збігає так. Аж ось дзвінок у передпокої. Ачей, лікар. Справді, це лікар, свіжий, бадьорий, гладкий, веселий, з отим виразом — що ось ви там чогось налякалися, а ми зараз вам усе влаштуємо. Лікар знає, що цей вираз тут непридатний, але він уже раз назавжди надів його і не може скинути, як людина, що зранку наділа фрак і їде з візитами.

Лікар бадьоро, утішливо тре руки.

— Я холодний. Мороз здоровий. Дайте обігріюсь,— каже він з таким виразом, що ніби треба лише трошки почекати, поки він обігріється, а коли обігріється, то вже все виправить.

— Ну що, як?

Іван Ілліч відчуває, що лікареві хочеться сказати: «Як же дільця?», але що й він почуває, що так не можна говорити, і каже: — Як ви провели ніч?

Іван Ілліч дивиться на лікаря з таким виразом, наче хотів би спитати:

«Невже ніколи не стане тобі соромно брехню точити?» Та лікар не хоче розуміти запитання.

І Іван Ілліч каже:

— Все так само жахливо. Біль не минає, не здається. Хоч би що-небудь!

— Еге, от ви, хворі, завжди так. Ну, тепер я ніби зігрівся, навіть найакуратніша Парасковія Федорівна нічого не мала б заперечити проти моєї температури. Ну, здрастуйте.— І лікар тисне руку.

І, відкинувши всю попередню грайливість, лікар починає з серйозним виглядом досліджувати хворого, пульс, температуру, і починаються постукування, прослухування.

Іван Ілліч знає твердо й безсумнівно, що це все дурниця і пустий обман, проте коли лікар, ставши навколішки, витягується над ним, притуляючи вухо то вище, то нижче, і робить над ним із значливим обличчям різні гімнастичні еволюції, Іван Ілліч піддається цьому, як бувало піддавався він промовам адвокатів, коли сам дуже добре знав, що вони все брешуть і навіщо брешуть.

Лікар, стоячи навколішки на дивані, ще щось вистукував, коли зашурхотіла в дверях шовкова сукня Парасковії Федорівни і почувся її докір Петрові, чому їй не доповіли про приїзд лікаря.

Вона входить, цілує чоловіка і зараз же починає доводити, що вона давно вже встала і тільки через непорозуміння її не було тут, коли приїхав лікар.

Іван Ілліч дивиться на неї, розглядає її всю і закидає їй і білість, і пухлість, і чистоту її рук, шиї, глянець її волосся і блиск її повних життя очей. Він всіма силами душі ненавидить її. І доторк її примушує його страждати від припливу ненависті до неї.

Ставиться вона до нього та до його хвороби все так само. Як лікар виробив собі ставлення до хворих, якого він не міг уже зняти, так вона виробила одне ставлення до нього — те, що він не виконує чогось того, що треба, і сам винен, і вона любовно дорікає йому за це,— і не могла вже зняти цього ставлення до нього.

— Таж він ось не слухає! Не приймає вчасно. А головне — лягає так, що це, напевно, шкодить йому,— ноги догори.

Вона розповіла, як він змушує Гарасима тримати собі ноги.

Лікар усміхнувся презирливо-ласкаво: «Що ж, мовляв, вдієш, ці хворі вигадують іноді такі дурощі; але можна простити».

Коли огляд скінчився, лікар поглянув на годинника, і тоді Парасковія Федорівна заявила Іванові Іллічу, що вже як він собі хоче, а вона сьогодні запросила знаменитого лікаря, і вони разом з Михайлом Даниловичем (так звали звичайного лікаря) оглянуть і обговорять

— Ти вже не сперечайся, будь ласка. Це я для себе роблю,— сказала вона іронічно, даючи відчути, що вона все робить для нього і лише цим не дає йому права від-

мовити їй. Він мовчав і кривився. Він почував, що брехня ця, яка його оточує, так поплуталась, що вже важко було щось розібрати.

Вона робила над ним усе тільки для себе і казала йому, що вона робить для себе те, що справді вона робила для себе як таку неймовірну річ, що він мусив розуміти це навпаки.

Дійсно, о пів на дванадцяту приїхав знаменитий лікар. Знову почались вислухування й значливі розмови при ньому і в іншій кімнаті про нирку, про сліпу кишку та запитання й відповіді з таким значливим виглядом, що знову замість реального питання про життя і смерть, яке одне вже тепер стояло перед ним, виступило питання про нирку та сліпу кишку, котрі щось робили не так, як слід було, і на них за це ось-ось нападуть Михайло Данилович та знаменитість і примусять їх виправитися.

Знаменитий лікар попрощався з серйозним, але не безнадійним виглядом. І на боязке запитання, з яким вдався до нього Іван Ілліч, звівши на нього виблискуючі страхом і надією очі, чи є можливість одужання, відповів, що ручитися не можна, але можливість є. Погляд, сповнений надії, яким Іван Ілліч провів лікаря, був такий жалісний, що, побачивши його, Парасковія Федорівна аж заплакала, виходячи з дверей кабінету, щоб передати гонорар знаменитому лікареві.

Піднесення духу внаслідок поданої лікарем надії тривало недовго. Знову та сама кімната, ті самі картини, гардини, обої, пляшечки і те саме своє недуже, страждаюче тіло. І Іван Ілліч почав стогнати; йому зробили впорскування, і він забувся.

Коли він прокинувся, стало сутеніти; йому принесли обідати. Він поїв через силу бульйону; і знову те саме, і знову насувається ніч.

По обіді, о сьомій годині, до його кімнати ввійшла Парасковія Федорівна, вбрана як на вечір, з товстими, підтягнутими грудьми й з слідами пудри на обличчі. Вона ще вранці нагадувала йому, що вони їдуть в театр. Була приїжджа Сарра Бернар, і в них була ложа,— він же й наполіг, щоб її взяли. Тепер він забув про це, і її убір образив його. Але він приховав свою образу, коли згадав, що він сам наполягав, щоб вони дістали

ложу й їхали, бо це для дітей виховна естетична насолода.

Парасковія Федорівна ввійшла задоволена собою, але мовби винна. Вона сіла, спитала про здоров'я, як він бачив, для того лише, щоб спитати, а не для того, щоб довідатись, знаючи, що й довідуватися нема про що, і почала говорити те, що їй треба було: що вона нізащо не поїхала б, але ложу взято, і їдуть Елен, і дочка, і Петрищев (судовий слідчий, жених доччин), і що неможливо їх пустити самих. А що їй так би приємніше було посидіти з ним. Аби тільки він робив без неї те, що приписав лікар.

— Ага пак, і Федір Петрович (жених) хотів зайти. Можна? І Ліза.

— Нехай зайдуть.

Увійшла дочка, виряджена, з оголеним молодим тілом, тим тілом, яке завдавало стільки страждань йому. А вона його виставляла. Сильна, здорова, очевидно закохана і обурена на хворобу, страждання і смерть, що перешкоджають її щастю.

Увійшов і Федір Петрович у фраку, завитий à la Capoul, з довгою жилавою шиєю, щільно обкладеною білим комірцем, з величезною білою груддю й обтягнутими сильними стегнами у вузьких чорних штанях, з одною натягнутою білою рукавичкою на руці і з клаком.

За ним уповз непомітно й гімназистик у новенькому мундирчику, бідолаха, в рукавичках і з жахливою синявою під очима, значення якої знав Іван Ілліч.

Син завжди викликав у нього жаль. І страшний був зляканий і співчутливий погляд сина. Іванові Іллічу здавалось, що, крім Гарасима, тільки Вася розумів і жалів його.

Усі посідали, знову спитали про здоров'я. Запало мовчання. Ліза спитала в матері про бінокль. Сталася суперечка між матір'ю і дочкою, хто й куди його дів. Вийшло неприємно.

Федір Петрович спитав у Івана Ілліча, чи бачив він Сарру Бернар. Іван Ілліч спершу не зрозумів того, про що його питали, а потім сказав:

— Ні; а ви вже бачили?

— Бачив, в «Adrienne Lecouvreur».

Парасковія Федорівна сказала, що вона особливо гарна в тому-то. Дочка заперечила. Почалась розмова про витонченість і реальність її гри,— та сама розмова, яка завжди буває одна й та сама.

В середині розмови Федір Петрович глянув на Івана Ілліча і замовк. Інші глянули і замовкли. Іван Ілліч дивився блискучими очима перед себе, явно обурений на них. Треба було виправити це, але виправити ніяк не можна було. Треба було якось зламати це мовчання. Ніхто не наважувався, і всім ставало страшно, що раптом розкриється яка-небудь пристойна брехня, і ясно буде всім те, що є. Ліза перша зважилась. Вона урвала мовчання. Вона хотіла приховати те, що всі відчували, але проговорилась.

— Однак, *коли їхати*, то пора,— сказала вона, глянувши на свого годинника, батьків подарунок, і ледь помітно, з якимсь значенням, їм самим лише відомим, усміхнулась молодому чоловікові і встала, зашелестівши сукнею.

Усі встали, попрощалися й поїхали.

Коли вони вийшли, Іванові Іллічу здалося, що йому легше: брехні не було,— вона пішла з ними, проте біль лишився. Все той самий біль, все той самий страх робили те, що ніщо не важче, ніщо не легше. Усе гірше.

Знову потяглися хвилина за хвилиною, година за годиною, все те саме, і все нема кінця, і все страшніший неминучий кінець.

— Так, пошліть Гарасима,— відповів він на Петрове запитання.

IX

Пізно вночі повернулась дружина. Вона ввійшла навшпиньки, але він почув її: розплющив очі і мерщій заплющив знову. Вона хотіла відіслати Гарасима і сама сидіти з ним. Він розплющив очі і сказав:

— Ні. Йди.

— Ти тяжко страждаєш?

— Байдуже.

— Прийми опіум.

Він погодився і випив. Вона пішла.

Години до третьої він був у важкому забутті. Йому здавалось, що його з болем пхають кудись у вузький чорний мішок і глибокий, і все далі пропихають, і не можуть пропхнути. І це жахливе для нього діло завдає йому страждання. І він і боїться, і хоче провалитися туди, і бореться, і пособляє. І от раптом він зірвався, і впав, і прийшов до пам'яті. Все той самий Гарасим сидить у ногах на постелі, дрімає спокійно, терпляче. А він лежить, піднявши йому на плечі схудлі ноги в панчохах; свічка та сама з абажуром, і той самий безупинний біль.

— Іди, Гарасиме,— прошепотів він.

— Нічого, посиджу.

— Ні, йди.

Він зняв ноги, ліг боком на руку, і йому стало жалко себе. Він почекав лише того, щоб Гарасим вийшов до сусідньої кімнати, і не став більше стримуватися і заплакав, як дитина. Він плакав, що безпорадний такий, що страшенно самотній, що люди жорстокі, що бог жорстокий, що бог покинув його.

«Нащо ти це все зробив? Нащо привів мене сюди? За що, за що так жахливо мучиш мене?..»

Він і не сподівався відповіді і плакав за тим, що нема й не може бути відповіді. Біль знявся знову, але він не ворушився, не кликав. Він казав собі: «Ну ще, ну бий! Але за що? Що я зробив тобі, за що?»

Потім він затих, перестав не тільки плакати, перестав дихати і весь став увага: немовби він прислухався не до голосу, що промовляє звуками, а до голосу душі, до ходу думок, що піднімався в ньому.

— Чого тобі треба? — було перше почуте ним ясне поняття, яке могло бути переказане словами.— Що тобі треба? Чого тобі треба? — повторив він собі.— Чого? — Не страждати. Жити,— відповів він.

І знову весь він перейнявся увагою, такою напруженою, що навіть біль не розвіював її.

— Жити? Як жити? — спитав голос душі.

— Так, жити, як я жив раніше: гарно, приємно.

— Як ти жив раніше, гарно і приємно? — спитав голос. І він став перебирати в уяві кращі хвилини свого

приємного життя. Але — дивна річ — усі ці кращі хвилини приємного життя здавалися тепер зовсім не тим, чим здавалися вони тоді. Усі — крім перших спогадів дитинства. Там, у дитинстві, було щось таке справді приємне, з чим можна було б жити, якби воно вернулось. Але тієї людини, яка відчувала це приємне, вже не було: це був ніби спогад про когось іншого.

Як тільки починалося те, результатом чого був теперішній він, Іван Ілліч, то все, що здавалось тоді радощами, тепер на очах у нього тануло й оберталося в щось мізерне і часто бридке.

І що далі від дитинства, що ближче до теперішнього, то мізерніші й сумнівніші були радощі. Починалося це з Правознавства. Там було таки дещо справді гарне: там були веселощі, там була дружба, там були надії. Але в вищих класах уже рідші були ці гарні хвилини. Потім, коли вперше служив у губернатора, знову виникли гарні хвилини: це були спогади про кохання до жінки. Потім усе це змішалося, і ще менше стало гарного. Далі ще менше гарного, і що далі, то менше.

Одруження... такі несподівані і розчарування, і запах з рота дружини, і чуттєвість, прикидання! І ця мертва служба, і ці турботи про гроші, і так рік, і два, і десять, і двадцять — і все те саме. І що далі, то мертвіше. Неначе я рівномірно йшов з гори, уявляючи, що йду на гору. Так і було. В громадській думці я йшов на гору, і якраз настільки з-під мене відходило життя... І ось готово, умирай!

То що ж це? Навіщо? Не може бути. Не може бути, щоб таке безглузде, гидке було життя. А якщо воно справді таке гидке й безглузде було, то навіщо ж умирати і вмирати страждаючи? Щось воно не те.

«Може, я жив не так, як треба?» — спадало йому раптом на думку. «Але як же не так, коли я робив усе як слід?» — казав він собі і зараз же відгонив від себе це єдине розв'язання всієї загадки життя і смерті як щось зовсім неможливе.

«Чого ж ти хочеш тепер? Жити? Як жити? Жити, як ти живеш у суді, коли судовий пристав виголошує: «Суд іде!..» Суд іде, іде суд,— повторив він собі.— Ось він суд! Та я ж не винен! — скрикнув він злобно.— За

що?» І він перестав плакати і, повернувшись обличчям до стіни, став думати все про те саме: навіщо, за що весь цей жах?

Та хоч скільки він думав, відповіді він не знайшов. І коли йому наверталась, як вона наверталась йому часто, думка про те, що все це діється тому, що він жив не так, він зараз пригадував усю правильність свого життя і відгонив цю химерну думку.

X

Минуло ще два тижні. Іван Ілліч уже не вставав з дивана. Він не хотів лежати в постелі і лежав на дивані. І, лежачи майже весь час обличчям до стіни, він самотньо страждав усі ті самі нерозв'язні страждання і самотньо думав усе ту саму нерозв'язну думу. Що це? Невже правда, що смерть? І внутрішній голос відказував: так, правда. Нащо ці муки? І голос відказував: а так, нінащо. Далі і поза цим нічого не було.

Від самого початку хвороби, з того часу, як Іван Ілліч вперше поїхав до лікаря, його життя поділилось на два протилежні настрої, що змінювали один одного: то був розпач і чекання незрозумілої й жахливої смерті, то була надія і сповнене інтересу спостереження за діяльністю свого тіла. То була перед очима сама нирка або кишка, яка на час ухилилась від виконання своїх обов'язків, то була сама незрозуміла жахлива смерть, від якої нічим не можна врятуватися.

Ці два настрої від самого початку хвороби змінювали один одного; та чим далі йшла хвороба, тим сумнівнішими й фантастичнішими ставали міркування про нирку і тим реальнішою свідомість наближення смерті.

Варто було йому згадати про те, чим він був три місяці тому, і те, що він є тепер; згадати, як рівномірно він ішов з гори,— щоб розпалася всяка можливість надії.

В останній час тієї самотності, в якій він перебував, лежачи обличчям до спинки дивана, тієї самотності серед багатолюдного міста і численних своїх знайомих та сім'ї,— самотності, повнішої за яку не могло бути ніде:

ні на дні моря, ні в землі,— в останній час цієї страшної самотності Іван Ілліч жив тільки уявою в минулому. Одна по одній вставали перед ним картини його минувшини. Починалося завжди з найближчого в часі і доходило до найвіддаленішого, до дитинства, та на ньому й зупинялося. Чи спадав на думку Іванові Іллічу варений чорнослив, який сьогодні пропонували йому їсти, він пригадував сирий зморщений французький чорнослив у дитинстві, особливий смак його і рясну слину, коли доходило до кісточки, а разом з цією згадкою про смак виникала ціла низка спогадів того часу: про няню, брата, іграшки. «Не треба про це... занадто болить»,— казав собі Іван Ілліч і знову перелинав думкою в теперішнє. Гудзик на спинці дивана і зморшки сап'яну. «Сап'ян дорогий, нетривкий; сварка була за нього. Але був інший сап'ян і інша сварка, коли ми роздерли портфель батьків і нас покарали, а мама принесла пиріжків». І знову зупинялась думка на дитинстві, і знову Іванові Іллічу боліло, і він намагався відігнати її й думати про інше.

І знову тут же, разом з цим перебігом спогадів, у нього в душі відбувався інший перебіг спогадів — про те, як посилювалась і зростала його хвороба. Те саме: що далі назад, то більше було життя. Більше було й добра в житті та більше було й самого життя. І те й те зливалося докупи. «Як муки дедалі все гіршають, так і все життя дедалі все гіршає»,— думав він. Одна цятка ясна там, позаду, на початку життя, а потім усе чорніше й чорніше і все швидше й швидше. «Обернено пропорціонально квадратам відстаней від смерті»,— подумав Іван Ілліч. І цей образ каменя, що летить униз з усе більшою швидкістю, запав йому в душу. Життя, низка чимраз більших страждань, летить швидше й швидше до кінця, до найстрашнішого страждання. «Я лечу...» Він здригався, ворушився, хотів опиратися; але він уже знав, що опиратися не можна, і знову очима, які втомилися дивитись, але не можуть не дивитися на те, що було перед ними, дивився на спинку дивана і чекав,— чекав цього страшного падіння, удару й руйнації. «Опиратися не можна,— казав він собі.— Та бодай би зрозуміти, навіщо це? І того не можна. Можна було б пояс-

нити, якби сказати, що я жив не так, як треба. Але ж цього вже визнати не можна»,— казав він сам собі, пригадуючи всю законність, правильність і пристойність свого життя. «Допустити це аж ніяк не можна,— казав він собі, усміхаючись губами, наче хтось міг бачити цю його усмішку і бути обманутим нею.— Нема пояснення! Муки, смерть... Навіщо?»

XI

Так минуло два тижні. В ці тижні сталась бажана для Івана Ілліча і його дружини подія: Петрищев формально освідчився. Це було ввечері. Другого дня Парасковія Федорівна увійшла до чоловіка, обмірковуючи, як сказати йому про освідчення Федора Петровича, але цієї самої ночі з Іваном Іллічем відбулась нова зміна на гірше. Парасковія Федорівна застала його на тому самому дивані, але в новому положенні. Він лежав горілиць, стогнав і дивився перед себе застиглим поглядом.

Вона стала говорити про ліки. Він перевів свій погляд на неї. Вона не договорила того, що почала: така злоба, саме до неї, прозирала в цьому погляді.

— Ради Христа, дай мені вмерти спокійно,— сказав він.

Вона хотіла була йти, але в цей момент увійшла дочка і підійшла привітатися. Він так само подивився на дочку, як і на дружину, і на її запитання про здоров'я сухо сказав їй, що він скоро звільнить їх усіх від себе. Обидві замовкли, посиділи і вийшли.

— Чим же ми винні? — сказала Ліза матері.— Наче ми це зробили! Мені шкода папá, але за що ж нас мучити?

У звичайний час приїхав лікар. Іван Ілліч відповідав йому: «так, ні», не зводячи з нього озлобленого погляду, і наостанку сказав:

— Та ви ж знаєте, що ніщо не допоможе, то облиште.

— Полегшити страждання можемо,— сказав лікар.

— І того не можете; облиште.

Лікар вийшов до вітальні і повідомив Парасковію Федорівну, що стан дуже поганий і що є один лише засіб — опіум, щоб полегшити страждання, які повинні бути жахливі.

Лікар казав, що страждання його фізичні жахливі, і це була правда; та жахливіші за його фізичні страждання були моральні його страждання, і в цьому була головна його мука.

Моральні страждання його полягали в тому, що цієї ночі, коли він дивився на сонне, добродушне, вилицювате Гарасимове обличчя, йому раптом спало на думку: а що, як і справді все моє життя, свідоме життя, було «не те».

Йому спало на думку, що те, що здавалось йому раніше цілком неможливим, те, що він прожив своє життя не так, як треба було, що це могла бути правда. Йому спало на думку, що ті його ледь помітні заміри боротися проти того, що найвище поставлені люди вважали за гарне, заміри ледь помітні, які він зараз же одгонив від себе,— що вони якраз і могли бути справжніми, а решта вся могла бути не те. І його служба, і його влаштування життя, і його родина, і ці інтереси товариства й служби — це все могло бути не те. Він спробував оборонити перед собою це все. І раптом відчув усю нікчемність того, що він боронив. І боронити не було чого.

«А якщо це так,— сказав він собі,— і я йду із життя з свідомістю того, що занапастив усе, що мені дано було, і поправити не можна, тоді що ж?» Він ліг горілиць і став зовсім по-новому перебирати все своє життя. Коли він побачив уранці лакея, потім дружину, потім дочку, потім лікаря,— кожний їхній рух, кожне їхнє слово підтверджували для нього жахливу істину, що відкрилась йому вночі. Він в них бачив себе, все те, чим він жив, і ясно бачив, що це все було не те, це все було жахливе величезне ошуканство, яке заслоняло і життя, і смерть. Ця свідомість збільшила, подесятерила його фізичні страждання. Він стогнав, і метався, і обшарпував на собі одяг. Йому здавалось, що одяг душив і давив його. І за це він ненавидів їх.

Йому дали велику дозу опіуму, він забувся; але в обід почалося знову те саме. Він гнав усіх від себе і метався з місця на місце.

Дружина прийшла до нього і сказала:

— Jean, голубчику, зроби це для мене (для мене?). Це не може пошкодити, але часто допомагає. Що ж, це нічого. І здорові часто...

Він широко розкрив очі.

— Що? Запричаститися? Навіщо? Не треба! А втім...

Вона заплакала.

— Зробиш, мій друже? Я покличу нашого, він такий милий.

— Чудово, дуже добре,— промовив він.

Коли прийшов священик і посповідав його, він злагіднів, відчув ніби полегшення від своїх сумнівів і через те від страждань, і на нього найшла хвилина надії. Він знову став думати про сліпу кишку й можливість виправити її. Він запричастився з слізьми на очах.

Коли його уклали після причастя, йому стало на хвилину легко, і знову виникла надія на життя. Він почав думати про операцію, яку пропонували йому. «Жити, жити хочу»,— говорив він собі. Дружина прийшла поздоровити; вона сказала звичайні слова і додала:

— Правда ж, тобі краще?

Він, не дивлячись на неї, промовив: так.

Її одяг, її статура, вираз її обличчя, звук її голосу — усе сказало йому одне: «Не те. Усе те, чим ти жив і живеш,— є брехня, ошуканство, яке ховає від тебе життя і смерть». І тільки він подумав це, збурилась його ненависть і разом із ненавистю знялись фізичні нестерпні страждання і з стражданнями свідомість неминучої, близької загибелі. Щось сталося нове: почало гвинтити, і стріляти, і здавлювати віддих.

Вираз обличчя його, коли він промовив «так», був жахливий. Промовивши це «так», дивлячись їй просто в обличчя, він незвичайно швидко для своєї кволості повернувся долілиць і закричав:

— Ідіть геть, ідіть геть, дайте мені спокій!

XII

З цієї хвилини почався той крик, який не вгавав три дні і був такий жахливий, що не можна було за двома дверима без жаху чути його. В ту мить, коли він відповів дружині, він зрозумів, що він пропав, що повороту нема, що настав кінець, зовсім кінець, а сумнів так і не розв'язаний, так і залишається сумнівом.

— У! Уу! У! — кричав він на різні інтонації. Він почав кричати: «не хочу!» та так і кричав на букву «у».

Усі три дні, протягом яких для нього не було часу, він борсався в тому чорному мішку, куди просовувала його невидима нездоланна сила. Він бився, як б'ється в руках ката засуджений на смерть, знаючи, що він не може врятуватись; і з кожною хвилиною він відчував, що хоч з якими зусиллями боровся, але чимраз ближче ставав до того, що жахало його. Він відчував, що муки його і в тому, що він всовується в цю чорну діру, і ще більше в тому, що він не може пролізти в неї. А пролізти заважає йому визнання того, що життя його було гарне. Оце виправдання свого життя чіплялось і не пускало його вперед і найбільше його мучило.

Зненацька якась сила штовхнула його в груди, в бік, ще дужче здавило йому віддих, він провалився в діру, і там, в кінці діри, засвітилося щось. З ним сталося те, що бувало з ним у вагоні залізниці, коли думаєш, що їдеш уперед, а їдеш назад, і раптом пізнаєш справжній напрям.

«Авжеж, усе було не те,— сказав він собі,— та це нічого. Можна, можна зробити «те». Що ж «те»? — спитав він себе і раптом затих.

Це було наприкінці третього дня, за годину перед його смертю. В цей самий час гімназистик нишком прокрався до батька і підійшов до його постелі. Вмираючий усе кричав страшенно і кидав руками. Рука його потрапила на голову гімназистика. Гімназистик схопив її, притис до губів і заплакав.

У цю саму мить Іван Ілліч провалився, побачив світло, і йому відкрилось, що життя його було не те, що треба, але що його можна ще поправити. Він спитав себе: що ж «те», і затих прислухаючись. Тут він відчув, що руку його цілує хтось. Він розплющив очі і глянув на

сина. Йому стало жалко його. Дружина підійшла до нього. Він глянув на неї. Вона з розтуленим ротом і з нестертими слізьми на носі й на щоці, з розпачливим виразом дивилася на нього. Йому жалко стало її.

«Еге, я мучу їх,— подумав він.— Їм жалко, але їм краще буде, коли я вмру». Він хотів сказати це, але не було сили вимовити. «А втім, навіщо ж казати, треба зробити»,— подумав він. Він показав дружині очима на сина і сказав:

— Виведи... жалко... і тебе...— Він хотів сказати ще «прости», але сказав «пропусти» і, неспроможний уже поправитись, махнув рукою, знаючи, що той зрозуміє, кому треба.

І раптом йому стало ясно, що те, що томило його й не виходило, раптом усе виходить зразу, і з двох боків, з десяти боків, з усіх боків. Жалко їх, треба зробити, щоб їм не боліло. Звільнити їх і самому звільнитися від цих страждань. «Як гарно і як просто,— подумав він.— А біль? — спитав він себе.— Його куди? Ну лишень, де ти, болю?»

Він став прислухатися.

«Ага, ось він. Ну що ж, нехай біль».

«А смерть? Де вона?»

Він шукав свого попереднього звичного страху смерті і не знаходив його. Де вона? Яка смерть? Страху ніякого не було, бо й смерті не було.

Замість смерті було світло.

— Так ось що! — раптом уголос промовив він.— Яка радість!

Для нього все це відбулося в одну мить, і значення цієї миті вже не змінювалось. А для присутніх агонія його тривала ще дві години. В грудях його клекотіло щось; знесилене тіло його здригалося. Потім все рідше стало клекотіти й хрипіти.

— Кінець! — сказав хтось над ним.

Він почув ці слова і повторив їх у своїй душі. «Кінець смерті,— сказав він собі.— Її нема більше».

Він втягнув у себе повітря, зупинився на половині віддиху, потягся і вмер.

КРЕЙЦЕРОВА СОНАТА

«А я кажу вам: всякий, хто тільки спогляне на жінку, бажаючи її, той прелюбодійствував уже з нею в серці своєму» *(Матфея V, 28).*

«Сказали йому ученики його: коли така справа чоловіка з жінкою, то недобре женитись.

А він сказав їм: не всі вміщають це слово, а кому дано.

Бо є скопці, що з утроби матерньої так народились, і є скопці, що самі себе зробили скопцями ради царства небесного. Хто може вмістити, нехай вміщає» *(Матфея XIX, 10, 11, 12).*

I

Це було напровесні. Ми їхали другу добу. До вагона входили й виходили ті, хто їхав на коротку відстань, але троє їхало, як і я, від самого того місця, звідки рушив поїзд: негарна й немолода дама-курець, із змученим обличчям, в напівчоловічому пальті й шапочці, її знайомий, балакучий чоловік років сорока, з чепурними новими речами, та ще невеликий на зріст добродій з поривчастими рухами, не старий іще, але з явно до часу посивілим кучерявим волоссям і з незвичайно блискучими очима, що швидко перебігали з предмета на предмет. Тримався добродій осібно. На ньому було старе, від дорогого кравця, пальто з смушевим коміром і висока смушева шапка. Під пальтом, коли він розстібався, видно було піддьовку й вишивану косоворотку. Особливістю цього

добродія було й те, що він зрідка видавав дивні звуки, схожі на відкашлювання або на початий і увірваний сміх.

Добродій цей весь час подорожі старанно уникав зносин і знайомства з пасажирами. На забалакування сусідів він відповідав коротко й різко і або читав, або, дивлячись у вікно, курив, або ж, добувши провізію із свого старого мішка, пив чай чи закусував.

Мені здавалося, що йому тяжка його самотність, і я кілька разів хотів заговорити з ним, але щоразу, коли очі наші зустрічались,— а це траплялося часто, бо ми сиділи навскоси один проти одного,— він відвертався і брався за книжку або дивився у вікно.

Коли надвечір другого дня поїзд зупинився на великій станції, нервовий добродій цей сходив по гарячу воду і заварив собі чай. А пан з чепурними новими речами, адвокат, як я довідався згодом, разом із своєю сусідкою, дамою-курцем в напівчоловічому пальті, пішли пити чай на станцію.

В той час, як пана з дамою не було, до вагона ввійшло кілька нових людей і серед них високий голений зморшкуватий старик, очевидно купець, в ільковій шубі й суконному картузі з величезним козирком. Купець сів навпроти місця дами з адвокатом і зараз же завів розмову з молодим чоловіком, на вигляд купецьким прикажчиком, що ввійшов до вагона теж на цій станції.

Я сидів навскоси, а що поїзд стояв, я міг у ті хвилини, коли ніхто не проходив, чути уривками їхню розмову. Купець заявив спочатку про те, що він їде у свій маєток,— це недалеко, всього на одну станцію; потім, як завжди, заговорили спершу про ціни, про торгівлю, говорили, як завжди, про те, як Москва нині торгує, а далі заговорили про Нижнєгородський ярмарок. Прикажчик став розповідати, як гуляє на ярмарку один відомий обом багач-купець, але старий не дав йому докінчити і почав сам розповідати про колишні гульбощі в Кунавіні, в яких він сам брав участь. Він, очевидно, пишався своєю участю в них і з явною радістю розповідав, як вони з оцим самим знайомим, п'яні, утнули одного разу в Кунавіні таку штуку, що її треба було розказати пошепки і що прикажчик зареготав на весь вагон, а старий теж засміявся, вискаливши два жовті зуби.

Не сподіваючись почути щось цікаве, я встав, щоб походити по платформі до відходу поїзда. У дверях мені зустрілися адвокат з дамою; вони про щось жваво розмовляли на ходу.

— Не встигнете,— сказав мені компанійський адвокат,— зараз другий дзвінок.

І справді, я не встиг дійти до кінця вагонів, як пролунав дзвінок. Коли я повернувся, дама й адвокат усе ще жваво розмовляли. Старий купець мовчки сидів навпроти них, суворо дивлячись перед себе і час від часу з осудом жуючи зубами.

— Потім вона навпрямки заявила своєму чоловікові,— усміхаючись, казав адвокат тоді саме, коли я проходив повз нього,— що вона не може та й не хоче жити з ним, бо...

І він став розповідати далі щось, чого я не міг розчути. Слідом за мною пройшли ще пасажири, пройшов кондуктор, убіг артільник, і довгенько був шум, через який не чути було розмови. Коли все затихло і я знову почув голос адвоката, розмова, очевидно, з окремого випадку перейшла вже на загальні міркування.

Адвокат говорив про те, як питання про розлуку цікавило тепер громадську думку в Європі і як у нас чимраз частіше траплялися такі ж випадки. Помітивши, що чути лише його голос, адвокат урвав свою мову і звернувся до старого.

— Давніше цього не було, правда ж? — сказав він, приємно усміхаючись.

Старий хотів був щось відповісти, але тут саме поїзд рушив, і старий, знявши картуза, почав хреститися й читати пошепки молитву. Адвокат, одвівши вбік очі, чемно дожидав. Скінчивши свою молитву і тричі перехрестившись, старий натяг прямо й глибоко свого картуза, вмостився зручніше і почав говорити:

— Бувало, добродію, й колись, тільки менше,— мовив він.— А в теперішній час не може цього не бути. Надто вже освічені стали.

Поїзд, дедалі прискорюючи рух, погрюкував на стиках, і мені важко було розчути, а цікаво було, і я пересів ближче. Сусід мій, нервовий добродій з блискучими очи-

ма, теж, очевидно, зацікавився і, не встаючи з місця, прислухався.

— Та чим же освіта погана? — ледь помітно усміхаючись, сказала дама.— А невже краще так женитися, як у давнину, коли наречений і наречена і не бачили навіть одне одного? — говорила вона, за звичкою багатьох дам відповідаючи не на слова свого співрозмовника, а на ті слова, які вона думала, що він скаже.— Не знали, чи кохають, чи можуть кохати, а виходили за кого трапилось та все життя й мучилися;то, по-вашому, це краще? — казала вона, явно звертаючи мову до мене й адвоката, але найменше до старого, з яким розмовляла.

— Надто вже освічені стали,— повторив купець, презирливо дивлячись на даму і лишаючи її запитання без відповіді.

— Бажано було б знати, як ви пояснюєте зв'язок між освітою і незгодою в шлюбі,— ледь помітно усміхаючись, мовив адвокат.

Купець щось хотів сказати, але дама перебила його.

— Ні, цей час уже минув,— сказала вона. Та адвокат зупинив її.

— Ні, дайте їм висловити свою думку.

— Дурощі від освіти,— рішуче мовив старий.

— Женять таких, які не кохають одне одного, а потім дивуються, що в незлагоді живуть,— квапилася говорити дама, оглядаючись на адвоката й на мене і навіть на прикажчика, який, підвівшись із свого місця і спершись ліктями на спинку, усміхаючись, прислухався до розмови.— Це ж тільки тварин можна спаровувати, як хазяїн хоче, а люди мають свої схильності, прив'язаності,— явно бажаючи шпигнути купця, говорила вона.

— Даремно таке кажете, пані,— мовив старий,— тварина скот, а людині дано закон.

— Ну та як же жити з чоловіком, коли кохання нема? — все квапилася дама висловлювати свої міркування, що, мабуть, здавалися їй дуже новими.

— Колись цього не розбирали,— значливо сказав старий,— нині тільки завелося це. Як що, вона зараз каже: «Я від тебе піду». Вже які мужики, та й то ця сама мода повелась. «На,— каже,— ось тобі твої сорочки й

спідні, а я піду з Ванькою, він кучерявіший за тебе». Ну от і балакай. А в жінці передусім страх мусить бути.

Прикажчик подивився і на адвоката, і на даму, і на мене, очевидно, стримуючи усмішку й ладний і осміяти, і схвалити купцеву мову, залежно від того, як її сприймуть.

— Який же страх? — сказала дама.

— А такий: да боїться свойого му-у-ужа! Ось який страх.

— Ну, цей, батечку, час минув уже,— трохи навіть злісно сказала дама.

— Ні, пані, цей час минути не може. Як була вона, Єва, жінка, з ребра чоловікового створена, так і повік зостанеться,— промовив старий, так суворо й переможно труснувши головою, що прикажчик враз вирішив: перемога на боці купця, і голосно засміявся.

— Та це ви, мужчини, так міркуєте,— говорила дама, не здаючись і оглядаючись на нас,— самі собі дали волю, а жінку хочете в теремі держати. Самі либонь усе собі дозволяєте.

— Дозволу ніхто не дає, а тільки що від мужчини в домі нічого не прибуде, а жінка-жона — вутла судина,— так само значливо говорив купець.

Значливість купцевих інтонацій, очевидно, скоряла слухачів, і дама навіть почувала себе переможеною, але все ще не здавалася.

— Так, але, я думаю, ви погодитесь, що жінка — людина і має почуття, як і мужчина. Ну що ж їй робити, коли вона не кохає чоловіка?

— Не кохає! — грізно повторив купець, рухнувши бровами й губами.— Не бійся, покохає!

Цей несподіваний аргумент особливо сподобався прикажчикові, і він схвально гмукнув.

— Та ні, не покохає,— заговорила дама,— а як кохання нема, то до цього ж не можна примусити.

— Ну, а коли дружина зрадить чоловіка, тоді як? — сказав адвокат.

— Цього робити не вільно,— сказав старий,— за цим наглядати треба.

— А коли станеться, тоді як? Адже буває.

— У кого буває, а в нас не буває,— сказав старий.

Усі помовчали. Прикажчик ворухнувся, ще присунувся і, мабуть, не бажаючи відстати від інших, усміхаючись, почав:

— Еге, ось у нашого хлопця теж скандал один вийшов. Теж розсудити дуже важко. Теж попалася така жінка, розпусна. І пішла витинати. А хлопець статечний і з головою. Спочатку з конторником. Умовляв він теж добром. Не вгамувалася. Всяку капость чинила. Його гроші почала красти. І бив він її. Що ж, а вона все гірше. З нехрещеним, з євреєм, шури-мури, вибачте на слові, завела. Що ж йому робити? Кинув її зовсім. Так і живе холостий, а вона тягається.

— Бо дурень він,— сказав старий.— Коли б був попервах не дав їй ходу, а прикрутив як слід, жила б либонь. Волі не давати треба спочатку. Не вір коняці в полі, а жінці в домі.

Тут якраз прийшов кондуктор відбирати квитки до ближчої станції. Старий віддав свій квиток.

— Авжеж, загодя прикручувати треба жіночу стать, а то все пропаде.

— Ну, а як же ви самі допіру розповідали, як жонаті люди на ярмарку в Кунавіні веселяться? — сказав я, не витримавши.

— Це річ інша,— промовив купець і зовсім замовк.

Коли залунав свисток, купець підвівся, дістав з-під лавки мішок, загорнув шубу і, піднявши на прощання картуза, вийшов на тормоз.

II

Тільки-но старий пішов, заговорило відразу кілька голосів.

— Старого завіту папаша,— сказав прикажчик.

— Ось Домострой живий,— мовила дама.— Яке дике уявлення про жінку й про шлюб!

— Еге, далекі ми від європейського погляду на шлюб,— сказав адвокат.

— Адже головне, чого не розуміють такі люди,— сказала дама,— це те, що шлюб без кохання не є шлюб, що тільки кохання освячує шлюб і що шлюб справжній лише той, що його освячує кохання.

Прикажчик слухав і усміхався, бажаючи запам'ятати для вжитку якнайбільше з розумних розмов.

На середині слів дами позад мене почувся звук ніби увірваного сміху чи ридання, і, оглянувшись, ми побачили мого сусіда, сивого самотнього добродія з блискучими очима; під час розмови, що явно цікавила його, він непомітно підійшов до нас. Він стояв, поклавши руки на спинку сидіння, і, як видно, дуже хвилювався: обличчя його було червоне. І на щоці здригався мускул.

— Яке ж це кохання... кохання.... кохання... освячує шлюб? — сказав він затинаючись.

Бачачи схвильованість співрозмовника, дама постаралась відповісти йому якнайлагідніше й найдокладніше.

— Справжнє кохання... Коли є це кохання між мужчиною і жінкою, можливий і шлюб,— сказала дама.

— Так, але що розуміти під коханням справжнім?— ніяково усміхаючись, несміло сказав добродій з блискучими очима.

— Кожен знає, що таке кохання,— сказала дама, явно бажаючи припинити з ним розмову.

— А я не знаю,— мовив добродій.— Треба ясно визначити, що ви розумієте...

— Як? дуже просто,— сказала дама, проте задумалась.— Кохання? Кохання є віддавання виключної переваги одному або одній перед усіма іншими,— сказала вона.

— Переваги на який час? На місяць? На два дні, на півгодини? — промовив сивий добродій і засміявся.

— Ні, дозвольте, ви, очевидно, не про те говорите.

— Ні, я про те саме.

— Вони кажуть,— втрутився адвокат, показуючи на даму,— що шлюб мусить випливати, передусім, з прив'язаності — кохання, коли хочете,— і що коли є воно, то тільки в цьому разі шлюб являє собою щось, так би мовити, священне. Далі, що всякий шлюб, в основі якого не закладені природні прив'язаності — кохання, коли хочете,— не має в собі нічого морально-обов'язкового. Так я розумію? — звернувся він до дами.

Дама кивнула головою, схвалюючи те, як роз'яснено її думку.

— Потім...— вів далі мову адвокат, але нервовий добродій, з палаючими тепер вогнем очима, видно, ледве стримувався і, не давши адвокатові договорити, почав:

— Ні, я про те саме, про перевагу одному або одній перед усіма іншими, але я тільки питаю: перевага на який час?

— На який час? надовго, на все життя іноді,— сказала дама, знизуючи плечима.

— Та це ж у романах лише, а в житті ніколи. В житті буває ця перевага одному перед іншими на роки, що дуже рідко, частіше на місяці, а то на тижні, на дні, на години,— говорив він, очевидно знаючи, що дивує всіх своєю думкою, і задоволений з цього.

— Ах, що ви! Та ні. Ні, дозвольте,— в один голос заговорили ми всі троє. Навіть прикажчик муркнув щось несхвальне.

— Так, так, я знаю,— перекрикував нас сивий добродій,— ви говорите про те, що вважається існуючим, а я кажу про те, що є. Кожен мужчина відчуває те, що ви називаєте коханням, до кожної вродливої жінки.

— Ах, це жахливо, те, що ви кажете: є ж між людьми почуття, яке називається коханням і яке дається не на місяці й роки, а на все життя?

— Ні, нема. Коли припустити навіть, що мужчина й віддав би перевагу певній жінці на все життя, то жінка, найімовірніше, віддасть перевагу іншому, і так завжди було й є на світі,— сказав він і дістав папіросницю й почав закурювати.

— Але може бути і взаємність,— сказав адвокат.

— Ні, не може бути,— заперечив він,— так само як не може бути, щоб у возі гороху дві позначені горошини лягли поруч. Та крім того, тут не сама неймовірність, тут, напевно, й пересичення. Кохати все життя одну або одного — це все одно, що сказати, що одна свічка горітиме все життя,— говорив він, жадібно затягуючись.

— Але ви все говорите про плотську любов. Хіба ви не допускаєте любові, заснованої на єдності ідеалів, на духовній спорідненості? — сказала дама.

— Духовна спорідненість! Єдність ідеалів! — повторив він, видаючи свій звук.— Але в такому разі нема чого спати вкупі (простіть за грубість). А то внаслідок

єдності ідеалів люди лягають спати вкупі,— сказав він і нервово засміявся.

— Але дозвольте,— мовив адвокат,— факт суперечить тому, що ви кажете. Ми бачимо, що шлюби існують, що все людство або більшість його живе шлюбним життям і багато хто чесно проживає довге шлюбне життя.

Сивий добродій знову засміявся.

— То ви говорите, що шлюб засновується на любові, а коли я висловлюю сумнів у тому, що існує любов інша, крім плотської, ви мені доводите існування любові тим, що існують шлюби. Та шлюб же в наш час самий обман!

— Ні, дозвольте,— мовив адвокат,— я кажу тільки, що існували й існують шлюби.

— Існують. Але ж чому вони існують? Вони існували й існують у тих людей, які в шлюбі вбачають щось таємниче, таїнство, яке зобов'язує перед богом. У тих вони існують, а в нас їх нема. У нас люди женяться, не бачачи в шлюбі нічого, крім злягання, і виходить або обман, або насильство. Коли обман, то це легше переноситься. Чоловік і жінка тільки обманюють людей, що вони в одношлюбності, а живуть у багатоженстві й багатомужжі. Це погано, та ще якось минає; але коли чоловік і жінка, як це найчастіше трапляється, взяли на себе зовнішнє зобов'язання жити разом усе життя і з другого місяця вже ненавидять одне одного, хочуть розійтися і все-таки живуть, тоді це виходить те страшне пекло, від якого спиваються, стріляються, вбивають і отруюють себе й одне одного,— говорив він усе швидше, не даючи нікому вставити слова й дедалі більше розпалюючись. Усі мовчали. Було ніяково.

— Авжеж, трапляються, звісно, критичні епізоди в подружньому житті,— сказав адвокат, бажаючи припинити непристойно гарячу розмову.

— Ви, як я бачу, впізнали, хто я? — тихо й ніби спокійно мовив сивий добродій.

— Ні, я не маю приємності.

— Приємність невелика. Я Позднишев, отой, з ким стався той критичний епізод, на який ви натякаєте, той епізод, що він дружину вбив,— сказав він, озираючи швидко кожного з нас.

Ніхто не добрав, що сказати, і всі мовчали.

— Ну, все одно,— мовив він, видаючи свій звук.— Втім, вибачте! А!.. не буду заважати вам.

— Та ні, даруйте...— сам не знаючи, що «даруйте», сказав адвокат.

Але Позднишев, не слухаючи його, швидко повернувся і пішов на своє місце. Пан з дамою шепотілися. Я сидів поряд з Позднишевим і мовчав, не вміючи придумати, що сказати. Читати було не видно, і тому я заплющив очі й удав, що хочу заснути. Так ми проїхали мовчки до ближчої станції.

На цій станції пан з дамою перейшли до іншого вагона, про що вони перемовлялися ще раніше з кондуктором. Прикажчик улаштувався на лавочці й заснув. А Позднишев усе курив та пив заварений ще на тій станції чай.

Коли я розплющив очі і глянув на нього, він раптом рішуче й роздратовано звернувся до мене:

— Вам, може, неприємно сидіти зі мною, знаючи, хто я? Тоді я піду.

— О ні, що ви.

— Ну, то, може, хочете? Тільки міцний.— Він налив мені чаю.

— Вони говорять... І все брешуть...— мовив він.

— Ви про що? — спитав я.

— Та все про те ж: про це кохання їхнє та про те, що воно таке. Ви не хочете спати?

— Зовсім не хочу.

— То хочете, я вам розкажу, як це саме кохання призвело мене до того, що зі мною було?

— Звичайно, якщо вам не важко.

— Ні, мені важко мовчати. Пийте ж чай. Чи занадто міцний?

Чай справді був як пиво, але я випив склянку. В цей час пройшов кондуктор. Позднишев провів його мовчки злими очима і почав лише тоді, коли той вийшов.

III

— Ну, то я розкажу вам... Та ви справді хочете?

Я повторив, що дуже хочу. Він помовчав, потер руками обличчя і почав:

— Коли розповідати, то треба розповідати все спочатку: треба розказати, як і чому я одружився і який я був до одруження.

Жив я до одруження, як живуть усі, тобто в нашому колі. Я поміщик і кандидат університету і був предводителем. Жив до одруження, як усі живуть, тобто розпутно, і, як усі люди нашого кола, живучи розпутно, був певен, що я живу як слід. Про себе я думав, що я душка, що я цілком моральна людина. Я не був спокусником, не мав неприродних смаків, не робив з цього головної мети життя, як це робило багато з моїх ровесників, а віддавався розпусті статечно, пристойно, для здоров'я. Я уникав тих жінок, які народженням дитини або прив'язаністю до мене могли б зв'язати мене. А втім, може, й були діти і були прив'язаності, та я робив так, наче їх не було. І оце-то я не тільки вважав моральним, але я пишався цим.

Він зупинився, видав свій звук, як він робив завжди, коли йому набігала, очевидно, нова думка.

— А воно ж у цьому якраз і найбільша мерзота,— скрикнув він.— Розпуста ж не в чомусь фізичному, адже ніяка потворність фізична не розпуста; а розпуста, справжня розпуста саме в тому, що увільняєш себе від морального обов'язку перед жінкою, з якою заходиш у фізичні зносини. А це увільнення я й визнавав за свою заслугу. Пам'ятаю, як я мучився одного разу, не встигши заплатити жінці, котра, певно полюбивши мене, віддалася мені. Я заспокоївся аж тоді, коли послав їй гроші, показавши цим, що я морально нічим не вважаю себе зв'язаним з нею. Ви не хитайте головою, ніби ви зі мною згодні,— раптом крикнув він на мене.— Я ж бо знаю цю штуку. Ви всі, і ви, ви в кращому разі, якщо ви не рідкісний виняток, ви дотримуєтесь таких самих поглядів, як і я тоді. Ну, все одно, ви простіть мені,— говорив він,— але сила вся в тому, що це жахливо, жахливо, жахливо!

— Що жахливо? — спитав я.

— Ота глибина помилки щодо жінок та ставлення до них, у якій ми живемо. Так, не можу спокійно говорити про це, і не тому, що зі мною трапився цей епізод, як той казав, а тому, що відколи трапився зі мною цей епізод,

у мене відкрилися очі і я побачив усе в зовсім іншому світлі. Усе навиворіт, усе навиворіт!..

Він закурив папіроску і, спершись ліктями на свої коліна, почав говорити.

В темряві мені не видно було його обличчя, чути було лише крізь деренчання вагона його значливий і приємний голос.

IV

— Так от, тільки перемучившись, як я перемучився, тільки тому я зрозумів, де коріння всього, зрозумів, щó повинно бути, і через те побачив увесь жах того, що є.

Отже, бачите, ось як і коли почалося те, що призвело мене до мого епізоду. Почалося це в той час, як мені було неповних шістнадцять років. Сталося воно, коли я був ще в гімназії, а брат мій старший був студентом першого курсу. Я не знав іще жінок, але, як і всі нещасні діти нашого кола, я вже не був невинним хлопчиком: уже другий рік, як мене розбестили хлопчаки; уже жінка, не яка-небудь, а жінка як солодке щось, жінка, кожна жінка, нагота жінки вже мучила мене. Мої усамітнення були нечисті. Я мучився, як мучаться 0,99 наших хлопчиків. Я жахався, я страждав, я молився і падав. Я вже був розбещений в уяві і в дійсності, але останнього кроку я ще не зробив. Я гинув сам, але ще не накладав руки на іншу людську істоту. Та ось братів товариш, студент, весельчак, так званий душа-хлопець, тобто найбільший негідник, який навчив нас і пити і в карти грати, умовив після пиятики їхати туди. Ми поїхали. Брат теж був іще невинний і впав тієї ж ночі. І я, п'ятнадцятирічний хлопчисько, опоганив себе самого і сприяв опоганенню жінки, зовсім не розуміючи того, що я робив. Адже я ні від кого з старших не чув, щоб те, що я робив, було погане. Та й тепер ніхто не почує. Правда, є це в заповіді, але ж заповіді потрібні лише на те, щоб відповідати на екзамені батюшці, та й то не дуже потрібні, далеко не так, як заповідь про вживання ut в умовних реченнях.

Отже, від тих старших людей, чиї думки я шанував, я ні від кого не чув, щоб це було погане. Навпаки, я чув від людей, кого я шанував, що воно було гарне. Я чув,

що мої боріння і страждання стихнуть після цього, я чув це і читав, чув від старших, що для здоров'я це буде добре; а від товаришів чув, що в цьому є певна заслуга, молодецтво. Так що взагалі, крім хорошого, тут нічого не вбачали. Небезпека захворіти? Але ж і те передбачено. Дбайливий уряд піклується цим. Він стежить за правильною діяльністю публічних домів і забезпечує розпусту для гімназистів. І лікарі за платню наглядають за цим. Так і слід. Вони твердять, що розпуста буває корисна для здоров'я, вони ж і запроваджують правильну, акуратну розпусту. Я знаю матерів, які піклуються в цьому розумінні про здоров'я синів. І наука посилає їх в публічні доми.

— Чому ж наука? — сказав я.

— Та хто ж лікарі? Жерці науки. Хто розбещує юнаків, твердячи, що це потрібне для здоров'я? Вони. А потім з страшенною важністю лікують сифіліс.

— Та чому ж не лікувати сифілісу?

— А тому, що коли б 0,01 тих зусиль, які вжито на лікування сифілісу, було вжито на викорінення розпусти, про сифіліс давно не було б і згадки. А то зусилля вжито не на викорінення розпусти, а на заохочення її, на гарантування її безпеки. Ну, та не в тому сила. Сила в тому, що зі мною, та й з 0,9, якщо не більше, не тільки нашого суспільного стану, а й усіх, навіть селян, сталася та жахлива річ, що я впав не тому, що піддався природній спокусі чарівності певної жінки. Ні, ніяка жінка не спокусила мене, а впав я тому, що навколишнє середовище вбачало в тому, що було падінням, одні — найзаконнішу й корисну для здоров'я функцію, інші — найприроднішу і не тільки простиму, ба навіть невинну забаву для молодого чоловіка. Я й не розумів, що тут є падіння, я просто став віддаватися тим почасти утіхам, почасти потребам, що властиві, як мені було натуркано, певному вікові, став віддаватися цій розпусті, як і почав пити, курити. А все ж у цьому першому падінні було щось особливе й зворушливе. Пам'ятаю, мені зараз же, там же, ще я не виходив із кімнати, зробилося сумно, сумно, аж плакати хотілось, плакати за тим, що загинула моя невинність, що навіки знівечено ставлення до жінки. Так, так, природне, просте ставлення до жінки було зні-

вечене навіки. Чистого ставлення до жінки вже в мене відтоді не було та й не могло бути. Я став тим, що називають блудником. А бути блудником є фізичний стан, подібний до стану морфініста, п'яниці, курця. Як морфініст, п'яниця, курець уже не нормальна людина, так і той, хто пізнав кількох жінок для своєї утіхи, вже не нормальна, а зіпсована назавжди людина — блудник. Як п'яницю й морфініста можна відразу впізнати з обличчя, з поводження, то так самісінько й блудника. Блудник може утримуватися, боротись; але простого, ясного, чистого ставлення до жінки, братерського, в нього вже ніколи не буде. З того, як він зирне, огляне молоду жінку, зараз можна впізнати блудника. І я став блудником і залишився таким, і саме це й згубило мене.

V

— То от так. Потім пішло далі, далі, були всілякі відхили. Боже мій! як згадаю я всі мої щодо цього мерзоти, жах бере! Про себе, з кого товариші глузували за так звану невинність, я так згадую. А як почуєш про золоту молодь, про офіцерів, про парижан! І всі ці панове та й я, коли ми бувало, тридцятирічні розпусники, в кого на душі сотні найрізноманітніших жахливих злочинів супроти жінок, коли ми, тридцятирічні розпусники, входимо чистесенько вимиті, виголені, напахчені, в чистій білизні, у фраку або в мундирі до вітальні чи на бал — емблема чистоти,— краса!

Ви ж тільки подумайте, що мало б бути і що є. Мало б бути те, що, коли в товариство до моєї сестри, дочки потрапить такий добродій, я, знаючи його життя, мусив би підійти до нього, відкликати вбік і нишком сказати: «Голубчику, я ж знаю, як ти живеш, як проводиш ночі і з ким. Тобі тут не місце. Тут чисті, невинні дівчата. Іди собі!» Так мало б бути; а є те, що коли такий добродій приходить і танцює з моєю сестрою, дочкою, обнімаючи її, ми раді-радісінькі, якщо він багатий і з зв'язками. Ачей він удостоїть після Рігольбош і мою дочку. Якщо навіть і лишилися сліди, нездоров'я,— нічого. Тепер добре лікують. Як же, я знаю, кількох дівчат

вищого світу батьки найрадніше віддали за сифілітиків. О! о мерзота! Та прийде ж час, коли викрита буде ця мерзота і брехня!

І він кілька разів видав свої дивні звуки і взявся до чаю. Чай був страшенно міцний, не було води, щоб його розбавити. Я почував, що мене особливо хвилювали випиті допіру дві склянки. Мабуть, і на нього діяв чай, бо він дедалі більше збуджувався. Голос його ставав усе співучішим і виразнішим. Він безперестану міняв пози, то скидав шапку, то надівав її, і обличчя його химерно змінювалося в тій сутіні, в якій ми сиділи.

— Ну, отак я й жив до тридцяти років, ні на хвилину не залишаючи наміру одружитися і влаштувати собі найбездоганніше, найчистіше родинне життя, і з цією метою придивлявся до дівчини, яка б для цього підходила,— заговорив він знову.— Я бабрався у гною розпусти і разом з тим розглядав дівчат, що своєю чистотою були б гідні мене. Багатьох я бракував саме тому, що вони були недосить чисті для мене; нарешті я знайшов таку, яку визнав гідною себе. Це була одна з двох дочок колись дуже багатого, але зубожілого пензенського поміщика.

Одного вечора, після того як ми їздили на човні і вночі, при місячному світлі, верталися додому, і я сидів поруч з нею й милувався її стрункою постаттю, обтягненою джерсі, та її локонами, я раптом вирішив, що це вона. Мені здалося того вечора, що вона розуміє все, всі мої почуття й думки, а що почуття й думки мої дуже високі. Навсправжки ж було лише те, що джерсі особливо їй личило, так само й локони, і що після проведеного в близькості з нею дня захотілося ще більшої близькості.

Дивна річ, якою цілковитою буває ілюзія того, що врода є добро. Вродлива жінка говорить дурниці, ти слухаєш і не бачиш дурості, а бачиш розумне. Вона говорить, робить гидоти, а ти бачиш щось миле. Коли ж вона не говорить ні дурниць, ні гидот, а вродлива, ти одразу впевняєшся, що вона напрочуд розумна й моральна.

Я повернувся додому захоплений і вирішив, що вона сама моральна довершеність і що тому вона гідна бути моєю дружиною, та другого дня й освідчився.

Адже яка це плутанина! З тисячі мужчин, котрі беруть шлюб, не тільки в нашому колі, а, на нещастя, і в народі, навряд чи є один, що не був би жонатий уже разів десять, а то й сто або тисячу, як Дон-Жуан, ще до шлюбу. (Є тепер, правда, я чую і спостерігаю, молоді люди чисті, які відчувають і знають, що це не жарт, а велика справа. Допоможи їм, боже! Але за мого часу не було жодного такого на десять тисяч.) І всі знають це і вдають, що не знають. У всіх романах найдокладніше описано почуття героїв, стави, кущі, біля яких вони ходять; але, описуючи велике їхнє кохання до якої-небудь дівчини, нічого не пишуть про те, що було з ним, з інтересним героєм, раніше: ані слівця про відвідування ним домів, про покоївок, куховарок, чужих дружин. А як і є такі непристойні романи, то їх не дають до рук, головне, тим, кому найпотрібніше це все знати,— дівчатам. Спочатку прикидаються перед дівчатами, буцім тої розпусти, яка сповнює половину життя наших міст і навіть сіл, буцім розпусти цієї зовсім нема. Потім так привчаються робити це, що, нарешті, як англійці, самі починають щиро вірити, що ми всі люди моральні й живемо в моральному світі. А дівчата, ті, бідолашні, вірять у це зовсім серйозно. Так вірила й моя нещасна дружина. Пам'ятаю, як, уже бувши женихом, я показав їй свій щоденник, звідки вона могла хоч трохи дізнатися про моє минуле, головне — про останній зв'язок, який був у мене і про який вона могла довідатись від інших та про який я тому й почував конечну потребу сказати їй. Пам'ятаю її жах, розпач і розгубленість, коли вона дізналася й зрозуміла. Я бачив, що вона хотіла кинути мене тоді. І чому вона не кинула!

Він видав свій звук, помовчав і ще раз ковтнув чаю.

VI

— Ні, а втім, так краще, так краще! — скрикнув він.— Так мені й треба! Але не в тому річ. Я хотів сказати, що обдурено ж тут самих лише нещасних дівчат. А матері знають це, особливо матері, виховані своїми чоловіками, знають це чудово. І удаючи, що вірять в

чистоту мужчин, вони на ділі роблять зовсім інакше. Вони знають, на який гачок ловити мужчин для себе і для своїх дочок.

Адже тільки ми, мужчини, не знаємо, і не знаємо тому, що не хочемо знати, а жінки знають дуже добре, що піднесене, поетичне, як ми його називаємо, кохання залежить не від моральних якостей, а від фізичної близькості та ще від зачіски, кольору, крою сукні. Скажіть досвідченій кокетці, яка заповзялася полонити мужчину, чим вона швидше хоче рискувати: чи тим, щоб бути в присутності того, кого вона знаджує, викритою в брехні, жорстокості, навіть розпусті, а чи тим, щоб показатися при ньому в погано пошитій і негарній сукні,— кожна завжди вибере перше. Вона знає, що наш брат усе бреше про високі почуття — йому потрібне лише тіло, і тому він простить усі гидоти, але потворного, позбавленого смаку, поганого тону костюма не простить. Кокетка знає це свідомо, але кожна невинна дівчина знає це несвідомо, як знають це тварини.

Від цього — оті джерсі мерзотні, оті наліпки на зади, оті голі плечі, руки, майже груди. Жінки, особливо ті, які пройшли чоловічу школу, дуже добре знають, що розмови про високі предмети — розмовами, а що потрібне мужчині тіло і все те, що виставляє його в найпринаднішому світлі; і це саме й робиться. Адже коли тільки відкинути оту призвичаєність до цього неподобства, що стала для нас другою природою, а глянути на життя наших вищих класів яке воно є, з усім його безстидством, то це ж один суцільний дім розпусти. Ви не згодні? Дозвольте, я доведу,— заговорив він, перебиваючи мене.— Ви кажете, що жінки в нашому товаристві живуть іншими інтересами, ніж жінки в домах розпусти, а я кажу, що ні, і доведу. Якщо люди відмінні метою життя, внутрішнім змістом життя, то ця відмінність обов'язково позначиться і на зовнішньому вигляді, і зовнішній вигляд буде відмінний. Але подивіться на тих, на нещасних, погорджуваних, і на світських найвищих паній: ті самі убори, ті самі фасони, ті самі духи, те саме оголювання рук, плечей, грудей та обтягування випнутого заду, та сама пристрасть до камінців, до дорогих, блискучих ре-

чей, ті самі розваги, танці й музика, співи. Як ті заманюють всіма засобами, так і ці. Ніякої різниці. Точно визначаючи, треба тільки сказати, що повій на короткі строки звичайно зневажають, повій на довгі — шанують.

VII

— Так, отож мене ці джерсі, і локони, і наліпки й спіймали. А спіймати мене легко було, бо виховали мене в тих умовах, за яких, наче огірки на пара́х, вигоняться залюбливі молоді люди. Адже наша збудлива надмірна їжа при цілковитому фізичному неробстві є не що інше, як систематичне розпалювання похоті. Дивуйтесь не дивуйтесь, а так. Я ж бо й сам цього до останнього часу нічого не бачив. А тепер побачив. Тим-то мене й мучить те, що ніхто цього не знає, а плещуть такі дурниці, як ота он пані.

Так от, коло мене цієї весни працювали селяни на насипу залізниці. Звичайний харч селянського хлопця — хліб, квас, цибуля; він живий, бадьорий, здоровий, робить легку польову роботу. Він наймається на залізницю, і харчі в нього — каша й один фунт м'яса. Та зате він і випускає це м'ясо на шістнадцятигодинній роботі з тачкою в тридцять пудів. І йому якраз так. Ну, а ми, що поїдаємо по два фунти м'яса, дичини і всякі гарячливі страви й напої,— куди це йде? На чуттєві ексцеси. І якщо йде туди, а рятівний клапан відкритий, то все гаразд; але закрийте клапан, як я закривав його тимчасово, і зараз же виникає збудження, і воно, проходячи крізь призму нашого штучного життя, виявить себе закоханням найчистішої води, часом навіть платонічним. І я закохався, як усі закохуються. І все було тут: і захоплення, і замилування, і поезія. А по суті це моє кохання було добутком з діяльності матусі та кравчих, з одного боку, і з надміру споживаної мною їжі при бездіяльному житті, з другого. Коли б не було, з одного боку, катань на човнах, коли б не було кравчих з таліями тощо, а була б моя дружина вдягнена в бахматий капот і сиділа б вона дома, і коли б я був, з другого боку, в нормальних умовах людини, що споживає їжі стільки,

скільки треба для роботи, та був би в мене рятівний клапан відкритий,— а то він випадково закрився якось на цей час,— я б не закохався, і нічого б цього не було.

VIII

— Ну, а тут так підійшло: і мій стан, і сукня гарна, і катання на човнах удалося. Двадцять разів не вдавалось, а тут удалося. Наче як пастка. Я не сміюся. Адже тепер шлюби так і влаштовуються, як пастки. Адже природне що? Дівка дозріла, треба її видати. Здається, як просто, коли дівка не потвора і є мужчини, що хочуть оженитися. Так і робилося колись. Стала дівчина на порі, батьки влаштовували шлюб. Так робилося, робиться в усіх людей: у китайців, індійців, магометан, у нас в народі; так робиться в роді людському, принаймні в 0,99 його. Тільки 0,01 чи й менше нас, розпусників, визнали, що це недобре, і вигадали нове. Та що ж нове? А нове те, що дівчата сидять, а мужчини, як на базар, ходять і вибирають. А дівки ждуть і думають, та не сміють сказати: «Голубе, мене! ні, мене. Не її, а мене: в мене, дивись, які плечі й інше». А ми, мужчини, походжаємо, поглядаємо і дуже задоволені. «Знаю, мовляв, я не попадусь». Походжають, поглядають, дуже задоволені, що це для них усе влаштовано. Гляди, не поберігся,— бах, і вскочив!

— То як же бути? — сказав я.— Що ж, жінка має освідчуватися?

— Та я вже й не знаю як; тільки коли рівність, то рівність. Якщо визнали, що сватання принизливе, то оце ж — у тисячу разів більше. Там права й шанси однакові, а тут жінка або раба на базарі, або принада в пастку. Скажіть якій-небудь матусі чи самій дівчині правду, що вона тільки тим і займається, що ловить жениха. Боже, яка образа! А вони ж усі тільки це й роблять, і більше їм робити нічого. І що жахливе — це бачити, що зайняті цим іноді зовсім молоденькі бідолашні невинні дівчата. І знову, хоч би це не криючись робилося, а то все обман. «Ах, походження видів, як це цікаво! Ах, Ліза дуже цікавиться живописом! А ви будете на ви-

ставці? Як повчально! А на тройках, а спектакль, а симфонія? Ах, як чудово! Моя Ліза до краю захоплена музикою. А ви чому не поділяєте цих переконань? А на човнах!..» А думка одна: «Візьми, візьми мене, мою Лізу! Ні, мене! Ну, хоч спробуй!..» О, мерзота! брехня! — закінчив він і, допивши останній чай, заходився прибирати чашки й посуд.

IX

— Та ви знаєте,— почав він, укладаючи в мішок чай і цукор,— оте панування жінок, від якого терпить весь світ, усе воно походить від цього.

— Як-то панування жінок? — сказав я.— Права, переваги прав на боці мужчин.

— Так, так, це, це саме,— перебив він мене.— Це саме те, що я хочу сказати вам, воно й пояснює оте незвичайне явище: з одного боку, цілковита правда, що жінку доведено до найбільшої міри приниження, з другого боку — що вона панує. Отак самісінько, як євреї: як вони своєю грошовою владою відплачують за своє пригноблення, так і жінки. «А, ви хочете, щоб ми були тільки торговці. Добре, ми, торговці, завладаємо вами»,— кажуть євреї. «А, ви хочете, щоб ми були тільки об'єктом чуттєвості, добре, ми, як об'єкт чуттєвості, і поневолимо вас»,— кажуть жінки. Не в тому відсутність прав жінки, що вона не може голосувати чи бути суддею, бо робити це — ніяке право, а в тому, щоб у статевих зносинах бути рівною з мужчиною, мати право користуватися мужчиною і утримуватися від нього, як сама схоче, як сама схоче, вибирати мужчину, а не бути вибираною. Ви кажете, що це неподобство. Добре. Тоді щоб і мужчина не мав цих прав. А тепер жінка позбавлена того права, яке має мужчина. І от, щоб компенсувати це право, вона діє на чуттєвість мужчини, через чуттєвість скоряє його так, що він тільки формально вибирає, а насправді вибирає вона. А раз опанувавши цей засіб, вона вже зловживає ним і здобуває страшну владу над людьми.

— Та де ж ця особлива влада? — спитав я.

— Де влада? Та скрізь, у всьому. Пройдіть у кожному великому місті по магазинах. Мільйони тут, не оцініш вкладеної туди праці людей, а подивіться, в 0,9 цих магазинів чи є хоч що-небудь для чоловічого вжитку? Усю розкіш життя вимагають і підтримують жінки. Полічіть усі фабрики. Величезна частина їх виробляє пусті прикраси, екіпажі, меблі, цяцьки для жінок. Мільйони людей, покоління рабів гинуть у цій каторжній праці на фабриках тільки для задоволення примх жінок. Жінки, як цариці, в полоні рабства й тяжкої роботи тримають 0,9 роду людського. А все тому, що їх принизили, позбавили їх рівних прав з мужчинами. І от вони мстяться, діючи на нашу чуттєвість, вловлюючи нас у свої тенета. Авжеж, усе через те. Жінки зробили з себе таке знаряддя діяння на чуттєвість, що мужчина не може спокійно обходитися з жінкою. Як тільки мужчина підійшов до жінки, так і підпав під її дурман і очманів. І раніш мені завжди було ніяково, моторошно, коли я бачив вичепурену даму в бальній сукні, а тепер мені просто страшно, я просто бачу щось небезпечне для людей і протизаконне, і хочеться гукнути поліцейського, кликати оборону проти небезпеки, зажадати того, щоб забрали геть, усунули небезпечний предмет.

Еге, ви смієтесь! — закричав він на мене,— а це зовсім не жарт. Я певен, що прийде час, і, може, незабаром, коли люди зрозуміють це і дивуватимуться, як могло існувати товариство, в якому допускалися такі порушуючі громадський спокій вчинки, як оті прямо збуджуючі чуттєвість прикраси тіла, що допускаються для жінок у нашому товаристві. Це ж однаково, що порозставляти на гуляннях, на доріжках всілякі пастки,— гірше! Чому азартна гра заборонена, а жінки в проститутських уборах, які збуджують чуттєвість, не заборонені? Вони небезпечніші в тисячу разів!

X

— Ну от, так ото й мене впіймали. Я був те, що зветься закоханий. Я не тільки уявляв собі, що вона сама довершеність, я за цей час мого женихівства уявляв,

що й я теж сама довершеність. Адже нема того негідника, який, пошукавши, не знайшов би негідників, чимось гірших за себе, і який, отже, не міг би знайти приводу пишатись і бути задоволеним з себе. Так і я: я одружився не на грошах — користі тут не було, не так, як більшість моїх знайомих одружувалися заради грошей або зв'язків,— я був багатий, вона бідна. Це одне. Друге, чим я пишався, було те, що інші одружувалися з наміром жити й далі в такому ж багатоженстві, в якому вони жили до шлюбу; а я мав твердий намір додержуватися після весілля одношлюбності, і не було меж моїм гордощам перед собою за це. Так, свиня я був страшенна і уявляв собі, що я ангел.

Час, поки я був женихом, тривав недовго. Без сорому тепер не можу згадати цей час женихівства! Яка гидота! Адже йдеться про кохання духовне, а не плотське. Ну, коли кохання духовне, духовне єднання, то в словах, розмовах, бесідах повинно б і виявитися це духовне єднання. Нічого ж цього не було. Розмовляти, коли ми залишалися самі, бувало страшенно важко. Це була якась сізіфова робота. Тільки-но вигадаєш, що сказати, скажеш, і знов треба мовчати, придумувати. Розмовляти не було про що. Усе, що можна було сказати про життя, яке ждало нас, про улаштування, плани, було сказано, а далі що? Адже коли б ми були тварини, то так би й знали, що розмовляти нам не належиться; а тут, навпаки, розмовляти треба і нема про що, бо цікавить не те, що розв'язується розмовами. А до того ще цей неподобний звичай — цукерки, гидка обжерливість солодким і всі ці паскудні готування до весілля: балачки про квартиру, спальню, постелі, капоти, халати, білизну, туалети. Ви ж зрозумійте, що коли женяться за Домостроєм, як казав той старик, то пуховики, придане, постіль — все це тільки деталі, які супроводять таїнство. Але в нас, коли з десятьох, що беруть шлюб, навряд чи є один, який не тільки вірить у таїнство, але вірить навіть, що те, що він робить, є певне зобов'язання; коли з ста мужчин навряд чи один є не жонатий уже раніше і з п'ятдесяти один, який наперед не збирався б зраджувати свою дружину при всякій нагоді; коли більшість дивиться на поїздку до церкви тільки як на особливу

умову владання певною жінкою,— подумайте, якого жахливого значення набувають при цьому всі оті деталі. Виходить, що вся сила лише в цьому. Виходить щось таке, немов продаж. Розпусникові продають невинну дівчину і обставляють цей продаж певними формальностями.

XI

— Так усі одружуються, так і я одружився, і почався уславлений медовий місяць. Але й назва сама яка підла! — із злістю просичав він.— Я ходив у Парижі на всі видовища і, побачивши якось вивіску, зайшов подивитися на жінку з бородою та на водяного собаку. Виявилося, що це було не що більше, як мужчина декольте, в жіночій сукні, і засунутий у моржеву шкуру собака, який плавав у ванні з водою. Все було дуже мало цікаве; але коли я виходив, то мене чемно проводив показувач і, звертаючись до публіки біля входу, говорив, указуючи на мене: «Ось спитайте пана, чи варто дивитися? Заходьте, заходьте, по франку з персони!» Мені совісно було сказати, що дивитися не варто, і показувач, певно, розраховував на це. Отак, мабуть, буває і з тими, хто пізнав усю мерзотність медового місяця і не розчаровує інших. Я теж не розчаровував нікого, але тепер не бачу, чому не казати правди. Навіть вважаю, що доконечно треба говорити про це правду. Ніяково, соромно, гидко, жалко і, головне, нудно, страх як нудно! Це щось подібне до того, що я відчував, коли привчався курити, коли мене нудило і текла слина, а я ковтав її і вдавав, що мені дуже приємно. Насолода від куріння, так само як і від цього, якщо буде, то буде згодом: треба, щоб подружжя виховало в собі цей порок, для того щоб мати від нього насолоду.

— Як порок? — сказав я.— Адже ви говорите про найбільш природну людську властивість.

— Природну? — сказав він.— Природну? Ні, я скажу вам навпаки: я дійшов до переконання, що це не... природно. Еге, зовсім не... природно. Спитайте в дітей, спитайте в нерозбещеної дівчини. Моя сестра дуже молодою вийшла заміж за чоловіка вдвоє старшого від неї

і розпусника. Я пам'ятаю, як ми шлюбної ночі були здивовані, коли вона, бліда і в сльозах, втекла від нього і, трусячись усім тілом, говорила, що вона нізащо, нізащо, що вона не може навіть сказати того, чого він хотів від неї.

Ви кажете: природно! Природно є. І є радісно, легко, приємно й не соромно з самого початку; а тут і паскудно, і соромно, і боляче. Ні, це неприродно! І дівчина незіпсована, я переконався, завжди ненавидить це.

— Як же,— сказав я,— як же продовжувався б рід людський?

— Та от коли б не загинув рід людський! — сказав він із злобною іронією, мовби сподівався цього знайомого йому й несумлінного заперечення.— Проповідуй утримування від дітородіння в ім'я того, щоб англійські лорди завжди могли обжиратися,— це можна. Проповідуй утримування від дітородіння в ім'я того, щоб більше було приємності,— це можна; а тільки слівце закинь про те, щоб утримуватися від дітородіння в ім'я моральності,— леле, який галас: рід людський коли б не урвався від того, що десяток, другий хоче перестати бути свинями. А втім, вибачте. Мені неприємне це світло, можна затулити? — сказав він, показуючи на ліхтар.

Я сказав, що мені байдуже, і тоді він квапливо, як усе, що він робив, став на сидіння й запнув шерстяною завіскою ліхтар.

— Все-таки,— мовив я,— коли б усі визнали це для себе законом, рід людський урвався б.

Він відповів не зразу.

— Ви кажете, як рід людський продовжуватиметься? — сказав він, сівши знову навпроти мене і широко розвівши ноги та низько спершись на них ліктями.— А навіщо йому продовжуватися, родові людському? — сказав він.

— Як навіщо? інакше б нас не було.

— А навіщо нам бути?

— Як-то навіщо? Та щоб жити.

— А жити навіщо? Якщо нема мети ніякої, якщо життя заради життя нам дане, нема чого жити. І якщо так, то Шопенгауери і Гартмани та й усі буддисти мають цілковиту рацію. Ну, а якщо є мета життя, то ясно,

що життя мусить урватися, коли мету буде осягнуто. Так воно й виходить,— говорив він, явно схвильований: очевидно, дуже дорожив своєю думкою.— Так воно й виходить. Ви вважайте: якщо мета людства — благо, добро, любов, що хочете; якщо мета людства — це те, що сказано у пророцтвах, що всі люди з'єднаються воєдино любов'ю, що перекують списи на серпи і так далі, то осягти цю мету заважає що? Заважають пристрасті. Із пристрастей наймогутніша, і найлихіша, і найсталіша — статева, плотська любов, і тому якщо знищені будуть пристрасті і остання, наймогутніша з них, плотська любов, то пророцтво здійсниться, люди з'єднаються воєдино, мету людства буде осягнуто, і йому не буде чого жити. А доки людство живе, перед ним стоїть ідеал, і, звичайно, ідеал не кролів чи свиней, щоб розплодитися якнайбільше, і не мавп або парижан, щоб якнайвитонченіше користуватися утіхами статевої пристрасті, а ідеал добра, який осягається стриманістю й чистотою. До нього завжди поривались і пориваються люди. І подивіться, що виходить.

Виходить, що плотська любов — це рятівний клапан. Не осягло мети покоління людства, яке живе тепер, то не осягло воно лише тому, що в ньому є пристрасті, і наймогутніша з них — статева. А є статева пристрасть, є нове покоління, значить є й можливість осягти мету в наступному поколінні. Не осягло й те, знову наступне, і так аж доти, доки не буде осягнено мету, не здійсниться пророцтво, не з'єднаються люди воєдино. А то що вийшло б? Коли припустити, що бог створив людей для осягнення певної мети, і створив би їх або смертними, без статевої пристрасті, або вічними. Якби вони були смертні, але без статевої пристрасті, то вийшло б що? Те, що вони пожили б і, не осягши мети, вмерли б; а щоб осягнути мету, богові треба було б створювати нових людей. А якби вони були вічні, то припустімо (хоч воно й важче тим самим людям, а не новим поколінням виправляти помилки і наближатися до досконалості), припустімо, вони осягли б після багатьох тисяч літ мету, але тоді навіщо ж вони? Куди ж їх подіти? Саме так, як є, найкраще... Та, може, вам не до вподоби ця форма висловлювання, і ви еволюціоніст? То й тоді вихо-

дить те саме. Найвища порода тварин — людська, для того щоб устояти в боротьбі з іншими тваринами, повинна зімкнутися воєдино, як рій бджіл, а не без краю плодитися; повинна так, як бджоли, виховувати безстатевих, тобто знов-таки повинна домагатися стриманості, а ніяк не розпалювання похоті, до чого спрямований весь лад нашого життя.— Він помовчав.— Рід людський урветься? Та невже хто-небудь, хоч як би він дивився на світ, може в цьому сумніватися? Це таке ж безсумнівне, як смерть. Адже за всіма ученнями церковними настане кінець світу, та й за всіма ученнями науковими неминуче те саме. То що ж дивного, що й за ученням моральним виходить те ж саме?

Він довго мовчав після цього, випив ще чаю, докурив папіроску і, діставши з мішка нові, поклав їх у свою стару заяложену папіросницю.

— Я розумію вашу думку,— сказав я,— щось подібне твердять шекери.

— Ага, ага, і вони мають рацію,— сказав він.— Статева пристрасть, хоч би й як її обставити, є зло, страшне зло, і з ним треба боротися, а не заохочувати до нього, як у нас. Слова євангелія про те, що хто дивиться на жінку із хтивістю, уже перелюбствував з нею, стосуються не лише чужих жінок, а саме — і головне — своєї жінки.

XII

— У нашому ж світі якраз навпаки: коли чоловік ще думав про стриманість, доки був нежонатий, то, одружившись, кожен вважає, що тепер стримуватися вже не треба. Адже ці від'їзди після весілля, усамітнення, в якому з дозволу батьків перебувають молоді,— адже це не що інше, як дозвіл на розпусту. Та моральний закон сам за себе відплачує, коли порушуєш його. Хоч як намагався я влаштувати собі медовий місяць, нічого не виходило. Весь час було гидко, соромно і нудно. А незабаром стало ще до болю важко. Почалося це дуже скоро. Здається, третього чи четвертого дня я застав дружину скучною, став питати чому, став обнімати її,— це, по-моєму, було все, чого вона могла бажати,— а вона відвела мою руку і заплакала. Чого? Вона не вміла ска-

зати. Але їй було сумно, важко. Мабуть, її змучені нерви підказали їй істину про гидотність наших зносин; але вона не вміла сказати. Я почав допитуватись, вона щось сказала, що їй сумно без матері. Мені здалося, що це неправда. Я став розраджувати її, не згадавши про матір. Я не зрозумів, що їй просто було важко, а мати була тут лише для відмовки. Але вона відразу ж образилася за те, що я не згадав про матір, мовби не повіривши їй. Вона сказала мені, що бачить, що я не люблю її. Я закинув їй, що це в неї примхи, і раптом обличчя її зовсім змінилося, замість смутку відбилось роздратування, і вона найущипливішими словами почала докоряти мені за егоїзм і жорстокість. Я глянув на неї. Все обличчя її виявляло цілковиту холодність і ворожість, майже ненависть до мене. Пам'ятаю, як жахнувся я, побачивши це. «Як? що? — думав я.— Кохання — союз душ, і замість цього ось що! Та не може бути, та це не вона!» Я спробував був злагіднити її, але наштовхнувся на такий нездоланний мур холодної, ущипливої ворожості, що й не зчувся, як роздратування захопило й мене, і ми наговорили одне одному купу прикрощів. Враження від цієї першої сварки було жахливе. Я називав це сваркою, але це була не сварка, а це було тільки виявлення тієї безодні, яка насправді була між нами. Закоханість розвіялась, коли ми задовольнили чуттєвість, і лишилися ми одне проти одного в нашому справжньому ставленні одного до одного, тобто двоє цілком чужих одне одному егоїстів, що бажали дістати собі якнайбільше утіхи одне через одного. Я називав сваркою те, що скоїлось між нами; та це була не сварка, а це було тільки наше справжнє ставлення одного до одного, яке виявилося, коли згасла чуттєвість. Я не розумів, що це холодне й вороже ставлення було нашим нормальним ставленням, не розумів цього тому, що в перший час це вороже ставлення дуже швидко знову закрила від нас заново виникла перегінна чуттєвість, тобто закохання.

І я подумав, що ми посварились і помирились і що більше цього вже не буде. Але того ж першого, медового місяця незабаром настав знову період пересичення, знову ми перестали бути потрібними одне одному, і знову сталася сварка. Друга сварка ця вразила мене ще болю-

чіше, ніж перша. Отже, перша не була випадковістю, а це так і повинно бути та й буде так, думав я. Друга сварка тим більше вразила мене, що вона виникла з зовсім неподобного приводу. Щось таке за гроші, яких я ніколи не шкодував і вже ніяк не міг шкодувати для дружини. Пам'ятаю тільки, що вона так якось повернула справу, що якесь моє зауваження стало виявом мого бажання панувати над нею через гроші, на яких я нібито спирав своє виключне право, щось неймовірне, дурне, підле, невластиве ні мені, ні їй. Я розпалився, почав дорікати їй за неделікатність, вона мені,— і пішло знову. І в словах, і у виразі її обличчя та очей я побачив знову ту саму жорстоку, холодну ворожість, що так вразила мене раніше. З братом, з приятелями, з батьком, я пам'ятаю, сварився я, але ніколи між нами не було тієї особливої, ущипливої злоби, яка була тут. Але минув деякий час, і знову ця взаємна ненависть сховалась під закоханістю, тобто чуттєвістю, і я ще втішався думкою, що ці дві сварки були помилками, які можна виправити. Аж ось сталася третя, четверта сварка, і я зрозумів, що це не випадковість, а що це так повинно бути, так і буде, і я жахнувся того, що жде мене. При цьому мучила мене ще та жахлива думка, що це я один лише живу з дружиною так погано, так неподібно до того, чого я сподівався, тоді як в інших подружжів цього не буває. Я не знав ще тоді, що це доля всіх, але що всі так само, як я, думають, що це їхнє виключне нещастя, приховують це виключне, срамотнє своє нещастя не тільки від інших, а й від самих себе, самі собі не признаються в цьому.

Почалося з перших днів і тривало весь час, стаючи все сильнішим і запеклішим. У глибині душі я з перших же тижнів відчув, що я *попався*, що вийшло не те, чого я ждав, що одруження не тільки не щастя, а щось дуже тяжке, проте, як і всі, я не хотів признатися собі (я б не признався собі й тепер, коли б не кінець всьому) і приховував не тільки від інших, а й від себе. Тепер я дивуюся, як я не бачив свого справжнього становища. Його можна було бачити вже ось чому: сварки починалися з такого приводу, що неможливо бувало потім, коли вони кінчались, пригадати з якого. Розум не вст-

гав підставляти достатнього приводу під постійно існуючу ворожість одного до одного. Але ще більш разюча була недостатність приводу для примирення. Іноді бували слова, розмови, навіть сльози, а іноді... ох! гидко й тепер згадати — після найжорстокіших слів одне одному раптом мовчки погляди, усмішки, поцілунки, обійми... Фе, мерзота! Як я міг не бачити всієї гидотності цього тоді...

XIII

Увійшло двоє пасажирів і стали вмощуватися на далекій лавочці. Він мовчав, поки вони вмощувалися, та тільки вони затихли, він заговорив знову, очевидно й на мить не втрачаючи нитки своїх думок.

— Адже що, головним чином, погано,— почав він,— припускається в теорії, що кохання є щось ідеальне, високе, а на практиці кохання є щось огидне, свинське, про яке й говорити і згадувати огидно й соромно. Адже недурно природа зробила те, що воно огидне й соромне. А якщо огидне й соромне, то так і треба розуміти. А тут, навпаки, люди удають, що огидне й соромне є прекрасне і високе. Які були перші ознаки мого кохання? А те, що я віддавався тваринним надмірностям, не тільки не соромлячись їх, але чомусь пишаючись з того, що ці фізичні надмірності можливі, нітрохи не думаючи при цьому не тільки про її духовне життя, а навіть і про її фізичне життя. Я дивувався, звідки бралося наше озлоблення одного до одного, а справа була цілком ясна: озлоблення це було не що інше, як протест людської природи проти тваринного, яке заглушало її.

Я дивувався з нашої обопільної ненависті. А воно ж і не могло бути інакше. Ця ненависть була не що інше, як взаємна ненависть співучасників злочину — і за підбурювання, і за участь у злочині. Як же не злочин, коли вона, сердешна, завагітніла першого ж місяця, а наш свинський зв'язок тривав? Ви думаєте, що я відступаю від розповіді? Нітрохи! Це я все розповідаю вам, як я вбив дружину. На суді в мене питають, чим, як я вбив дружину. Дурні! Думають, що я вбив її тоді, ножем, п'ятого жовтня. Я не тоді вбив її, а багато раніше. Так само, як вони тепер убивають, усі, усі...

— Та чим же? — спитав я.

— Це от і дивно, що ніхто не хоче знати того, що таке ясне й очевидне, того, що повинні знати й проповідувати лікарі, але про що вони мовчать. Адже справа страшенно проста. Мужчина й жінка створені так, як тварина, так, що після плотської любові починається вагітність, потім годування, такі стани, коли для жінки, так само як і для її дитини, плотська любов шкідлива. Жінок і мужчин однакова кількість. Що ж із цього виходить? Здається, ясно. І не треба великої мудрості, щоб зробити з цього той висновок, який роблять тварини, тобто утримування. Але ні. Наука дійшла до того, що знайшла якихось лейкоцитів, які бігають у крові, і всякі непотрібні дурниці, а цього не могла зрозуміти. Принаймні не чути, щоб вона говорила це.

І от для жінки тільки два виходи: один — зробити з себе виродка, знищити або знищувати в собі в міру потреби здатність бути жінкою, тобто матір'ю, для того щоб мужчина міг спокійно й постійно діставати насолоду; або другий вихід, навіть не вихід, а просте, грубе, пряме порушення законів природи, яке відбувається у всіх так званих чесних родинах. А саме те, що жінка, наперекір своїй природі, мусить бути одночасно і вагітною, і годівницею, і коханкою, мусить бути тим, до чого не спускається жодна тварина. І сил не може вистачити. І через те в нашому побуті істерики, нерви, а в народі — кликуші. Ви вважайте, у дівчат, у чистих, нема кликушества, тільки в жінок, і то в жінок, що живуть з чоловіками. Так у нас. Точнісінько так і в Європі. Усі лікарні для істеричних повні жінок, які порушують закон природи. Але ж кликуші та пацієнтки Шарко — це цілковиті каліки, а напівкалік жінок повен світ. Адже подумати тільки, яке велике діло твориться в жінці, коли вона понесла плід або коли годує народжену дитину. Зростає те, що продовжує, замінює нас. І оце от святе діло порушується — чим же? — страшно подумати! І базікають про свободу, права жінок. Це однаково, як коли б людоїди відгодовували людей полонених на їжу і разом з тим запевняли б, що вони дбають про їхні права і свободу.

Все це було нове і вразило мене.

— То як же? Коли так, то виходить,— сказав я,— що любити дружину можна раз у два роки, а мужчина...

— Мужчині необхідно,— підхопив він.— Знову милі жерці науки запевнили всіх. Я б їм, отим волхвам, звелів виконувати обов'язки тих жінок, які, на їхню думку, необхідні мужчинам, що б вони тоді заговорили? Переконайте людину, що їй необхідна горілка, тютюн, опіум — і все це буде необхідне. Виходить, що бог не розумів того, що потрібне, і тому, не спитавшись у волхвів, упорядив погано. Як бачите, щось воно не збігається. Мужчині потрібно й необхідно, так вирішили вони, задовольняти свою похіть, а тут замішалося дітородіння й годування дітей, і вони перешкоджають задоволенню цієї потреби. Що ж робити? Звернутися до волхвів, вони зарадять. Вони й придумали. Ох, коли це розвінчаються оті волхви з їхніми обманами? Пора! Дійшло вже ось допоки, божеволіють і стріляються, і все від того. Та як же інакше? Тварини неначе знають, що потомство продовжує їхній рід, і додержуються в цьому певного закону. Тільки чоловік цього знати не знає і не хоче. І заклопотаний лише тим, щоб мати якнайбільше утіхи. І це хто ж? Цар природи, чоловік. Адже, вважайте, тварини сходяться лише тоді, коли можуть родити потомство, а поганий цар природи—завжди, аби приємно. І мало того, підносить це мавпяче заняття до перлини творінь, до любові. І в ім'я цієї любові, тобто паскудства, занапащає — кого ж? — половину роду людського. З усіх жінок, які повинні б бути помічницями в прямуванні людства до істини й блага, він в ім'я своєї утіхи робить не помічниць, а ворогів. Подивіться, що гальмує всюди поступ людства вперед? Жінки. А чому вони такі? А тільки тому. Авжеж, авжеж,— повторив він кілька разів і став ворушитись, діставати папіроси й курити, очевидно хотів трохи заспокоїтись.

XIV

— Отакою свинею я й жив,— заговорив він знову тим самим тоном.— А найгірше було те, що, живучи цим паскудним життям, я уявляв, що тому, що я не зазіхаю на інших жінок, що тому я живу чесним родинним

життям, що я моральна людина і що я ні в чому не винен, а що коли в нас бувають сварки, то винна вона, її характер.

Винна ж була, звичайно, не вона. Вона була така сама, як і всі, як більшість. Вихована вона була, як того вимагає становище жінки в нашому товаристві, отже, як і виховуються геть усі жінки забезпечених класів і як вони не можуть не виховуватись. Балакають про якусь нову жіночу освіту. Все пусті слова: освіта жінки точнісінько така, яка повинна бути при існуючому, не удаваному, а справжньому, загальному погляді на жінку.

І освіта жінки завжди відповідатиме поглядові на неї мужчини. Адже всі ми знаємо, як мужчина дивиться на жінку: «Wein, Weiber und Gesang»[1], і так у віршах поети кажуть. Візьміть усю поезію, весь живопис, скульптуру, починаючи з любовних віршів і голих Венер та Фрін, ви бачите, що жінка є знаряддя насолоди; вона така на Трубі, і на Грачовці, і на двірському балі. І зверніть увагу на дияволові хитрощі: ну, насолода, утіха, то так би й знати, що утіха, що жінка солодкий шматок. Ні, спочатку рицарі запевняли, що вони боготворять жінку (боготворять, а все ж дивляться на неї як на знаряддя насолоди). Тепер уже запевняють, що шанують жінку. Одні поступаються їй місцем, піднімають їй хусточки; інші визнають її права на те, щоб займати всі посади, брати участь у правлінні тощо. Це все роблять, а погляд на неї все той самий. Вона знаряддя насолоди. Тіло її є засіб насолоди. І вона знає це. Однаково як рабство. Рабство ж є не що інше, як користування одних підневільною працею багатьох. І тому, щоб рабства не було, треба, щоб люди не хотіли користуватися підневільною працею інших, вважали б це за гріх або за сором. А тимчасом візьмуть скасують зовнішню форму рабства, зроблять так, що не можна більше укладати купчі на рабів, і уявляють і себе впевняють, що рабства вже нема, і не бачать і не хочуть бачити того, що рабство й далі є, бо люди так само люблять і вважають гарним і справедливим користуватися працею інших. А скоро вони вважають це гарним, то завжди

---

[1] Вино, жінки й пісні,

знайдуться люди, які сильніші або хитріші за інших і зуміють це зробити. Оте саме й з емансипацією жінки. Адже рабство жінки лише в тому, що люди хочуть і вважають дуже гарним користуватися нею як знаряддям насолоди. Ну, і от визволяють жінку, дають їй всілякі права, такі, як і в мужчини, але й далі дивляться на неї як на знаряддя насолоди, так виховують її в дитинстві, і громадською думкою. І от вона все така ж принижена, розбещена раба, і мужчина все такий же розбещений рабовласник.

Визволяють жінку на курсах і в палатах, а дивляться на неї як на предмет насолоди. Навчіть її, як вона навчена у нас, дивитися так на саму себе, і вона завжди лишатиметься нижчою істотою. Або вона буде з допомогою мерзотників-лікарів запобігати зародженню плода, тобто буде цілковитою повією, яка зійшла не на ступінь тварини, а на ступінь речі, або вона буде тим, чим вона здебільшого є, — хворою душевно, істеричною, нещасною, якими вони й є, без можливості духовного розвитку.

Гімназії й курси не можуть змінити цього. Змінити це може тільки зміна погляду мужчин на жінок і жінок самих на себе. Зміниться це лише тоді, коли жінка вважатиме вищим станом стан чистої дівчини, а не так, як тепер, вищий стан людини вважає соромом, ганьбою. Поки ж цього нема, ідеал кожної дівчини, хоч яку б вона мала освіту, буде все-таки той, щоб привабити до себе якнайбільше мужчин, якнайбільше самців, з тим щоб мати можливість вибору.

А те, що одна більше знає математики, а інша вміє грати на арфі, це нічого не змінить. Жінка щаслива й досягає всього, чого вона може бажати, коли вона обворожить мужчину. І тому головне завдання жінки — вміти обворожувати його. Так це було й буде. Так це в дівочому житті у нашому світі, так триває і в заміжньому. У дівочому житті воно потрібне для вибору, в заміжньому — для панування над чоловіком.

Одне, що припиняє це або хоч стримує на час, це — діти, і то тоді, коли жінка не виродок, тобто сама годує. Але тут знову лікарі.

У моєї дружини, яка сама хотіла годувати та й году-

вала дальших п'ятьох дітей, перша дитина захворіла. Лікарі ці, які цинічно роздягали й ощупували її скрізь, за що я мусив їм дякувати та платити їм гроші,— лікарі ці милі визнали, що вона не повинна годувати, і вона на перший час була позбавлена того єдиного засобу, який міг звільнити її від кокетства. Годувала мамка, тобто ми скористувалися бідністю, злиднями й темнотою жінки, переманили її від її дитини до своєї і за те вбрали її в кокошник з галунами. Та не в цьому річ. Річ у тому, що в цей самий час свободи дружини від вагітності й годування в ній з особливою силою проявилося оте заснуле було жіноче кокетство. І в мені, відповідно до цього, з особливою ж силою проявилися муки ревнощів, які, не вгамовуючись, роздирали мене весь час мого подружнього життя, як вони й не можуть не роздирати усіх тих чоловіків, що живуть з дружинами, як я жив, тобто неморально.

XV

— Я весь час мого подружнього життя ніколи не переставав відчувати муки ревнощів. Але були періоди, коли я особливо гостро страждав від цього. І одним із таких періодів був той, коли після народження першої дитини лікарі заборонили жінці годувати. Я особливо ревнував у цей час, по-перше, тому, що вона відчувала отой властивий матері неспокій, який мусив викликати безпричинне порушення правильного ходу життя; по-друге, тому, що, побачивши, як легко вона відкинула моральний обов'язок матері, я справедливо, хоч і несвідомо, зробив висновок, що їй так само легко буде відкинути й подружній, тим більше що вона була цілком здорова і, незважаючи на заборону милих лікарів, годувала дальших дітей сама і вигодувала прекрасно.

— Одначе ви не любите лікарів,— сказав я, помітивши особливо злий вираз голосу кожного разу, коли тільки він згадував про них.

— Тут річ не в любові чи в нелюбові. Вони занапастили моє життя, як вони занапастили й занапащають життя тисяч людей, сотень тисяч людей, а я не можу не пов'язувати наслідку з причиною. Я розумію, що їм хочеться, так само як і адвокатам та іншим, наживати гро-

ші, і я б охоче віддав їм половину свого доходу, та й кожен, якби розумів те, що вони роблять, охоче віддав би їм половину свого достатку, аби тільки вони не втручались у ваше родинне життя, ніколи не підходили б близько до вас. Я ж не збирав відомостей, проте я знаю десятки випадків — їх безліч,— коли вони вбили то дитину в утробі матері, запевняючи, що мати не може розродитися, а мати потім родить чудово, то матерів під виглядом якихось операцій. Адже ніхто не лічить цих убивств, як не лічили убивств інквізиції, бо гадали, що це на благо людства. Перелічити не можна злочинів, які вони роблять. Але всі ці злочини ніщо порівняно з тим моральним розтлінням матеріалізму, яке вони вносять у світ, особливо через жінок. Не кажу вже про те, що коли тільки йти за їхніми вказівками, то через зарази людям всюди і в усьому треба прямувати не до єднання, а до роз'єднання: усім треба, за їхнім ученням, сидіти нарізно і не випускати з рота спринцівку з карболовою кислотою (а втім, відкрили, що й вона не годиться). Та й це нічого. Отрута головна — в розбещуванні людей, жінок особливо.

Нині вже не можна сказати: «Ти живеш погано, живи краще», не можна цього сказати ні собі, ні іншому. А якщо погано живеш, то причина в ненормальності нервових функцій або в чомусь подібному. І треба піти до них, а вони пропишуть на тридцять п'ять копійок в аптеці ліків, і ви приймайте. Вам зробиться ще гірше, тоді ще ліки і ще лікарі. Чудова штука!

Але не в цьому річ. Я казав тільки про те, що дружина прекрасно сама годувала дітей і що це носіння й годування дітей одне рятувало мене від мук ревнощів. Коли б не це, то все сталося б раніше. Діти рятували мене й її. За вісім років у неї народилося п'ятеро дітей. І всіх вона годувала сама.

— Де ж вони тепер, ваші діти? — спитав я.

— Діти? — злякано перепитав він.

— Пробачте мені, може вам тяжко згадувати?

— Ні, нічого. Дітей моїх забрала моя свояченица та її брат. Вони не дали їх мені. Я їм віддав майно й гроші, а їх вони мені не дали. Адже я ніби божевільний. Я тепер їду від них. Я бачив їх, але мені їх не дадуть.

А то я виховаю їх так, що вони не будуть такими, як їхні батьки. А треба, щоб були такі самі. Ну, та що вдієш! Зрозуміло, що мені їх не дадуть і не довірять. Та я й не знаю, чи спромігся б я виховати їх. Я думаю, ні. Я — руїна, каліка. Одне в мені є. Я знаю. Так, це правда, що я знаю те, про що всі не скоро ще дізнаються.

Отже, діти живі і ростуть такими ж дикунами, як і всі навколо них. Я бачив їх, тричі бачив. Нічого я не можу для них зробити. Нічого. Їду до себе тепер на південь. В мене там домок і садочок.

Так, не скоро ще люди дізнаються про те, що я знаю. Чи багато заліза та які метали в сонці й зірках — про це скоро дізнатися можна; а от про те, що викриває наше свинство,— про це трудно, страшенно трудно...

Ви хоч слухаєте, я й за те вдячний.

XVI

— От ви нагадали про дітей. Знов яка страшна брехня йде про дітей. Діти — благословення боже, діти — радість. Це ж усе брехня. Це все було колись, але тепер нічого подібного нема. Діти — мука та й годі. Більшість матерів так прямо й відчуває і іноді ненароком прямо так і говорить це. Спитайте у більшості матерів нашого кола заможних людей, вони вам скажуть, що, боячись того, що їхні діти можуть хворіти і вмирати, вони не хочуть мати дітей, не хочуть годувати, якщо вже народили, щоб не прив'язатися й не страждати. Насолода, яку дає їм дитина чарівністю своєю, цих ручок, ніжок, тільця всього, утіха, яку дає дитина,— менші, ніж страждання, що їх вони зазнають — не кажучи вже від хвороби чи втрати дитини, але від самого страху, що дитина може захворіти і вмерти. Коли зважити вигоди й невигоди, виявляється, що невигідно і тому небажано мати дітей. Вони це прямо, сміливо й кажуть, уявляючи, що ці почуття походять у них від любові до дітей, чуття хорошого й похвального, яким вони пишаються. Вони не помічають того, що цим міркуванням вони прямо заперечують любов, а стверджують лише свій егоїзм. Для них менше утіхи від чарівності дитини, ніж страждань від страху за неї, і тому не

треба тієї дитини, яку вони любитимуть. Вони жертвують не собою для любимої істоти, а майбутньою любимою істотою для себе.

Ясно, що це не любов, а егоїзм. Але й осудити їх, матерів заможних родин, за цей егоїзм — не зводиться рука, коли згадаєш, скільки вони перемучилися б через здоров'я дітей завдяки знов же отим лікарям у нашому великопанському житті. Як згадаю тільки, навіть тепер, життя і стан дружини в перший час, коли було троє, четверо дітей і вона вся була захоплена ними,— жах бере. Життя нашого не було зовсім. Це була якась постійна небезпека, рятування від неї, нова небезпека, нові розпачливі зусилля і нове рятування — весь час таке становище, як на тонучому кораблі. Іноді мені здавалось, що це робилося навмисне, що вона прикидалась, ніби турбується про дітей, для того щоб перемогти мене. Це так спокусливо, просто розв'язувало на її користь усі питання. Мені здавалося часом, що все, що вона в цих випадках робила й говорила,— вона робила й говорила навмисне. Але ж ні, вона сама страшенно мучилась і каралася постійно з дітьми, з їхнім здоров'ям і хворобами. Це було справжнє катування для неї і для мене теж. І не можна їй було не мучитися. Адже потяг до дітей, тваринна потреба годувати, пестити, захищати їх — була, як вона і є у більшості жінок, але не було того, що є у тварин,— відсутності уяви й розуму. Курка не боїться того, що може трапитись з її курчам, не знає усіх тих хвороб, які можуть спіткати його, не знає всіх тих засобів, якими,— уявляють люди,— вони можуть рятувати від хвороб і смерті. І діти для неї, для курки, не мука. Вона робить для своїх курчат те, що їй властиво й радісно робити; діти для неї радість. І коли курча починає хворіти, її турботи цілком певні: вона гріє, годує його. І, роблячи це, знає, що вона робить усе, що треба. Здохне курча, вона не питає себе, чого воно вмерло, куди воно пішло, поквокче, потім перестане і живе собі далі, як раніше. Але для наших нещасних жінок і для моєї дружини було не те. Вже не кажучи про хвороби — як лікувати, про те, як виховувати, ростити, вона звідусюди чула й читала найрізноманітніші і все інші й інші правила. Годувати так, тим; ні, не так,

не тим, а ось як; одягати, поїти, купати, класти спати, гуляти, повітря,— про все це нам, їй переважно, ставали відомі що не тиждень нові правила. Немовби від учорашнього дня почали родитися діти. А не так нагодували, не так покупали, невчасно, і захворіла дитина, і виявляється, що винна вона, зробила не те, що треба робити.

Це поки здоров'я. І то мука. А вже коли захворіє, тоді кінець. Справжнє пекло. Припускається, що хворобу можна лікувати і що є така наука й такі люди — лікарі, і вони знають. Не всі, але найкращі знають. І от дитина хвора, і треба натрапити на цього найкращого, того, який врятовує, і тоді дитина врятована; а не захопив цього лікаря або живеш не в тому місці, де живе цей лікар,— і дитина загинула. І це не її виключна віра, а це віра всіх жінок її кола, і звідусюди вона чує тільки це: у Катерини Семенівни вмерло двоє, бо не покликали вчасно Івана Захаровича, а в Марії Іванівни Іван Захарович врятував старшу дівчинку; а ось у Петрових вчасно, за порадою лікаря, роз'їхалися по готелях — і лишилися живі, а не роз'їхалися б — і померли б діти. А в тієї була квола дитина, переїхали, за порадою лікаря на південь — і врятували дитину. Як же тут не мучитися й не хвилюватися все життя, коли життя дітей, до яких вона тваринно прив'язана, залежить від того, що вона вчасно знатиме те, що скаже про це Іван Захарович. А що скаже Іван Захарович, ніхто не знає, найменше він сам, бо він дуже добре знає, що він нічого не знає і нічому допомогти не може, а сам лише виляє як попало, аби тільки не перестали вірити, що він щось знає. Адже коли б вона була зовсім тварина, вона б так не мучилась; а коли б вона була зовсім людина, то в неї була б віра в бога, і вона б говорила й думала, як говорять віруючі жінки: «Бог дав, бог і взяв, від бога не втечеш». Вона б думала, що життя і смерть як усіх людей, так і її дітей, поза владою людей, а у владі лише бога, і тоді б вона не мучилася тим, що спроможна була запобігти хворобі й смерті дітей, а вона цього не зробила. А то для неї становище було таке: дано вкрай тендітні, кволі істоти, яким загрожують незліченні біди. До цих істот вона відчуває палку, тваринну прив'язаність. Крім того, істоти ці доручено їй, а разом з тим

засоби, як зберегти ці істоти, потаєно від нас і відкрито зовсім чужим людям, послуги й поради яких можна здобувати лише за великі гроші, та й то не завжди.

Усе життя з дітьми й було для дружини, отже і для мене, не радістю, а мукою. Як же не мучитися? Вона й мучилась постійно. Бувало тільки-но заспокоїмося від якої-небудь сцени ревнощів чи просто сварки і гадаємо пожити, почитати й подумати; тільки-но візьмешся до якого-небудь діла, раптом сповіщають, що Вася блює, або Маша сходила з кров'ю, або в Андрюші висип, ну й кінець, життя вже нема. Куди мчати, по яких лікарів, куди відокремити? І починаються клістири, температури, мікстури й лікарі. Ледве-ледве це скінчиться, як починається щось інше. Правильного, сталого родинного життя не було. А було, як я вам казав, безнастанне рятування від уявлюваних і справжніх небезпек... І так воно тепер у більшості родин. У моїй же родині було особливо гостро. Дружина була чадолюбна й легковірна.

Отже, присутність дітей не тільки не поліпшувала нашого життя, але отруювала його. Крім того, діти — це був для нас новий привід до розбрату. Відколи повелися в нас діти та чим більше вони зростали, тим частіше самі якраз діти були й причиною і об'єктом розбрату. Не тільки об'єктом розбрату, але діти були знаряддям боротьби: ми немов билися одне з одним дітьми. У кожного з нас була своя улюблена дитина — знаряддя бійки. Я бився більше Васею, старшим, а вона Лізою. Крім того, коли діти почали підростати і означилися їхні характери, сталося те, що вони зробилися спільниками, яких ми залучили кожне на свій бік. Вони дуже страждали від цього, сердешні, але нам, у нашій повсякчасній війні, не до того було, щоб думати про них. Дівчинка була моя прихильниця, а хлопчик старший, схожий на неї, її улюбленець, часто бував ненависний мені.

XVII

— Ну от, так і жили. Відносини ставали все більш ворожими. І, нарешті, дійшло до того, що вже не розбіжність між нами породжувала ворожість, а ворожість

породжувала розбіжність: що б вона не сказала, я вже наперед був незгоден, і так само й вона.

На четвертий рік з обох сторін вирішилося якось само собою, що зрозуміти одне одного, погодитися одне з одним ми не можемо. Ми перестали вже й пробувати порозумітися до кінця. Про найпростіші речі, особливо про дітей, ми незмінно лишалися кожне при своїй думці. Як тепер я пригадую, думки, що я обстоював, були мені зовсім не такі дорогі, щоб я не міг поступитися ними; але вона була противної думки, і поступитися — значило поступитися їй. А цього я не міг. Вона теж. Вона, мабуть, вважала себе завжди цілком правою передо мною, а вже я в своїх очах був завжди святим перед нею. Удвох ми були майже приречені на мовчання або на такі розмови, що їх, я певен, тварини можуть провадити між собою: «Котра година? Пора спати. Який сьогодні обід? Куди їхати? Що написано в газеті? Послати по лікаря. Горло болить у Маші». Варто було на волосинку виступити з цього неймовірно звуженого кола розмов, щоб спалахнуло роздратування. Вибухали сутички та вияви ненависті за каву, скатерку, прольотку, за хід у вінті,— все такі речі, що ні для того, ні для того не могли мати ніякої ваги. У мені принаймні ненависть до неї часто кипіла страшенна! Я дивився іноді, як вона наливала чай, махала ногою або підносила ложку до рота, сьорбала, втягувала в себе рідину, і ненавидів її саме за це, як за найпаскудніший вчинок. Я не помічав тоді, що періоди злоби виникали в мені цілком правильно й рівномірно, відповідно до періодів того, що ми звали коханням. Період кохання — період злоби; енергійний період кохання — довгий період злоби; більш млявий вияв кохання — короткий період злоби. Тоді ми не розуміли, що це кохання й злоба були тим самим тваринним почуттям; тільки з різних кінців. Жити так було б жахливо, якби ми розуміли свій стан; та ми не розуміли й не бачили його. В цьому і порятунок, і кара людини, що, коли вона живе неправильно, вона може себе затуманювати, щоб не бачити, яке тяжке її становище. Так робили й ми. Вона намагалась забутися в напружених, завжди квапливих заняттях господарством,

обстановкою, уборами своїми й дітей, навчанням, здоров'ям дітей. А в мене було своє пияцтво — пияцтво служби, полювання, карт. Ми обоє постійно були заняті. Ми обоє почували, що чим більше ми заняті, тим зліші ми можемо бути одне до одного. «Тобі добре викривлятися,— думав я про неї,— а ти он промучила мене сценами цілу ніч, а в мене засідання».— «Тобі добре,— не тільки думала, а й казала вона,— а я цілу ніч очей не звела з дитиною».

Так ми й жили, в постійному тумані не бачачи того становища, в якому ми були. І коли б не сталося того, що сталося, і я так само прожив би ще до старості, то я так би й думав, умираючи, що я прожив гарне життя, не дуже гарне, але й не погане, таке, як усі; я б не розумів тієї безодні нещастя й тієї мерзенної брехні, в якій я борсався.

А ми були двоє прип'ятих до одного ланцюга колодників, які ненавидять одне одного, отруюють життя одне одному і силкуються не бачити цього. Я ще не знав тоді, що 0,99 подружжів живуть у такому ж пеклі, як і я жив, і що це не може бути інакше. Тоді я ще не знав цього ні про інших, ні про себе.

Дивно, які збіги і в правильному і навіть у неправильному житті! Якраз коли батькам стає нестерпно жити одному через одного, необхідними робляться й міські умови для виховання дітей. І от виникає потреба переїхати до міста.

Він замовк і разів зо два видав свої дивні звуки, що тепер зовсім уже скидалися на стримані ридання. Ми підходили до станції.

— Котра година? — спитав він.

Я глянув, була друга година.

— Ви не втомилися? — спитав він.

— Ні, але ви втомилися.

— Мене душить. З вашої ласки, я пройдусь, вип'ю води.

І він, хитаючись, пішов через вагон. Я сидів один, перебираючи в думці все, що він сказав мені, і так замислився, що й не помітив, як він повернувся з других дверей.

XVIII

— Бачите, я все захоплююсь,— почав він.— Багато я передумав, на багато дечого я дивлюся інакше, і все це хочеться сказати. Ну, й стали жити в місті. У місті нещасним людям жити краще. У місті людина може прожити сто років і не оглядітися, що вона давно померла й згнила. Розбиратися з самим собою нема часу, усе ніколи. Справи, громадські стосунки, здоров'я, мистецтво, здоров'я дітей, їх виховання. То треба приймати тих і цих, їхати до тих і до цих; то треба подивитися цю, послухати цього або цю. Адже в місті в кожний даний момент є одна, а то відразу дві, три знаменитості, яких не можна ніяк пропустити. То треба лікувати себе, того чи цього, то вчителі, репетитори, гувернантки, а життя пусте-пустісіньке. Ну, так ми й жили і менше почували біль від співжиття. Крім того, перший час було чудове заняття — влаштування у новому місті, на новій квартирі, і ще заняття — переїзди з міста до села і з села до міста.

Прожили одну зиму, і другої зими сталася ось яка нікому не помітна і ніби незначна подія, але вона й призвела до того, що скоїлося. Дружина була недужа, і мерзотники не веліли їй родити і навчили способу. Мені це було огидно. Я боровся проти цього, але вона з легковажною впертістю наполягла на своєму, і я скорився; останнє, що виправдувало свинське життя,—дітей,— було віднято, і життя стало ще гидотніше.

Селянинові, робочій людині, діти потрібні, хоч і важко йому вигодувати, але вони йому потрібні, і через те його подружні відносини мають виправдання. Але нам, людям, в кого є діти, ще діти не потрібні, вони — зайвий клопіт, витрати, співспадкоємці, вони тягар. І виправдання свинського життя для нас уже нема ніякого. Або ми штучно звільняємось від дітей, або дивимося на дітей як на нещастя, наслідок необережності, а це ще бридкіше. Виправдань нема. Та ми так морально впали, що ми навіть не бачимо потреби виправдання. Більшість нинішнього освіченого світу віддається цій розпусті без найменших докорів совісті.

Та й нема чому докоряти, бо совісті в нашому побу-

ті аж ніякісінької, поминаючи тільки, якщо можна так назвати, совість громадської думки й карного закону. А тут і та й та не порушуються: совіститися перед громадянством нема чого, *усі* це роблять: і Марія Павлівна і Іван Захарович. Бо навіщо ж розводити злидарів чи позбавляти себе можливості громадського життя? Совіститися перед карним законом чи боятися його теж нема чого. Оті паскудні дівки й солдатки вкидають дітей у стави та колодязі; тих, зрозуміло, треба запроторювати в тюрму, а в нас усе робиться своєчасно й чисто.

Так прожили ми ще два роки. Спосіб мерзотників, очевидно, починав діяти; вона погладшала й погарнішала, як остання краса літа. Вона відчувала це і дбала про свою вроду. В неї з'явилася якась зачіплива краса, що непокоїла людей. Вона була в усій силі тридцятирічної неплідної тепер, вгодованої і роз'ятреної жінки. Вигляд її бентежив. Коли вона проходила поміж мужчинами, вона привертала до себе їхні погляди. Вона була як застояна, вгодована запряжена коняка, з якої зняли шори. Шор не було ніяких, як нема ніяких у 0,99 наших жінок. І я відчував це, і мені було страшно.

XIX

Він раптом підвівся і пересів до самого вікна.

— Вибачте мені,— промовив він і, втупивши очі у вікно, мовчки просидів так хвилин зо три. Потім він важко зітхнув і знову сів проти мене. Обличчя його стало зовсім інше, очі жалісні, і якась химерна майже усмішка перебігала по його губах.— Я втомився трошки, але я розкажу. Ще часу багато, не світало ще. Так от,— почав він знову, закуривши папіросу.— Вона погладшала, відколи перестала родити, і хвороба ця — страждання безнастанне за дітьми — почала минати; не те що минати, але вона мовби очумалась після пиятики, опам'яталася і побачила, що є цілий світ божий з його радощами, про який вона забула, але в якому вона не вміла жити, світ божий, якого вона зовсім не розуміла. «Хоч би не прогавити! Втече час, не вернеш!» Так мені уявляється те, що вона думала або швидше почу-

вала, та й не могла вона думати й почувати інакше: її виховали на тому, що в світі є лише одне гідне уваги — кохання. Вона вийшла заміж, дістала дещицю з цього кохання, але не тільки далеко не те, що обіцялося, чого ждалося, а й багато розчарувань, страждань і тут же несподівану муку — дітей! Мука ця знесилила її. І от завдяки послужливим лікарям вона довідалась, що можна обійтися й без дітей. Вона зраділа, спробувала це і ожила знову для самого лише того, що вона знала,— для кохання. Але кохання з чоловіком, огидженим і ревнощами і всілякою злістю, було вже не те. Їй стало уявлятися якесь інше, чистеньке, новеньке кохання, принаймні я так думав про неї. І от вона почала розглядатися, немовби сподіваючись чогось. Я бачив це і не міг не тривожитись. Раз у раз стало траплятися таке, що вона, розмовляючи зі мною, як і завжди, через інших, тобто говорячи з сторонніми, але звертаючи мову до мене, висловлювалася сміливо, зовсім не думаючи про те, що вона годину тому казала протилежне, висловлювалась напівсерйозно, що материнська турбота — це обман, що не варт віддавати своє життя дітям, коли є молодість і можна тішитись життям. Вона займалася дітьми менше, не так нестямно, як раніше, зате все більше займалася собою, своєю зовнішністю, хоча й приховувала це, і своїми розвагами, і навіть удосконаленням себе. Вона знову з захопленням узялась за фортепіано, яке раніше зовсім була покинула. З цього все й почалося.

Він вдруге звернув до вікна втомлені очі, але зараз же, видимо зробивши над собою зусилля, заговорив:

— Так от, появився цей чоловік.— Він зам'явся і разів зо два видав носом свої особливі звуки.

Я бачив, що йому боляче було називати цього чоловіка, згадувати, говорити про нього. Та він зробив зусилля і, ніби зруйнувавши ту перешкоду, яка заважала йому, рішуче заговорив:

— Паскудна він був людина, як на мій погляд, на мою оцінку. І не тому, що він такого значення набрав у моєму житті, а тому, що він справді був такий. Але те, що він був поганий, лише доводило, яка несамовита була вона. Не він, то інший, а це мало статися.— Він

знову замовк.— Так от, це був музикант, скрипаль; не професіональний музикант, а напівпрофесіонал, напіваматор.

Батько його — поміщик, сусід мого батька. Він — батько — розорився, і діти — троє було хлопців — усі влаштувалися; одного лише, цього найменшого, віддано було до його хрещеної матері в Париж. Там його віддали в консерваторію, бо в нього був хист до музики, і він вийшов звідти скрипалем і грав у концертах. Людина він був...— Очевидно, він хотів сказати щось негарне про того, але стримався і швидко сказав: — Ну, я вже там не знаю, як він жив, знаю тільки, що того року він прибув у Росію і приїхав до мене.

Мигдалевидні вологі очі, червоні усміхнені губи, нафіксатуарені вусики, зачіска остання, модна, обличчя пошло-гарненьке, те, що жінки називають непоганий з себе, будови кволої, хоч і не потворної, з особливо розвинутим задом, як у жінки, як у готтентотів, кажуть. Вони, кажуть, теж музикальні. Всіляко лізе у фамільярність, але чуткий і завжди ладен зупинитися при найменшій відсічі, додержує зовнішньої гідності і має той особливий паризький відтінок черевиків з гудзиками й галстуків яскравих кольорів та іншого, що засвоюють собі іноземці в Парижі і що своєю особливістю, новизною завжди впливає на жінок. У манерах роблена, зовнішня веселість. Манера, знаєте, про все говорити натяками й уривками, мовби ви це все знаєте, пам'ятаєте і можете самі доповнити.

Він ото із своєю музикою і був причиною всього. Адже на суді справу було змальовано так, що все сталося через ревнощі. Зовсім ні, власне, не те, що зовсім ні, а те, та не те. На суді так і вирішено було, що я одурений чоловік і що я вбив, захищаючи свою зганьблену честь (це ж так зветься по-їхньому). І тому мене виправдали. Я на суді намагався з'ясувати смисл справи, але вони розуміли так, що я хочу реабілітувати честь дружини.

Не відносини її з цим музикантом, хоч би які вони були, для мене мають вагу, та й для неї теж. А має вагу те, що я вам розповів, тобто моє свинство. Усе сталося тому, що між нами була ота страшна безодня, про яку

я вам казав, оте страшне напруження взаємної ненависті одного до одного, за якої першого приводу було досить, щоб настала криза. Сварки між нами робилися останнім часом чимсь страшним і були особливо приголомшливі, змінюючись теж напруженою тваринною палкістю.

Якби не появився він, то інший би появився. Якби не стали приводом ревнощі, то був би інший привід. Я наполягаю на тому, що всі чоловіки, котрі живуть так, як я жив, повинні або розпусничати, або розійтися, або вбити самих себе чи своїх дружин, як я зробив. Коли з ким-небудь цього не сталося, то це особливо рідкий виняток. Адже я; перше ніж скінчити так, як я скінчив, був кілька разів на краю самогубства, а вона теж труїлася.

XX

— Авжеж, це так було, і незадовго перед тим.

Жили ми ніби в перемир'ї, і не було жодних причин порушувати його; зненацька починається розмова про те, що такий-то собака на виставці одержав медаль; це кажу я. Вона каже: «Не медаль, а похвальний відзив». Починається суперечка. Починається перестрибування з предмета на предмет, докори. «Ну, та це давно відомо, завжди так: ти сказав...» — «Ні, я не казав».— «Виходить, я брешу!..» Відчуваєш, що ось-ось почнеться та страшна сварка, при якій хочеться себе або її вбити, знаєш, що зараз почнеться, і боїшся цього, мов вогню, і тому хотів би стриматися, але злоба охоплює всю твою істоту. Вона в такому ж, іще гіршому стані, навмисне перетлумачує кожне твоє слово, надаючи йому хибного значення; кожне ж її слово насичене отрутою; де тільки, як вона знає, мені найболючіше, туди вона й шпигає. Далі — більше. Я кричу: «Мовчи!» або щось подібне. Вона вискакує, біжить до дитячої кімнати. Я намагаюся вдержати її, щоб доказати й довести, і хапаю її за руку. Вона удає, що я зробив їй боляче, і кричить: «Діти, ваш батько б'є мене!» Я кричу: «Не бреши!» — «Та це ж не вперше вже!» — кричить вона або це, або подібне

щось. Діти кидаються до неї. Вона заспокоює їх. Я кажу: «Не прикидайся!» Вона каже: «Для тебе все прикидання: ти вб'єш людину і казатимеш, що вона прикидається. Тепер я зрозуміла тебе. Ти цього й хочеш!» — «О, бодай би ти здохла!» — кричу я. Пам'ятаю, як вжахнули мене ці страшні слова. Я ніяк не сподівався, щоб я міг сказати такі страшні, грубі слова, і дивуюся з того, що вони могли вискочити в мене. Я кричу ці страшні слова і біжу в кабінет, сідаю й курю. Чую, що вона виходить до передпокою і збирається їхати. Я питаю куди. Вона не відповідає. «Ну, й чорт з нею»,— кажу я собі, повертаюсь до кабінету, знову лягаю й курю. Тисячі різних планів про те, як помститися їй і збутися її і як виправити це все й зробити так, ніби нічого не було, навертаються мені на думку. Я це все думаю і курю, курю, курю. Думаю втекти від неї, зникнути, виїхати в Америку. Доходжу до того, що мрію, як я збудуся її і як це буде чудово, як зійдуся з іншою, прекрасною жінкою, зовсім новою. Збудуся тим, що вона вмре, або тим, що розведусь, і придумую, як це зробити. Бачу, що я плутаюся, що я не те думаю, що треба, але для того, щоб не бачити, що я не те думаю, що треба, для цього й курю.

А життя дома йде. Приходить гувернантка, питає: «Де madame? коли повернеться?» Лакей питає, чи подавати чай. Приходжу в їдальню; діти, особливо старша Ліза, яка вже розуміє, запитливо й недоброзичливо дивляться на мене. П'ємо мовчки чай. Її все нема. Минає весь вечір, її нема, і двоє почуттів змінюються в душі: злоба до неї за те, що вона мучить мене і всіх дітей своєю відсутністю, яка скінчиться ж тим, що вона приїде, і страх того, що вона не приїде і щось вчинить над собою. Я б поїхав по неї. Та де шукати її? У сестри? Але це безглуздо приїхати питатися. Та й бог з нею; якщо вона хоче мучити, нехай сама мучиться. А то ж вона цього й жде. І наступного разу буде ще гірше. А що, як вона не в сестри, а щось чинить або вже вчинила над собою?.. Одинадцята, дванадцята, перша. Не йду в спальню, безглуздо самому там лежати й чекати, і тут не лягаю. Хочу чимсь зайнятись, написати листи, читати; нічого не можу. Сиджу сам у кабінеті, мучуся,

злюсь і прислухаюся. Третя, четверта година — її все нема. Перед ранком засинаю. Прокидаюсь — її нема.

Усе в домі йде, як і раніше, але всі здивовані і всі запитливо й докірливо дивляться на мене, гадаючи, що це все через мене. А в мені все та сама боротьба — злоби за те, що вона мене мучить, і турботи за неї.

Десь близько одинадцятої приїздить її сестра послом від неї. І починається звичайне: «Вона в жахливому стані. Ну що ж це!» — «Та нічого ж не сталося». Я кажу, що характер у неї неможливий, і кажу, що я нічим не завинив.

— Та не може ж це так лишатися,— говорить сестра.

— Усе її справа, а не моя,— кажу я.— Я першого кроку не зроблю. Розійтись так розійтись.

Свояченицяя від'їздить ні з чим. Я сміливо сказав, розмовляючи з нею, що не зроблю першого кроку, але як вона поїхала і я вийшов і побачив дітей, жалюгідних, переляканих, я вже ладен був зробити перший крок. І радий би його зробити, та не знаю як. Знов ходжу, курю, випиваю, снідаючи, горілки й вина і досягаю того, чого несвідомо бажаю: не бачу безглуздя, підлоти свого становища.

Близько третьої приїздить вона. Зустрічаючи мене, вона нічого не каже. Я уявляю, що вона смирилась, починаю говорити про те, що до всього призвели мене її докори. Вона з тим же суворим і страшенно змученим обличчям каже, що вона приїхала не порозуміватися, а забрати дітей, що жити разом ми не можемо. Я починаю говорити, що винен не я, що вона вивела мене з рівноваги. Вона суворо, урочисто дивиться на мене і потім каже:

— Не говори більше, ти пожалкуєш.

Я кажу, що не терплю комедій. Тоді вона скрикує щось, чого я не розбираю, і біжить до своєї кімнати. І за нею дзенькає ключ: вона замкнулась. Я штовхаю двері. відповіді нема, і я розлючений відходжу. За півгодини Ліза прибігає в сльозах.

— Що? щось сталося?

— Мами не чути.

Ідемо. Я торсаю з усієї сили двері. Засувка погано засунута, і обидві половинки розчиняються. Я підходжу до ліжка. Вона в сукні й високих черевиках лежить незручно на ліжку непритомна. На столику порожня пляшечка з-під опіуму. Приводимо до притомності. Ще сльози і, нарешті, примирення. І не примирення: в душі у кожного та ж таки давніша злоба одного проти одного, побільшена ще роздратуванням за той біль, якого завдала ця сварка і за який кожне з нас цілком винуватило другого. Але треба ж якось скінчити це все, і життя йде далі, як і раніше. То отакі сварки та й гірші спалахували безперестану чи то раз на тиждень, чи раз на місяць, чи й щодня. І все те саме. Одного разу я уже взяв був закордонний паспорт — сварка тривала два дні,— але потім знову напівпорозуміння, напівпримирення — і я лишився.

XXI

— Такі-от були наші відносини, коли появився цей чоловік. Прибув він до Москви — прізвище його Трухачевський — і приїхав до мене. Це було вранці. Я прийняв його. Були ми колись на ти. Він спробував серединними фразами між ти і ви вдержатися на ти, але я прямо дав тон на ви, і він відразу підкорився. Він мені дуже не сподобався з першого погляду. Але, дивна річ, якась химерна, фатальна сила поривала мене до того, щоб не відштовхнути його, не віддалити, а, навпаки, наблизити. Адже що могло бути простіше, як те, щоб поговорити з ним холодно, попрощатися, не знайомлячи з дружиною. Але ні, я, як навмисне, зняв мову про його гру, сказав, що мені говорили, буцімто він покинув скрипку. Він сказав, що, навпаки, він грає тепер більше, ніж колись. Він став згадувати про те, що я грав раніше. Я сказав, що не граю більше, але що дружина моя добре грає.

Дивна річ! Моє ставлення до нього першого ж дня, першої ж години мого побачення з ним було таке, яким воно могло бути лише після того, що сталося. Щось було напружене в моїх відносинах з ним: я помічав кожне слово, вислів, сказаний ним або мною, і надавав їм ваги.

Я представив його дружині. Зараз же зайшла мова

про музику, і він запропонував свої послуги грати з нею. Дружина, як і завжди останнім часом, була дуже елегантна й приваблива, хвилююче гарна. Він, видимо, сподобався їй з першого погляду. Крім того, вона зраділа, що матиме приємність грати із скрипкою, бо вона дуже любила це, наймала навіть для цього скрипаля з театру, і на її обличчі відбилася ця радість. Але, глянувши на мене, вона враз зрозуміла моє почуття й змінила свій вираз, і почалась ота гра взаємного обдурювання. Я приємно посміхався, удаючи, що мені дуже приємно. Він, дивлячись на дружину так, як дивляться всі блудники на вродливих жінок, удавав, що його цікавить лише предмет розмови, саме те, що вже зовсім не цікавило його. Вона намагалась здаватися байдужою, але знайомий їй мій фальшиво-усміхнений вираз ревнивця і його похітливий погляд, очевидно, збуджували її. Я помітив, що з першого ж побачення в неї особливо заблищали очі, і, мабуть внаслідок моїх ревнощів, між ним і нею зараз же виник ніби електричний струм, а через нього однаковість виразів, поглядів і усмішок. Вона червоніла — і він червонів, вона усміхалась — він усміхався. Поговорили про музику, про Париж, про всякі дрібниці. Він устав, щоб їхати, і, усміхаючись, стояв з капелюхом на подригуючому стегні, дивлячись то на неї, то на мене, немов чекаючи, що ми зробимо. Пам'ятаю я цю хвилину саме тому, що в цю хвилину я міг не покликати його, і тоді нічого б не було. Але я глянув на нього, на неї. «І не думай, щоб я ревнував тебе», — сказав я їй подумки,— «або щоб я боявся тебе»,— подумки ж сказав я йому і запросив його привозити коли-небудь увечері скрипку, щоб грати з дружиною. Вона здивовано глянула на мене, спалахнула і, немовби злякавшись, стала відмовлятися, казала, що вона недосить добре грає. Це відмовляння її ще більше роздрочило мене, і я ще дужче наполягав. Пам'ятаю те химерне почуття, з яким я дивився на його потилицю, на шию, дуже білу під чорним, розчесаним на обидва боки волоссям, коли він своєю підстрибуючою, якоюсь птичою ходою виходив від нас. Я не міг не признатися собі, що присутність цієї людини мучила мене. «Від мене залежить,— думав я,— зробити так, щоб ніколи не бачити його». Але зробити так

означало признатися, що я боюсь його. Ні, я не боюсь його! Це було б занадто принизливо, казав я собі. І тут же, в передпокої, знаючи, що дружина чує мене, я наполіг на тому, щоб він сьогодні ж увечері приїхав із скрипкою. Він пообіцяв мені і поїхав.

Увечері він приїхав із скрипкою, і вони грали. Але гра довго не ладилася, не було тих нот, які їм були потрібні, а з тих, що були, дружина не могла грати не готувавшись. Я дуже любив музику і прихильно ставився до їхньої гри, улаштовував йому пюпітр, перегортав сторінки. І дещо вони зіграли, якісь пісні без слів і сонатку Моцарта. Він грав чудово, і у нього було в найвищій мірі те, що зветься тоном. Крім того, тонкий, благородний смак, зовсім невластивий його вдачі.

Він був, звичайно, багато сильніший за дружину і допомагав їй та разом з тим чемно хвалив її гру. Він поводився дуже гарно. Дружина здавалась зацікавленою самою лише музикою і була дуже проста й натуральна. А я, хоч і прикидався зацікавленим музикою, цілий вечір не перестаючи мучився ревнощами.

З першої хвилини, як він зустрівся очима з дружиною, я бачив, що звір, який сидів у них обох, всупереч усім умовам становища й світу, спитав: «Можна?» і відповів: «О вже ж, цілком». Я бачив, що він ніяк не сподівався зустріти в моїй дружині, в московській дамі, таку принадну жінку, і був дуже радий з цього. Бо ж сумніву в тому, що вона згодна, в нього не було ніякого. Вся справа була в тому, щоб тільки не став на перешкоді нестерпний чоловік. Коли б я був чистий, я б не розумів цього, але я, так само як і більшість, думав так про жінок, поки я не був одружений, і тому читав у його душі як по-писаному. Мучився я особливо тим, що цілком ясно бачив: до мене не було в неї іншого почуття, крім постійного роздратування, яке зрідка лише переривалося звичною чуттєвістю, а цей чоловік, завдяки своїй зовнішній елегантності та новизні і, головне, завдяки безперечно великому талантові до музики, завдяки зближенню, яке виникає із спільної гри, завдяки впливові, що його справляє на вразливі натури музика, надто скрипка,— цей чоловік мусив не те що подобатись, а, ясна річ, без найменшого сумніву мусив перемог-

ти, зім'яти, перекрутити її, вірьовку з неї зсукати, зробити з неї все, що схоче. Я цього не міг не бачити, і я страждав жахливо. Та, незважаючи на це або, може, саме через це, якась сила проти моєї волі змушувала мене бути особливо не тільки чемним, а й ласкавим із ним. Чи то для дружини, чи для нього я це робив, щоб показати, що я не боюсь його, а чи для себе, щоб обдурити самого себе,— не знаю, тільки я не міг від перших же стосунків моїх із ним бути простим. Для того щоб не піддатися бажанню зараз же вбити його, я мусив ласкаво поводитися з ним. Я поїв його за вечерею дорогим вином, захоплено говорив про його гру, з особливою ласкавою усмішкою розмовляв із ним і покликав його в найближчу неділю обідати й іще грати з дружиною. Я сказав, що покличу декого з моїх знайомих, любителів музики, послухати його. Та так і скінчилося.

І Позднишев, дуже схвильований, змінив положення і видав свій особливий звук.

— Адже дивно, як впливала на мене присутність цього чоловіка,— почав він знову, явно роблячи зусилля, для того щоб бути спокійним.— Повертаюся з виставки додому другого чи третього дня після цього, входжу до передпокою і раптом почуваю: щось важке, як камінь, налягає мені на серце, і не можу збагнути, що це. А було те, що, проходячи через передпокій, я помітив щось таке, що нагадувало його. Тільки в кабінеті я збагнув, що то було, і вернувся до передпокою, щоб перевірити себе. Так, я не помилився: це була його шинель. Знаєте, модна шинель. (Усе, що його стосувалося, я примічав з незвичайною уважністю, хоч я й не усвідомлював цього.) Питаюся,— так і є, він тут. Проходжу не через вітальню, а через класну кімнату, до зали. Ліза, дочка, сидить за книжкою, і няня з маленькою коло столу вертить якоюсь кришкою. Двері до зали зачинені, і чую звідти рівномірне arpeggio і голос його й її. Прислухаюся, але не можу розібрати. Очевидно, звуки на фортепіано навмисне для того, щоб заглушити їхні слова, поцілунки можливо. Боже мій! що тут знялося в мені! Як згадаю тільки про того звіра, що жив у мені тоді, жах бере. Серце раптом стислося, зупинилось і потім застукало, наче молотком. Головне почуття, як і зав-

жди, в усякій злості, було — жаль до себе. «При дітях, при няні!» — думав я. Мабуть, я був страшний, бо й Ліза дивилася на мене чудними очима. «Що ж мені робити? — спитав я себе.— Увійти? Я не можу, я бозначого накою». Але не можу й геть піти. Няня дивиться на мене так, наче вона розуміє мій стан. «Та не можна не ввійти»,— сказав я собі і рвучко відчинив двері. Він сидів за фортепіано, робив ці arpeggio своїми зігнутими догори великими білими пальцями. Вона стояла в куті рояля над розгорнутими нотами. Вона перша побачила або почула і глянула на мене. Чи вона злякалась і удала, що не злякалась, а чи справді не злякалася, але вона не здригнулась, не ворухнулася, а тільки почервоніла, і то згодом.

— Яка я рада, що ти прийшов; ми не вирішили, що грати в неділю,— сказала вона таким тоном, яким не говорила б до мене, коли б ми були самі. Це, а також і те, що вона сказала «ми» про себе й про нього, обурило мене. Я мовчки привітався з ним.

Він потис мені руку і зараз же з усмішкою, яка здавалась мені просто глузливою, почав пояснювати мені, що він приніс ноти, щоб підготуватися до неділі, і що ось між ними незгода, що грати: більш важке й класичне, а саме Бетховенську сонату з скрипкою, чи маленькі п'єски? Усе було таке природне й звичайне, що не можна було ні до чого присікатися, а разом з тим я був певен, що це все була неправда, що вони змовлялися про те, як обдурити мене.

Серед світських відносин одними з найнестерпніших для ревнивців (а ревнивці усі в нашому громадянському житті) є певні світські умови, за яких допускається найбільша й небезпечна близькість між мужчиною і жінкою. Треба зробитися посміховиськом для людей, щоб перешкоджати близькості на балах, близькості лікарів із своєю пацієнткою, близькості при заняттях мистецтвом, живописом, а головне — музикою. Люди займаються удвох найблагороднішим мистецтвом, музикою; для цього потрібна певна близькість, і в близькості цій нема нічого негожого, і тільки дурний, ревнивий чоловік може вбачати тут щось небажане. А тимчасом усі знають, що саме через оці заняття, особливо музикою, і виникає найбільше перелюбств у нашому товаристві. Я, очевид-

но, збентежив їх тим збентеженням, яке сповнювало мене: я довго нічого не міг сказати. Я був наче перевернута пляшка, з якої вода не йде тому, що пляшка надто повна. Я хотів вилаяти, вигнати його, але я почував, що я мушу й тепер бути привітним і ласкавим із ним. Я так і зробив. Я удав, ніби схвалюю все, і знову ж через те химерне почуття, яке змушувало мене поводитися з ним тим ласкавіше, чим нестерпніша була мені його присутність, я сказав йому, що покладаюся на його смак і їй це раджу. Він побув стільки ще, скільки треба було, щоб розвіяти неприємне враження від моєї появи, коли я раптом з переляканим обличчям увійшов до кімнати й замовк,— і поїхав, удаючи, що тепер, мовляв, вирішили, що грати завтра. А я був цілком певен, що порівняно з тим, що їх цікавило, їм було зовсім байдуже, що саме грати.

Я з особливою чемністю провів його до передпокою (як не проводити людину, котра приїхала з тим, щоб порушити спокій і згубити щастя цілої сім'ї!). Я особливо ласкаво стис його білу, м'яку руку.

XXII

— Цілий той день я не розмовляв із нею, не міг. Близькість її викликала в мені таку ненависть до неї, що я боявся себе. За обідом вона при дітях спитала мене про те, коли я їду. Мені треба було наступного тижня їхати на з'їзд у повіт. Я сказав коли. Вона спитала, чи не треба мені чого на дорогу. Я не відповів нічого і мовчки просидів за столом та мовчки ж пішов до кабінету. Останнім часом вона ніколи не приходила до мене в кімнату, особливо в цей час. Лежу в кабінеті й злюся. Раптом знайома хода. І в мене зринає страшна, огидна думка про те, що вона, як жінка Урії, хоче приховати вже вчинений гріх свій і що для того в такий незвичайний час іде до мене. «Невже вона йде до мене?» — думав я, слухаючи, як наближаються її кроки. Якщо до мене, то, значить, правда тому. І в душі збурюється невимовна ненависть до неї. Ближче, ближче кроки. Невже не пройде мимо, до зали? Ні, двері рип-

нули, і в дверях її висока, гарна постать, і в обличчі, в очах — боязкість і запобігання, яке вона хоче приховати, але яке я бачу і значення якого я знаю. Я мало не задихнувся, так довго я затримував віддих, і, все дивлячись на неї, схопив папіросницю й почав закурювати.

— Ну що це, до тебе прийдеш посидіти, а ти закурюєш,— і вона сіла близько до мене на диван, притулившись до мене.

Я відсунувся, щоб не торкатись її.

— Я бачу, ти незадоволений з того, що я хочу грати в неділю,— сказала вона.

— Я нітрохи не незадоволений,— сказав я.

— Хіба я не бачу?

— Ну, вітаю тебе, що ти бачиш. А я нічого не бачу, крім того, що ти поводишся, як кокотка.. . .

— Та коли ти хочеш лаятися, як вуличник, то я піду.

— Іди, тільки знай, що коли тобі не дорога честь родини, то мені не ти дорога (чорт з тобою), а честь родини.

— Та що, що?

— Іди геть, бога ради йди геть!

Чи прикидалася вона, що не розуміє, в чому річ, а чи справді не розуміла, тільки вона образилась і розсердилася. Вона встала, проте не пішла, а зупинилась серед кімнати.

— Ти зовсім став неможливий,— почала вона.— Це такий характер, з яким ангел не вживеться,— і, як завжди, намагаючись уразити мене якнайболючіше, вона нагадала мені мій вчинок із сестрою (то був випадок із сестрою, коли я втратив самовладання і наговорив сестрі своїй грубощів; вона знала, що це мучить мене, і в це місце шпигнула мене).— Після цього мене вже ніщо не здивує від тебе,— сказала вона.

«Авжеж, образити, принизити, зганьбити і мене ж зробити винним»,— сказав я сам собі, і раптом мене охопила така страшна злоба до неї, якої я ніколи ще не відчував.

Мені вперше захотілося фізично виявити цю злобу. Я схопився і рушив до неї; але в ту саму мить, коли я схопився, я пам'ятаю, я усвідомив свою злобу і спитав

себе, чи добре віддатися цьому почуттю, і враз відповів собі, що це добре, що це злякає її, і зараз же, замість опиратися цій злобі, я ще став розпалювати її в собі й радіти з того, що вона дедалі більше розгоряється в мені.

— Іди геть, або я тебе вб'ю! — закричав я, підійшовши до неї й схопивши її за руку. Я свідомо посилював інтонації злості в своєму голосі, кажучи це. І, мабуть, я був страшний, бо вона так перелякалась, що навіть не мала сили піти, а тільки казала:

— Васю, що ти, що з тобою?

— Іди геть! — заревів я ще дужче.— Тільки ти можеш довести мене до шалу. Я не відповідаю за себе!

Давши волю своїй люті, я впивався нею, і мені хотілося зробити ще щось незвичайне, що показало б вищу міру цієї моєї люті. Мені страшенно хотілося бити, вбити її, але я знав, що цього не можна, і тому, щоб все-таки дати вихід своїй люті, схопив з столу прес-пап'є, ще раз прокричавши: «Іди геть!» — брязнув його додолу повз неї. Я дуже пильно цілив мимо. Тоді вона пішла з кімнати, але зупинилася в дверях. І тут же, поки ще вона бачила (я й зробив це на те, щоб вона бачила), я став брати з столу речі, свічники, чорнильницю, і кидати їх додолу, все галасуючи:

— Іди геть! забирайся! Я не відповідаю за себе!

Вона пішла — і я зараз же перестав.

За годину до мене прийшла няня і сказала, що в дружини істерика. Я прийшов; вона ридала, сміялась, нічого не могла говорити і здригалася всім тілом. Вона не прикидалась, а була справді хвора.

На ранок вона заспокоїлася, і ми помирились під впливом того почуття, яке ми звали коханням.

Вранці, коли після примирення я признався їй, що ревнував її до Трухачевського, вона нітрохи не збентежилась і цілком натурально засміялась. Остільки чудною навіть їй здавалася, як вона казала, можливість захопитися такою людиною.

— Хіба до такої людини може бути в порядної жінки що-небудь, крім приємності від музики? Та якщо хочеш, я ладна ніколи не бачити його. Навіть у неділю, хоч і покликано всіх. Напиши йому, що я хвора, та й

годі. Огидно лише, що хтось може подумати, головне він сам, що він небезпечний. А я надто горда, щоб дозволити думати це.

І вона ж не брехала, вона вірила в те, що говорила; вона сподівалась словами цими викликати в собі презирство до нього і захистити ним себе від нього, але їй не вдалося це. Усе було спрямоване проти неї, особливо ця проклята музика. Так усе й скінчилось, і в неділю зібралися гості, і вони знову грали.

XXIII

— Я думаю, нема потреби казати, що я був дуже гонористий: коли не бути гонористим у звичайному нашому житті, то нема ж чим жити. Ну, і в неділю я зі смаком заходився улаштовувати обід і вечір з музикою. Я сам накупив що треба для обіду і покликав гостей.

О шостій годині зібралися гості, приїхав і він у фраку з брильянтовими запонками поганого тону. Він поводився розв'язно, на все відповідав поспішно з усмішечкою згоди й розуміння, знаєте, з тим особливим виразом, що, мовляв, усе, що ви зробите чи скажете, є те саме, чого він і сподівався. Усе, що було в ньому непорядного, усе це я помічав тепер з особливою приємністю, бо це все мало заспокоїти мене і свідчити, що він стояв для моєї дружини на такому низькому щаблі, до якого, як вона й казала, вона не могла принизитися. Я тепер уже не дозволяв собі ревнувати. По-перше, я перемучився вже цією мукою, і мені треба було відпочити; по-друге, я хотів вірити запевненням дружини і вірив їм. Та, дарма що я не ревнував, я все-таки був ненатуральним і з ним, і з нею як під час обіду, так і в першу половину вечора, доки не почалась музика. Я все ще стежив за рухами й поглядами їх обох.

Обід був як обід, нудний, нещирий. Досить рано почалася музика. Ах, як я пам'ятаю всі подробиці цього вечора; пам'ятаю, як він приніс скрипку, відімкнув футляр, зняв вишивану йому дамою накривку, дістав і почав настроювати. Пам'ятаю, як дружина сіла з удавано-байдужим виглядом, під яким, я бачив, вона приховува-

ла велику боязкість — боязкість переважно за своє уміння,— з удаваним виглядом сіла за рояль, і почались звичайні ґа на фортепіано, піччикато скрипки, уставляння нот. Пам'ятаю далі, як вони глянули одне на одного, оглянулись на сідаючих гостей і потім сказали щось одне одному, і почалось. Вона взяла перший акорд. У нього зробилося серйозне, строге, симпатичне обличчя, і, прислухаючись до своїх звуків, він обережними пальцями бринькнув по струнах і відповів роялю. І почалось...

Він зупинився і кілька разів поспіль видав свої звуки. Хотів почати говорити, але засопів носом і знову зупинився.

— Вони грали Крейцерову сонату Бетховена. Знаєте ви перше престо? Знаєте?! — скрикнув він.— У!.. Страшна річ ця соната. Саме ця частина. І взагалі страшна річ музика. Що це таке? Я не розумію. Що таке музика? Що вона робить? І нащо вона робить те, що вона робить? Кажуть, музика підносить душу,— дурна вигадка, неправда! Вона діє, страшно діє, я кажу про себе, але зовсім не підносить душу. Вона не підносить і не принижує душу, а роздратовує душу. Як вам сказати? Музика примушує мене забувати себе, мій справжній стан, вона переносить мене в якийсь інший, не мій стан: мені під впливом музики здається, що я почуваю те, чого я, власне, не почуваю, що я розумію те, чого не розумію, що можу те, чого не можу. Я пояснюю це тим, що музика діє, як позіхи, як сміх: мені спати не хочеться, а я позіхаю, дивлячись, як інший позіхає, сміятися нема чого, а я сміюся, чуючи, як інший сміється.

Вона, музика, відразу, безпосередньо переносить мене в душевний стан, у якому був той, хто писав музику. Я зливаюся з ним душею і разом з ним переношуся з одного стану в інший стан, але навіщо я це роблю, я не знаю. Адже той, хто писав хоча б Крейцерову сонату,— Бетховен,— адже він знав, чому він перебував у такому стані,— цей стан призвів його до певних вчинків, і тому для нього цей стан мав смисл, а для мене ніякого. І тому музика тільки роздратовує, не закінчує. Ну, марш войовничий зіграють, солдати пройдуть під марш, і музика дійшла; зіграли танцювальну, я протанцював, музика

дійшла; ну, проспівали месу, я запричастився, теж музика дійшла; а то саме роздратування, а того, що треба робити в цьому роздратуванні,— нема. І тому музика так страшно, так жахливо іноді діє. В Китаї музика справа державна. І це так і повинно бути. Хіба можна допустити, щоб кожен, хто хоче, гіпнотизував іншого чи багатьох і потім робив з ними, що хоче. І головне, щоб цим гіпнотизером була перша-ліпша неморальна людина.

А то ж страшний засіб у руках кого-будь. Наприклад, хоча б ця Крейцерова соната, перше престо. Хіба можна грати у вітальні серед декольтованих дам це престо? Зіграти і потім поплескати в долоні, а тоді їсти морозиво і розмовляти про останню плітку. Ці речі можна грати лише за певних, важливих, значних обставин і тоді, коли треба зробити певні, відповідні до цієї музики важливі вчинки. Зіграти і зробити те, на що настроїла ця музика. А то невідповідне ні до місця, ні до часу викликання енергії, почуття, яке нічим себе не виявляє, не може не діяти згубно. На мене принаймні річ ця подіяла жахливо; мені наче відкрилися зовсім нові, здавалося мені, почуття, нові можливості, про які я не знав досі. Та ось же як, зовсім не так, як я раніше думав і жив, а ось як, ніби казав хтось мені в душі. Щó воно було те нове, яке я пізнав, я не міг ясно зрозуміти, але свідомість цього нового стану була дуже радісна. Все ті самі особи, серед них і дружина й він, уявлялися зовсім в іншому світлі.

Після цього престо вони дограли прекрасне, але звичайне, не нове andante з пошлими варіаціями і абиякий фінал. Потім ще грали на прохання гостей то елегію Ернста, то ще різні п'єски. Усе це було гарне, але це все не справило на мене й 0,01 того враження, яке справило перше. Це все відбувалося вже на тлі того враження, яке справило перше. Мені було легко, весело цілий вечір. А дружини я ніколи не бачив такою, якою вона була того вечора. Ці блискучі очі, ця строгість, значність виразу, поки вона грала, і ця цілковита розтанутість якась, млява, жалісна й блаженна усмішка після того, як вони скінчили. Я це все бачив, але не надавав цьому ніякого іншого значення, крім того, що й вона відчувала те саме, що й я, що й їй, як і мені, відкрилися, немов згадалися,

нові, незазнані почуття. Вечір скінчився благополучно, і всі роз'їхалися.

Знаючи, що я маю за два дні їхати на з'їзд, Трухачевський, прощаючись, сказав, що він сподівається, коли приїде вдруге, повторити ще приємність нинішнього вечора. З цього я міг зробити висновок, що він не вважав можливим бувати в мене без мене, і це було утішно мені. Виявлялося, що ми з ним більше не побачимось, бо я не повернуся до його від'їзду.

Я вперше з щирим задоволенням потис йому руку і дякував йому за приємність. Він так само зовсім попрощався з дружиною. І їх прощання здалося мені цілком натуральним і пристойним. Усе було чудово. Ми обоє з дружиною були дуже вдоволені з того вечора.

XXIV

— Через два дні я виїхав у повіт, в найкращому, спокійному настрої попрощавшися з дружиною. У повіті завжди бувала сила-силенна справ і зовсім особливе життя, особливий маленький світ. Два дні я по десять годин перебував у присутствії. Другого дня мені в присутствіє принесли листа від дружини. Я тут же прочитав його. Вона писала про дітей, про дядька, про няню, про покупки і між іншим, як про річ звичайнісіньку, про те, що заходив Трухачевський, приніс обіцяні ноти і обіцяв грати ще, але що вона відмовилась. Я не пам'ятав, щоб він обіцяв принести ноти: мені здавалось, що він тоді попрощався зовсім, і тому це неприємно вразило мене. Але справ було стільки, що ніколи було подумати, і я тільки ввечері, вернувшись на квартиру, перечитав листа. Крім того, що Трухачевський без мене був ще раз, весь тон листа здався мені нещирим. Скажений звір ревнощів загарчав у своїй конурі і хотів вискочити, та я боявся цього звіра і замкнув його швидше. «Яке мерзотне почуття ці ревнощі! — сказав я собі.— Що може бути природніше за те, що вона пише?»

І я ліг у постіль і став думати про справи, які передбачалися на завтра. Мені завжди довго не спалося під час цих з'їздів, на новому місці, але тут я заснув дуже

швидко. І як це буває, знаєте, раптом поштовх електричний, і прокидаєшся. Так я прокинувся, і прокинувся з думкою про неї, про мою плотську любов до неї, і про Трухачевського, і про те, що між нею і ним усе скінчено. Жах і злоба стиснули мені серце. Але я став наводити себе на розум. «Яка дурниця,— казав я собі,— нема жодних підстав, нічого нема й не було. І як я можу так принижувати її й себе, припускаючи таке страхіття. Якийсь там найманий скрипаль, знаний як паскудна людина,— і раптом жінка поважна, шановна мати сім'ї, *моя* дружина! Що за безглуздя!» — уявлялося мені з одного боку. «А як же цього не було б?» — уявлялося мені з другого боку. Як же могло не бути того самого звичайного й зрозумілого, в ім'я чого я одружився з нею, того самого, в ім'я чого я з нею жив, чого одного в ній треба було й мені і чого, отже, треба було й іншим і цьому музикантові. Він нежонатий, здоровий (пам'ятаю, як він хрумтів хрящем у котлетці і жадібно обхоплював червоними губами склянку з вином), ситий, гладкий і не тільки без правил, а, очевидно, з правилами про те, щоб користуватися тими утіхами, які трапляються. І між ними зв'язок музики, найвитонченішої похоті чуттів. Що ж може стримати його? Ніщо. Усе, навпаки, приваблює його. Вона? Та хто вона? Вона таємниця, як була, так і є. Я не знаю її. Знаю її тільки як тварину. А тварину ніщо не може, не повинно стримати.

Аж тепер я пригадав їхні обличчя того вечора, коли вони після Крейцерової сонати зіграли якусь пристрасну п'єску, не пам'ятаю чию, якусь до похабності чуттєву п'єсу. «Як я міг поїхати? — казав я собі, пригадуючи їхні обличчя.— Хіба не ясно було, що між ними все відбулося того вечора? і хіба не видно було, що вже того вечора між ними не тільки не було ніякої перепони, але що вони обоє, головне вона, відчували деякий сором після того, що сталося з ними?» Пам'ятаю, як вона мляво, жалісно й блаженно усміхалась, утираючи піт з розчервонілого обличчя, коли я підійшов до фортепіано. Вони вже тоді намагались не дивитися одне на одного, і тільки за вечерею, коли він наливав їй води, вони глянули одне на одного і ледь усміхнулись. Я з жахом згадав тепер цей перехоплений мною їхній погляд з ледь помітною усміш-

кою. «Так, всьому кінець»,— казав мені один голос, і зараз же другий голос говорив зовсім інше. «Це щось найшло на тебе, цього не може бути»,— казав цей другий голос. Мені моторошно стало лежати поночі, я запалив сірника, і мені якось страшно стало в цій маленькій кімнатці з жовтими шпалерами. Я закурив папіроску і, як завжди буває, коли крутишся в тому самому колі нерозв'язних суперечностей,— куриш, і я курив папіроску за папіроскою, для того щоб затуманити себе й не бачити суперечностей.

Я не заснув цілу ніч і о п'ятій годині, вирішивши, що не можу залишатися далі в цьому напруженні і зараз же поїду, я встав, розбудив сторожа, який мені прислужував, і послав його по коней. На засідання я послав записку про те, що мене в екстреній справі викликано до Москви; тому прошу, щоб мене заступив інший член. О восьмій годині я сів у тарантас і поїхав.

XXV

Увійшов кондуктор і, помітивши, що свічка наша догоріла, погасив її, не вставляючи нової. Надворі починало світати. Позднишев мовчав, важко зітхаючи весь час, доки у вагоні був кондуктор. Він знов почав розповідати аж тоді, коли вийшов кондуктор і в напівтемному вагоні почулося лише деренчання шибок від руху вагона та рівномірне хропіння прикажчика. У світанковій сутіні мені зовсім уже не видно було його. Лунав тільки його чимдалі схвильованіший, повний страждання голос.

— Їхати треба було тридцять п'ять верст кіньми та вісім годин чавункою. Кіньми їхати було чудово. Стояла морозяна осіння пора з яскравим сонцем. Знаєте, та пора, коли шипи випечатуються на лискучій дорозі. Дороги гладенькі, світло яскраве і повітря бадьорить. Тарантасом їхати було добре. Коли розвиднілося і я вирушив, мені стало легше. Дивлячись на коней, на поля, на зустрічних, забував, куди я їду. Часом мені здавалося, що я просто їду і що нічого того, що викликало мене, нічого цього не було. І мені особливо радісно було так забуватися. Коли ж я згадував, куди я їду, я казав собі:

«Тоді видно буде, не думай». До того ж на середині дороги сталася подія, яка затримала мене в дорозі і ще більше розважила мене: тарантас поламався, і треба було лагодити його. Полом цей мав велике значення, бо він зробив те, що я приїхав до Москви не о п'ятій годині, як я розраховував, а о дванадцятій годині і додому — о першій годині, бо я спізнився на кур'єрський, а мусив уже їхати пасажирським. Поїздка за возом, лагодження, розплачування, чай на заїжджому дворі, розмови з господарем,— це все ще більше розважило мене. Смерком усе було готове, і я поїхав далі, і вночі ще краще було їхати, ніж удень. Був молодий місяць, маленький морозець, прекрасна ще дорога, коні, веселий ямщик, і я їхав і тішився, майже зовсім не думаючи про те, що́ мене жде, або саме тому особливо тішився, що знав, що́ мене жде, і прощався з радощами життя. Та цей спокійний стан мій, можливість гамувати своє почуття — скінчився разом з подорожжю кіньми. Тільки-но зайшов я до вагона, почалося зовсім інше. Цей восьмигодинний переїзд у вагоні був для мене чимсь жахливим, чого я повік не забуду. Чи тому, що, сівши у вагон, я виразно уявив, що вже приїхав, а чи тому, що залізниця так збудливо діє на людей, але відколи я сів у вагон, я вже не міг владати своєю уявою, і вона не вгаваючи почала малювати мені незвичайно яскраво картини, що розпалювали мої ревнощі, картини одну по одній і одну цинічнішу від одної, та все про те саме, про те, що діялося там, без мене, як вона зраджувала мене. Я горів від обурення, злості і якось химерно упивався своєю ганьбою, споглядаючи ці картини, і не міг відірватися від них; не міг не дивитися на них, не міг стерти їх, не міг не викликáти їх. Мало того, чим більше я споглядав ці уявлювані картини, тим більше я вірив у їх справжність. Яскравість, з якою уявлялися мені ці картини, була ніби доказом, що те, що я уявляв, було дійсністю. Якийсь диявол, наче проти моєї волі, вигадував і підказував мені найжахливіші думки. Давня розмова з братом Трухачевського згадалася мені, і я з якимось захватом шматував собі серце цією розмовою, прикладаючи її до Трухачевського й моєї дружини.

Це було дуже давно, але я згадав це. Брат Трухачевського, я пам'ятаю, одного разу, коли його спитали, чи

ходив він до публічних домів, сказав, що порядна людина не ходитиме туди, де можна захворіти, та й брудно і гидко, бо завжди можна знайти порядну жінку. І ось він, його брат, знайшов мою дружину. «Щоправда, вона не така вже молода, зуба одного нема збоку та й пухлість є деяка,— думав я за нього,— але що ж вдієш, треба користуватися тим, що є».— «Авжеж, він робить поблажливість їй, коли бере її за коханку,— казав я собі.— До того ж з нею безпечно».— «Ні, це неможливо! Що я думаю! — з жахом говорив я собі.— Нічого, нічого такого нема. І нема навіть жодних підстав припускати щось таке. Хіба вона не казала мені, що їй принизлива сама думка про те, що я можу ревнувати до нього? Так, але вона бреше, усе бреше!» — скрикував я — і починалося знову... Пасажирів у нашому вагоні було лише двоє — старенька жінка з чоловіком, обоє дуже неохочі до розмов, та й ті вийшли на одній із станцій, і я лишився сам. Я був наче звір у клітці: я то схоплювався, підходив до вікон, то, захитуючись, починав ходити, намагаючись підігнати вагон; але вагон з усіма лавками й шибками все здригався собі так само, як ось наш...

І Позднишев скочив і зробив кілька кроків та й знову сів.

— Ох, боюсь я, боюсь я вагонів залізниці, жах опадає мене. Так, жахливо! — заговорив він.— Я казав собі: «Думатиму про інше. Ну, скажімо, про господаря заїзду, де я пив чай». Ну от, в очах уяви виникає господар з довгою бородою та його онук — хлопчик, одноліток з моїм Васею. Мій Вася! Він побачить, як музикант цілує його матір. Що скоїться в його бідній душі? Та їй що? Вона кохає... І знов збурювалося те саме. Ні, ні... Ну, буду думати про огляд лікарні. Еге, як учора хворий скаржився на лікаря. А лікар з вусами, як у Трухачевського. І як він зухвало... Вони обоє дурили мене, коли він казав, що їде. І знову починалось. Усе, про що я думав, мало зв'язок із ним. Я страждав жахливо. Страждання, головне, було в тому, що я не знав, сумнівався, роздвоювався, не відав того, що — кохати чи ненавидіти треба її. Страждання були такі великі, що, я пам'ятаю, мені навернулася думка, яка дуже сподобалась мені, вийти на колію, лягти на рейки під вагон і скінчити все.

Тоді принаймні більше не вагатимешся, не сумніватимешся. Одне, що не давало це зробити, був жаль до себе, який зараз же безпосередньо за собою викликáв ненависть до неї. До нього було якесь химерне почуття і ненависті, і свідомості своєї ганьби та його перемоги, але до неї — страшенна ненависть. «Не можна урвати собі життя і лишити її; треба, щоб вона зазнала хоч якоїсь муки, хоч зрозуміла б, що я страждав»,— казав я собі. Я виходив на всіх станціях, щоб розважатися. На одній станції я в буфеті побачив, що п'ють, і зараз же сам випив горілки. Поруч зі мною стояв єврей і теж пив. Він розбалакався, і я, щоб тільки не залишатися самому в своєму вагоні, пішов із ним до його брудного, накуреного і заплюованого лушпинням насіння вагона третього класу. Там я сів з ним поруч, і він багато про щось теревенив та розповідав анекдоти. Я слухав його, але не міг втямити того, що він каже, бо все думав про своє. Він помітив це і став вимагати до себе уваги; тоді я встав і пішов знову до свого вагона. «Треба обміркувати,— казав я собі,— чи правда те, що я думаю, та чи є підстави мені мучитися». Я сів, наміряючись спокійно обміркувати, але враз замість спокійного обмірковування почалося знову те саме: замість міркувань — картини й уявлення. «Скільки разів я так мучився,— казав я собі (я згадував попередні такі самі напади ревнощів),— і потім усе кінчалося нічим. Так і тепер, можливо, навіть напевно, я побачу, що вона спокійно спить; вона прокинеться, зрадіє мені, і з її слів, з погляду я відчую, що нічого не було і що це все дурниці. О, як би гарно це було!» — «Але ні, це надто часто бувало, і тепер цього вже не буде»,— казав мені якийсь голос, і знову починалось. Так, ось де була мука! Не в сифілітичну лікарню я повів би молодого чоловіка, щоб знеохотити його до жінок, а в душу до себе, хай би подивився на тих дияволів, які шматували її! Адже те було жахливе, що я визнавав за собою безсумнівне, цілковите право на її тіло, немовби це було моє тіло, і разом з тим відчував, що владати я цим тілом не можу, що воно не моє і що вона може розпоряджатися ним як хоче, а хоче розпоряджатися ним не так, як я хочу. І я нічого не можу подіяти, ні йому, ні їй. Він, мов Ванька-ключничок перед шибени-

цею, заспіває пісеньку про те, як у сахарні вуста було ціловано тощо. І верх його. А з нею ще менше можу я щось подіяти. Коли вона не зробила, але хоче, а я знаю, що хоче, то ще гірше: вже краще б зробила, щоб я знав, щоб не було невідомості. Я не міг би сказати, чого я хотів. Я хотів, щоб вона не бажала того, що вона мусить бажати. Це було цілковите божевілля!

XXVI

— На передостанній станції, коли кондуктор прийшов відбирати квитки, я, зібравши свої речі, вийшов на тормоз, і свідомість того, що близько, ось воно, рішення, ще посилила моє хвилювання. Мені зробилося холодно, і щелепи стали так тремтіти, що я аж зубами цокотів. Я машинально з юрбою вийшов із вокзалу, узяв візника, сів і поїхав. Я їхав, оглядаючи рідких прохожих та двірників і тіні, що їх кидали ліхтарі й моя прольотка то спереду, то ззаду, і ні про що не думав. Від'їхавши з півверсти, я відчув холод у ногах і подумав про те, що зняв у вагоні шерстяні панчохи й поклав їх у сумку. Де сумка? чи тут? Тут. А де корзина? Я згадав, що я зовсім забув про багаж, та, згадавши й вийнявши розписку, вирішив, що не варт повертатися за цим, і поїхав далі.

Хоч як намагаюсь я згадати тепер, але ніяк не можу пригадати, в якому був тоді стані: що я думав? чого хотів? нічого не знаю. Пам'ятаю тільки: в мене була свідомість того, що готується щось страшне й дуже важливе в моєму житті. Чи те важливе сталося з того, що я думав так, а чи з того, що передчував,— не знаю. Може бути й те, що після того, що сталося, усі попередні хвилини набрали в моїй згадці похмурого відтінку. Я під'їхав до ганку. Була перша година. Кілька візників стояло перед ганком: чекали сідоків, бо вікна були освітлені (освітлені були вікна в нашій квартирі, у залі і в вітальні). Не усвідомлюючи того, чому так пізно ще світиться в наших вікнах, я, все так само сподіваючись чогось страшного, зійшов на сходи і подзвонив. Лакей, добрий, старанний і дуже дурний Єгор, відчинив. Перше, що впало в очі, на вішалці у передпокої поряд з іншим одягом

була його шинель. Я мусив би здивуватися, але не здивувався, наче я й ждав цього. «Так і є»,— сказав я собі. Коли я спитав Єгора, хто тут, і він назвав мені Трухачевського, я спитав, чи є ще хто-небудь. Він сказав:

— Нема нікого.

Пам'ятаю, як він відповів мені це з такою інтонацією, мовби хотів порадувати мене і розвіяти сумніви, що є ще хтось. «Нема нікого. Так, так»,— ніби казав я собі.

— А діти?

— Слава богу, здорові. Давно сплять.

Я не міг продихнути і не міг зупинити дрижання щелеп. «Ну от, виходить, не так, як я думав: то раніше я думав — нещастя, а виявлялося, все гаразд, як і було. Тепер же ось не як було, а ось воно усе те, що я уявляв собі і думав, що тільки уявляв, аж воно все навсправжки. Ось воно все...»

Я мало не заридав був, але в ту ж мить диявол підказав: «Ти плач, сентиментальничай, а вони спокійно розійдуться, доказів не буде, і ти довіку сумніватимешся й мучитимешся». І враз розчуленість над собою зникла, і з'явилося дивне почуття — ви не повірите — почуття радощів, що скінчиться тепер моя мука, що тепер я можу покарати її, можу звільнитися від неї, що я можу дати волю моїй злобі. І я дав волю моїй злобі — я зробився звіром, злим і хитрим звіром.

— Не треба, не треба,— сказав я Єгорові, що хотів іти у вітальню,— а ти ось що: ти піди, мерщій візьми візника і поїдь; ось квитанція, одержиш речі. Іди.

Він пішов коридором по своє пальто. Побоюючись, що він сполохає їх, я провів його до його комірки і почекав, доки він одягся. У вітальні, за другою кімнатою, чути було гомін та брязкіт ножів і тарілок. Вони їли й не чули дзвінка. «Аби тільки не вийшли тепер»,— думав я. Єгор надів своє пальто з астраханським смушком і вийшов. Я випустив його й замкнув за ним двері, і мені стало моторошно, коли я відчув, що лишився сам і що мені треба зараз діяти. Як — я ще не знав. Я знав лише, що тепер усьому кінець, що сумнівів у її невинності не може бути і що я зараз покараю її й скінчу мої відносини з нею.

Раніше в мене були ще вагання, я казав собі:

«А може, це неправда; може, я помиляюсь», тепер уже цього не було. Усе було вирішено безповоротно. Таємно від мене, одна з ним, уночі! Це вже цілковите забуття всього. Або ще гірше: навмисне така сміливість, зухвалість у злочині, щоб зухвалість ця була ознакою невинності. Усе ясно. Сумніву нема. Я боявся лише одного, як би вони не розбіглися, не придумали ще нового обману і тим не позбавили мене й очевидності доказу, і можливості покарати. І з тим, щоб швидше застати їх, я навшпиньки пішов до зали, де вони сиділи, не через вітальню, а через коридор і дитячу кімнату.

У першій дитячій кімнаті хлопчики спали. У другій дитячій няня заворушилась, от-от прокинеться, і я уявив собі, що вона подумає, довідавшись про все, і такий жаль до себе охопив мене при цій думці, що я не міг стриматися від сліз, і, щоб не розбудити дітей, вибіг навшпиньки в коридор та до себе в кабінет, повалився на свій диван і заридав.

«Я — чесна людина, я — син своїх батьків, я — що цілий вік мріяв про щастя родинного життя, я — мужчина, який ніколи не зраджував її... І от! п'ятеро дітей, а вона обнімає музиканта, бо в нього червоні губи! Ні, це не людина! Це сука, це мерзенна сука! Поруч з кімнатою дітей,— а вона ж ціле життя своє удавала, що любить їх! І писати мені те, що вона писала! І так нахабно кинутися на шию! Та що я знаю? може, весь час це так було. Може, вона давно з лакеями прижила всіх дітей, які вважаються моїми. І завтра я б приїхав, і вона у своїй зачісці, із своєю цією талією й лінивими граціозними рухами (я побачив усе її принадне ненависне обличчя) зустріла б мене, і звір цей ревнощів довіку сидів би у мене в серці й шматував би його. Няня що подумає, Єгор. І сердешна Лізочка! Вона вже розуміла щось. І це нахабство! і ця брехня! і ця тваринна чуттєвість, яку я так знаю»,— казав я собі.

Я хотів устати, але не міг. Серце так билося, що я не міг встояти на ногах. Так, я вмру від удару. Вона вб'є мене. Їй цього й треба. Що ж, їй убити? Та ні, це було б занадто вигідно їй, і цієї приємності я їй не зроблю. Еге, і я сиджу, а вони там їдять, і сміються, і... Авжеж, дарма що вона була не така вже свіжа, він не погребував нею:

все-таки вона була непогана, а головне, було принаймні безпечно для його дорогоцінного здоров'я. «І чом я не задушив її тоді»,— сказав я собі, згадавши ту хвилину, коли я тиждень тому виштовхував її з кабінету і потім трощив речі. Мені яскраво пригадався той стан, в якому я був тоді; не тільки пригадався, але я відчув ту саму потребу бити, руйнувати, яку я відчував тоді. Пам'ятаю, як мені захотілося діяти, і всякі міркування, крім тих, які потрібні були, щоб діяти, вискочили в мене з голови. Я опинився в тому стані звіра чи людини, який виникає під впливом фізичного збудження під час небезпеки, коли людина діє точно, неквапливо, але й не гаючи ні хвилини, і все тільки з однією певною метою.

XXVII

— Найперше, що я зробив, я скинув чоботи і, лишившися в панчохах, підійшов до стіни над диваном, де в мене висіли рушниці та кинджали, й узяв кривий дамаський кинджал, ні разу не вживаний і страшенно гострий. Я вийняв його з піхов. Піхви, я пам'ятаю, завалилися за диван, і пам'ятаю, що я сказав собі: «Треба буде знайти їх, а то пропадуть». Потім я зняв пальто, що весь час було на мені, і, м'яко ступаючи в самих панчохах, пішов туди.

І підкравшися тихо, я раптом відчинив двері. Пам'ятаю вираз їхніх облич. Я пам'ятаю той вираз, бо вираз той сповнив мене болючою радістю. То був вираз жаху. Цього саме мені й треба було. Я ніколи не забуду виразу нестямного жаху, що виступив у першу секунду на обох їхніх обличчях, коли вони побачили мене. Він сидів, здається, за столом, але, побачивши або почувши мене, зірвався на ноги і притулився спиною до шафи. На його обличчі був один цілком певний вираз жаху. На її обличчі був такий самий вираз жаху, але з ним разом був і інший. Коли б він був лише один, може б і не сталося того, що сталось; але в виразі її обличчя був,— принаймні так здалося мені в першу мить,— був ще жаль, незадоволення з того, що порушили її захоплення коханням та її щастя з ним. Їй мовби нічого не треба було, крім

того, щоб не перешкоджали їй бути щасливою тепер. І той, і той вираз лише мить тримався на їхніх обличчях. Вираз жаху на його обличчі зараз же змінився на вираз запитання: можна брехати чи ні? Якщо можна, то треба починати. Якщо ні, то почнеться щось інше. Але що? Він запитливо глянув на неї. На її обличчі вираз досади й жалю змінився — як мені здалося, коли вона глянула на нього,— виразом турботи за нього.

На мить я зупинився в дверях, тримаючи кинджал за спиною. В ту ж мить він усміхнувся і безглуздо байдужим тоном почав:

— А ми ось грали...

— От не сподівалась,— одночасно почала й вона, скоряючись його тонові.

Але ні він, ні вона не договорили: той самий шал, який я відчував тиждень тому, охопив мене. Знову я відчув цю потребу руйнування, насильства й захвату шаленства і віддався йому.

Обоє не договорили... Почалося те інше, чого він боявся, що розривало відразу все, що вони говорили. Я кинувся до неї, все ще ховаючи кинджал, щоб він не перешкодив мені вдарити її в бік під грудьми. Я вибрав це місце з самого початку. В ту мить, як я кинувся до неї, він побачив і, чого я ніяк не сподівався від нього, схопив мене за руку й крикнув:

— Опам'ятайтеся, що ви! Люди!

Я вирвав руку і мовчки кинувся до нього. Його очі зустрілися з моїми, він раптом пополотнів до губ, очі блиснули якось особливо, і, чого я теж ніяк не сподівався, він шмигнув під фортепіано, в двері. Я кинувся був за ним, але на лівій руці моїй повиснув тягар. Це була вона. Я рвонувся. Вона повисла ще важче і не випускала. Несподівана ця перешкода, вага й її огидний мені дотик ще дужче розпалили мене. Я відчував, що зовсім шалений і, певно, страшний, і радів з цього. Я розмахнувся з усієї сили лівою рукою і ліктем влучив їй у саме обличчя. Вона скрикнула і випустила мою руку. Я хотів бігти за ним, але згадав, що було б смішно бігти в панчохах за коханцем своєї жінки, а я не хотів бути смішним, а хотів бути страшним. Незважаючи на несамовитий шал, в якому я перебував, я весь час тямив, яке вра-

ження справляю я на інших, і це враження почасти навіть керувало мною. Я повернувся до неї. Вона впала на кушетку і, вхопившися рукою за понівечені ударом очі, дивилась на мене. В обличчі її були страх і ненависть до мене, до ворога, як у щура, коли підіймають мишоловку, куди він впіймався. Я принаймні нічого не бачив у ній, крім цього страху та ненависті до мене. Це були той самий страх і ненависть до мене, що їх мусило викликати кохання до іншого. Та ще, може, я стримався б і не зробив того, що я зробив, коли б вона мовчала. Але вона раптом почала говорити і хапати мене рукою за руку з кинджалом.

— Отямся! Що ти? Що з тобою? Нічого нема, нічого, нічого... Клянуся!

Я б і ще загаявся, але ці останні слова її, з яких я зробив протилежний висновок, тобто, що все було, викликали певну дію. І дія ця мала відповідати тому настроєві, в який я привів себе, який усе йшов crescendo[1] і дедалі все підвищувався б. У шаленства теж є свої закони.

— Не бреши, мерзотнице! — заволав я і лівою рукою ухопив її за руку, але вона вирвалась. Тоді все-таки я, не випускаючи кинджала, ухопив її лівою рукою за горло, перекинув навзнак і став душити. Яка жорстка шия була... Вона вхопилась обіруч за мої руки, віддираючи їх від горла, і я, мовби саме цього й ждав, з усієї сили вдарив її кинджалом у лівий бік, нижче ребер.

Коли люди кажуть, що вони в нападі шаленства не пам'ятають того, що вони роблять, — це дурниця, неправда. Я все пам'ятав і не переставав пам'ятати й на секунду. Чим більше я розводив сам у собі пари свого шаленства, тим яскравіше розгорялося в мені світло свідомості, при якому я не міг не бачити всього того, що я робив. Кожної секунди я знав, щó я роблю. Не можу сказати, щоб я знав наперед, щó я робитиму, але в ту секунду, коли я робив, навіть, здається, трохи раніше, я знав, щó я роблю, наче для того, щоб можна було розкаятися, щоб я міг собі сказати, що я міг зупинитися. Я знав, що я вдаряю нижче ребер і що кинджал увійде в тіло. В ту мить, коли я робив це, я знав, що я роблю

[1] наростаючи

щось жахливе, таке, якого я ніколи не робив і яке матиме жахливі наслідки. Та свідомість ця майнула, як блискавка, і за свідомістю зараз же ішов вчинок. І вчинок усвідомлювався надзвичайно яскраво. Я відчував і пам'ятаю миттьовий опір корсета і ще чогось і потім заглиблення ножа в м'яке. Вона вхопилася руками за кинджал, порізала їх, але не вдержала. Згодом, у тюрмі, після того як моральний переворот стався в мені, я довго думав про цю хвилину, пригадував, що міг, і міркував. Пам'ятаю страшну свідомість на мить,— тільки на мить, яка передувала вчинкові,— свідомість того, що я вбиваю і вбив жінку, беззахисну жінку, мою дружину. Жах цієї свідомості я пам'ятаю і тому роблю висновок, ба навіть неясно пригадую, що, встромивши кинджал, я зараз же витяг його, бо хотів виправити зроблене й зупинити. Я секунду стояв нерухомо, чекаючи, що буде, чи можна виправити. Вона схопилася на ноги, скрикнула:

— Няню! він убив мене!

Няня стояла в дверях, почувши шум. Я все стояв нерухомо, чекаючи й не вірячи. Але тут з-під її корсета хлинула кров. Тепер тільки я зрозумів, що виправити не можна, і зараз же вирішив, що й не треба, що я цього самого й хочу та це саме й повинен був зробити. Я почекав, доки вона впала і няня з криком: «Ой лишенько!» — підбігла до неї, і аж тоді кинув кинджал геть і пішов з кімнати.

«Не треба хвилюватися, треба знати, що я роблю»,— сказав я собі, не дивлячись на неї й няню. Няня кричала, кликала дівчину. Я пройшов коридором і, пославши дівчину, пішов до своєї кімнати. «Що тепер треба робити?» — спитав я себе і зараз же зрозумів що. Увійшовши в кабінет, я прямо підійшов до стіни, зняв з неї револьвер, оглянув його — він був заряджений — і поклав на стіл. Потім дістав піхви з-за дивана і сів на диван.

Довго я сидів так. Я нічого не думав, нічого не згадував. Я чув, що там чогось метушились. Чув, як приїхав хтось, потім ще хтось. Далі чув і бачив, як Єгор уніс мою привезену корзину в кабінет. Наче комусь воно потрібне!

— Чув ти, що сталося? — спитав я.— Скажи двірникові, щоб дали знати в поліцію.

Він нічого не сказав і пішов. Я встав, замкнув двері і, діставши папіроси й сірника, почав курити. Я не докурив папіроски, як мене ухопив і повалив сон. Я спав, мабуть, годин зо дві. Пам'ятаю, я бачив уві сні, що ми дружні з нею, посварилися, але миримось, і що трошки щось заважає, але ми дружні. Мене розбудив стукіт у двері. «Це поліція,— подумав я, прокидаючись.— Адже я вбив, здається. А може, це вона, і нічого не було». У двері ще постукали. Я нічого не відповідав, розв'язуючи питання: було це чи не було? Авжеж, було. Я згадав опір корсета й заглиблення ножа, і мороз пробіг по спині. «Авжеж, було. Ага, тепер треба й себе»,— сказав я собі. Але я казав це і знав, що я не вб'ю себе. Одначе я встав і взяв знову в руки револьвер. Та дивна річ: пам'ятаю, як раніше багато разів я бував близький до самогубства, як того навіть дня, на залізниці, мені це здавалося легким, легким саме тому, що я думав, як вражу я цим її. Тепер я ніяк не міг не тільки вбити себе, а й подумати про це. «Навіщо я це зроблю?» — питав я себе, і відповіді не було. У двері постукали ще. «А, перше треба дізнатися, хто це стукає. Встигну ще». Я поклав револьвер і накрив його газетою. Я підійшов до дверей і відсунув засувку. Це була жінчина сестра, добра, дурнувата вдова.

— Васю! що це? — мовила вона, і завжди готові в неї сльози полились.

— Чого треба? — грубо спитав я. Я бачив, що зовсім не треба було та й нічого було бути з нею грубим, але я не міг придумати ніякого іншого тону.

— Васю, вона вмирає! Іван Федорович сказав.— Іван Федорович це був лікар, її лікар, порадник.

— Хіба він тут? — спитав я, і вся злоба на неї збурилася знову.— Ну то й що?

— Васю, піди до неї. Ах, як це жахливо,— сказала вона.

«Піти до неї?» — запитав я себе. І зараз же відповів, що треба піти до неї, що, мабуть, завжди так робиться, що коли чоловік убив, як я, дружину, то неодмінно треба йти до неї. «Якщо так робиться, то треба йти,— сказав я собі.— Та коли потрібно буде, завжди встигну»,— подумав я про свій намір застрелитись і пішов за нею.

«Тепер будуть фрази, гримаси, але я не піддамся їм»,— сказав я собі.

— Стривай,— сказав я сестрі,— безглуздо ж без чобіт, дай я надіну хоч пантофлі.

XXVIII

— І дивна річ! Знову, коли я вийшов з кімнати і пішов звичними кімнатами, знову в мені виникла надія, що нічого не було, але дух цієї лікарської гидоти — йодоформ, карболка — вразив мене. Ні, все було. Проходячи коридором повз дитячу кімнату, я побачив Лізоньку. Вона дивилася на мене переляканими очима. Мені здалося навіть, що тут були всі п'ятеро дітей і всі дивилися на мене. Я підійшов до дверей, і покоївка зсередини відчинила мені й вийшла. Перше, що впало мені в очі, була її ясносіра сукня на стільці, вся чорна від крові. На нашій двоспальній постелі, на моїй навіть постелі — до неї легше було підходити — лежала вона з піднятими колінами. Вона лежала дуже полого на самих подушках, в розстебнутій кофті. На місці рани було щось накладено. У кімнаті був важкий дух йодоформу. Найперше й найбільше вразило мене її розпухле й синіюче по набряках обличчя, частина носа й під оком. Це були наслідки удару мого ліктем, коли вона хотіла вдержувати мене. Краси не було ніякої, а щось гидке видалося мені в ній. Я зупинився біля порога.

— Підійди, підійди до неї,— казала мені сестра.

«Та, мабуть, вона хоче покаятись»,— подумав я. «Простити? Авжеж, вона вмирає, і можна простити її»,— думав я, намагаючись бути великодушним. Я підійшов дуже близько. Вона ледве звела на мене очі, одне з яких було підбите, і через силу, затинаючись, промовила:

— Домігся свого, вбив...— І на обличчі її, крізь фізичні страждання і навіть близькість смерті, відбилась та сама давня, знайома мені холодна тваринна ненависть.— Дітей... я все-таки тобі... не віддам... Вона (її сестра) забере...

А про те, що було головним для мене, про свою провину, зраду, вона мовби вважала невартим згадувати.

— Ось, полюбуйся з того, що ти зробив,— сказала вона, дивлячись на двері, і схлипнула. У дверях стояла сестра з дітьми.— Так, от що ти зробив.

Я глянув на дітей, на її розбите обличчя з синяками і вперше забув себе, свої права, свою гордість, уперше побачив в ній людину. І таким мізерним здалося мені все те, що ображало мене,— всі мої ревнощі, і таким значним те, що я зробив, що я хотів припасти обличчям до її руки й сказати: «Прости!» — але не смів.

Вона мовчала, заплющивши очі, як видно не маючи сили говорити далі. Потім спотворене обличчя її затремтіло і скривилось. Вона безсило відштовхнула мене.

— Навіщо це все було? Навіщо?

— Прости мене,— сказав я.

— Прости? Все це дурниця!.. Аби не вмерти!..— скрикнула вона, підвелась, і очі її з гарячковим блиском звернулися на мене.— Так, ти домігся свого!.. Ненавиджу!.. Ой! Ах! — очевидно марячи, лякаючись чогось, закричала вона.— Ну, вбивай, вбивай, я не боюся... Тільки всіх, всіх, і його. Утік, утік!

Марення тривало весь час. Вона не впізнавала нікого. Того ж дня, десь опівдні, вона померла. Мене ще раніше, о восьмій годині, відвели в часть і звідти в тюрму. І там, просидівши одинадцять місяців, очікуючи суду, я обдумав усе про себе й своє минуле і зрозумів його. Почав я розуміти на третій день. На третій день мене водили туди...

Він щось хотів сказати і, не маючи сили стримати ридання, зупинився. Зібравшись з силами, він заговорив знову.

— Я почав розуміти лише тоді, коли побачив її в труні...— Він схлипнув, але зараз же квапливо заговорив: — Лише тоді, коли я побачив її мертве обличчя, я зрозумів усе, що я зробив. Я зрозумів, що я, я вбив її, що від мене сталося те, що вона,— колись жива, тепла, рухлива,— тепер стала нерухома, холодна, воскова і що виправити це ніколи, ніде, нічим не можна. Той, хто не пережив цього, той не може зрозуміти... У! у! у!..— скрикнув він кілька разів і затих.

Ми довго сиділи мовчки. Він схлипував і трусився мовчки передо мною.

— Ну, пробачте...

Він одвернувся від мене і приліг на лавці, закрившись пледом. На тій станції, де мені треба було виходити,— це було о восьмій годині ранку,— я підійшов до нього, щоб попрощатися. Чи він спав, чи удавав, але він не ворушився. Я торкнув його рукою. Він відкрився, і видно було, що він не спав.

— Прощайте,— сказав я, подаючи йому руку.

Він подав мені руку і ледь усміхнувся, але так жалібно, що мені захотілося плакати.

— Еге, пробачте,— повторив він те саме слово, яким закінчив і всю розповідь.

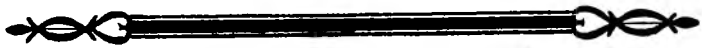

ДВА ДІДИ

Іоан. IV, 19. Говорить йому жінка: бачу, господи, що ти пророк єси.
20. Батьки наші на цій горі поклонялись, а ви кажете, що місце, де повинно поклонятись,— Єрусалим.
21. Говорить їй Ісус: вір мені, жінко, що йде час, коли ні на горі цій, ні в Єрусалимі будете поклонятись отцеві.
22. Ви поклоняєтесь тому, чого не знаєте, а ми поклоняємось тому, що знаємо, бо спасіння від Іудеїв.
23. Але настає час і тепер вже є, що правдиві поклонники будуть поклонятись отцеві в дусі і істині; бо отець таких шукає, щоб поклонялись йому.

I

Зібрались два діди богу молитися в старий Єрусалим. Один був багатий селянин, звали його Юхим Тарасович Шевельов. Другий був небагатий чоловік Єлисей Бодров.

Юхим був людина статечна, горілки не пив, тютюну не курив і табаки не нюхав, чорним словом ціле життя не лаявся і чоловік був суворий і твердий. Два строки виходив Юхим Тарасович старостою і звільнився без недостач. Сім'я в нього була велика: два сини й онук жонатий, і всі жили вкупі. З вигляду він був чолов'яга здоровий, бородастий і прямий, і на сьомому десятку тільки-но почала сивина в бороді прокидатися. Єлисей був дідок ні багатий, ні бідний, раніш теслярував, а на ста-

рості літ став дома жити і водив бджіл. Один син на заробітки ходив, другий — дома. Чоловік Єлисей був добродушний і веселий. І горілки не цурався, і табаку нюхав, і любив пісень співати, але людина був лагідна, з домашніми й з сусідами жив дружньо. На вигляд Єлисей був чоловічок невисокий, чорнуватенький, з кучерявою борідкою та — як і в його святого, Єлисея-пророка,— з лисиною на всю голову.

Давно склали обітницю діди і домовилися йти разом, та все Тарасовичу час не випадав: не переводилися в нього справи. Тільки одне кінчається, інше затівається: то онука женить, то з солдатів сина молодшого виглядає, а то хату затіяв нову ставити.

Зійшлися раз діди святкового дня, посідали на колодках.

— Що ж,— каже Єлисей,— коли відбуток відбувати підемо?

Поморщився Юхим.

— Та пождати,— каже,— треба, рік ниньки важкий мені випав. Затіяв я хату цю ставити, гадав, щось там на сотню накину, а вона вже у третю влазить. І то всього не довів. Мабуть, уже до літа. Улітку, коли бог дасть, безпремінно підемо.

— А на мій розсуд,— мовить Єлисей,— відкладати нема чого, іти тепер слід. Самий час — весна.

— Час-то час, та діло розпочате, як його кинути?

— Хіба в тебе нема кому? Син діла поробить.

— Та як поробить! Старший же в мене ненадійний — у чарку заглядає.

— Помремо, куме, житимуть і без нас. Треба й синові повчитися.

— Так-то воно так, та все хочеться при своєму оці діло зробити.

— Ех, голубе! Діл усіх ніколи не повершиш. Оце ось перед святом жінки в мене миють, пораються. І те треба й те, усього не вхоплять. Старша невістка, молодиця розумна, й каже: «Спасибі, каже, свято заходить, нас не чекає, а то, каже, скільки б не робили, всього б не переробили».

Замислився Тарасович.

— Грошей,— каже,— багато перевів я на цю будів-

лю; а й у похід теж не з порожніми руками йти. Гроші не малі — сто карбованців.

Засміявся Єлисей.

— Не гріши,— мовить,— куме. Твій достаток проти мого вдесятеро, а ти про гроші балакаєш. Тільки скажи, коли виходити,— у мене й нема, та будуть.

Осміхнувся й Тарасович.

— Ач багатій який об'явився,— каже,— де ж ти візьмеш?

— Та дома поскребу — наберу скільки-небудь; а чого не доберу — вуликів із десять з пасіки сусідові віддам. Давно вже просить.

— Рійба добра буде, жалкувати будеш.

— Жалкувати?! Ні, куме! Зроду ні за чим не жалкував, тільки за тим, що гріхів багато. Дорожчого за душу нічого нема.

— Воно так, та все ж негаразд, як у домі невправка.

— А як у нас у душі невправка буде, тоді гірше. А обітницю склали — ходімо! Право слово, ходімо.

II

І умовив Єлисей товариша. Подумав, подумав Юхим, ранком приходить до Єлисея.

— Що ж, ходімо,— каже,— правда твоя. Смертю та життям бог владає. Поки живі та сили є, іти треба.

За тиждень налагодились діди.

У Тарасовича були гроші дома. Взяв він собі сто карбованців на дорогу, двісті карбованців старій залишив.

Налагодився й Єлисей; продав сусідові десять вуликів з пасіки і приплід, скільки буде з десяти колодок, теж сусідові. Узяв за все сімдесят карбованців. А ще на тридцять карбованців дома до копієчки у всіх гроші позабирав. Стара свої останні віддала, на похорон берегла; невістка свої дала.

Дав наказ Юхим Тарасович про всі справи старшому синові: і де скільки сіножатей узяти, і куди гній вивезти, і як хату доробити та вкрити. Кожну справу обміркував — усе наказав. А Єлисей тільки загадав старій, щоб

від проданих вуликів молодих окремо саджати й сусідові без обману віддати, а про домашні справи й говорити не став: саме діло, мовляв, покаже, що й як робити треба. Самі господарі, для себе зробите як краще.

Спорядилися діди. Напекли домашніх коржиків, пошили торби, відрізали онуч нових, взули бахилки нові, взяли запасних личаків і пішли. Провели їх домашні за царину, попрощалися, і рушили діди в путь-дорогу.

Вийшов Єлисей з веселим духом і як відійшов від села, то всі справи свої забув. Тільки й думки в нього, як би дорогою товаришеві догодити, як би кому грубого слова не сказати, як би у злагоді та любові до місця дійти й додому повернутися. Іде Єлисей дорогою і все сам собі чи то молитву шепоче, чи то житія, які знає, напам'ять проказує. А зійдеться в дорозі з чоловіком чи на ночівлю прийде, з кожним намагається ласкавенько обійтися та по-божому слово мовити. Іде — радіє. Одного тільки не міг зробити Єлисей. Хотів покинути табаку нюхати і табакерку дома залишив, та скучно стало. Дорогою дав йому чоловік. І ні-ні, відстане від товариша, щоб його до гріха не призводити, та й понюхає.

Іде й Юхим Тарасович гарно, твердо, поганого не робить і пустого не говорить, та нема в нього легкоти на душі. Не йде в нього з думки турбота про домашнє. Усе згадує, що дома діється. Чи не забув чого синові наказати, і чи так син робить? Побачить дорогою — картоплю садять або гній везуть, і думає, чи так, як він наказав, син робить. Отак би, здається, повернувся і все б показав і сам зробив.

III

Ішли п'ять тижнів діди, домашні личаки побили, вже нові купувати стали і прийшли на Україну. Від дому йшли, за ночівлю й за обід платили, а прийшли сюди, стали їх люди один поперед одного до себе закликати. І пустять, і погодують, і грошей не беруть, а ще на дорогу в торби їм хліба чи то й коржиків понакладають. Пройшли так вільно діди сот із сім верст; проминули

ще губернію і прийшли в неврожайне місце. Пускати пускали і грошей за ночівлю не брали, а ґодувати перестали. І хліба не скрізь давали, який раз то й за гроші не допросяться. Торік, казали люди, не вродило нічого. Котрі багаті були, розорилися, усе спродали; котрі середній достаток мали,— нанівець зійшли; а бідняки — то або повиїздили зовсім, або по шматки ходять, або дома сяк-так перемагаються. Взимку полову чи лободу їли.

Ночували одного разу діди у містечку, купили хліба фунтів п'ятнадцять, переночували і вийшли перед світом, щоб якнайбільше холодком увійти. Пройшли верст десять і дійшли до річки, посідали, набрали води в миску, помочили хлібця, попоїли і перевзулися. Посиділи, відпочили. Добув Єлисей ріжок. Похитав на нього головою Юхим Тарасович.

— Як,— каже,— отакої погані не кинути!

Махнув рукою Єлисей.

— Подолав,— каже,— мене гріх, що ти вдієш!

Підвелись, рушили далі. Пройшли ще верст з десяток. Прийшли у велике село, перейшли його все. І вже припікати стало. Заморився Єлисей, схотілося йому й відпочити і напитися, та не зупиняється Тарасович. Тарасович у ході тривкіший був, і важкенько було Єлисеєві за ним тягтися.

— Напитися б,— каже.

— Що ж, напийся. Я не хочу.

Зупинився Єлисей.

— Ти,— каже,— не жди, я тільки забіжу он у хатку, нап'юся. Миттю дожену.

— Гаразд,— каже. І попростував собі Юхим Тарасович один уперед по дорозі, а Єлисей звернув до хатки.

Підійшов Єлисей до хатки. Хатка невеличка, мазана; низ чорний, верх білий, та облупилася вже глина, давно, видно, не мазана, і стріха з одного боку розкрита. Хід до хатки з двору. Зайшов Єлисей у двір; бачить — під призьбою чоловік лежить безбородий, худий, сорочка в штани — по-тутешньому. Чоловік, видно, ліг у холодок, та сонце вийшло просто на нього. А він лежить і не спить. Гукнув його Єлисей, попросив напитися — не озвався чоловік. «Або хворий, або неласкавий»,— поду-

мав Єлисей і підійшов до дверей. Чує — в хаті дитина плаче. Постукав Єлисей кільцем.

— Хазяїни! — Не відгукуються. Постукав ще ціпком у двері.— Люди хрещені! — Не ворушаться.— Раби божі! — Не озиваються. Хотів Єлисей уже й геть іти, та чує — за дверима ніби охає хтось. «Чи не лихо яке з людьми? Глянути треба!» І пішов Єлисей у хату.

IV

Крутнув Єлисей кільце — не защепнуто. Відхилив двері, пройшов через сінці. Двері до хати відчинені. З лівого боку піч; прямо покутя; на покуті божник, стіл; за столом — лава; на лаві у самій сорочці баба простоволоса сидить, голову на стіл поклала, а біля неї хлоп'ятко худе, мов воскове все, а черевце товсте, бабу за рукав смикає, а само ревом реве, чогось просить. Вступив Єлисей до хати. У хаті дух важкий. Дивиться — за піччю на ліжку жінка лежить. Лежить ницьма і очей не зводить, тільки хрипить та ногу то витягне, то підтягне. І кидає її з боку на бік, і від неї ото дух важкий — видно, під себе робить і попорати її нема кому. Підвела голову баба, побачила чоловіка.

— Чого тобі,— каже по-українському, — треба? чого треба? Нема, чоловіче, нічого.

Зрозумів Єлисей, щó вона каже, підійшов до неї.

— Я,— мовить,— раба божа, напитися зайшов.

— Нема, кажу, нема. Нема чого й узяти. Іди собі.

Став Єлисей питатися.

— Що ж, і здорового у вас, а чи й нікого нема, щоб жінку попорати?

— Та нема нікого; чоловік надворі помирає, а ми тутечки.

Замовкло було хлоп'я — чужого побачило, та, як заговорила стара, знов ухопило її за рукав:

— Папки, бабусю! папки! — і знов заплакало.

Тільки-но хотів Єлисей спитати стару, як усунувся в хату чоловік, пройшов понад стіною і хотів на лаву сісти, та не дійшов і повалився в куток біля порога. І не

став підводитися, почав говорити. По одному слову відриває, скаже — віддихається, друге скаже.

— І болість,— каже,— напала, голодні. Ось з голоду помирають! — показав чоловік головою на хлоп'я і заплакав.

Струснув Єлисей торбу за плечима, випручав руки, скинув торбу додолу, тоді підняв на лаву і почав розв'язувати. Розв'язав, добув хліб, ножик, відкраяв скибку, подав чоловікові. Не взяв чоловік, а показав на хлоп'я й на дівчинку — їм, мовляв, дай. Подав Єлисей хлоп'яті. Почуло хлоп'я хліб, потяглося, вхопило скибку обома рученятами, з носом у скибку вгризлося. Вилізла з запічка ще дівчинка, втупилася очима в хліб. Подав і їй Єлисей. Відкраяв ще шматок і старій дав. Узяла й стара, почала жувати.

— Води б,— каже,— принести, вуста запеклися. Хотіла, — каже,— я — учора чи сьогодні, вже й не тямлю— принести, впала, не дійшла, і цеберка там зосталась, коли не забрав хто.

Спитав Єлисей, де колодязь у них. Розказала стара. Пішов Єлисей, знайшов цеберку, приніс води, подав людям. Попоїли діти ще хліба з водою, і стара попоїла, а чоловік не схотів їсти.

— Не приймає,— каже,— душа.

Жінка — та зовсім не підводилась і до пам'яті не приходила, тільки металась на ліжку. Пішов Єлисей на село до крамниці, купив пшона, солі, борошна, олії. Розшукав сокирчину, нарубав дров, заходився піч топити. Стала йому дівчинка помагати. Зварив Єлисей юшку та кашу, нагодував людей.

V

Попоїв чоловік трошки, і стара попоїла, а дівчинка з малям і миску всю вилизали, та й уклалися, обнявшись, спати.

Стали чоловік із старою розказувати, як усе це з ними скоїлося.

— Жили ми,— кажуть,— і раніше небагато, а тут не вродило нічого, почали з осені проїдати, що було.

Проїли все — стали в сусідів та в добрих людей просити. Спершу давали, а далі відмовляти стали. Декотрі й радніші б дати, та нічого. А воно й просити совісно стало: усім винні — і грішми, й борошном, і пашнею. Шукав я,— каже чоловік,— роботи собі — роботи нема. Люди скрізь заради харчів на роботу набиваються. День поробиш, а два так ходиш — роботи напитуєш. Стали стара з дівчам ходити десь далі старцювати. Дають погано, ні в кого хліба нема. Все ж сяк-так годувалися, думали, переб'ємося до новини. Та з весни зовсім давати перестали, а тут і болість напала. Стало зовсім погано. День їмо, а два ні. Почали траву їсти. Та чи з трави, чи так; напала на жінку болість. Злягла жінка, і в мене,— каже чоловік,— сили нема. І поправитися ні з чого.

— Сама я,— розповідає стара,— билася, та з мочі вибилась не ївши і охляла. Охляло й дівча, та й страх напав. Посилали її до сусідів — не пішла. Забилася в куток і не йде. Заходила сусідка позавчора, та побачила, що голодні та недужі, повернулася та й пішла. У неї самої чоловік з дому подався десь, а дрібних дітей годувати нема чим. Отак і лежали — смерті ждали.

Послухав їхню мову Єлисей, та й передумав іти того дня доганяти товариша і заночував тут. Ранком устав Єлисей, узявся до роботи в хаті, немовби сам він і господар. Замісив із старою хліба, витопив піч. Пішов з дівчам по сусідах добувати, що треба. До чого не кинеться — нічого нема, усе проїдено: ані з господарства, ані з одежини. І став Єлисей припасати те, що треба: що сам зробить, а що купить. Пробув так Єлисей один день, пробув другий, пробув і третій. Оклигало маля, ходити зачало по лаві, до Єлисея лащиться. А дівчинка зовсім повеселіла, у кожному ділі до помочі стає. Усе за Єлисеєм бігає:

— Діду! дідусю!

Звелась на ноги і стара, до сусідочки потупала. Почав і чоловік понад стіною ходити. Лежала тільки жінка, та й та на третій день до пам'яті прийшла і стала їсти просити. «Ну,— думає Єлисей,— не сподівався я стільки часу прогуляти, тепер піду».

VI

Четвертого дня надійшли розговіни, і думає Єлисей: «Нехай уже розговіюся з людьми, куплю їм сього-того заради свята, а надвечір і піду». Подався Єлисей знову на село, купив молока, борошна білого, сала. Наварили, напекли вони з старою, а вранці сходив Єлисей до церкви, прийшов, розговівся з людьми. Підвелася цього дня й жінка, стала звільна походжати. А чоловік поголився, чисту сорочку вбрав,— стара випрала,— пішов на село до багатія милості просити. Застановлені були багатієві і сіножать і нива,— то й пішов просити, чи не віддасть сіножаті й ниви до новини. Повернувся надвечір господар сумний і заплакав. Не помилував багатій, каже: «Принеси гроші».

Замислився знову Єлисей. «Як їм,— думає,— тепер жити? Люди косити підуть, їм нічого: сіножать застановлена. Поспіє жито — люди збирати візьмуться (та добре ж і вродило воно, ріднесеньке!), а їм і сподіватися нема чого: продана в них десятина їхня багатієві. Піду я, то вони знову так само зіб'ються». І розбився Єлисей думками і не вирушив звечора — відклав до ранку. Пішов спати надвір. Помолився, ліг і не може заснути: і йти б треба — вже й так і грошей і часу багато перевів, і людей шкода. «Усіх, видно, не наділиш. Хотів їм водички принести та хлібця по скибці дати, а воно, бач, куди скочило. Тепер уже — сіножать та ниву викупи. А ниву викупи — корову дітям купи та коняку чоловікові снопи возити. Видно, вкрутився ти, брат Єлисею Кузьмичу. Запетюшився і розуму тепер не добереш!» Підвівся Єлисей, узяв каптан з-під голови, розгорнув, добув ріжок, понюхав, гадав думки прояснити, аж де: думав, думав, нічого не придумав. І йти треба, і людей шкода. А що робити, не знає. Згорнув каптан, під голову поклав і знову ліг. Лежав, лежав, уже й півні проспівали, і зовсім засинати став. Коли це наче збудив його хто. Бачить він — мовби вдягнений він зовсім, і з торбою, і з ціпком, і треба йому в ворота пройти, а відхилені ворота, щоб тільки одному просунутись. І йде він у ворота і зачепився з одного боку торбою;

хотів відчепити, зачепився з другого боку онучею, і онуча розв'язалась. Став відчіплювати, аж воно не за пліт зачепився, а це дівча держить, кричить: «Діду, дідусю, хліба!» Глянув на ногу, а за онучу маля держить, з вікна стара й чоловік дивляться. Прокинувся Єлисей, заговорив уголос сам до себе. «Викуплю,— каже,— завтра ниву й сіножать, і коняку куплю, й борошна до новини, і корову дітям куплю. А то підеш за морем Христа шукати, а в самому собі втратиш. Треба справити людей!» І заснув Єлисей до ранку. Прокинувся Єлисей рано. Пішов до багатія — жито викупив, віддав гроші і за сіножать. Купив косу — бо й ту продали,— приніс додому. Послав чоловіка косити, а сам пішов по людях: знайшов у шинкаря продажну коняку з возом. Сторгувався, купив; купив і борошна мішок, на воза поклав і пішов корову купувати. Іде Єлисей і здоганяє двох селянок. Ідуть жінки, проміж себе балакають. І чує Єлисей, що гомонять жінки по-своєму, а розбирає, що про нього мова.

— Бач, оце його спершу не пізнали, така думка: простий чоловік. Зайшов, кажуть, напитися, та там і зажив. Чого, чого не накупив він їм. Сама бачила, як сьогодні в шинкаря коняку з возом купив. Ні, мабуть, таки є люди на світі. Треба піти подивитися.

Почув це Єлисей, зрозумів, що його хвалять, і не пішов корови купувати. Вернувся до шинкаря, віддав гроші за коняку. Запріг і поїхав з борошном до хати. Під'їхав до воріт, спинився і зліз з воза. Побачили господарі коняку,— здивувалися. І думається їм, що для них він коняку купив, та не сміють сказати. Вийшов господар, відчинив ворота.

— Відкіля,— каже,— коняка в тебе, дідусю?

— А купив,— відказує.— Дешево трапилась. Накоси лишень травиці в короб їй на ніч покласти. Та й мішок здійми.

Відпріг господар коняку, одніс мішок у комору, накосив оберемок трави, поклав у короб. Полягали спати. Єлисей ліг у дворі і туди звечора свою торбу виніс. Поснули всі люди. Підвівся Єлисей, ув'язав торбу, взувся, надів каптан і рушив у дорогу за Юхимом.

VII

Відійшов Єлисей верст із п'ять. Почало світати. Сів він під деревом, розв'язав торбу, став лічити гроші. Полічив, лишилося грошей сімнадцять карбованців двадцять копійок. «Ну,— думає,— з цим за море не переїдеш! А христовим ім'ям збирати — коли б гріха більше не було. Кум Юхим і сам дійде, за мене свічку поставить. А на мені, видно, відбуток до смерті заляже. Спасибі, хазяїн милостивий — потерпить».

Підвівся Єлисей, струснув торбою за плечима і пішов назад. Тільки село те обминув, щоб його люди не бачили. І додому швидко дійшов Єлисей. Туди йшов — важко здавалося, через силу іншим разом волікся за Юхимом; а назад пішов, то так йому бог дав, що йде і втоми не відає. Іде заіграшки, ціпком помахує, по сімдесят верст за день уходить.

Прийшов Єлисей додому. Вже на полі упорались. Зраділи домашні своєму дідові, стали розпитувати, як і що, чого від товариша відстав, чом не дійшов, додому повернувся? Не став розповідати Єлисей.

— Та не привів,— каже,— бог; розгубив дорогою гроші, та й відстав від товариша. Так і не пішов. Простіть Христа ради!

І віддав старій остачу грошей. Розпитав Єлисей про домашні справи: усе гаразд, усі справи поробили, недоглядів у господарстві нема, і живуть усі в спокої і в злагоді.

Почули того ж дня і Юхимові, що повернувся Єлисей, прийшли питати про свого діда. І їм те саме сказав Єлисей.

— Ваш,— каже,— дід здорово погнав, розійшлися ми,— каже,— за три дні перед Петром; хотів я був доганяти, та тут таке приключилося: розгубив я гроші і ні з чим стало йти, отак і вернувся.

Подивувалися люди: як таки розумний чоловік, а отаку дурницю утяв — пішов і не дійшов, тільки гроші перевів? Подивувалися і забули. І Єлисей забув. Узявся до роботи в господі: навозив із сином дров на зиму, вимолотив з жінками хліб, укрив сараї, упорав бджіл, віддав десять колодок бджіл з приплодом сусідові. Хотіла

його стара притаїти, скільки від проданих колодок відроїлося, та Єлисей сам знав, які ялові, які роїлися, і сусідові замість десяти сімнадцять віддав. Упорався Єлисей, послав сина на заробітки, а сам засів на зиму личаки плести та колодки довбати.

VIII

Цілий той день, як зостався Єлисей в хаті у хворих людей, ждав Юхим товариша. Відійшов він недалеко й сів. Ждав, ждав, заснув, прокинувся, ще посидів — нема товариша. Усі очі видивив. Уже сонце за дерево зайшло — нема Єлисея. «Та чи не пройшов він,— думає,— повз мене, чи не проїхав (підвіз хто-небудь) і не помітив мене, поки я спав. Та не можна ж, щоб і не побачив він. У степу далеко видно. Піти назад,— думає,— а він геть наперед зайде. Розминемося з ним, то й ще гірше. Піду вперед, на ночівлі зійдемося». Прийшов у село, попросив десяцького, щоб, коли надійде такий дідок, одвів його до тієї ж хати. Не прийшов на ночівлю Єлисей. Рушив далі Юхим, питав усіх, чи не бачили дідка лисенького? Ніхто не бачив. Дивом здивувався Юхим і пішов один. «Зійдемося,— думає,— десь в Одесі і на кораблі»,— та й перестав думати.

Зійшовся дорогою з одним прочанином. Прочанин у скуфії, в підряснику і з довгим волоссям, був і на Афоні і вдруге йде в Єрусалим. Зійшлися на ночівлі, розбалакалися і пішли разом.

Дійшли до Одеси добре. Три доби чекали корабля. Богомольців багато дожидало. Були з різних місць. Знову розпитався Юхим про Єлисея — ніхто не бачив.

Виправив Юхим білет закордонний — у п'ять карбованців стало. Віддав сорок карбованців за проїзд туди й назад, закупив хліба, оселедців на дорогу. Навантажили корабель, перевезли богомольців, сів і Тарасович із тим прочанином. Підняли якорі, відчалили, попливли морем. День пливли гарно; надвечір знявся вітер, пішов

дощ, стало хитати і корабель заливати. Посхоплювалися люди, почали жінки голосити, та й з чоловіків, хто собі кволіший, стали по кораблю бігати, місця шукати. Напав і на Юхима страх, та він і взнаки не дав: де сів, прийшовши, на підлозі, поряд із старими людьми тамбовськими, там і просидів цілу ніч і день другий увесь; тільки свої торби держали і ні слова не говорили. Ущухло на третій день. П'ятого дня пристали до Царгорода. Декотрі прочани висідали на берег, ходили дивитися храм Софії-Премудрості, де тепер турки володіють; Тарасович не висідав, на кораблі просидів. Тільки булки білої купив. Простояли добу, знов попливли морем. Зупинялися ще біля Смірни-міста, біля іншого міста Александрії і допливли щасливо до Яффи-міста. У Яффі висадка всім богомольцям: сімдесят верст пішої ходи до Єрусалима. Теж при висадці набралися страху люди: корабель високий, і з корабля вниз на човни людей кидають, а човна хитає, от-от, гляди, не в човен потрапить, а поза човен; чоловіка двох замочило, однак повисідали всі щасливо. Повисідали, пішли піхотою; третього дня в обіди дійшли до Єрусалима. Стали за містом, на Російському подвір'ї, білети прописали, пообідали, рушили з тим прочанином по святинях. До самого гроба господнього ще не впускали. Пішли в патріарший монастир, зібрали туди всіх поклонників, посадовили жіночу стать і чоловічу стать нарізно. Веліли роззутися і сісти кружка. Вийшов чернець із рушником і став усім ноги вмивати; умиє, утре й поцілує, і так усіх обійшов. Юхимові ноги обтер і поцілував. Одстояли вечірню, утреню, помолились, свічки поставляли і подали на помин за родителів. Тут і погодували і вина підносили. Вранці пішли до келії Марії Єгипетської, де вона спасалась. Поставляли свічки, молебень відправили. Звідти в Авраамів монастир ходили. Бачили Савеків сад — місце, де Авраам сина заколоти хотів богові. Далі ходили на те місце, де Христос явився Марії Магдаліні, і в церкву Якова, брата господнього. Усі місця показував отой прочанин і скрізь казав, скільки де грошей подавати треба. Під обід вернулися на подвір'я, попоїли. І тільки-но почали

лягати спати, заохав прочанин, став свою одежину перебирати — нишпорити.

— Витягли,— каже,— в мене портмонет із грішми, двадцять три карбованці,— каже,— було: дві десятки і три срібними.

Потужив, потужив прочанин, та що вдієш — полягали спати.

IX

Ліг Юхим спати, і напала на нього спокуса. «Не витягали,— думає,— в прочанина грошей; у нього, здається, їх і не було. Ніде він не подавав. Мені наказував подавати, а сам не давав, ще й у мене карбованця взяв».

Подумає так Юхим і почне сам собі дорікати: «Чого,— каже,— мені чоловіка судити, грішу я. Не буду думати». Тільки задрімає, знову почне пригадувати, який прочанин на гроші помітливий і як він непохоже говорить, що в нього портмонет витягли. «І не було,— думає,— в нього грошей. Тільки ману напускає».

Вранці встали і пішли до ранньої обідні у великий храм Воскресення — до гробу господнього. Не відстає прочанин від Юхима, з ним разом іде.

Прийшли до храму. Людей — прочан-богомольців, і росіян, і всяких народів, і греків, і вірмен, і турків, і сірійців — зібралося багато. Прийшов Юхим у Святі ворота з людьми. Повів їх чернець. Провів їх повз варту турецьку до того місця, де знято з хреста спасителя і помащено і де свічників дев'ять великих горить. Усе показував і розказував. Поставив там свічку Юхим. Потім повели ченці Юхима праворуч угору східцями на Голгофу, на те місце, де хрест стояв; там помолився Юхим. Потім показали Юхимові шпару, де земля до пекла просілася; потім показували те місце, де прибивали руки й ноги Христові цвяхами до хреста; потім показали гроб Адамів, де кров Христа лилася на кості його. Потім прийшли до каменя, де сидів Христос, коли надівали на нього терновий вінець, потім — до стовпа, до якого прив'язували Христа, коли били його. Потім

бачив Юхим камінь з двома дірами для ніг Христа. Хотіли ще щось показати, та заквапилися люди: заспішили всі до самої печери гробу господнього. Відійшла там чужа, почалася православна обідня. Пішов Юхим з людьми до печери.

Хотів він відбитися від того прочанина — усе в думках грішить він на прочанина,— та не відстає від нього прочанин, з ним разом і на обідню до гробу господнього пішов. Хотіли вони ближче стати, не встигли. Збилися люди так, що ні вперед, ні назад не продерешся. Стоїть Юхим, дивиться уперед, молиться, а час від часу й помацає, чи тут гаман. Двоїться у нього в думках: перше думає — дурить його прочанин; друге думає — коли не обдурив, а справді витягли, то коли б і зі мною такого ж не було.

X

Стоїть так Юхим, молиться і дивиться вперед, у каплицю, де самий гроб і над гробом тридцять шість лампад горять. Стоїть Юхим, через голови дивиться, що за чудо! Під самими лампадами, де благодатний вогонь горить, попереду всіх, бачить, стоїть дідок у каптані селянському, блищить лисина на всю голову, як у Єлисея Бодрова. «Скидається,— думає,— на Єлисея. Та не може ж він бути! Не міг він поперед мене виспіти. Корабель за тиждень перед нами відходив. Не міг він випередити. А на нашому кораблі не було. Я всіх прочан бачив».

Тільки подумав так Юхим, став молитися дідок і поклонився тричі: раз наперед богові, а тоді миру православному на обидва боки. І як повернув голову дідок на правий бік, так і впізнав його Юхим. Сам він, Бодров, і є — і борода чорнувата, кучерява, і сивина на щоках, і брови, й очі, і ніс, і все обличчя його. Сам він, Єлисей Бодров.

Зрадів Юхим, що товариша знайшов, і подивувався, як ото Єлисей поперед нього поспів.

«От так Бодров,— думає,— куди наперед проліз! Мабуть, з чоловіком таким зійшовся, що провів його. Дай лиш на виході знайду його, свого прочанина в ску-

фії покину і з ним буду ходити, ачей і мене він проведе наперед».

І все глядів Юхим, як би не пропустити йому Єлисея. Та відійшли обідні, зашамоталися люди, пішли знаменуватися, затовпилися, відтиснули Юхима набік. Знов напав на нього страх: «Коли б,— думає,— гамана не витягли?» Притис рукою гамана Юхим і став продиратися, аби тільки на просторе виборсатися. Виборсався на просторе, ходив-ходив, шукав-шукав Єлисея тут і в храмі. Тут же в храмі по келіях всякого люду багато бачив: декотрі тут же й їдять, і п'ють вино, і сплять, і читають. І ніде нема Єлисея. Вернувся Юхим на подвір'я — не знайшов товариша. Того вечора прочанин не приходив. Зник і карбованця не віддав. Лишився Юхим один.

Другого дня пішов знову Юхим до гробу господнього з одним тамбовським дідом,— на кораблі з ним їхав. Хотів пролізти наперед, та й тепер відтисли його, і став він під стовпом і молиться. Глянув наперед — знов під лампадами перед самим гробом господнім на передньому місці стоїть Єлисей, руки розвів, як священик перед вівтарем, і блищить лисина на всю голову. «Ну,— думає Юхим,— тепер уже не пропущу його». Поліз продиратися наперед. Продрався — нема Єлисея. Видно, пішов. І третього дня знов біля гробу господнього дивиться — у найсвятішому місці стоїть Єлисей на самій видноті, руки розвів і очі звів догори, немов бачить щось над собою. І світиться його лисина на всю голову. «Ну,— думає Юхим,— тепер уже не пропущу його, піду до виходу стану. Там уже не розминемося». Вийшов Юхим, стояв-стояв, півдня простояв: усі люди пройшли — нема Єлисея.

Пробув шість тижнів Юхим в Єрусалимі і побував скрізь: і в Віфлеємі, і в Віфанії, і на Іордані, і на нову сорочку печатку при гробі господньому поклав, щоб поховали в ній, і води з Іордану в пляшку набрав, і землі, і свічок з благодатним вогнем узяв, і в восьми місцях на помин записав, перевів усі гроші, лишив — аби тільки додому дійти. І пішов Юхим назад додому. Дійшов до Яффи, сів на корабель, приплив до Одеси і пішака рушив додому.

XI

Іде Юхим один тією самою дорогою. Став ближче до дому підходити, знов посіла його турбота, як без нього дома живуть. «За рік,— думає,— води багато збіжить. Збираєш дім вік цілий, а розорити дім недовго. Як-то без нього син справи повів, як весна пішла, як худоба перезимувала, чи так хату уробили?» Дійшов Юхим до того місця, де він торік розійшовся з Єлисеєм. Людей і впізнати не можна. Де того року бідували люди, тепер усі в достатку живуть. Уродило добре в полі. Підправилися люди і колишнє горе забули. Підходить увечері Юхим до того самого села, де минулого року Єлисей відстав. Тільки-но ввійшов у село, вискочила з-за хатки дівчинка у білій сорочці.

— Діду! дідусю! до нас заходь.

Хотів Юхим пройти, та не пускає дівчинка, ухопила за полу, тягне до хати, а сама сміється.

Вийшла на ганок і жінка з хлопчиком, теж манить:

— Заходь, мовляв, дідусю, повечеряти — переночуєш.

Зайшов Юхим. «До речі,— думає,— про Єлисея спитаю: здається, в оцю саму хатку він тоді й напитися заходив».

Увійшов Юхим, зняла з нього жінка торбу, вмитися подала, посадовила за стіл. Молока дістала, вареників, каші — поставила на стіл. Подякував Тарасович, похвалив людей за те, що вони прочан гостять. Похитала головою жінка.

— Нам,— каже,— не можна прочан не гостити. Ми від прочанина життя пізнали. Жили ми, бога забули, і покарав нас бог так, що всі тільки смерті ждали. Дійшли влітку до того, що всі лежали — і їсти нема чого, і хворі. І повмирали б ми, та послав нам бог такого ж, як ось ти, дідуся. Зайшов він серед дня напитися, та побачив нас, пожалів, та й зостався з нами. І поїв, і годував, і на ноги поставив, і землю викупив, і коняку з возом купив, у нас покинув.

Вступила до хати баба, перебила її мову.

— І самі ми не знаємо,— каже,— чи то людина була, чи ангел божий. Усіх він любив, усіх жалів, і пішов —

не назвався, і молити за кого бога — не знаємо. Як тепер бачу: лежу я, смерті жду, дивлюся — увійшов дідусь, немудрий собі, так лисенький, води напитися. Ще я подумала, грішна: «Чого швендяють?» А він он що зробив! Як побачив нас, зараз торбинку геть, ось на цьому місці поставив, розв'язав.

Втрутилась і дівчинка.

— Ні,— каже,— бабусю, він попереду осюди серед хати поставив торбу, а тоді на лаву прибрав.

І стали вони сперечатися і всі його слова та діла згадувати: і де він сидів, і де спав, і що робив, і що кому сказав.

На ніч приїхав і селянин-господар конякою, теж став про Єлисея розповідати, як він у них жив.

— Коли б він не прийшов до нас,— каже,— ми б усі в гріхах поконали. Конали ми в розпачі, на бога й на людей нарікали. А він нас і на ноги поставив, і через нього ми й бога пізнали і в добрих людей увірували. Нехай спасе його Христос! Раніше мов тварюки жили, він нас людьми зробив.

Нагодували, напоїли люди Юхима, поклали спати й самі полягали.

Лежить Юхим і не спить, і не йде в нього з думки Єлисей, як він бачив його в Єрусалимі тричі на передньому місці.

«Так ось де він,— думає,— випередив мене! Мої труда чи прийнято, чи ні, а вже його прийняв господь».

Вранці попрощалися люди з Юхимом, наклали йому пиріжків на дорогу і пішли на роботу, а Юхим — у путь-дорогу.

XII

Якраз рік проходив Юхим. На весну повернувся додому.

Прийшов він додому надвечір. Сина дома не було: в шинку був. Прийшов син випивши, став Юхим його розпитувати. З усього бачив, що замотався без нього парубок. Гроші всі процвиндрив, справи занедбав. Почав його батько шпетити. Почав син грубіянити.

— Ти б,— каже,— сам поорудував, а то ти подався

в мандри, та ще й гроші з собою забрав усі, а з мене питаєш.

Розсердився дід, побив сина.

Ранком вийшов Юхим Тарасович до старости про сина поговорити, іде повз Єлисейове обійстя. Стоїть стара Єлисейова на ганочку, здоровкається:

— Здоров, куме,— каже,— чи в доброму здоров'ї, лебедику, сходив?

Пристояв Юхим Тарасович.

— Хвалити бога,— відказує,— сходив; твого старого загубив, та, чую, він додому повернувся.

І заговорила стара — охоча була побалакати.

— Повернувся,— каже,— голубе, давно повернувся. Незабаром після пречистої либонь. Та й раді ж ми були, що його бог приніс! Скучно нам без нього. Робота вже від нього яка — минули літа його. А все ж голова, і нам веселіше. А хлопець як радів! Без нього,— каже,— як без світла в оці. Скучно нам без нього, соколику, любимо ми його, так уже жаліємо.

— Що ж, дома, чи що, він тепер?

— Дома, рідний мій, на пасіці, рої збирає. Добра, каже, рійба. Таку бог дав силу бджолі, що старий і не пам'ятає. Не по гріхах, мовить, бог дає. Заходь, лебедику, який же бо й радий буде.

Пішов Юхим сіньми, двором на пасіку до Єлисея. Вступив на пасіку, бачить — стоїть Єлисей без сітки, без рукавиць, у каптані сірому під берізкою, руки розвів і очі звів догори, і лисина блищить на всю голову, як він у Єрусалимі перед гробом господнім стояв, а над ним, як у Єрусалимі, крізь берізку, мов жар горить, грає сонце, а круг голови золоті бджілки у вінець звилися, в'ються, а не кусають його. Зупинився Юхим.

Гукнула стара Єлисейова чоловіка.

— Кум,— каже,— прийшов!

Оглянувся Єлисей, зрадів, пішов назустріч кумові, потихеньку бджіл з бороди вибирає.

— Здоров, куме, здоров, любий... Добре сходив?

— Ноги сходили, і водиці тобі з Іордану-ріки приніс. Заходь, візьми, та чи прийняв господь труда...

— Ну й слава богу, нехай спасе Христос.

Помовчав Юхим.

— Ногами був, та чи душею був, а чи інший хто...

— Боже діло, куме, боже діло.

— Заходив також я, вертаючись, до тієї хати, де ти відстав...

Злякався Єлисей, захапався.

— Боже діло, куме, боже діло. Що ж, заходь, чи що, до хати — медку принесу.

І зам'яв Єлисей мову, заговорив про домашнє.

Зітхнув Юхим і не став згадувати Єлисеєві про людей у хаті та про те, що він бачив його в Єрусалимі. І зрозумів він, що на людях до смерті велів бог відбувати кожному свою обітницю — любов'ю та добрими ділами.

П'ЄСИ

ВЛАДА ТЕМРЯВИ,
або
„ЗАВ'ЯЗ ПАЗУРЕЦЬ — І ПТАШИНІ КІНЕЦЬ“

ДРАМА НА 5 ДІЙ

А я кажу вам: всякий, хто тільки спогляне на жінку, бажаючи її, той прелюбодійствував уже з нею в серці своєму.

Коли ж праве око вводить тебе в гріх, вирви його і кинь од себе, бо краще, щоб один з членів твоїх загинув, ніж усе тіло твоє кинуто було в пекло.

Мф. V, 28, 29.

ДІЯ ПЕРША

ОСОБИ ПЕРШОЇ ДІЇ

Петро — селянин заможний, 42 років, одружений вдруге, хоробливий.

Онисія — його жінка, 32 років, чепуруха.

Килина — Петрова дочка від першого шлюбу, 16 років, туга на вухо, дурнувата.

Анютка — друга дочка, 10 років.

Микита — їхній наймит, 25 років, чепурун.

Яким — батько Микити, 50 років, дядько непоказний, богобоязливий.

Мотря — його жінка, 50 років.

Марина — дівка-сирота, 22 років.

Дія відбувається восени у великому селі. Сцена являє собою простору Петрову хату. Петро сидить на лаві, лагодить хомут. Онисія і Килина прядуть.

ЯВА І

Петро, Онисія і Килина. Останні співають на два голоси.

Петро (*визирає з вікна*). Знову коні пішли. Чого доброго лоша вб'ють. Микито, гов, Микито! Оглух! (*Прислухається. На жінок*). Годі вам, не чути нічого.

Голос Микити (*знадвору*). Чого?

Петро. Коней зажени.

Голос Микити. Зажену, пожди-но.

Петро *(хитаючи головою)*. Ох, ці наймити! Був би здоровий, зроду не став би держати. Самий гріх із ними... *(Підводиться й знову сідає)*. Микит!.. Не доклечешся. Підіть хто з вас, чи що. Келю, піди зажени.

Килина. Коней, чи що?

Петро. А то що ж?

Килина. Зараз. *(Виходить)*.

ЯВА II

Петро і Онисія.

Петро. Та й ледар же хлопець, нехазяйновитий. Поки повернеться, поки що.

Онисія. Сам-бо ти дуже меткий, з печі та на лаву. Тільки від людей вимагати.

Петро. Від вас не вимагай, то за рік і хазяйства не буде. От люд!

Онисія. Десять справ у руки тичеш та ще й лаєшся. На печі лежачи, наказувати легко.

Петро *(зітхаючи)*. Ех, коли б не хвороба ця причепилася, дня не став би держати.

За сценою голос Килини «Псе, псе, псе...» Чути, як ірже лоша, і коні вбігають у ворота. Ворота риплять.

Петро. Бахурувати — ото його діло. Їй-право, не став би держати.

Онисія *(передражнюючи)*. Не стану держати. Ти сам покапарив би, а тоді б і казав.

ЯВА III

Ті ж і Килина.

Килина *(входить)*. Насилу загнала. Все чалий...

Петро. А Микита ж де?

Килина. Микита? На вулиці стоїть

Петро. Чого ж він стоїть?

Килина. Чого стоїть? Стоїть за ворітьми, гуторить.

Петро. Не доб'єшся від неї пуття. Та з ким гуторить?

Килина *(недочувши)*. Що?

Петро махає рукою на Килину. Вона сідає до прядива.

ЯВА IV

Ті ж і Анютка.

Анютка *(вбігає. До матері)*. До Микитки батько з матір'ю прийшли. Додому забирають жити, бодай не дихнути.

Онисія. Брещеш?

Анютка. Їй-право! зараз померти! *(Сміється)*. Я мимо йду, Микита й каже: прощавай, каже, тепер, Анно Петрівно. Приходь-но вже до мене на весілля гуляти. Я, каже, йду від вас. Сміється сам.

Онисія *(до чоловіка)*. Не дуже тебе потребують. Ось він і сам іти зібрався... «Прожену!» каже...

Петро. І нехай іде; хіба інших не знайду?

Онисія. А гроші за та́к дав?

Анютка підходить до дверей, слухає, що говорять, і виходить.

ЯВА V

Онисія, Петро і Килина.

Петро *(хмуриться)*. Гроші, коли що, влітку відслужить.

Онисія. А ти й радий відпустити,— тобі аби з хлібів геть. А взимку, бач, я сама й тягтиму, як той мерин. Дівка-бо не дуже охоча до роботи, а ти на печі лежатимеш. Знаю я тебе.

Петро. Та чого, нічого не чувши, даремно язиком теліпати.

Онисія. Повен двір худоби. Не продав корови і овець усіх на зиму пустив, кормів та води не наготуєшся,— а наймита відпустити хочеш. Та не буду я чоловічу роботу робити! Ляжу, ось як і ти, на піч — пропадай усе; як хоч, так і роби.

Петро *(до Килини)*. Іди-но по корм, чи що,— пора.

Килина. По корм? Ну що ж. *(Надягає каптан і бере вірьовку).*

Онисія. Не буду я тобі робити. Годі вже, не стану. Роби сам.

Петро. Та годі. Чого роззлостилася? Мов та вівця шалена.

Онисія. Сам ти пес скажений! Ні роботи від тебе, ні радості. Тільки їдьма їси. Пес потрясучий, їй-право.

Петро *(плює й одягається).* Тьху ти! Прости, господи! Піти дізнатися до пуття. *(Виходить).*

Онисія *(навздогін).* Гнилий чорт, носатий!

ЯВА VI

Онисія і Килина.

Килина. Ти чого батю лаєш?

Онисія. Цур тобі, дурна. Мовчи.

Килина *(підходить до дверей).* Знаю, чого лаєшся. Сама дурна, собака ти. Не боюсь я тебе.

Онисія. Ти чого? *(Схоплюється і шукає, чим би вдарити).* Гляди, я тебе рогачем.

Килина *(відчинивши двері).* Собака ти, диявол, ось ти хто! Диявол, собака, собака, диявол! *(Тікає).*

ЯВА VII

Онисія сама.

Онисія *(замислюється).* На весілля, каже, приходь. Це що ж вони надумали? оженити? Гляди, Микитко: коли це твій умисел, я те зроблю... Не можна мені без нього жити. Не пущу я його.

ЯВА VIII

Онисія і Микита.

Микита *(входить, оглядаючись. Побачивши, що Онисія сама, швидко підходить до неї. Пошепки).* Що, братіку ти мій, біда. Приїхав родитель, забирати хоче,— додому йти велить. Доконечно, каже, оженимо тебе, та й живи вдома.

Онисія. Що ж, женися. А мені хіба що?

Микита. Ото так. Я міркую, як краще справу обрадити, а вона он як: женитися велить. Чого ж так? *(Підморгує)*. Чи забула?..

Онисія. І женись, кажу!

Микита. Та чого-бо ти фиркаєш? Чи, бач, і погладитися не дає... Та ти чого?..

Онисія. А того, що покинути хочеш... А хочеш покинути, то і я не потребую. Ось тобі й усе!

Микита. Та годі, Онисіє. Хіба я тебе забути хочу? Ніколи в світі! Доконечно тебе, значить, не покину. А я так вважаю: нехай і оженять, то до тебе ж назад прийду; тільки б додому не брав.

Онисія. Дуже-бо ти мені потрібен жонатий.

Микита. Та як же, братіку ти мій,— з батьківської волі знову ж таки неможливо ніяк.

Онисія. На батька звертаєш, а умисли — твої все. Давно ти злигався з мазухою своєю, з Маринкою. Це вона тебе намазала. Недурно ж оце прибігала.

Микита. Маринка? Дуже вона мені потрібна!.. Хіба мало їх чіпляється!..

Онисія. Чого ж батько приїхав? Ти звелів! Обманював ти!.. *(Плаче)*.

Микита. Онисіє! віриш ти богові чи ні? Нічого такого я навіть уві сні не бачив. Доконечно знати не знаю, відати не відаю. Все мій старий із своєї голови надумав.

Онисія. Сам не захочеш, то хто ж тебе, налигачем, чи що, притягне?

Микита. Теж, вважаю, супроти родителя неможливо буде вчинити. А неохота мені.

Онисія. Затнись, та й край.

Микита. Затявся один такий, то його у волосній так збризнули. Дуже просто. Теж не хочеться. Кажуть — лоскотно...

Онисія. Годі жартувати. Ти слухай, Микитко: коли ти за себе Марину візьмеш, я не знаю, що з собою зроблю... Життя рішусь! Согрішила я, закон зламала, та вже, бач, не вертатися. Коли-бо ти тільки підеш, я те зроблю...

Микита. Мені чого ж іти? Коли б я піти хотів, давно пішов би. Мене оце Іван Семенович як присогла-

шав на кучера... А вже й життя яке! Я не пішов. Бо я так вважаю, що мене всі люблять Якби ти мене не кохала, то інша річ.

Онисія. То ж бо й пам'ятай. Старий не сьогодні-завтра помре, думаю,— усі гріхи прикриємо. Закон прийму, думала, будеш хазяїном.

Микита. Ет, чого загадувати. Мені хіба що? Я роблю, як для себе стараюся. Мене й хазяїн любить, і жінка його, значить, любить. А що мене жінота любить, то я в цьому не винен,— дуже просто.

Онисія. Любитимеш мене?

Микита *(обнімає її)*. Ось як! Як була ти у мене в душі...

ЯВА IX

Ті ж і Мотря (входить і довго хреститься на ікони); Микита і Онисія відстороняються одне від одного.

Мотря. А я що й бачила, не бачила, що й чула, не чула. З молодичкою пожирував — що ж? І теля, відаєш, і те жирує. Чому не пожирувати? — Звісно, молодість. А тебе, синку, хазяїн на дворі питає.

Микита. Я по сокиру зайшов.

Мотря. Знаю, знаю, рідний, по яку сокиру. Ця сокира все більше коло жіноти.

Микита *(нагинається, бере сокиру)*. Що ж, матінко, чи й насправді женити мене? Я вважаю, що зовсім даремно. Знову ж таки й мені б неохота.

Мотря. І-і, лебедику, навіщо женити? Живеш та й живеш. Це старий усе. Іди, рідний, ми й без тебе всі діла розсудимо.

Микита. Чудно, справді: то женити, а то не треба. Доконечно не розберу нічого. *(Виходить)*.

ЯВА X

Онисія і Мотря.

Онисія. Що ж, тітко Мотре, чи й справді женити хочете?

Мотря. З чим женити, ягідко! Наш достаток, відаєш, який? Так собі старичок мій патякає: женити та

женити. Та не його розуму діло. Од вівса, відаєш, коні не тікають, од добра добра не шукають,— отак і це діло. Хіба я не бачу *(підморгує)*, до чого воно хилиться.

Онисія. Чого ж мені, тітко Мотре, від тебе критися. Ти всі діла знаєш. Згрішила я, покохала сина твого.

Мотря. Ну, новину сказала. А тітка Мотря й не знала. Ех, дівонько, тітка Мотря терта, терта та й перетерта. Тітка Мотря, я тобі скажу, ягідко, під землею на аршин бачить. Все знаю, ягідко! Знаю, навіщо молодичкам сонних порошків треба. Принесла. *(Розв'язує вузлик хустини, дістає в папері порошки)*. Що треба, те бачу, а чого не треба, того знати не знаю, відати не відаю. Так воно. І тітка Мотря теж молодою була. Теж із своїм дурнем, відаєш, уміючи прожити треба. Усі сімдесят сім викрутів знаю. Бачу, ягідко, зачервивів, зачервивів старий твій. З чим тут жити? Його вилами штрикни, кров не піде. Гляди, навесні поховаєш. Прийняти до двору кого-небудь треба. А синок чим не мужик? Не гірший за людей. То яка ж мені користь сина від доброго діла забирати? Хіба я своїй дитині ворог?

Онисія. Тільки б не йшов він од нас.

Мотря. І не піде, ластівко. Все те дурниці. Старого мого відаєш? Розуму несповна зовсім, а теж іноді забере що в довбешку, наче кілком підіпре, ніяк не виб'єш.

Онисія. Та з чого воно взялося, діло це?

Мотря. Та, бач, ягідко,— хлопець, сама знаєш, до жіноти який, та й красень, що й казати. Ну жив він, відаєш, на чугунці, а там у них дівчисько, сирота, жила — куховарила. Ну й стало в'язнути до нього дівчисько оте.

Онисія. Маринка?

Мотря. Вона, паралік її розбий. Ну вже було що чи ні, та дознався мій старий. Від людей чи сама йому наклявузничала!..

Онисія. Смілива ж яка, падлюка!

Мотря. Ото й піднявся мій, дурна голова: оженити, каже, та оженити, гріха покрити. Заберемо, каже, парубка додому та й оженимо. Балакала я по-всякому. Де там! Ну, думаю, гаразд. Давай-но інакше поверну.

Їх, дурнів, ягідко, все отак манити треба. Все у згоді немовби. А до чого діло дійдеться, одразу на своє й повернеш. Баба, відаєш, з печі падає, сімдесят сім дум передумає, то де ж йому здогадатися. Чого ж, кажу, старичок, діло добре. Тільки подумати треба. Ходімо, кажу, до синка та й порадимося з Петром Гнатовичем. Що він скаже? Оце й прийшла.

Онисія. О-ох, тітонько, як же воно так? А що, як батько звелить?

Мотря. Звелить? А веління його собаці під хвіст. Ти вже не сумлівайся, не буде цього, я зараз із твоїм старим усі діла просію, проціджу, нічого не зостанеться. Я й пішла з ним — для годиться. Авжеж, синок у щасті живе, щастя сподівається, а я за нього хвойду якусь сватати стану. Хіба я дурна, чи що?

Онисія. Вона й сюди до нього бігала, Маринка ота. Віриш, тітонько, як сказали мені, що женити його, наче ножем по серцю різонуло мене. Думаю, в серці вона в нього.

Мотря. І, ягідко! Хіба він дурний, чи що? Буде він хвойду бездомівну любити. Микитка, відаєш, хлопчина теж розумний. Він знає, кого любити. А ти, ягідко, не сумлівайся. Не заберемо його, ніколи в світі. І женити не будемо. А грошенят ублаготворіть, і нехай живе.

Онисія. Здається, піде Микита, не буду на світі жити.

Мотря. Звісно, молодість. Чи легко ж! Молодиця ти в соку, з таким шкарбаном жити...

Онисія. Віриш, тітонько, осоружний, такий-бо вже осоружний мені пес мій отой носатий, і не дивилася б на нього!

Мотря. Та це вже діло таке. Поглянь сюди. *(Пошепки, оглядаючись).* Була я, відаєш, у старенького того по оці порошки,— він мені на дві руки зілля дав... Дивись сюди. Оце, каже, сонний порошок. Дай, каже, один — сон такий візьме, що хоч ходи по ньому. А це, каже, таке зілля, коли, каже, давати пити — ніякого духу нема, а сила велика. На сім, каже, разів, по пучці на раз. До семи разів давай. І слобода, каже, їй незабаром відкриється.

Онисія. О-о... Що ж воно таке?

Мотря. Примітки, каже, ніякої. Карбованця взяв. Менше не можна, каже. Бо, відаєш, здобувати їх теж хитро. Я свого, ягідко, віддала. Думаю собі, візьме не візьме, Михайлівні однесу.

Онисія. О-о! Та, може, що лихе від них?

Мотря. Та чому лихому бути, ягідко? Ще коли б мужик твій твердий був, а то що ж, тільки слава, що живе. Не житець він. Багато таких буває.

Онисія. О-ох, голівонько моя бідна! Боюся я, тітонько, коли б гріха не було. Ні, це що ж?

Мотря. Можна й назад однести.

Онисія. Що ж їх, як і оті, у воді розводити?

Мотря. У чаю, каже, краще. Нічого, каже, непримітно, ні духу від них нема, нічого. Теж чоловік розумний.

Онисія *(бере порошки)*. О, о, голівонько моя бідна! Зважилася б хіба на таке діло, якби не життя каторжне.

Мотря. А карбованця не забудь, я пообіцяла старенькому занести. Теж, бач, клопочеться.

Онисія. Та вже звісна річ. *(Іде до скрині й ховає порошки)*.

Мотря. А ти, ягідко, краще ховай, щоб люди не знали. А коли, крий боже, до чого дійдеться, від тарганів, мовляв... *(Бере карбованця)*. Від тарганів теж іде... *(Уриває мову)*.

ЯВА XI

Ті ж, Петро та Яким. Яким входить, хреститься на ікони.

Петро *(входить і сідає)*. То як же воно, дядьку Якиме?

Яким. Щоб як краще, Гнатовичу, як краще, теє, як краще... Бо коли б не той. Баловство, значить. Хотілося б теє... до діла, значить, хотілося хлопця пак. А коли ти, значить, теє, можна й той. Щоб краще як...

Петро. Гаразд, гаразд. Сідай, побалакаємо.

Яким сідає.

Чого ж так? Оженити хочеш, чи що?

Мотря. Женити, воно й перечасувати можна, Петре Гнатовичу. Нужда наша, сам знаєш, Гнатовичу. Де тут женити. Самі живота не надишемо. Де вже там женити!..

Петро. Міркуйте, як краще.

Мотря. Женити теж поспішати нічого. Це така річ. Не малина, не обсиплеться.

Петро. Що ж, коли женити — діло хороше.

Яким. Хотілося б, значить, теє... Бо мені, значить, теє... робітка у гóроді, робітка випала, підхожа, значить...

Мотря. Ну вже робота! Ями чистити. Приїхав оце, так блювала, блювала, тьху!

Яким. Це, справді, попервах воно наче й теє, у ніс б'є, значить, дух ото, а обвикнеш — нічого, все одно, що барда́, і, значить, теє, підхоже... А що дух, значить, теє... це нашому братові нарікати не доводиться. Одежину знов-таки перемінити можна. Хотілося, значить, Микитку вдома. Нехай виправдає, значить. Він нехай дома виправдає. А я вже, теє, у гóроді зароблю.

Петро. Хочеш сина вдома залишити, воно точно. Та гроші ж забрані як?

Яким. Воно так, так, Гнатовичу, сказав це, значить, теє, правильно, бо найнявся, продався — це нехай дожива, значить, а ось тільки, теє, женити; на час, значить, відпусти, коли що.

Петро. Що ж, це можна.

Мотря. Та діло, бач, у нас незлагідне. Я перед тобою, Петре Гнатовичу, мов перед богом відкриюсь. Ти́ хоч нас із старим розсуди. Торочить одне — женити та й женити, а з ким женити, ти спитай? Коли б наречена справжня, хіба я своїй дитині ворог, а то дівка з ганджем...

Яким. Оце даремно. Даремно, теє, клеплеш на дівку. Даремно. Бо їй, дівці отій, кривда від сина мого, кривда, значить, є. Дівці, значить.

Петро. Яка ж така кривда?

Яким. А виходить, значить, теє, з сином Микиткою. З Микиткою, значить, теє.

Мотря. Ти постривай говорити, у мене язик м'якший трохи, дай-но я скажу. Жив ото хлопець наш до

тебе, сам відаєш, на чугунці. І прив'язла там до нього дівка, так, відаєш, немудряща, Маринкою звуть,— куховаркою у них в артілі жила. Так от, показує вона, ця сама дівка, на сина на нашого, що, сказати б, він, Микита, будучи, її обдурив.

Петро. Хорошого тут мало.

Мотря. Та вона сама непутяща, по людях вештається. Так, хвойда.

Яким. Знов ти, значить, стара, не теє, і все ти не теє, все, значить, не теє...

Мотря. Оце тільки й мови від орла мого — теє, теє, теє, а що теє — сам не знаєш. Ти, Петре Гнатовичу, не в мене, у людей спитай про дівку, кожен те саме скаже. Так — шльондра бездомівна.

Петро *(до Якима)*. Що ж, дядьку Якиме, коли таке діло, теж женити ні до чого. Воно ж не личак, з ноги не скинеш, хоч би й невістку.

Яким *(розпалившись)*. Брехливо, стара, значить, на дівку теє, брехливо. Тому що дівка, теє, дуже хороша, дуже хороша дівка, значить; шкодá мені, шкодá значить, дівки.

Мотря. Просто тобі Марем'яна стариця, за цілим світом печалиться, а вдома не ївши сидять. Шкодá дівки, а сина не шкодá. Нав'яжи її собі на шию, та й ходи з нею. Годі казна-що плести.

Яким. Ні, не казна-що.

Мотря. Та ти не залітай, дай-но я скажу.

Яким *(перепиняє)*. Ні, не казна-що. Значить, ти на своє вернеш, хоч би про дівку альбо й про себе,— ти на своє вернеш, як тобі краще, а бог, значить, теє, на своє поверне. Отак і це.

Мотря. Ех, з тобою тільки язика терзати.

Яким. Дівка роботяща, статечна і, значить, теє, круг себе... значить. А як на нашу бідність, нам і теє, рука, значить: і весілля недороге. А дорожче за все кривда, бач, є дівці, значить, теє, сирота, ось що, дівка-бо. А кривда є.

Мотря. Всяка, теж говорить...

Онисія. Ти, дядьку Якиме, більше слухай нашу сестру. Вони тобі розкажуть.

Я к и м. А бог, ото бог! Хіба вона не людина, дівка ота? Значить, теж, теє, богові, бач, вона людина. А ти як думаєш?

М о т р я. Ет, завів...

П е т р о. А ось що, дядьку Якиме, дівкам отим, бач, теж вірити не можна. Та й хлопець живий. Адже він — ось він! Послати по нього та й спитати до ладу, чи правда? Він душі не вб'є. Покличте-но хлопця! *(Онисія підводиться)*. Скажи ти, батько кличе.

Онисія виходить.

ЯВА XII

Ті ж, без Онисії.

М о т р я. Оце, рідний, розсудив, мов водою розлив; нехай сам хлопець скаже. Воно ж бо як на нинішній час силоміць женити не велять. Теж спитати хлопця слід. Не захоче він з нею женитися, себе осоромити. Ніколи в світі. На мій розум, нехай у тебе живе та служить хазяїнові. І на літо брати нема чого, найняти когось можна. А ти нам десяточку дай, нехай живе.

П е т р о. Об тім мова попереду, по порядку треба. Одне закінчи, тоді інше затівай.

Я к и м. Я, значить, до того кажу, Петре Гнатовичу, бо, значить, теє, траплялося. Ладиш, значить, як собі краще, та про бога, теє, і забудеш; думаєш краще... на себе вернеш, аж гульк, нагилив на шию собі, значить; думав, як краще, а воно гірше набагато, без бога, бач.

П е т р о. Відома річ! бога пам'ятати треба.

Я к и м. Гульк, воно гірше, а як по закону, та по-божому, все якось, бач, теє, воно тебе веселить. Вабить ото. Так і гадав собі, значить, оженю, значить, хлопця, від гріха, значить. Він удома, значить, теє, як слід по закону, а вже я, значить, теє, у городі поклопочусь. Робітка, бач, привітна. Підхожа. По-божому, значить, теє, і краще. Сирота ж, бач. Приміром торік дрова теж у прикажчика взяли таким манером. Думали обдурити; прикажчика, бач, обдурили, а бога, бач, значить, теє, не обдурили, ну той...

ЯВА XIII

Ті ж, Микита і Анютка.

Микита. Кликали? *(Сідає, виймає тютюн).*

Петро *(тихо, докірливо).* Чого ж це ти, порядку не знаєш, чи як? Батько тебе питатиме, а ти сів та ще й тютюном бавишся. Піди-но сюди, встань!

Микита стає біля стола, розв'язно спершись і посміхаючись.

Яким. Виходить, значить, теє, сказати б, на тебе, Микитко, скарга, скарга, значить.

Микита. Від кого скарга?

Яким. Скарга? Від дівчини, від сироти, значить, скарга є. Від неї, значить, і скарга на тебе, від Марини від отієї, значить.

Микита *(посміхаючись).* Чудно, справді. Яка ж така скарга? Це хто ж тобі сказав: вона, чи що?

Яким. Я тепера, теє, питаю, а ти, значить, теє, повинен відповідати. Зобов'язався ти з дівкою, значить, тобто зобов'язався ти з нею, значить?

Микита. І не втямлю доконечно, про що питаєте?

Яким. Значить, дурощі, теє, дурощі, значить, були у тебе з нею, дурощі, значить?

Микита. Мало чого було. З куховаркою від нудьги й пожартуєш і на гармонь пограєш, а вона потанцює. Які ж там іще дурощі?

Петро. Ти, Микито, баки не забивай, а про що батько питає, ти й відповідай до ладу.

Яким *(урочисто).* Микито! Від людей затаїш, а від бога не затаїш. Ти, Микито, значить, теє, міркуй, не смій брехати! Сирота вона, значить, скривдити можна. Сирота, значить. Ти кажи краще як.

Микита. Та що там говорити — нема про що. Доконечно все й кажу, тому що й говорити нема про що. *(Розпалившись).* Вона чого не наговорить. Кажи що хоч, як на мертвого. Чого ж на Федька Микишкіна вона не сказала? А це що ж, як на нинішній час, значить, і пожартувати не можна? А їй вільно говорити.

Яким. Ой Микитко, гляди: неправда виявиться. Було чи ні?

Микита *(набік)*. Бач, причепилися, справді. *(До Якима)*. Кажу, що нічого не знаю. Нічого у мене з нею не було. *(З люттю)*. Побий мене хрест, не зійти мені з дошки з оцієї. *(Хреститься)*. Нічого знати не знаю. *(Мовчання. Микита продовжує ще палкіше)*. Чого ж це ви мене з нею женити надумалися? Що ж це, їй-право, скандал. Нині й права такого нема, щоб силоміць женити. Дуже просто. Та й побожився я — знати не знаю.

Мотря *(до чоловіка)*. Ото ж то, безтямна твоя довбешка, дурняча; що йому наплетуть, а він усьому й вірить. Тільки даремно хлопця оконфузив. А краще як живе, так нехай і живе у хазяїна. Хазяїн нам тепер на нужду десяточку дасть. А час настане — і оженимо.

Петро. Ну, то як же, дядьку Якиме?

Яким *(цмокає язиком; до сина)*. Гляди, Микито, скривджена сльоза, теє, мимо не кане, а все, теє, на людську голову. Гляди, коли б не той.

Микита. Та чого там дивитись, ти сам дивись. *(Сідає)*.

Анютка. Піти матусі сказати. *(Побігла)*.

ЯВЛ XIV

Петро, Яким, Мотря і Микита.

Мотря *(до Петра)*. Отак воно все, Петре Гнатовичу. Баламутний він у мене, втовкмачить що в довбешку, не виб'єш ніяк; тільки даремно тебе потривожили. А як жив хлопець, так нехай і живе. Держи хлопчину — твій слуга.

Петро. То як же, дядьку Якиме?

Яким. Що ж, я, теє, волі у хлопця не забирав, тільки б не теє. Хотілося було, значить, теє...

Мотря. І чого плутаєш, сам не знаєш. Нехай живе, як жив. Хлопцеві й самому йти звідси неохота. Та й куди нам його, самі впораємось...

Петро. Одне, дядьку Якиме: коли ти його на літо забереш, він мені на зиму не потрібний. Як жити, то вже увесь рік.

Мотря. На рік і заставиться. Ми вдома о робочій порі, коли що, наймемо, а хлопець нехай живе, а ти нам тепера десяточку...

Петро. То як же воно, ще на рік?

Яким *(зітхає)*. Та чого ж, уже, мабуть, теє, коли так, значить, мабуть, уже теє.

Мотря. Знову на рік, від Дмитрової суботи. У ціні ти не скривдиш, а десяточку тепер дай. Визволь ти нас. *(Встає й кланяється)*.

ЯВА XV

Ті ж, Онисія і Анютка. Онисія сідає осторонь.

Петро. Що ж? Коли так, то й так — до трактиру дійти та й могоричі. Ходімо, дядьку Якиме, горілочки вип'ємо.

Яким. Не п'ю я її, горілку оту, не п'ю.

Петро. Ну, чаю поп'єш.

Яким. Чаєм грішний. Чаєм, точно.

Петро. І жінки чайку поп'ють. Ти, Микито, гляди, овець пережени та підгорни солому.

Микита. Гаразд.

Усі виходять, крім Микити. Смеркає.

ЯВА XVI

Микита сам.

Микита *(закурює цигарку)*. Бач, причепилися, скажи, та скажи, як з дівками гуляв. Ці історії розповідати довго буде. Женись, каже, з нею. З усіма та женитися — це жінок багато набереться. Дуже мені треба женитися, і так не гірш від жонатого живу, заздрять люди. І як це мене наче штовхнув хто, як я на ікону перехрестився. Так одразу всю канітель і обірвав. Боязно, кажуть, у неправді божитися. Дурниці все. Дарма, самі слова. Дуже просто.

ЯВА XVII

Микита і Килина.

Килина *(входить у каптані, кладе вірьовку, роздягається і йде в прикомірок)*. Ти б хоч світло засвітив.

Микита. На тебе дивитися? Я тебе й так бачу.

Килина. Бодай тобі!

ЯВА XVIII

Ті ж і Анютка.

Анютка *(вбігає; до Микити пошепки)*. Микито, іди швидко, тебе дівчина одна питає, бодай не дихнути!

Микита. Яка дівчина?

Анютка. Маринка з чугунки. За ворітьми стоїть.

Микита. Брешеш.

Анютка. Бодай не дихнути.

Микита. Чого ж їй?

Анютка. Казала, щоб ти вийшов. Мені, каже, Микиті тільки слово одне сказати треба. Стала я питати, а вона не каже. Тільки спитала: чи правда, що він од вас іде? А я кажу: неправда, його батько хотів забрати та й оженити, та він відмовився, у нас на рік ще залишився. А вона й каже: поклич ти його до мене, ради Христа. Мені, каже, безпремінно треба йому слово сказати. Вона вже давно жде. Іди ж бо до неї.

Микита. Цур їй. Куди я піду?

Анютка. Вона каже, коли не прийде, я сама в хату до нього піду. Бодай не дихнути, прийду, каже.

Микита. Надісь, постоїть, та й піде собі.

Анютка. Може, каже, його з Килиною женити хочуть?

Килина *(підходить до Микити по свою прядку)*. Кого з Килиною женити?

Анютка. Микиту.

Килина. Легка річ? Та хто-бо каже?

Микита. Та, видно, люди кажуть. *(Дивиться на неї, сміється)*. Килино, що, підеш за мене?

Килина. За тебе? Може, раніше й пішла б, а тепер не піду.

Микита. Чому ж тепер не підеш?

Килина. А ти мене любити не будеш.

Микита. Чому не буду?

Килина. Тобі не велять. *(Сміється)*.

Микита. Хто не велить?

Килина. Та мачуха. Вона раз у раз лається, раз у раз за тобою стежить.

Микита (*сміється*). Чи бач! А ти примітлива.

Килина. Я? Чого мені примічати? Хіба я сліпа? Нині вона батю пузирила, пузирила, Відьма вона товстопика. (*Виходить у підкоморок*).

Анютка. Микито! Диви-но. (*Дивиться у вікно*). Іде. Бодай не дихнути, вона. Я піду. (*Виходить*).

ЯВА XIX

Микита, Килина в підкомірку і Марина.

Марина (*входить*). Що ж це ти зо мною робиш?

Микита. Що роблю? Нічого не роблю.

Марина. Зректися хочеш?

Микита (*сердито підводячись*). Ну, на що це схоже, що ти прийшла?

Марина. Ах, Микито!

Микита. Чудні ви, справді. Чого прийшла?

Марина. Микито!

Микита. Ну, чого Микито? Микита і є. Чого треба? Іди, кажу.

Марина. Так, бачу, покинути, забути хочеш?

Микита. Та що пам'ятати? Самі не знають. За ворітьми стояла. Анютку посилала, не прийшов я до тебе. Виходить, не потрібна ти мені. Дуже просто. От і йди.

Марина. Не потрібна! Не потрібна тепер стала. Повірила я тобі, що любитимеш. А занапастив ти мене, і не потрібна стала.

Микита. І все це ні до чого ти говориш, все без тями. Ти й батькові наговорила. Іди собі, зроби ласку.

Марина. Сам знаєш, що нікого, крім тебе, не любила. Узяв би, не взяв заміж, я на те не нарікала б. Не завинила я перед тобою нічим. За що розлюбив? За що?

Микита. Нема чого нам з тобою переливати з пустого в порожнє. Іди собі. Ото ще безголові!

Марина. Не те мені боляче, що обманув мене, женитися обіцяв, а що розлюбив. І не те боляче, що розлюбив, а на іншу проміняв,— на кого, знаю я!

Микита *(злобно йде до неї)*. Ех! З вашою сестрою розмовляти, ніяких резонів не розуміють; іди геть, кажу, до лихого доведеш.

Марина. До лихого? Що ж, битимеш мене? Бий, на! Чого пику відвернув? Ех, Микито.

Микита. Відома річ, недобре, люди прийдуть. А чого марно розводитись.

Марина. То край, виходить, що було, те спливло. Забути велиш? Ну, Микито, пам'ятай. Берегла я свою честь дівочу, як зіницю ока. Занапастив ти мене нізащо, обманув. Не пожалів сироту *(плаче)*, зрікся мене. Убив ти мене, та я на тебе зла не маю. Бог з тобою. Кращу знайдеш — забудеш, гіршу знайдеш — згадаєш. Згадаєш, Микито. Прощавай, коли так. І любила ж я тебе. Прощавай востаннє. *(Хоче обняти його і бере за голову)*.

Микита *(вириваючись)*. Ех! Розмовляти з вами. Не хочеш іти, я сам піду, залишайся тут.

Марина *(скрикнула)*. Звір ти! *(На дверях)*. Не дасть тобі бог щастя. *(Виходить, плачучи)*.

ЯВА XX

Микита і Килина.

Килина *(виходить з підкомірку)*. А пес ти, Микито.

Микита. А хіба що?

Килина. Як заревла вона. *(Плаче)*.

Микита. А ти чого?

Килина. Чого? о...крив...див ти її... Ти оце так і мене окривдиш... пес ти. *(Виходить у підкомірок)*.

ЯВА XXI

Микита сам.

Микита *(помовчавши)*. Ото плутаніця. Люблю я жінок отих, мов цукор, а нагрішиш із ними — біда!

Завіса

ДІЯ ДРУГА

ОСОБИ ДРУГОЇ ДІЇ

Петро.
Онисія.
Килина.
Анютка.
Микита.
Мотря.
Кума-сусідка.
Люд.

Сцена являє собою вулицю і Петрову хату. Ліворуч від глядача — хата на дві пов'язі, сіни, з ганком посередині; праворуч — ворота та край двору. В кінці двору Онисія тіпає коноплі.

Після першої дії минуло 6 місяців.

ЯВА І

Онисія сама.

Онисія *(спиняється, прислухаючись)*. Знову щось буркоче. Мабуть, з печі зліз.

ЯВА II

Онисія і Килина (входить з відрами на коромислі).

Онисія. Кличе. Піди поглянь, чого йому? Ач... репетує.

Килина. А ти чого ж?

Онисія. Іди, тобі кажуть.

Килина йде до хати.

ЯВА III

Онисія сама.

Онисія. Змучив він мене. Не признається, де гроші, та й край. Допіру в сінях був, мабуть, там ховав. Тепер і сама не знаю де. Спасибі, розлучитися з ними боїться. Та десь у домі вони. Тільки б знайти. А на ньому вчора не було. Тепер і сама не знаю де. Змучив мене до краю.

ЯВА IV

Онисія і Килина (виходить, запинаючись хусткою).

Онисія. Куди ти?

Килина. Куди? А звелів тітоньку Марфу покликати. Поклич, каже, сестру до мене. Я помру, каже, треба мені їй сказати слово.

Онисія *(сама до себе)*. Сестру кличе. О голівонько моя! О-о! Мабуть, їй віддати хоче. Що буду робити? О! *(До Килини)*. Не йди! Куди ти?

Килина. По тітку.

Онисія. Не йди, кажу, я сама піду, а ти з білизною йди на річку. А то до вечора не встигнеш.

Килина. Та він мені велів.

Онисія. Іди, куди посилають. Сама, кажуть тобі, піду по Марфу. Візьми сорочки з тину.

Килина. Сорочки? Та ти, гляди, не підеш. Він велів.

Онисія. Сказала, піду. Анютка де?

Килина. Анютка? Вона телята пасе.

Онисія. Пошли її, ачей не порозбігаються.

Килина збирає білизну й виходить.

ЯВА V

Онисія сама.

Онисія. Не піти — лаятиме, а піти — віддасть він сестрі гроші. Намарне підуть усі мої труди. І що робити, сама не знаю. Розколюється моя голова. *(Продовжує працювати)*.

ЯВА VI

Онисія і Мотря (входить з ціпком та клуночком по-дорожньому).

Мотря. Помагай-бі, ягідко.

Онисія. *(оглядається, кинула роботу й сплеснула руками з радощів).* От не сподівалася, тітонько. Лучив же бог гостя такого саме впору.

Мотря. Ну, що?

Онисія. Я вже стерялася зовсім. Біда!

Мотря. Що ж, живий, чувати?

Онисія. І не кажи. Жити не живе і помирати не помирає.

Мотря. Гроші не передав кому?

Онисія. Оце по Марфу, по сестру рідну, посилає. Мабуть, про гроші.

Мотря. Видима річ. Та чи не передав кому іншому?

Онисія. Нікому. Я, мов шуліка, над ним чатую

Мотря. Та де ж вони?

Онисія. Не каже. І не дознаюсь ніяк. Ховає десь з одного місця в інше. А мені знов через Кельку не можна. Дурна-дурна, а й собі підглядає, караулить. О голівонько моя! Змучилась я.

Мотря. Ох, ягідко, віддасть грошенята мимо твоїх рук, вік плакатимешся. Протурять вони тебе з дому ні з чим. Мучилася ти, мучилася, сердешна, вік-бо свій з нелюбом та й удовою з торбами підеш.

Онисія. І не кажи, тітко. Зболіло моє серце, і не знаю, що почати, і порадитися нема з ким. Казала Микиті. А він боїться, не хоче в це діло встрявати. Тільки сказав мені вчора, що в помості вони.

Мотря. Що ж, шукала?

Онисія. Не можна — він тамечки. Я примічаю,— він їх то на собі носить, то ховає.

Мотря. Ти, дівонько, пам'ятай: раз маху даси, до віку не справишся. *(Пошепки).* Що ж, чаю міцного давала?

Онисія О-о! *(Хоче відповісти, бачить сусідку, змовкає).*

ЯВА VII

Ті ж і кума (проходить повз хату, прислухається до крику з хати. До Онисії).

Кума. Кумо! Онисіє, гов Онисіє! Твій либонь кличе.

Онисія. Він усе так кашляє, наче гукає. Слабий дуже.

Кума *(підходить до Мотрі)*. Здорові були, бабусю, звідкіль бог несе?

Мотря. А з дому, люба. До синка навідатися прийшла. Сорочок принесла. Воно ж своя дитина, відаєш, шкода.

Кума. Та вже таке діло. *(До Онисії)*. Хотіла, кумо, кросна білити, та, думається, рано. Люди не починали.

Онисія. Чого поспішати?

Мотря. Що ж, причащали?

Онисія. Аякже, учора піп був.

Кума. Подивилася я вчора теж, матінко моя, і в чому душа держиться. Змарнів як! А вже допіру, матінко моя, зовсім помирав, під святі поклали. Вже й оплакали були, обмивати хотіли.

Онисія. Ожив — підвівся; знову бродить тепер.

Мотря. Що ж, соборувати будете?

Онисія. Люди присоглашають. Коли живий буде, хочемо завтра попа кликати.

Кума. Ох, скучно либонь тобі, Онисенько? Недурно мовиться: не той хворий, хто хворий, а хто над хворобою сидить.

Онисія. Вже як-бо скучно. Та вже б одне що.

Кума. Звісна річ, чи легко ж, рік цілий помирає. Руки зв'язав.

Мотря. Та воно й удовине життя гірке. Добре, коли молода, а під старість хто пожаліє. Старощі— не радощі. Хоч би от і я. Недалечко пройшла, стомилася, ніг не чую. А синок де?

Онисія. Оре. Та ти заходь, самовар поставимо, чайком душеньку розважиш.

Мотря *(сідає)*. Та й то стомилася, любі мої. А що соборувати — це безпремінно треба. Люди кажуть — воно душі на користь.

Онисія. Та завтра пошлемо.

Мотря. То ж бо, воно краще. А у нас, дівонько, весілля.

Кума. Чого ж так, навесні?

Мотря. Та, видно, приказка недурно мовить: бідному женитися і ніч коротка. Семен Матвійович за себе Маринку взяв.

Онисія. Знайшла-таки собі щастя!

Кума. Удівець, мабуть, на дітей пішла.

Мотря. Четверо. Яка ж путяща піде! Ну, її і взяв. Вона й рада. Вино пили, відаєш, скляночка не міцна була,— проливали.

Кума. Чи ба! Чутка була? А мужик з достатком?

Мотря. Живуть нічого поки що.

Кума. Воно справді, хто на дітей піде. Ось хоч би й у нас Михайло. Мужик-бо, матінко моя...

Чоловічий голос. Агов, Мавро, куди тебе чорти носять? Піди корову зажени.

Сусідка виходить.

ЯВА VIII

Онисія і Мотря.

Мотря *(поки сусідка виходить, говорить рівним голосом)*: Віддали, дівонько, од гріха, принаймні мій дурень про Микиту думати не буде. *(Раптом змінює голос на шепіт)*. Пішла! *(Пошепки)*. Що ж, кажу, чайком пак напувала?

Онисія. І не згадуй. Помирав би краще сам. Все одно не помирає, тільки гріха на душу взяла. О-о! голівонько моя! І навіщо ти мені давала порошки ті?

Мотря. Що ж порошки? Порошки, дівонько, сонні, чого ж не дати? Від них лиха не буде.

Онисія. Я не про сонні, а про ті, про білясті.

Мотря. Що ж, ті порошки, ягідко, лікарстве́ні.

Онисія *(зітхає)*. Знаю, та боязно. Змучив він мене.

Мотря. Що ж, багато перевела?

Онисія. Двічі давала.

Мотря. Що ж, не примітно?

Онисія. Я сама в чаю пригубила, трохи гірчить.

А він ото випив з чаєм, та й каже: мені вже й чай той огидний. Я кажу: хворому все гірке. Та й моторошно ж мені стало, тітонько.

Мотря. А ти не думай. Як думати, то гірше.

Онисія. І краще б ти мені не давала та на гріх не наводила. Як згадаєш, так на душі й загребтить. І навіщо ти дала мені їх?

Мотря. Е, чого ж ти, ягідко? Христос із тобою! Чого ж ти на мене звертаєш? Бач! баба винувата, що дівка черевата. Ти, дівонько, гляди, коли вже до чого дійдеться, то моя хата з краю, я знати не знаю, відати не відаю,— хрест поцілую, ніяких порошків не давала, і не бачила, і не чувала, які такі порошки бувають. Ти, дівонько, сама міркуй. Ми й то вже допіру про тебе розговорилися, як вона, мовляв, сердешна, мучиться. Пасербиця — дурна, а мужик гнилий — присуха сама. З такого життя чого не зробиш.

Онисія. Та я й то не зрікаюсь. Від мого життя не то що оці діла, а хоч повіситься, хоч його задушити. Хіба це життя?

Мотря. Ото ж бо й воно. Рота роззявляти ніколи. А хоч би там що, обшукать гроші та чайком попоїти.

Онисія. О-о голівонько моя бідна! І що робити тепер, сама не знаю, і моторошно стає,— помирав би вже краще сам. Воно ж гріх на душу брати не хочеться.

Мотря *(з люттю)*. А чого ж він гроші ховає? Що ж, він їх із собою візьме, нікому не дістануться? Хіба це добре? Крий боже, такі гроші та дарма пропадуть! Хіба це не гріх? Він-бо що ж робить? Ото на нього й дивитися?

Онисія. Уже й сама не знаю. Змучив він мене.

Мотря. Чого не знати? Діло на видноті. Промашку тепер зробиш, вік каятимешся. Передасть він сестрі гроші, а ти зоставайся.

Онисія. О-ох, і справді посилав уже по неї,— іти треба.

Мотря. А ти не квапся йти, а першим ділом самоварчика постав. Ми його чайком напоїмо та грошей удвох пошукаємо — надісь, домацаємось.

Онисія. О-о! Коли б чого не було.

Мотря. А то що ж? Чого дивитися. Що ж бо ти

на ті гроші лише очима полупаєш, а до рук не потраплять? Ти роби.

Онисія. То я піду самовар поставлю.

Мотря. Іди, ягідко, діло роби як слід, щоб потім не плакатися. Так воно. *(Онисія відходить, Мотря підкликає).* Одне тільки: Микитці не кажи про ці діла. Він дурмануватий. Крий боже, довідається про порошки. Він бог знає що зробить. Жалісливий він дуже. Він, відаєш, і курки бувало не заріже. Не кажи йому. Біда, він того не розсудить. *(Злякано замовкає).*

На порозі з'являється Петро.

ЯВА IX

Ті ж і Петро (держачись за стінку, виповзає на ганок і кличе кволим голосом).

Петро. Чого ж вас не докличешся. О-ох! Онисіє, хто тут? *(Падає на лаву).*

Онисія *(виходить з-за рогу).* Чого виліз? Лежав би, де лежав.

Петро. Чи ходила дівка по Марфу?.. Тяжко... Ох, хоч би смерть швидше!..

Онисія. Ніколи їй, я її на річку послала. Зажди-но, впораюсь, сама піду.

Петро. Анютку пошли. Де вона? Ох, тяжко! Ох, смертонько моя!

Онисія. Я вже й так послала по неї.

Петро. Ох! Де ж вона?

Онисія. Де вона там, паралік її розбий!

Петро. Ох, несила мені. Спалило нутрощі. Наче свердлом свердлить. Чого ж мене покинули, мов собаку... і напитися подати нікому... Ох... Анютку пошли до мене.

Онисія. Ось вона! Анютко, іди до батька.

ЯВА X

Ті ж і Анютка вбігає. Онисія заходить за ріг.

Петро. Піди ти... ох... до тітки Марфи, скажи: батько, мовляв, кличе, прийшла щоб, треба мені.

Анютка. Ну що ж.

Петро. Стривай. Швидко треба, скажи. Скажи — помирати хочу. О-ох!..

Анютка. Тільки хустку візьму, а я зараз. *(Побігла).*

ЯВА XI

Петро, Онисія і Мотря.

Мотря *(підморгуючи).* Ну, дівонько, діло своє пам'ятай. Іди до хати, всюди винишпори. Шукай, як собака бліх шукає: все перебери, а я на ньому обшукаю.

Онисія *(До Мотрі).* Зараз. Все-таки з тобою немов сміливіш. *(Підходить до ганку. До Петра).* Самовара не поставити тобі? І тітка Мотря до сина прийшла,— з нею поп'єте.

Петро. Що ж, постав.

ЯВА XII

Петро і Мотря. Мотря підходить до ганку.

Петро. Здрастуй.

Мотря. Здрастуй, благодійнику. Здрастуй, лебедику. Хворієш усе, знати. І старий мій як жаліє. Піди, каже, навідайся. Уклін прислав. *(Ще раз вклоняється).*

Петро. Помираю я.

Мотря. Та й то, подивлюсь на тебе, Гнатовичу, не по лісах, знати, а по людях хвороба ходить. Захирів, захирів ти увесь, сердешний, як подивлюсь на тебе. Не красить, видно, хвороба.

Петро. Прийшла смерть моя.

Мотря. Що ж, Петре Гнатовичу, божа воля, запричастили, пособорують, бог дасть; жінка у тебе, хвалити бога, розумна, і поховають, і поминки справлять, все честь честю. І мій синочок теж, допоки що, по хазяйству клопотатиметься.

Петро. Заповісти нікому! Не статечна молодиця, дурощами займається, я ж бо все знаю... знаю... Дівка дурнувата, та й молода. Хазяйство збирав, а дати ради нікому. Шкода теж. *(Плаче).*

Мотря. Що ж, коли гроші, чи що, заповісти можна...

Петро *(до Онисії в сіни).* Пішла Анютка, чи як?

Мотря *(набік)*. Ач, згадав.

Онисія *(з сіней)*. Тоді ж пішла. Іди-но до хати, чи що, я проведу.

Петро. Дай посиджу наостанку. Дух важкий там. Тяжко мені! Ох, спалило серце до краю... Хоч би смерть...

Мотря. Бог душі не вийме, сама душа вийде. Смерть і життя в руках божих, Петре Гнатовичу. Воно знову ж таки смерті не вгадаєш. Бува, ще й одужаєш. Так оце у нас у селі дядько один зовсім уже був помирав...

Петро. Ні.. Чую я, що нині помру, чую. *(Прихиляється й заплющує очі)*.

ЯВА XIII

Ті ж і Онисія.

Онисія *(входить)*. Ну що ж, підеш чи ні? Тебе не діждешся. Петре? Агов, Петре?

Мотря *(відходить і манить до себе пальцем Онисію)*. Ну що ж?

Онисія *(сходить з ганку, до Мотрі)*. Нема.

Мотря. Та чи все ти обшукала? А під помостом?

Онисія. І там нема. Хіба що в повітці. Учора туди лазив.

Мотря. Шукай, найпаче шукай. Мов язиком вилижи. А я примічаю — нині таки померти йому: ніготь синій, і на лице земля пала. Самовар закипів, чи що?

Онисія. Закипати хоче.

ЯВА XIV

Ті ж і Микита (проходить з другого боку, а коли можна, приїжджає на коні до воріт; не бачить Петра).

Микита *(до матері)*. Здорові були, матінко. Чи здорові вдома?

Мотря. Хвалити бога, живемо, поки хліб жуємо.

Микита. Ну що, хазяїн як?

Мотря. Цить! Онде сидить він. *(Показує на ганок)*.

Микита. То що ж, нехай сидить. Мені хіба що?

Петро *(розплющує очі)*. Микито, гов, Микито, ходи-но сюди.

Микита підходить. Онисія перешіптується з Мотрею.

Чого рано приїхав?

Микита. Доорав

Петро. За мостом смужку орав?

Микита. Туди далеко їхати.

Петро. Далеко? З дому далі. Тепер нарошне поїдеш. Заодно б.

Онисія, не показуючись, прислухається.

Мотря *(підходить)*. Ах, синку, чого ж так хазяїнові не догоджаєш? Хазяїн хворий, на тебе покладається, ти повинен, мов рідному батькові, жили витягай, а служи. Так я тобі наказувала.

Петро. То ти той, ох!.. картоплі витягни, жінки... о!.. переберуть.

Онисія *(сама до себе)*. Авжеж, так ото й пішла я. Знов від себе поодсилати всіх хоче; мабуть, на ньому тепер гроші. Куди-небудь сховати хоче.

Петро. А то, о-ох!.. садити пора настане, а вона попріла. Ох, несила. *(Підводиться)*.

Мотря *(вбігає на ганок, піддержує Петра)*. Може, до хати одвести?

Петро. Одведи. *(Спиняється)*. Микито!

Микита *(сердито)*. Чого ще?

Петро. Не побачу тебе... Помру нині... Прости мене, Христа ради, прости, коли согрішив перед тобою... Словом і ділом, согрішив коли... Всього було. Прости.

Микита. Чого ж прощати, ми самі грішні.

Мотря. Ах, синку,— ти шануйся.

Петро. Прости, Христа ради. *(Плаче)*.

Микита. *(сопе)*. Бог простить, дядьку Петре. Чого ж там, мені на тебе ображатися нічого. Я від тебе лихого не бачив. Ти мені прости. Може, я перед тобою більше завинив. *(Плаче)*.

Петро, хничучи, виходить. Мотря піддержує його.

ЯВА XV

Микита і Онисія.

Онисія. О голівонько моя бідна! Неспроста він це. Надумав, мабуть, щось. *(Підходить до Микити).* Чого ж ти казав, що гроші під помостом,— нема там.

Микита *(не відповідає, плаче).* Я від нього лихого, опріч доброго, нічого не бачив. А я он що зробив!

Онисія. Ну, годі. Гроші-бо де?

Микита *(сердито).* А хто ж його знає. Шукай сама.

Онисія. Чого жалісливий такий?

Микита. Жалко мені його. Ой, жалко його! Заплакав як! Е-ех!

Онисія. Бач, жалощі напали, є кого жаліти! Він тебе собачив, собачив і оце загадував, щоб спекатися тебе з дому. Ти б мене пожалів.

Микита. Та чого тебе жаліти?

Онисія. Помре, гроші сховає...

Микита. Надісь, не сховає...

Онисія. Ох, Микитонько! По сестру ж послав, їй віддати хоче. Біда наша, як нам жити, коли він гроші віддасть. Протурять вони мене з дому. Ти вже постарався б. Ти казав, у повітку вчора ввечері лазив він?

Микита. Бачив, він звідтіля йде, а куди сунув, хто його знає.

Онисія. О голівонько, піду там пошукаю.

ЯВА XVI

Ті ж і Мотря (виходить з хати, спускається до Онисії і Микити, пошепки).

Мотря. Нікуди не треба йти, гроші на ньому, я обмацала, на гайтані вони.

Онисія. О голівонько моя бідна!

Мотря. Тепер проморгаєш, шукай тоді на орлі — на правому крилі. Сестра прийде — і прощайся.

Онисія. Та й то правда, віддасть їй. Як його бути? О голівонько!

Мотря. Як його бути? А ти дивись сюди. Самовар, мабуть, закипів, піди та завари чайку та налий йому *(по-*

шепки), та з грамотки всю висип і дай йому попити. Випʼє чашку, тоді й тягни. Не бійся, не розкаже.

Онисія. О, боязко!

Мотря. Ти оце не розводься, швидше роби, а я сестру постережу, коли що. Промашки не давай. Тягни гроші та й неси сюди, а Микита сховає.

Онисія. О голівонько! Як його приступитися і... і...

Мотря. Кажу, не розводься, роби, як велю. Микито!

Микита. Чого?

Мотря. Ти тут постій, посидь на призьбі, коли що, діло буде.

Микита *(махнувши рукою)*. Ото ще вигадали! Сказано, баби. Остаточно закрутять. Бодай вам! Піти хіба й справді картоплі витягти.

Мотря *(спиняє його за руку)*. Кажу, постій.

ЯВА XVII

Ті ж і Анютка (входить).

Онисія. Ну що?

Анютка. Вона у дочки на городі була, зараз прийде.

Онисія. Прийде вона, що будемо робити?

Мотря *(до Онисії)*. Поспіши, роби, що велю.

Онисія. Вже сама не знаю — не знаю нічого, стерялася. Анютко! Іди, донечко, до телят, порозбігалися. Ох, не насмілюся.

Мотря. Іди, чи що... самовар збіг, певно.

Онисія. Ох, голівонько моя бідна! *(Виходить)*.

ЯВА XVIII

Мотря і Микита.

Мотря *(підходить до сина)*. Так воно, синку. *(Сідає поряд з ним, на призьбі)*. Діло твоє теж обміркувати слід, а неабияк.

Микита. Та яке діло?

Мотря. А те діло, як тобі на світі прожити.

Микита. Як на світі прожити? Люди живуть, так і я.

Мотря. Старий-бо, мабуть, нині помре.

Микита. Помре, царство небесне. Мені хіба що?

Мотря *(увесь час говорить і поглядає на ганок)*. Ех, синку! Живий про живе й думає. Тут, ягідко, теж розуму треба багато. Ти як гадаєш, я за ділом твоїм по всіх усюдах вешталася, усі литки стерзала, про тебе клопочучись. А ти пам'ятай, тоді мене не забудь.

Микита. Та про що ж клопоталася?

Мотря. Про діло твоє, про долю твою. Загодя не поклопотатися, нічого й не буде. Івана Мусійовича знаєш? Я до нього теж притолочна. Заходила допіру. Я йому, відаєш, теж діло одне впорала. Посиділа, до слова розговорилися. Як, кажу, Іване Мусійовичу, розсудити діло одне. Приміром, кажу, чоловік вдовий узяв, приміром, за себе другу жінку, та, приміром, тільки й дітей, що дочка від тієї жінки та від цієї. Що, кажу, як помре чоловік цей, чи можна, я кажу, ввійти на вдову оцю в двір чужому чоловікові? Можна, я кажу, цьому чоловікові дочок заміж повіддавати, а самому у дворі зостатися? Можна, каже, та тільки багато, каже, старання тут треба. З грошима, каже, можна це діло облагодити, а без грошей, каже, нема чого й потикатися.

Микита *(сміється)*. Та це вже що й казати, тільки подавай їм гроші. Гроші всім потрібні.

Мотря. Ну, ягідко, я й відкрилася йому у всіх ділах. Первим ділом, каже, треба твоєму синкові до того села приписатися. На це грошенята потрібні,— стариків почастувати. Вони, значить, і рук докладуть. Все, каже, треба розумно робити. Глянь-но сюди. *(Дістає з хустки папір)*. Ось і папір написав, почитай-но, ти ж дока.

Микита читає, Мотря слухає.

Микита. Папір, звісна річ, присуд значить. Тут мудрощів великих немає.

Мотря. А ти слухай, що Іван Мусійович наказував. Найпаче, каже, тітко, гляди, щоб грошики не випустити. Не вхопить, каже, вона грошей, не дадуть їй на себе зятя прийняти. Гроші, каже, всьому ділу голова. То ж гляди. Діло, синку, доходить.

Микита. Мені хіба що? Гроші її, нехай вона й клопочеться.

Мотря. Ех, синку, як ти міркуєш! Хіба жінка може змислити? Коли там і візьме вона гроші, де ж їй змислити, сказано — жінка. А ти все ж таки мужчина. Ти, значить, можеш і сховати і все таке. У тебе все-таки розуму більше, коли до чого дійдеться.

Микита. Ех! розум ваш жіночий, не тямите ви нічого.

Мотря. Як же не тямлю. Ти загреби грошики. Молодиця у тебе в руках буде. Коли бува й бришкати почне, або що, її приборкати можна.

Микита. Бодай вам, піду.

ЯВА XIX

Микита, Мотря і Онисія (вбігає, пополотніла, з хати за ріг до Мотрі).

Онисія. На ньому й були. Ось вони. *(Показує під фартухом).*

Мотря. Давай Микитці, він сховає. Микито, бери, сховай де-небудь.

Микита. Що ж, давай.

Онисія. О-ох, голівонько, та я вже сама, чи що. *(Іде до воріт.)*

Мотря *(хапає її за руку).* Куди йдеш? Оглядяться, он сестра йде, йому давай, він знає. Ото яка нетямуща!

Онисія *(спиняється, вагаючись).* О голівонько!

Микита. Що ж, давай, чи що, суну́ куди.

Онисія. Куди-бо сунеш?

Микита. Може, боїшся? *(Сміється).*

ЯВА XX

Ті ж і Килина (іде з білизною).

Онисія. О-ох, голівонько моя бідна! *(Віддає гроші).* Микито, гляди.

Микита. Та чого боїшся? Туди запхну, що й сам не знайду. *(Виходить).*

ЯВА XXI

Мотря, Онисія і Килина.

Онисія *(стоїть перелякана)*. О-ох!.. Що як він...

Мотря. Що ж, помер?

Онисія. Та помер, наче. Я здіймала, він і не почув.

Мотря. Іди-но до хати, онде Килина йде.

Онисія. Що ж, я нагрішила, а він та що з грішми...

Мотря. Годі, йди до хати, ось і Марфа йде.

Онисія. Ну, повірила я йому. Що воно буде! *(Виходить)*.

ЯВА XXII

Марфа, Килина, Мотря

Марфа *(іде з одного, Килина з другого боку. До Килини)*. Я б раніше прийшла, та до дочки пішла. Ну, що пак там старий? Чи помирати хоче?

Килина *(знімає білизну)*. А хто його знає. Я на річці була.

Марфа *(показує на Мотрю)*. Ця чия ж?

Мотря. А із Зуєва, Микитина мати, я, із Зуєва, рідненька моя. Здрастуйте. Знеміг, знеміг, сердешний братік! Сам виходив. Поклич до мене, каже, сестрицю, тому що, каже... О! та вже чи не дійшов?

ЯВА XXIII

Ті ж і Онисія (вибігає з хати з лементом, хапається за стовпчик і починає вити).

Онисія. О-о-о і на кого-о-о і покинув і о-о-о і на кого-о-о по-ки-нув о-о-о... удовою безталанною... вік вікувати, закрив ясні очі...

ЯВА XXIV

Ті ж і кума. Кума і Мотря підхоплюють її під руки. Килина і Марфа йдуть до хати.

Сходиться люд.

Один голос знадвору. Бабів покликати, опоряджати треба.

Мотря *(засукавши рукава)*. Вода в чавуні є, чи що? А то й у самоварі либонь є. Не вилили. Потруджусь і я.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

ОСОБИ ТРЕТЬОЇ ДІЇ

Яким,
Микита.
Килина.
Онисія.
Анютка.
Митрич — старий наймит, відставний солдат.
Кума Онисії.

Петрова хата. Зима. Після другої дії минуло дев'ять місяців. Онисія, нечепурна, сидить за верстатом, тче. Анютка на печі. Митрич, старий наймит.

ЯВА І

Митрич *(повагом входить, роздягається)*. О господи помилуй! Що ж, не приїздив хазяїн?

Онисія. Що?

Митрич. Микити з го́роду не було?

Онисія. Ні.

Митрич. Загуляв, мабуть. О господи!

Онисія. Впорався на току?

Митрич. Аякже! Все як слід прибрав. Соломкою прикрив. Я не люблю абияк. О господи! Миколо милосливий! *(Колупає мозолі)*. А то час би йому й бути.

Онисія. Чого йому поспішати. Гроші є, гуляє з дівкою, певно...

Митрич. Гроші є, то чого ж не гуляти. А пощо Килина в го́род поїхала?

Онисія. А ти спитай її, чого туди лиха година понесла.

Митрич. У го́род чого? У го́роді всього багато, тільки було б на що. О господи!

Анютка. Я, матінко, сама чула. Хустку, каже, тобі куплю, бодай не дихнути, куплю, каже; сама, каже, вибереш. І одяглася вона добре як: безрукавку плисову наділа і шаль французьку.

Онисія. Воно й справді, дівочий сором до порога, а переступила — і забула. Ото безсоромна!

Митрич. Отакої! А чого соромитись? Гроші є, то й гуляй! О господи! Вечеряти-бо рано? чи як?

Онисія мовчить.

Піти погрітися тимчасом. *(Лізе на піч)*. О господи, мати пресвята богородице, Миколо-угоднику.

ЯВА II

Ті ж і кума.

Кума *(входить)*. Не повертався, видно, твій?

Онисія. Нема.

Кума. А час би. Чи не заїхав до нашого трактиру. Сестра Фекла казала, матінко моя, скільки там стоїть саней з го́роду.

Онисія. Анютко! гов, Анютко!

Анютка. Чого?

Онисія. Збігай, доню, до трактиру, подивись, чи не туди він з п'яних очей заїхав?

Анютка *(скочила з печі, одягається)*. Зараз.

Кума. І Килину з собою взяв?

Онисія. А то б і їхати нічого. Через неї діла знайшлись. У банку, каже, треба, получка вийшла, а все тільки вона його плутає.

Кума *(хитає головою)*. Та що вже й казати.

Мовчання.

Анютка *(в дверях)*. А коли там, сказати що?

Онисія. Ти подивись тільки, чи там?

Анютка. Ну що ж, я миттю злітаю. *(Виходить)*.

ЯВА III

Онисія, Митрич і кума.

Тривале мовчання.

Митрич *(ричить)*. О господи, Миколо милосливий.

Кума *(здригаючись)*. Ох, злякав. Це хто ж?

Онисія. Та Митрич, наймит.

Кума. Ох, налякав як! Я й забула. А що, кумо, казали, сватають Килину?

Онисія *(вилазить з-за верстата до столу)*. Смикнулися були з Дєдлова, тільки ж, мабуть, чутка і у них є, смикнулися були, та й мовчать, так і запалося діло. Кому ж охота?

Кума. А Лізунови ж із Зуєва?

Онисія. Засилка була. Тільки теж не зійшлись. Він і до себе не приймає.

Кума. А віддавати б треба.

Онисія. Та вже, ой, як треба. Не діждусь, кумо, як з двору зіпхнути, та не виходить діло. Йому неохота. Та і їй теж. Не нагулявся, бач, іще з красунею із своєю.

Кума. І-і, гріхи! Чого здумати не можна. Вітчим же їй.

Онисія. Ех, кумо. Обплели мене, взули так ловко, що й сказати не можна. Нічого-бо я здуру не примічала, нічого-бо я не думала, так і заміж ішла. Ні про що не догадувалася, а у них злагода вже була.

Кума. О-о, бач, діло яке!

Онисія. Далі — більше, бачу, від мене критися стали. Ах, кумо, та вже ж і тоскно мені, тоскне життя моє було. Коли б ще не любила я його.

Кума. Та що вже й казати.

Онисія. І боляче мені, кумо, від нього кривду таку терпіти. Ох, боляче!

Кума. Що ж, кажуть, ще й битливий став?

Онисія. Всього є. Бувало напідпитку смирний був. Чаркував він і раніше, та все бувало хороша я йому була, а нині як надудлиться, так і лізе на мене, стоптати ногами хоче. Оце був у косах руками зав'яз, насилу вирва-

лася. А вже дівка гірша за гадюку, і як тільки лютих таких земля родить.

Кума. О-о-о! Кумо, безталанна ж ти, як подивлюсь я на тебе! Як же його терпіти, злидаря прийняла, та він над тобою отак збиткуватиметься. Ти чому ж його не приборкаєш?

Онисія. Ох, кумонько люба! З серцем своїм що зроблю. На що вже небіжчик строгий був, а все ж як хотіла я, так і крутила, а тут не можу, кумонько. Як побачу його, так і серце моє крається. Нема у мене проти нього і сміливості ніякої. Ходжу перед ним, мов курча мокре.

Кума. О-о, кумо! Та це, мабуть, пороблено тобі. Мотря, кажуть, до цього діла причетна. Ніхто, як вона.

Онисія. Та вже я й сама, кумо, думаю. І як же прикро інколи. Здається, розірвала б його. А побачу його,— ні, не набіга на нього серце.

Кума. Видима річ, наврочено. Чи довго, матінко моя, зіпсувати людину. То ж бо, як подивлюся на тебе, куди що й поділося.

Онисія. Зовсім нінащо перевелася... ноги мов липка обдерта стали. А на дурепу оту, на Килину поглянь. Нетіпаха ж дівка, нехлюйка, а нині подивись. Звідки що й узялося. Та й одягнув він її пишно. Розфуфирилася, роздулася, мов пузир на воді. Бач, дарма що дурна, а втовкмачила собі в голову: я, каже, хазяйка. Дім мій. Батя зо мною, мовляв, його й женити хотів. А вже лиха, крий боже. Розлютиться, з стріхи солому рве.

Кума. О-ох, життя твоє, кумо, як подивлюсь. Заздрять, бач, люди. Багаті, кажуть. Та, видно, матінко моя, і через золото сльози ллються.

Онисія. Є чого заздрити. Та й багатство ото все так прахом піде. Тринькає грошики страх.

Кума. Та чого ж ти, кумо, так попустила? Гроші твої.

Онисія. Якби ти все знала. А то зробила я промашку одну.

Кума. Я б, кумо, на твоєму місці просто б до начальника до великого дійшла. Гроші твої. Як же він може розтринькувати? Такого й права немає.

Онисія. На це нині не зважають.

Кума. Ех, кумо, подивлюсь я на тебе. Ослабла ти.

Онисія. Ослабла, голубонько, зовсім ослабла. Замотав він мене. І сама нічого не знаю. О-о, голівонько моя бідна!

Кума. Немов іде хтось *(Прислухається)*.

Відчиняються двері, і входить Яким.

ЯВА IV

Ті ж і Яким.

Яким *(хреститься, оббиває личаки й роздягається)*. Мир дому цьому. Живі-здорові? Здорова була, тітонько.

Онисія. Здоров був, батечку. З дому, чи що? Проходь, роздягайся.

Яким. Думаю, теє, дай, значить, піду теє, до синка, до синка пройду. Не рано пішов, пообідав, значить, пішов; а воно сніжно як, теє, важко, іти важко, от і теє, припізнився, значить. А синок дома? Дома синок?

Онисія. Немає, у го́роді.

Яким *(сідає на лавку)*. Дільце до нього, цебто, теє, дільце. Казав, значить, йому допіру, теє, значить, про нужду казав, конячина перевелася, значить, конячина пак. Розжитися, теє, треба, конячини пак, хоч би якої там конячини. От і теє, прийшов, значить.

Онисія. Казав Микита. Приїде, поговорите. *(Встає до печі)*. Повечеряй, а він тимчасом приїде. Митрич, іди вечеряти, агов, Митрич!

Митрич *(ричить, прокидається)*. Чого?

Онисія. Вечеряти.

Митрич. О, господи, Миколо милосливий!

Онисія. Іди вечеряти.

Кума. Я піду собі. Прощавайте. *(Виходить)*.

ЯВА V

Яким, Онисія, Митрич.

Митрич *(злазить)*. І не зчувся, як заснув. О господи, Миколо-угоднику. Здоров був, дядьку Якиме.

Яким. Е! Митрич! Ти чого ж, значить, теє?

Митрич. Та ось наймитую в Микити, у сина у твого живу.

Яким. Чи бач! Значить, теє, наймитуєш у сина. Чи бач!

Митрич. То в го́роді жив у купця, та пропився там. От і прийшов на село. Причалу у мене нема, оце й найнявся. *(Позіхає)*. О, господи!

Яким. Що ж, теє, альбо, теє, Микитка-бо, Микитка що робить? Діло, значить, іще яке, що наймита, значить, теє, наймита взяв?

Митрич. Гроші є, то чого ж йому...

Яким. Це, теє, даремно. Оце вже зовсім, теє, даремно. Даремно це.. Баловство, значить.

Онисія. Та вже збалувався, збалувався, що лихо та й годі.

Яким. То ж бо, теє, думається, як би його краще, теє, а воно, значить, гірше. У багатстві збаловується людина, бач, збаловується.

Митрич. З жиру воно й собака казиться. З жиру як його не збалуватися! Я ото з жиру як крутив. Три тижні пив без просипу. Останнє шмаття пропив. Ні на що більше, то й кинув. Тепер зарікся. Цур їй.

Яким. А стара ж, значить, твоя де?

Митрич. Стара, брат, моя до свого місця приділена. У го́роді по кабаках сидить. Чепуруха теж — одне око видряпане, друге підбите, і пика набік скручена. А твереза, пирога їй з горохом у пельку, ніколи не буває.

Яким. О-о! Що ж це?

Митрич. А де ж солдатській жінці місце? До діла свого приділена.

Мовчання.

Яким *(до Онисії)*. Що ж ото Микита у го́род, теє, повіз що, продавати, значить, повіз що?

Онисія *(накриває на стіл і подає)*. Легкома поїхав. По гроші поїхав, з банки гроші брати.

Яким *(вечеряє)*. Що ж ви їх, теє, гроші пак ще куди приділити хочете, гроші б то?

Онисія. Ні, ми не займаємо. Тільки двадцять чи тридцять карбованців; вийшли, то взяти треба.

Яким. Взяти треба? Чого ж бо їх брати, теє, гроші

пак? Нині, значить, теє, візьмеш, завтра, значить, візьмеш,— так усі їх і, теє, перебереш, значить.

Онисія. Це опроче одержуй. А гроші всі цілі.

Яким. Цілі? Як же це, теє, цілі? Ти бери їх, а вони, теє, цілі. Авжеж, насип ти, теє, борошна, значить, і все, теє, у рундук, теє, або в амбар, та й бери ти звідти борошно оте,— що ж воно, теє, ціле буде? Це, значить, не теє. Обдурюють вони. Ти це довідайся, а то обдурять вони. Авжеж, цілі! Ти, теє, бери, а вони цілі.

Онисія. Я вже й не знаю. Нам тоді Іван Мусійович присудив. Покладіть, каже, гроші в банку — і гроші цілі, і процент одержуватимете.

Митрич *(скінчив їсти)*. Це так. Я у купця жив. У них усе так. Поклади гроші та й лежи на печі, одержуй.

Яким. Чудно, теє, говориш ти. Як же, теє, одержуй, ти, теє, одержуй, а їм, значить, теє, з кого ж, теє, одержувати? Гроші б то?

Онисія. З банки гроші дають.

Митрич. Це що? Баба, вона розкласти не може. А ти гляди сюди, я тобі всі толки знайду. Ти пам'ятай, у тебе, приміром, гроші є, а у мене, приміром, весна прийшла, земля вакує; сіяти нічим, або податки, чи що. От я, значить, приходжу до тебе. Якиме, кажу, дай десятку, а я впораюсь на полі, тобі на покрову віддам та десятину зберу за твою ласку. Ти, приміром, бачиш, що у мене є з чого потягти: конячина або корівчина, та й кажеш: два чи три карбованці віддай за ласку, та й край. Гаразд, кажу, беру десятку. Восени перекрут роблю, приношу, а три карбованці ти опроче того з мене лупиш.

Яким. Та це ж, значить, теє, мужики криво якось, теє, роблять, коли хто, теє, бога забув, значить. Це, значить, не до того.

Митрич. Ти постривай. Воно зараз до того ж втрапить. Ти затям. Тепереньки, значить, ти так-от зробив, обдер мене, значить, а у Онисії гроші, приміром, залежані. Їй дівати нікуди, та й жінка вона, звісна річ, не знає, куди їх приділити. Приходить вона до тебе; чи не можна, каже, і на мої гроші зиск зробити. Що ж, можна, кажеш. Ось ти і ждеш. Приходжу я знову на

літо. Дай, кажу, знов десяточку, а я з віддякою... Ось ти й метикуєш: коли шкура на мені ще не луплена, ще здерти можна, та й даєш Онисині гроші. А коли, приміром, нема в мене ні греця, дерти нічого, ти, значить, розмітку робиш, бачиш, що здерти нічого, зараз і кажеш: іди, брат, к богу, а вишукуєш кого іншого, знов даєш і свої і Онисині приділяєш, того обдираєш. Оце, значить, і є ота сама банка. Так воно кругом і йде. Штука, брат, мудровита.

Яким *(розпалившись)*. Та це що ж? Це, теє, значить, паскудство. Це мужики, теє, роблять так, мужики та й то, значить, за гріх, теє, мають. Це, теє, не по закону, не по закòну, значить. Паскудство це. Як же то вчені та, теє...

Митрич. Це, брат, у них найлюбісіньке діло. А ти пам'ятай. Ось хто нетямкий чи баба, та не може сам гроші в діло пустити, він і несе в банку, а вони, у пельку їм ситного пирога з горохом, цуплять та цими грішми й облуплюють народ. Штука мудровита!

Яким *(зітхаючи)*. Ех, подивлюсь я, теє, і без грошей, теє, горе, а з грішми, теє, удвоє. Як же воно так! Бог трудитися велів. А ти, значить, теє, поклав у банку гроші та й спи, а гроші тебе, значить, теє, лéжма годуватимуть. Паскудство це, значить, не по закону це.

Митрич. Не по закону? Цього, брат, нині не розбирають. А як іще обмахльовують дочиста. Ото ж бо й воно.

Яким *(зітхає)*. Та вже, видно, час, теє, підходить. Теж нужники, значить, теє, подивився я в гòроді. Як дійшли, тобто. Вигладжено, вигладжено, значить, пишно. Наче трактир зроблено. А ні до чого. Все ні до чого. Ох, бога забули. Забули, значить. Забули, забули ми бога, бач, бога забули. Спасибі, рідна, ситий, вдоволений.

Вилазять з-за столу; Митрич лізе на піч.

Онисія *(прибирає посуд і їсть)*. Хоч би батько усовістив, тільки ж і признаватися соромно.

Яким. Що?

Онисія. Так, сама собі.

ЯВА VI

Ті ж і Анютка.

Анютка входить.

Яким. А? Розумниця. Все клопочешся! Змерзла либонь?

Анютка. Ох, та й змерзла, страх. Здоров був, дідусю.

Онисія. Ну що? Там?

Анютка. Нема. Тільки Андріян там з гóроду, казав, бачив їх ще у гóроді в трактирі. Батя, каже, п'яний-п'янісінький.

Онисія. Їсти хочеш, чи що? На ось.

Анютка *(іде до печі)*. Та вже й холодно ж. І руки заклякли.

Яким роззувається. Онисія перемиває ложки.

Онисія. Батечку!

Яким. Чого там?

Онисія. Що ж, Маришка добре живе?

Яким. Нічого. Живе. Молодичка, теє, розумна, сумирна, живе, значить, теє, старається. Нічого. Молодичка, значить, щира і все, теє, старанна і, теє, покірлива. Молодичка, значить, нічого, значить.

Онисія. А що, казали, з вашого села, Маринчиного чоловіка рідня, нашу Килину сватати хотіли. Що, не чути?

Яким. Це Миронови? Гомоніли баби щось там. Та невтямки, значить. Притаманно, значить, не знаю, теє. Баби щось таке гомоніли. Та не пам'яткий я, не пам'яткий, значить. А чого ж, Миронови, теє, мужики, значить, теє, нічого.

Онисія. Вже й не діждусь, як просватати б швидше.

Яким. А що?

Анютка *(прислухається)*. Приїхали.

ЯВА VII

Ті ж і Микита. Входить Микита п'яний з мішком і клунком під пахвою та з покупками в папері, відчиняє двері й спиняється.

Онисія. Ну, не займай їх. *(Миє собі ложки й не повертає голови, коли відчиняються двері).*

Микита. Онисіє, жінко! Хто приїхав?

Онисія поглянула й відвертається. Мовчить.

Микита *(грізно)*. Хто приїхав? Чи забула?

Онисія. Годі-бо принидитись. Іди.

Микита *(ще грізніше)*. Хто приїхав?

Онисія *(підходить до нього й бере за руку)*. Ну, чоловік приїхав. Іди-бо до хати.

Микита *(опинається)*. Ото ж то, чоловік. А як звати чоловіка? Кажи правильно.

Онисія. Та цур тобі — Микитою.

Микита. Ото ж то! Нечема — по батькові кажи.

Онисія. Якимович. Ну!

Микита *(все ще на дверях)*. Ото ж то. Ні, ти скажи, прізвище як?

Онисія *(сміється й тягне за руку)*. Чилікін. Ото надудлився!

Микита. Ото ж то. *(Держиться за одвірок)*. Ні, ти скажи, якою ногою Чилікін до хати ступає?

Онисія. Ну, годі — настудиш.

Микита. Кажи, якою ногою ступає? Обов'язково сказати повинна.

Онисія *(сама до себе)*. Набридне тепер. Ну, лівою. Іди, чи що.

Микита. Ото ж то.

Онисія. Ти подивись лишень, хто в хаті.

Микита. Родитель? Що ж, я родителем не гребую. Родителеві можу шану віддати. Здоров був, батю! *(Вклоняється йому і подає руку)*. Наше вам шанування.

Яким *(не відповідає)*. Вино-бо, вино-бо, значить, що робить. Паскудство!

Митрич. Вино? Що випив? Це доконечно завинив, випив з приятелем, проздоровив.

Онисія. Іди лягай, чи що.

Микита. Жінко, де я стою, кажи.

Онисія. Ну, гаразд, іди лягай.

Микита. Я ще самовар з родителем питиму. Став самовар. Килино, іди, чи що.

ЯВА VIII

Ті ж і Килина.

Килина *(вичепурена, іде з покупками. До Микити)*. Ти чого ж усе порозкидав? Де пряжа?

Микита. Пряжа? Пряжа там. Гей, Митрич! Де ти там? Заснув? Іди коня випряжи.

Яким *(не бачить Килини й дивиться на сина)*. Що робить! Старий, значить, теє, зморився, значить, молотив, а він, теє, насмоктався. Коня випряжи. Тьху! Паскудство!

Митрич *(злазить з печі, взуває повстяники)*. О господи милосливий! На подвір'ї кінь, чи що? Загнав либонь. Бач, дуй його горою, нажлуктався як. По вінця. О господи! Миколо-угоднику. *(Одягає шубу і йде у двір)*.

Микита *(сідає)*. Ти мені, батю, прости. Випив я, це точно, ну, що ж робити? І курка п'є. Так, чи що? А ти мені прости. Що ж, Митрич — він за кривду не матиме, він випряже.

Онисія. Таки ставити самовар?

Микита. Став. Родитель прийшов, я з ним говорити хочу, чай питиму. *(До Килини)*. Покупку всю винесла?

Килина. Покупку? Своє взяла, а те в санях. Оце ось на, не моя. *(Кидає на стіл пакунок і прибирає в скриню куплене. Анютка дивиться, як Килина ховає; Яким, не дивлячись на сина, прибирає онучі та личаки на піч)*.

Онисія *(входить з самоваром)*. І так повна скриня,— ще накупив.

ЯВА IX

Яким, Килина, Анютка і Микита.

Микита *(намагається удати з себе тверезого)*. Ти, батечку, на мене не ображайся. Ти думаєш, я п'яний. Я чисто все можу. Тому що пий, та розуму не пропивай. Я з тобою, батечку, зараз розмовляти можу. Всі діла пам'ятаю. Про гроші наказував, конячина перевелася — пам'ятаю. Це все можна. Це все у нас у руках. Коли б сума грошей потрібна була величезна, тоді можна б і перечасувати, а то це все можу! Ось вони!

Яким *(порається собі з волоками)*. Ех, хлопче, теє, значить, весняна путь, теє, не дорога...

Микита. Це ти до чого? З п'яним мова не розмова? Та ти не сумлівайся. Чайку поп'ємо. А я все можу, чисто всі діла справити можу.

Яким *(хитає головою)*. Е, ех-хе-хе!

Микита. Гроші — ось вони. *(Лізе в кишеню, витягає бумажник, крутить бумажки, дістає десять карбованців)*. Бери на коня. Бери на коня, я родителя не можу забути. Обов'язково не покину. Бо — родитель. На, бери. Дуже просто. Не жалію. *(Підходить і тиче Якимові гроші. Яким не бере грошей)*.

Микита *(хапає за руку)*. Бери, кажуть, коли даю, я не жалію.

Яким. Не можу, значить, теє, брати і не можу, теє, говорити з тобою, значить. Бо в тобі, теє, подоби нема, значить.

Микита. Не пущу. Бери. *(Тиче Якимові в руку гроші)*.

ЯВА X

Ті ж і Онисія.

Онисія *(входить і зупиняється)*. Та ти вже візьми. Не відчепиться ж.

Яким *(бере, хитаючи головою)*. Ех, вино! Не людина, значить...

Микита. Отак воно краще. Віддаси — то віддаси, а не віддаси — бог з тобою. Я ось як! *(Бачить Килину)*. Килино, покажи-но гостинці!

Килина. Чого?

Микита. Покажи гостинці.

Килина. Гостинці? Чого їх показувати. Я вже прибрала.

Микита. Дістань, кажу тобі: Анютці подивитись цікаво. Показуй, кажу, Анютці. Хустку розв'яжи-но. Подай сюди.

Яким. О-ох, дивитись гидко! *(Лізе на піч).*

Килина *(дістає й кладе на стіл).* Ну на, чого на них дивитись.

Анютка. Ох та й хороша ж! Ця не гірша від Степанидиної.

Килина. Степанидиної? Куди Степанидина проти цієї годиться. *(Пожвавлюючись і розгортаючи).* Глянь-но сюди, добро́та яка... Французька.

Анютка. Та й ситець же пишний! У Машуньки такий, тільки той світліший, по лазуровому полю. Ця страх хороша.

Микита. Ото ж бо!

Онисія проходить сердито в підкомірок і повертається з трубою та скатертиною й підходить до стола.

Онисія. Бодай вам, порозкладалися!

Микита. Ти подивись-но сюди!

Онисія. Чого мені дивитися! Не бачу я, чи що? Прибери ти. *(Скидає рукою на підлогу хустку).*

Килина. Ти чого жбурляєш?.. Ти своє жбурляй. *(Піднімає).*

Микита. Онисіє! Дивись!

Онисія. Чого там дивитися?

Микита. Ти думаєш, я тебе забув? Дивись сюди. *(Показує пакунок і сідає на нього).* Тобі гостинець. Тільки заслужи. Жінко, де я сиджу?

Онисія. Годі-бо виламуватися. Не боюсь я тебе. Що ж, ти на чиї гроші гуляєш та своїй жирусі гостинців купляєш? На мої.

Килина. Авжеж, твої! Вкрасти хотіла, та не вийшло. Піди ти! *(Хоче пройти, штовхає).*

Онисія. Ти чого-бо штовхаєшся? Я ті штовхну!

Килина. Штовхну? Ну-бо, поткнись. *(Наступає на неї).*

Микита. Ну, баби́, баби́! Годі! *(Стає між ними).*

Килина. Ото ще лізе. Мовчала б, сама собі знала б. Ти думаєш, не знають?

Онисія. Щó знають? Кажи, кажи, що знають?

Килина. Діло про тебе знають.

Онисія. Шлюха ти, з чужим чоловіком живеш.

Килина. А ти свого з світу звела.

Онисія *(кидається на Килину).* Брешеш!

Микита *(удержує).* Онисіє! Забула?

Онисія. Чого страхаєш? Не боюсь я тебе.

Микита. Геть! *(Повертає Онисію і виштовхує).*

Онисія. Куди я піду? Не піду я з свого дому.

Микита. Геть, кажу. І ходити не смій.

Онисія. Не піду. *(Микита штовхає. Онисія плаче й кричить, чіпляючись за двері).* Що ж це, з свого дому в шию виганяють? Що ж ти, лиходію, робиш? Думаєш, на тебе й суду нема. Стривай же ти!

Микита. Ну, ну!

Онисія. До старости, до урядника піду!

Микита. Геть! кажу. *(Виштовхує).*

Онисія *(з-за дверей).* Повішусь!

ЯВА XI

Микита, Килина, Анютка і Яким.

Микита. Авжеж!

Анютка. О-о-о! Матінко, люба, рідна! *(Плаче).*

Микита. Авжеж, злякався я її дуже. Ти чого плачеш? Прийде, надісь! Піди самовара доглянь.

Анютка виходить.

ЯВА XII

Микита, Яким і Килина.

Килина *(збирає покупки, складає).* Ач, підла, закаляла як! Стривай же ти, я їй безрукавку поріжу. Їй-право, поріжу.

Микита. Вигнав я її, ну чого ж ти?

Килина. Нову шаль забруднила. Їй-право, сука, коли б вона не пішла, я б їй оті баньки повидряпувала.

Микита. Годі сердитись. Тобі чого сердитись? Коби я її любив.

Килина. Любив? Є кого любити, товстопику таку. Кинув би її тоді, нічого б не було. Вигнав би її к чорту. А дім все одно мій і гроші мої. Ото ще хазяйка! Каже, хазяйка!.. Яка вона чоловікові хазяйка? Душогубка вона, ось хто. З тобою те саме зробить.

Микита. Ох, бабський борлак не заткнеш ніяк. Що патякаєш, сама не знаєш.

Килина. Ба ні, знаю. Не буду з нею жити. Вижену з дому. Не може вона зо мною жити. Хазяйка!.. Не хазяйка вона, острожна шкура.

Микита. Та годі! Що тобі з нею ділити? Ти на неї не дивись. На мене дивись. Я хазяїн. Що хочу, те й роблю. Її розлюбив, тебе полюбив. Кого хочу, того люблю. Моє право. А їй арешт. Вона в мене ось де. *(Показує під ноги)*. Ех, гармонії нема!

На печі калачі,
На припічку каша,
А ми жить будем
І гулять будем;
А як прийде смерть,
Помирать будем,
На печі калачі,
На припічку каша...

ЯВА XIII

Ті ж і Митрич (входить, роздягається й лізе на піч).

Митрич. Знову побилися баби, знати! Почубилися. О господи! Миколо милосливий.

Яким *(сидить скраю на печі, дістає онучі, личаки й обувається)*. Пролазь, пролазь-бо в куток.

Митрич *(лізе)*. Все не поділять, знати. О господи!

Микита. Дістань наливку. З чаєм вип'ємо.

ЯВА XIV

Ті ж і Анютка.

Анютка *(входить; до Килини)*. Нянько, самовар збігти хоче.

Микита. А мати де?

Анютка. Вона в сінях стоїть, плаче.

Микита. Ото ж то. Клич її, вели самовар нести. Та давай-бо, Килино, посуд.

Килина. Посуд? Ну що ж. *(Несе посуд).*

Микита *(дістає наливку, бублики, оселедці).* Це, значить, собі, це бабі пряжа, карасина там у сінях. А ось і гроші. Стривай. *(Бере рахівницю).* Зараз зміркую. *(Кладе).* Борошно пшеничне вісім гривень, олія... Баті десять карбованців. Батю! Іди чай пити.

Мовчання. Яким сидить на печі й перевиває волоки.

ЯВА XV

Ті ж і Онисія.

Онисія *(вносить самовар).* Куди ставити?

Микита. Став на стіл. Що, пак ходила до старости? Ото ж то, говори та й відкусюй. Ну, годі-бо сердитись. Сідай, пий. *(Наливає їй чарку).* А ось і гостинчик тобі. *(Подає пакунок, на якому сидів. Онисія бере мовчки, хитаючи головою).*

Яким *(злазить і надягає шубу; підходить до стола, кладе на нього десятку).* На́ гроші твої. Сховай.

Микита *(не бачить грошей).* Куди це ти зібрався, вдягнувшись?

Яким. А піду, піду я, значить, простіть, Христа ради. *(Бере шапку і пояс).*

Микита. От тобі й маєш! Куди ж ти підеш проти ночі?

Яким. Не можу я, значить, теє, у вашому домі, теє, не можу, значить, бути, бути не можу, простіть.

Микита. Та куди ж бо ти од чаю?

Яким *(підперізується).* Піду, тому що, значить, негоже, у тебе, значить, теє, негоже, Микитко, у домі. теє, негоже. Значить, погано ти живеш, Микитко, погано. Піду я.

Микита. Ну, годі базікати. Сідай чай пити.

Онисія. Що ж це, батечку, перед людьми соромно буде. Чим же тебе скривджено?

Яким. Кривди мені, теє, ніякої нема, кривди нема, значить, а тільки, теє, бачу я, значить, що на погибель, значить, син мій, на погибель син мій, значить.

Микита. Та яка погибель? Ти доведи.

Яким. Погибель, погибель, увесь-бо ти в погибелі. Я тобі торік що казав?

Микита. Та мало ти що казав.

Яким. Казав я тобі, теє, про сироту, що скривдиш ти сироту. Марину, значить, скривдив.

Микита. Ото згадав. Про згорілі свічі не говорять двічі. Те діло минулося...

Яким *(розпалившись)*. Минулося? Ні, брат, це не минулося. Гріх, значить, за гріх чіпляється, за собою тягне, і зав'яз ти, Микитко, у гріхах. Зав'яз ти, дивлюсь, у гріхах. Зав'яз ти, погруз ти, значить.

Микита. Сідай чай пити, от і розмові край.

Яким. Не можу я, значить, теє, чай пити. Тому що від паскудства від твого, значить, теє, гидко мені, дуже гидко. Не можу я, теє, з тобою чай пити.

Микита. Ех, завів. Іди-бо до столу.

Яким. Ти у багатстві, теє, як у тенетах. У тенетах ти, значить. Ах, Микитко, душа потрібна!

Микита. Яку ти маєш повну праву в моєму домі мені докоряти? Та чого-бо ти справді причепився? Що я тобі — хлопчисько, щоб за скроні скубти? Нині це вже покинули.

Яким. Це точно, чув я нині, що й теє, що й батьків за бороди беруть, значить, та на погибель це, на погибель, значить.

Микита *(сердито)*. Живемо, у тебе не просимо, а ти ж до нас прийшов із нуждою.

Яким. Гроші? Гроші твої онде вони. З торбою, значить, піду, а не теє, не візьму, значить.

Микита. Та годі. І чого сердишся, кумпанію розстроюєш. *(Удержує за руку)*.

Яким *(лементуючи)*. Пусти, не зостанусь. Краще під тином переночую, ніж у капості в твоїй. Тьху, прости господи! *(Виходить)*.

ЯВА XVI

Микита, Килина, Онисія і Митрич.

Микита. От маєш!

ЯВА XVII

Ті ж і Яким.

Яким *(відчиняє двері)*. Схаменись, Микито. Душа потрібна. *(Виходить)*.

ЯВА XVIII

Микита, Килина, Онисія і Митрич.

Килина *(бере чашки)*. Що ж, наливати, чи що?

Всі мовчать.

Митрич *(ричить)*. О господи, помилуй мене грішного!

Всі здригаються.

Микита *(лягає на лаву)*. Ох, тоскно, тоскно, Килино! Де ж бо гармонь?

Килина. Гармонь? Бач, оглядівся. Та ти її лагодити віддав. Я налила, пий.

Микита. Не хочу я. Гасіть світло... Ох, тоскно мені, як тоскно! *(Плаче)*.

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

ОСОБИ ЧЕТВЕРТОЇ ДІЇ

Микита.
Мотря.
Онисія.
Анютка.
Митрич.
Сусідка.
Кума.
Сват — похмурий дядько.

Осінь. Вечір. Місяць сяє. Двір. Посередині сіни, праворуч тепла хата й ворота, ліворуч холодна хата й льох. У хаті чути гомін і п'яні вигуки. Сусідка виходить з сіней, манить до себе Онисину куму.

ЯВА І

Кума і сусідка.

Сусідка. Чого ж бо це Килина не вийшла?

Кума. Чого не вийшла? І рада б вийти, та ніколи, бач. Приїхали свати на оглядини, а наречена, матінко моя, у холодній лежить і очей не показує, сердешна.

Сусідка. Та чого ж так?

Кума. З пристріту, каже, живіт узяло.

Сусідка. Та невже?

Кума. А то що ж. *(Шепотить на вухо).*

Сусідка. Ну? От гріх який. Ох, дознаються свати.

Кума. Де їм дознатися. П'яні всі. Та більше за посагом женуться. Легко сказати, дають за дівкою дві шуби, матінко моя, сарафанів шість, шаль французьку, полотна теж багато та грошей, казали, щось близько двохсот.

Сусідка. Ну, це вже й на гроші не радітимеш. Соромо́та така!

Кума. Цсс... Сват, ніби.

Замовкають і входять у сіни.

ЯВА II

Сват сам виходить з сіней, гикає.

Сват. Упрів. Жарко, страх. Охолонути трошки. *(Стоїть, відсапується).* І бог його знає як... чогось не той, не тішить... Ну, та як стара...

ЯВА III

Сват і Мотря.

Мотря *(виходить теж із сіней).* А я дивлюсь: де сват, де сват? А ти, ріднесенький, ось де... Ну що ж, ріднесенький, слава тобі господи, все честь честю. Сватати не хвастати. А я хвастати і не вчилася. А що прийшли ви з добрим ділом, то, дасть бог, і вік дякувати будете. А наречена, відаєш, на рідкість. Такої дівки в окрузі пошукати.

Сват. Воно так, та щодо грошей не проморгати б.

Мотря. А щодо грошей, не говори. Яке їй від родителів дарування було, все при ній. Як на нинішній час, легко сказати, три півста.

Сват. Та ми за кривду й не маємо, а своє дитя. Все як би ото ліпше хочеться.

Мотря. Я тобі, свате, істинно кажу: коби не я, ніколи б у світі тобі не знайти. У них від Кормиліних теж засилка була, та я вже засто́яла. А щодо грошей — вірно кажу: як небіжчик, царство небесне, помирав, так і наказував, щоб удова Микиту в дім прийняла, бо мені ж через сина все відомо, а грошенята, виходить,

Килині. Інший би оце покористувався, а Микита все дочиста віддає. Легко сказати, гроші які.

Сват. Народ гомонить, грошей більше за нею відказано. Хлопець, бач, теж проворний.

Мотря. І, голубчики білі. В чужих руках окраєць великий; що було, те й дають. Я тобі кажу, ти всі гадки облиш. Закріплюй міцніше. Дівка-бо яка; мов бобочок хороша.

Сват. Воно так. Ми одне з жінкою гадаємо про дівку. Чого ж не вийшла? Думаємо, що як хвора?

Мотря. І, і... Вона ото хвора? Та проти неї в окрузі нема. Дівка-бо як лита — не вщипнеш. Та ти ж допіру бачив. А до роботи — страх. Недочуває вона, це правда. Ну, та червоточинка для червоного яблучка не гандж. А що не вийшла, го це, відаєш, з пристріту. Пороблено їй. І знаю, чия сука змайструвала. Знали, відаєш, що заручини, от і напущено. Та я відмову знаю. Завтра встане дівка. Ти щодо дівки не сумлівайся.

Сват. Та що ж, діло полагоджене.

Мотря. Ото ж то, ти вже той, і не задкуй. Та мене не забудь. Клопоталася я теж. Ти вже не покинь...

Голос баби з сіней. Їхати то їхати, іди, Іване, чи що.

Сват. Зараз. *(Виходить).*

Товпляться в сінях, від'їжджають.

ЯВА IV

Онисія і Анютка.

Анютка *(вибігає з сіней і манить до себе Онисію).* Матінко!

Онисія *(звідти).* Чого?

Анютка. Мамонько, ходи сюди, а то почують. *(Відходить з нею під сарай).*

Онисія. Ну, чого? Де Килина?

Анютка. Вона в амбар пішла. Що вона там робить, страх! Бодай не дихнути, нема, каже, сили терпіти. Закричу, каже, на весь голос. Бодай не дихнути.

Онисія. Ачей підожде. Дай гостей вирядимо.

Анютка. Ох, мамонько! Тяжко їй як. Та й сердиться. Даремно, каже, вони мене пропивають. Я, каже,

не піду заміж, я, каже, помру. Мамонько, коли б вона не померла! Страх, я боюсь.

Онисія. Надісь, не помре; а ти не ходи до неї. Іди.

Онисія і Анютка виходять.

ЯВА V

Митрич (*сам; іде од воріт і береться підгортати натрушене сіно*). О господи, Миколо милосливий! Горіляки-бо скільки вижлуктали. Та й духу ж напустили. Аж у дворі смердить. Та ні, не хочу, цур йому! Бач, накидали сіна! Їсти не їдять — тільки копають. Цілий оберемок. Дух-бо який! Наче під носом. Цур йому! (*Позіхає*). Спати час. Та неохота до хати йти. Коло носа так і в'ється. Духовита ж, клята.

Чути — від'їжджають.

Ну, поїхали. О господи, Миколо милосливий! Ото ще хомутаються, одне одного дурять. А пусте все.

ЯВА VI

Митрич і Микита.

Микита (*входить*). Митрич! Іди на піч, чи що, я підгорну.

Митрич. Ну що ж; ти вівцям кинь. Що ж, вирядили?

Микита. Вирядили, та негаразд усе. Вже й не знаю, як бути.

Митрич. Ото дурниці! Чого ж тут. На те виховальний дім. Там хто хоч його вкинь, він однаково підбере. Давай скільки хоч, не питають. Та ще гроші дають. Тільки піди в годувальниці. Нині це просто.

Микита. Ти, Митрич, гляди, коли що, зайвого не базікай.

Митрич. А мені що. Замітай слід, як знаєш. Ото горілкою від тебе тхне як. Піти хіба до хати? (*Виходить позіхаючи*). О господи!

ЯВА VII

Микита довго мовчить, сідає на сани.

Микита. Ну, діла!

ЯВА VIII

Микита і Онисія.

Онисія *(виходить)*. Ти де ж тут?

Микита. Тут.

Онисія. Чого сидиш? Ждати ніколи. Зараз виносити треба.

Микита. Що ж робити будемо?

Онисія. Я тобі казала що. Те й роби.

Микита. Та ви б у виховальний, коли що.

Онисія. Візьми та й неси, коли тобі охота. На капості, бач, ласий. А на розправу слабкий, бачу.

Микита. Що ж його робити?

Онисія. Кажу, піди в льох, яму викопай.

Микита. Та ви б так якось.

Онисія *(передражнюючи його)*. Так якось. Не можна, видно, так якось. А ти б загодя думав. Іди, куди посилають.

Микита. Ах, діла, діла!

ЯВА IX

Ті ж і Анютка.

Анютка. Мамонько! Бабка кличе. Мабуть, у няньки дитина, бодай не дихнути, закричала.

Онисія. Чого брешеш, паралік тебе розбий. Кошенята там пищать. Іди до хати та спи. А то я ось тобі.

Анютка. Мамонько, люба, справді, їй-богу...

Онисія *(замахнулась на неї)*. Я тобі! Щоб духу твого не чула!

Анютка побігла.

Онисія *(до Микити)*. Іди роби, що кажуть. А то, гляди! *(Виходить)*.

ЯВА X

Микита сам, довго мовчить.

Микита. Ну, діла! Ох, ці баби́. Біда! Ти, каже, загодя думав би. Коли-бо загодя думати? Коли-бо думати? Що ж, торік причепилася ця Онисія. Ну що ж? Хіба я монах? Помер хазяїн, що ж, я й гріха прикрив, як годиться. Тут моєї причини нема. Хіба мало буває отак? А тут порошки оці. Хіба я до цього намовляв її? Та коли б я знав, я її, суку, вбив би тоді! Їй-право, вбив би! Спільником у цих капостях зробила, паскуда! І зосоружніла ж вона мені відтоді. Як мені мати сказала тоді, осоружна, осоружна вона мені, не дивилися б очі на неї. Ну, як з нею жити? І пішло це у нас!.. Стала ця дівка в'язнути. Що ж мені? Не я, то інший. А вони он що! Знову ж таки моєї причини нема ніякої. Ох, діла!.. *(Сидить задумавшись)*. Сміливі ж ці баби́,— що надумали. Та не піду я на це.

ЯВА XI

Микита і Мотря (з ліхтарем і скребачкою поквапно виходить).

Мотря. Ти чого ж сидиш, мов курка на сідалі? Тобі що жінка веліла? Готуй діло.

Микита. Та ви-бо що ж робити будете?

Мотря. Та ми знаємо, що робити. Ти-бо своє діло справляй.

Микита. Заплутаєте ви мене.

Мотря. Ти чого ж? Може, задкувати думаєш? До чого дійшло, а ти задкувати?

Микита. Та це ж яке діло! Жива душа теж.

Мотря. Ет, жива душа! Чого там, ледве душа держиться. А куди-бо його подіти? Піди однеси у виховальний,— все одно помре, а пославка піде, зараз розголосять, і сяде в нас дівка на руках.

Микита. А що як дознаються?

Мотря. У своєму домі та не зробити діла? Так зробимо, що й не запахне. Тільки роби, що велю. А то наше діло жіноче, теж без мужика ніяк не можна. На ось скребачку та лізь, та й упорай там. А я посвічу.

Микита. Та що порати?

Мотря *(пошепки)*. Ямку викопай. А тоді винесемо й миттю приберемо там. Ось вона знову кличе. Іди, чи що! А я піду.

Микита. А що ж, померло воно?

Мотря. Звісно, померло. Тільки швидше треба. А то люди не сплять. Почують, побачать,— їм усього, підлим, треба. І урядник учора ввечері приходив. А ти ось що. *(Подає скребачку)*. Лізь у льох. Там у куточку викопай ямку, землиця пухка, тоді знов зарівняєш. Земля-матінка нікому не скаже, мов корова язиком злиже. Іди ж бо, іди, рідний.

Микита. Заплутаєте ви мене. Бодай вам, справді. Їй-право, піду. Робіть самі, як знаєте.

ЯВА XII

Ті ж і Онисія.

Онисія *(з дверей)*. Що ж, викопав він, чи що?

Мотря. Ти чого ж пішла? Куди-бо поділа його?

Онисія. Рядном прикрила. Не чутно буде. Що ж він, викопав?

Мотря. Не хоче!

Онисія *(вискакує, оскаженіло)*. Не хоче! А в острозі вошей годувати хоче?! Зараз піду, все урядникові скажу. Пропадати заодно. Зараз все скажу.

Микита *(сторопівши)*. Що скажеш?

Онисія. Що? Все скажу! Гроші хто взяв? Ти!

Микита мовчить.

А отрути хто давав? Я давала! Тільки ж ти знав, знав, знав! З тобою в згоді була!

Мотря. Та годі. Ти, Микитко, чого костричишся? Ну що ж робити? Потрудитися треба. Іди, ягідко.

Онисія. Бач, який чистий! Не хоче! Поглумився ти з мене, та вже годі. Попоїздив ти на мені, та й моя черга настала. Іди, кажу, а то я те зроблю!.. На́ скребачку, на́! Іди!

Микита. Та ну бо; чого причепилась. *(Бере скребачку, але вагається)*. Не захочу — не піду.

Онисія. Не підеш? *(Починає кричати)*. Люди! Е-е!

Мотря *(затуляє їй рота)*. Чого ти! Очманіла! Він піде... Іди, синку, іди, роджений.

Онисія. Зараз на гвалт кричатиму.

Микита. Та годі! Ех, народ цей. Та ви мерщій абощо... Заодно вже. *(Іде до льоху)*.

Мотря. Та вже діло таке, ягідко: умів гуляти, умій і кінці ховати.

Онисія *(все ще схвильована)*. Збиткувався він надо мною разом з паплюгою своєю! Та годі! Нехай не я сама. Нехай-но і він душогубцем буде. Знатиме, як воно.

Мотря. Ну, ну, розпалилася. А ти, дівонько, не гнівись, а потихеньку та помаленьку, як воно краще. Іди-но до дівки. Він потрудиться. *(Іде за ним з ліхтарем)*.

Микита лізе в льох.

Онисія. Йому й задушити звелю поріддя своє погане. *(Все ще схвильовано)*. Змучилась я сама, Петрові кості смикаючи. Нехай і він знатиме. Не пожалію себе; сказала, не пожалію!

Микита *(в льоху)*. Посвіти-но, чи що!

Мотря *(світить, до Онисії)*. Копає. Іди неси.

Онисія. Постій над ним. А то він, підлий, втече. А я піду винесу.

Мотря. Гляди, охрестити не забудь. А то я потруджуся. Хрестик є?

Онисія. Знайду, я знаю як. *(Виходить)*.

ЯВА XIII

Мотря (сама) і Микита (у льоху).

Мотря. Ото знавісніла як. Та й то сказати, прикро. Ну, та слава тобі боже, дай це діло прикриємо, та й кінці у воду. Зіпхнемо дівку без гріха. Зостанеться синок жити супокійно. Дім, слава тобі боже, повна чаша. Теж і мене не забуде. Без Мотрі чим би вони були? Нічого б їм не обдумати. *(У льох)*. Готово, чи що, синку?

Микита *(вилазить, голову видно)*. Чого ж там? Несіть, чи що? Чого бабраєтеся? Робити то робити.

Ті ж і Онисія. Мотря іде до сіней і зустрічає Онисію. Онисія виходить з немовлям, загорнутим у ганчір'я.

Мотря. Що ж, охрестила?

Онисія. А то як же? Насилу забрала,— не дає. *(Підходить і подає Микиті).*

Микита *(не бере).* Та ти сама однеси.

Онисія. На, бери, кажу. *(Кидає йому дитину).*

Микита *(підхоплює).* Живе! Матінко рідна, ворушиться! Живе! Що ж я з ним буду...

Онисія *(вихоплює немовля в нього з рук і кидає в льох).* Задуши швидше, не буде живим. *(Штовхнула Микиту вниз).* Твоє діло, ти й кінчай.

Мотря *(сідає на східець).* Жалісливий він. Тяжко йому, сердешному. Ну, то що ж! Його гріх теж.

Онисія стоїть над льохом.

(Сідає на східець ганку, поглядає на Онисію й міркує). І-і-і, як злякався! Ну, та що ж? Хоч і важко, та інакше ж, бач, не можна. Куди подінешся? Воно теж, подумаєш, як, бува, просять дітей! Ба ні, бог не дає, все мертвеньких народжують. От хоч би й попадя. А тут не треба його, тут і живе. *(Дивиться в бік льоху).* Мабуть, кінчив. *(До Онисії).* Ну що?

Онисія *(дивлячись у льох).* Дошкою прикрив, на дошку сів. Порішив, мабуть.

Мотря. О-ох! І радий би не грішити, а що вдієш?

Микита *(вилазить, труситься увесь).* Живе ще! Не можу! Живе!

Онисія. А живе, то куди ж ти? *(Хоче зупинити його).*

Микита *(кидається на неї).* Іди геть! Вб'ю я тебе! *(Хапає її за руку, вона виривається, він біжить за нею із скребачкою).*

Мотря кидається йому назустріч, зупиняє його. Онисія тікає на ганок. Мотря хоче забрати скребачку.

(На матір). Уб'ю, і тебе вб'ю, іди геть!

Мотря тікає до Онисії на ганок. Микита зупиняється.

Уб'ю. Всіх повбиваю!

Мотря. З переляку це. Дарма, зійде це з нього.

Микита. Що ж це вони зробили? Що вони зо мною зробили? Пищало як... Як захрустить підо мною. Що вони зо мною зробили? І живе ще! Їй-право, живе! *(Мовчить і прислухається)*. Пищить... О, пищить. *(Біжить до льоху)*.

Мотря *(до Онисії)*. Іде. Мабуть, закопати хоче. Микито, тобі б ліхтаря.

Микита *(не відповідаючи, слухає біля льоху)*. Не чути. Здалося. *(Іде геть і зупиняється)*. І як захрустять підо мною кісточки. Кр... кр... Що вони зо мною зробили? *(Знов прислухається)*. Знов пищить, їй-право, пищить. Що ж це? Матінко, агов, матінко! *(Підходить до неї)*.

Мотря. Що, синку?

Микита. Матінко рідна, не можу я більше. Нічого не можу. Матінко рідна, зглянься на мене!

Мотря. Ох, налякався ж ти, сердешний. Піди, піди. Винця, чи що, випий для сміливості.

Микита. Матінко рідна, дійшло, знати, до мене. Що ви зо мною зробили? Як захрустять ті кісточки, та як запищить!.. Матінко рідна, що ви зо мною зробили!.. *(Відходить і сідає на сани)*.

Мотря. Іди, рідний, випий. Воно, справді, проти ночі моторошно. А пожди-но, благословиться на світ, та, відаєш, день-другий спливе, і думати забудеш. Пожди-но, дівку віддамо та й думати забудемо. А ти випий, випий піди. Я-бо вже сама приберу в льосі.

Микита *(струснувся)*. Вино залишилося там? Може, зап'ю? *(Виходить)*.

Онисія, яка увесь час стояла біля сіней, мовчки відсторонюється.

ЯВА XV

Мотря і Онисія.

Мотря. Іди, іди, ягідко, а я вже потруджусь, полізу сама, закопаю. Куди-бо він скребачку ту кинув? *(Знаходить скребачку, спускається в льох до половини)*. Онисіє, ходи-но сюди, посвіти, чи що?

Онисія. А він чого ж?

Мотря. Та злякався дуже. Надто вже притьмом напосілась ти на нього. Не займай, отямиться. Бог з ним, я вже сама потруджусь. Ліхтаря постав отут. Я побачу. *(Мотря зникає в льосі).*

Онисія *(на двері, куди пішов Микита).* Що, догулявся? Широкий ти був, тепер, постривай, сам знатимеш, як воно. Пиху ото зіб'єш.

ЯВА XVI

Ті ж і Микита (вискакує з сіней до льоху).

Микита. Матінко, чуєш, матінко!

Мотря *(витикається з льоху).* Чого, синку?

Микита *(прислухається).* Не закопуй, живе воно. Хіба не чуєш? Живе! О... пищить. О, виразно чути...

Мотря. Та де ж бо йому пищати? Ти ж його мов перепічку розплющив. Всю голівку розчерепи́в.

Микита. Що ж це? *(Затуляє вуха).* Все пищить! Рішився я життя свого. Рішився! Що вони зо мною зробили?! Куди піду я?! *(Сідає на східці).*

Завіса

ВАРІАНТ

Замість яв XII—XIV, XV, XVI дії четвертої можна читати такий варіант.

СЦЕНА ДРУГА

Хата І-ї дії.

ЯВА І

Анютка роздягнена лежить на тапчані під каптаном. Митрич сидить на полатях і курить.

Митрич. Бач, духу напустили, в пельку їм ситного пирога з горохом. Мимо добро, бач, проливали. І тютюном не заглушиш. Так у носі й крутить. О гос-

поди! Спати, мабуть. *(Підходить до лампочки, хоче прикрутити).*

Анютка *(схоплюється, сідає).* Дідусю, не гаси, голубчику!

Митрич. Чого не гасити?

Анютка. А на дворі гомоніли як. *(Прислухається).* Чуєш, знову в амбар пішли.

Митрич. А тобі чого? Ачей тебе не питають. Лягай та й спи. А я ось прикручу світло. *(Прикручує).*

Анютка. Дідусю, золотий, не гаси зовсім. Хоч з мишаче око залиш, а то моторошно.

Митрич *(сміється).* Ну, гаразд, гаразд. *(Сідає біля неї).* Чого моторошно?

Анютка. А як же не моторошно, дідусю! Нянька так билася. Об рундук головою билася. *(Пошепки).* Я ж знаю... У неї немовлятко народитися хоче... Народилося вже либонь.

Митрич. Ото дзига, жаба тебе вбрикни. Все тобі знати треба. Лягай та й спи.

Анютка лягає.

Отак воно. *(Вкриває її).* Отак воно. А то багато знатимеш, скоро постарієш.

Анютка. А ти на піч підеш?

Митрич. А то куди ж? То ж бо, дурненька, як я подивлюсь. Все їй знати треба. *(Вкриває її ще і підводиться йти).* Отак ось лежи та й спи. *(Іде до печі).*

Анютка. Разочок крикнуло, а тепер не чути.

Митрич. О, господи, Миколо милосливий!.. Чого не чути?

Анютка. Немовляти.

Митрич. А нема його, то й не чути.

Анютка. А я чула, бодай не дихнути, чула. То-о-оненько так.

Митрич. Багато ти чула. А чула, що таке ось дівча, як ти, дітосіка в мішок посадив та й давай його.

Анютка. Який такий дітосіка?

Митрич. А ось такий самий. *(Лізе на піч).* І хо-

роша ж піч нині, тепла. Любо! О господи, Миколо милосливий!

Анютка. Дідусю! Ти заснеш?

Митрич. А то що ж ти думала — пісень співатиму?

Мовчання.

Анютка. Дідусю, чуєш, дідусю! Копають! Їй-богу, копають, у льосі копають, чуєш! Бодай не дихнути, копають!

Митрич. Чого не вигадає. Уночі копають. Хто копає? Корова чухається, а ти — копають! Спи, кажу, а то зараз світло погашу.

Анютка. Голубчику, дідусю, не гаси, не буду. Їй-богу, не буду. Бодай не дихнути, не буду. Страшно мені.

Митрич. Страшно? Ти не бійся нічого, от і не буде страшно. А то сама боїться і страшно, каже. Та як же не страшно, коли ти боїшся? Ото дівча дурненьке яке.

Мовчання. Цвіркун.

Анютка (*пошепки*). Дідусю! Гов, дідусю! Ти заснув?

Митрич. Ну, чого ще?

Анютка. Яка ж така дітосіка?

Митрич. А ось яка. Ото як попадеться таке ж, як ти,— не спить, він прийде з мішком, та дівча шварк у мішок, та сам туди ж із головою, підніме їй сорочечку та й ну сікти.

Анютка. Та чим же він січе?

Митрич. А віника візьме.

Анютка. Та він там не побачить, у мішку-бо.

Митрич. Надісь, побачить.

Анютка. А я його вкушу.

Митрич. Ні, брат, його не вкусиш.

Анютка. Дідусю, іде хтось! Хто це? Ай, матінко рідна! Хто це?

Митрич. Іде то йде. Чого ж ти? Мати, мабуть, іде.

ЯВА II

Ті ж і Онисія (входить).

Онисія. Анютко!

Анютка удає, що спить.

Митрич!

Митрич. Що?

Онисія. Чого світло палите? Ми в холодній ляжемо.

Митрич. Та ось тільки прибрався. Я погашу.

Онисія *(шукає в скрині і бурмотить)*. Коли треба, його ніяк і не знайдеш.

Митрич. Та ти що шукаєш?

Онисія. Хрест шукаю. Охрестити треба. Крий боже, помре! Нехрещене ж! Гріх!

Митрич. А то як же, звісно, порядок потрібен... Що, знайшла?

Онисія. Знайшла. *(Виходить)*.

ЯВА III

Митрич і Анютка.

Митрич. То ж бо. А то я свого дав би. О, господи!

Анютка *(схоплюється й тремтить)*. О-о, дідусю! Не засинай ти, Христа ради! Страшно як!

Митрич. Та чого-бо страшно?

Анютка. Помре, мабуть, немовлятко. У тітки Орини так само бабка охрестила,— воно й померло.

Митрич. Помре — поховають.

Анютка. Та, може, воно й не померло б, та бабка Мотря тут. Я ж чула, що бабка казала, бодай не дихнути, чула.

Митрич. Що чула? Спи, кажу. Вкрийся з головою, та й край.

Анютка. А коли б живе було, я його няньчила б.

Митрич *(ричить)*. О господи!

Анютка. Куди ж вони його подінуть?

Митрич. Туди й подінуть, куди треба. Не твоя печаль. Спи, кажу. Ось мати прийде — вона тобі!

Мовчання.

Анютка. Дідусю! А ту дівчинку, ти розповідав, не вбили ж?

Митрич. Про оту? О, та дівчинка в діло вийшла.

Анютка. Як ти, дідусю, казав, знайшли її?

Митрич. Та так і знайшли.

Анютка. Та де ж знайшли? Ти скажи.

Митрич. У їхньому домі й знайшли. Прийшли в село, стали солдати нишпорити по хатах, гульк — ця сама дівчинка на животі лежить. Хотіли її прибити. Та так мені тоскно стало, взяв я її на руки. Так не дається ж. Обважніла, мов п'ять пудів у ній стало; а руками чіпляється за що попало, не віддереш ніяк. Ну, взяв я її, та по голівці, по голівці. А шаршава, мов їжак. Гладив, гладив — вгамувалася. Помочив сухарика, дав їй. Зрозуміла-таки. Погризла. Що з нею робити? Узяли її. Узяли, стали годувати та годувати, та так призвичаїлась, з собою у похід взяли, так з нами і йшла. Хороша дівчинка була.

Анютка. Що ж, а нехрещена?

Митрич. А хто її знає. Казали, що не цілком. Тому що народ не наський.

Анютка. З німців?

Митрич. Ото яка ти: з німців. Не з німців, а азіяти. Вони все одно як жиди, а тільки й не жиди. З поляків, а азіяти. Крудли, кругли назвище їм. Та вже забув я. Дівчинку ми Сашкою прозвали. Сашка, а хороша була. От усе забув, а на дівчинку, в пельку їй ситного пирога з горохом, мов зараз дивлюсь. Тільки й пам'ятаю з служби з усієї. Як сікли, пам'ятаю, та ось дівчинка в пам'яті. Повисне бувало на шиї, і несеш її. Така дівчинка була, що треба кращої, та нікуди. Віддали потім. Ротного жінка за дочку взяла. І в діло вийшла. Жаліли як солдати!

Анютка. А ось, дідусю, батя теж, я пам'ятаю, як помирав. Ти ще не жив у нас. То він покликав Микиту, та й каже: прости мене, каже, Микито... а сам заплакав. *(Зітхає)*. Теж як жалісно.

Митрич. А то ж бо й воно!..

Анютка. Дідусю, чуєш, дідусю! Ось і знов шумлять чогось у льосі. Ой матінко, сестриці-голубоньки! Ох, дідусю, зроблять вони йому щось. Занапастять вони його. Манесеньке ж воно... О-о! *(Закривається з головою, плаче).*

Митрич *(прислухається).* І справді щось капостять, дуй їх горою. Та й капосниці ж баби оці! Мужиків хвалити не можна, а що вже баби... Ці як звірі лісові. Нічого не бояться.

Анютка *(підводиться).* Дідусю, чуєш, дідусю!

Митрич. Ну, чого ще?

Анютка. Нещодавно перехожий ночував, казав, що немовля помре,— його душка просто на небо піде. Правда це?

Митрич. Хто його знає, мабуть, так. А що?

Анютка. Та хоч би і я померла. *(Пхикає).*

Митрич. Помреш, то й поховають.

Анютка. До десяти літ усе немовля, душа до бога, може, ще піде, а то ж спаскудишся.

Митрич. Ще як спаскудишся! Вашій сестрі як не спаскудитись? Хто вас учить? Що ти побачиш? Що почуєш? Тільки мерзоту саму. Я хоч небагато вчений, а дещо таки знаю. Не твердо, а все не як сільська баба. Сільська баба що? Слякота сама. Вашої сестри в Росії великі мільйони, а всі, мов кроти сліпі,— нічого не знаєте. Як коров'ячу смерть обмахувати, привороти всякі, та як під сідало дітей носити до курей — це знають.

Анютка. Мамонька й та носила.

Митрич. А ото ж то й воно. Мільйонів скільки бабів вас та дівок, а всі, мов звірі лісові. Як виросла, так і помре. Нічого не бачила, нічого не чула. Мужик — хоч у кабаку, а то і в тюрмі часом або в солдатстві, як я, дещо знатиме. А баба що? Вона не то що про бога, вона й про п'ятницю не знає до ладу, і яка вона така. П'ятниця, п'ятниця, а спитай яка, вона і не знає. Так, мов цуценята сліпі повзають, головами в гній тичуться. Тільки й знають пісні свої дурнячі го-го, го-го. А що го-го, самі не знають...

Анютка. А я, дідусю, оченаша до половини знаю.

Митрич. Знаєш ти багато! Та й спитати з вас не можна. Хто вас учить? Хіба що п'яний мужик коли віжками повчить. Тільки й науки тієї. Вже й не знаю, хто за вас відповідатиме. За рекрутів хоч з дядьки або з старшого спитають. А за вашу сестру й спитати нема з кого. Так, безпастушна худоба капосна, баби ті. Дурноголовий ви люд. Нікчемний люд.

Анютка. А як же його бути?

Митрич. А так і бути. Вкрийся з головою та й спи. О господи!

Мовчання. Цвіркун.

Анютка *(схоплюється)*. Дідусю! Кричить хтось, негаразд хтось! Їй-богу, їй-право, кричить. Дідусю, любий, сюди йде.

Митрич. Кажу, з головою вкрийся.

ЯВА IV

Ті ж, Микита і Мотря.

Микита *(входить)*. Що вони зо мною зробили? Що вони зо мною зробили?

Мотря. Випий, випий, ягідко, винця випий. *(Дістає горілку й ставить)*. Чого ти?

Микита. Давай. Може, зап'ю?

Мотря. Цить! Не сплять же. На, випий.

Микита. Що ж це? Навіщо ви таке умислили? Занесли б кудись.

Мотря *(пошепки)*. Посидь, посидь тут, випий ще, а то покури. Воно думку розвіє.

Микита. Матінко рідна моя, дійшло, мабуть, до мене. Як запищить, та як захрустять ці кісточки — кр... кр... не людина я став.

Мотря. І-і! Що говориш, купи не держиться. Воно справді — проти ночі моторошно, а нехай благословиться на світ, день-другий спливе, і думати забудеш. *(Підходить до Микити, кладе йому руку на плече)*.

Микита. Іди геть від мене. Що ви зо мною зробили?

Мотря. Та чого ти, синку, справді? *(Бере його за руку).*

Микита. Іди ти геть від мене! Уб'ю! Мені тепер все дарма. Уб'ю!

Мотря. Ах, ах, налякався як! Та йди-бо спати, чи що.

Микита. Нікуди мені йти. Загинув я!

Мотря *(хитає головою).* Ох, ох, піти хіба прибрати, а він обсидиться, зійде це з нього. *(Виходить).*

ЯВА V

Микита, Митрич і Анютка.

Микита *(сидить, затуливши обличчя руками).*

Митрич і Анютка завмерли.

Пищить, їй-право, пищить. О-о... чути. Закопає вона його, їй-право, закопає! *(Біжить до дверей).* Матінко, не закопуй, живе воно...

ЯВА VI

Ті ж і Мотря.

Мотря *(повертаючись, пошепки).* Та чого ти, Христос із тобою! Та й чого не привидиться. Де ж йому живому бути! І кісточки ж бо всі розтрощені.

Микита. Давай ще вина. *(П'є).*

Мотря. Іди, синку. Заснеш тепер, нічого.

Микита *(стоїть, слухає).* Живе все ще... от... Пищить.. Хіба не чуєш? От!

Мотря *(пошепки).* Та ні!

Микита. Матінко, рідна моя! Рішився я свого життя. Що ви зо мною зробили! Куди піду я? *(Вибігає з хати і Мотря за ним).*

ЯВА VII

Митрич і Анютка.

Анютка. Дідусю, любий, голубчику, задушили вони його!

Митрич *(сердито).* Спи, кажу! Ах ти, жаба тебе вбрикни! Ось я тебе віником! Спи, кажу.

Анютка. Дідусю, золотий! Хапає мене хтось за плічка, хапає хтось, лапами хапає. Дідусю, любий, бодай не дихнути, піду зараз. Дідусю, золотий, пусти мене на піч! Пусти мене, ради Христа... Хапає... хапає... А-ай! *(Біжить до печі).*

Митрич. Бач, налякали дівча як. Ото-бо капосниці, жаба їх вбрикни. Ну, пролазь, чи що.

Анютка *(лізе на піч).* Та ти не йди звідси.

Митрич. Куди я піду? Лізь, лізь! О господи, Миколо-угоднику, мати пресвята богородице казанська... Налякали дівча як. *(Прикриває її).* Ото ж бо дурненьке, їй-право, дурненьке... Налякали як, капосниці, у пельку їм ситного пирога з горохом.

Завіса

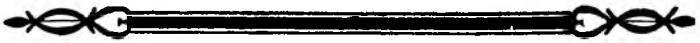

ДІЯ П'ЯТА

ОСОБИ П'ЯТОЇ ДІЇ

Микита.
Онисія.
Килина.
Яким.
Мотря.
Анютка.
Марина.
Маринин чоловік.
1-а дівчина.
2-а дівчина.
Урядник.
Візник.
Дружко.
Сваха.
Килинин жених.
Староста.
Гості, жінки, дівчата, люд на весіллі.

СЦЕНА ПЕРША

Гарман. На першому плані підстожище, ліворуч тік, праворуч сарай гуменний. Відчинені ворота сарая; у воротях солома; в глибині видно двір і чути пісні та музику. Стежкою повз сарай ідуть до хати дві дівчини.

ЯВА І

Дві дівчини.

1-а дівчина. Ось бачиш, як пройшли, і полуботків не закаляли, а слободою біда! — грязюка...

Зупиняються, обтирають соломою ноги.

1-а дівчина *(дивиться на солому і бачить щось)*. Що воно таке?

2-а дівчина *(придивляється)*. Митрич це, наймит їхній. Бач, насмоктався як.

1-а дівчина. Та він же ніби не пив?

2-а дівчина. Поки не піднесли, мабуть.

1-а дівчина. Глянь, він, мабуть, по солому прийшов. Бач, і вірьовка в руках, та так і заснув.

2-а дівчина *(прислухається)*. Все ще величають. Мабуть, ще не благословляли. Килина, кажуть, і голосити не голосила.

1-а дівчина. Мати казала, неохотою йде. Вітчим її присилував, а то ніколи в світі не пішла б. Про неї ж що гомоніли!

ЯВА II

Ті ж і Марина наздоганяє дівчат.

Марина. Здорові були, дівоньки!

Дівчата. Здрастуй, тітонько.

Марина. На весілля, голубоньки?

1-а дівчина. Та вже відбулося. То подивитися.

Марина. Покличте ви мені мого старого, Семена із Зуєва. Знаєте либонь?

1-а дівчина. Як не знати? Родич він женихові, здається.

Марина. Атож, небіж моєму хазяїнові жених-бо.

2-а дівчина. Чого ж сама не йдеш? На весілля та не піти.

Марина. Неохота, дівонько, та й ніколи. Їхати треба. Ми не на весілля й збиралися. Ми з вівсом у го́род. Погодувати коней зупинилися, а старого мого, бач, і закликали.

1-а дівчина. Ви до кого ж заїхали? До Федоровича?

Марина. До нього. То я тут постою, а ти гукни, люба, старого мого. Поклич, лебідонько. Скажи: жінка твоя, Марина, звеліла їхати; товариші запрягають.

1-а дівчина. Що ж, гаразд, коли сама не підеш.

Дівчата йдуть стежкою до двору. Чути пісні й музику.

ЯВА III

Марина сама.

Марина *(задумується)*. Піти воно б нічого, та неохота, бо не бачилася я з ним з тієї самої пори, як зрікся він. Другий рік. А поглянула б хоч краєчком ока, як живе він із своєю Онисією. Кажуть люди — незлагода в них. Жінка вона груба, норовлива. Згадував либонь не раз. Поласився на легке життя. Мене проміняв. Ну, та бог з ним, я лиха не пам'ятаю. Тоді гірко було. Ах, боляче було! А тепер перетерлося на собі — та й забула. А подивилася б на нього... *(Дивиться в бік двору, бачить Микиту)*. Бач! Чого ж це він іде? Може, дівчата йому сказали? Чого ж це він від гостей утік? Піду я собі.

ЯВА IV

Марина і Микита (іде спершу похнюпившись і, махаючи руками, бурмоче).

Марина. Та й похмурий же який!

Микита *(бачить Марину, впізнає)*. Марино! Друже любий, Маринонько! Ти чого?

Марина. Я по старого по свого.

Микита. Чого ж на весілля не прийшла? Подивилася б, посміялася б з мене.

Марина. Чого б я мала сміятися? Я по хазяїна прийшла.

Микита. Ех, Маринонько! *(Хоче її обняти)*.

Марина *(сердито відстороняється)*. А ти, Микито, звичку цю облиш. Те було, та минулося. По хазяїна прийшла. У вас він, чи що?

Микита. Не згадувати, значить, давнього? Не велиш?

Марина. Давнє нема чого згадувать. Що було, те спливло.

Микита. І не повернеться, виходить?

Марина. І не повернеться. Та ти чого ж від гостей утік? Господар, та з весілля втік.

Микита *(сідає на солому)*. Чого втік? Ех, коли б знала ти та відала!.. Тоскно мені, Марино, так тоскно,

не дивилися б очі мої. З-за столу виліз та й утік, од людей утік, тільки б не бачити нікого.

Марина *(підходить до нього ближче)*. Чого ж так?

Микита. А того, що їжею не заїм, питвом не зап'ю, уві сні не засплю. Ах, тоскно мені, так тоскно! А найпаче тоскно мені, Маринонько, що сам один я і ні з ким мені моє горе розрадити.

Марина. Без горя, Микито, не проживеш. Та я своє переплакала — і минулося.

Микита. Це ти про колишнє, про давнє. Ех, друже, переплакала ти, а мене ось дойняло!

Марина. Та чого ж так?

Микита. А того, що остогидло мені все моє життя. Сам собі осоружний став. Ех, Марино, не вміла ти мене держати, занапастила ти мене та й себе теж! Що ж, хіба це життя?

Марина *(стоїть біля сарая, плаче й стримується)*. Я на своє життя, Микито, не скаржуся. Моє життя — дай боже всякому. Я не скаржуся. Покаялась я тоді старому своєму. Простив він мені. І не докоряє. Я на своє життя не нарікаю. Старий сумирний і ласкавий до мене; я його дітей одягаю, обмиваю. І він мене жаліє. Чого ж мені скаржитися? Так, мабуть, бог судив. А твоє життя що ж? Багатий ти...

Микита. Моє життя!.. Тільки весілля полохати не хочеться, а от узяв би вірьовку, оцю ось *(бере в руки вірьовку з соломи)*, та на бантину, ось на цю, перекинув би. Та зашморга розправив би як слід, та вліз би на бантину, та головою туди. Ось моє життя яке!

Марина. Годі, Христос із тобою!

Микита. Ти думаєш, я жартома? Думаєш, що п'яний? Я не п'яний. Мене тепер і хміль не бере. А туга, сточила мене туга до останку. Так сточила, що ніщо вже не миле мені! Ех, Маринонько, тільки й пожив я, що з тобою... пам'ятаєш, на чугунці ночі коротали?

Марина. Ти, Микито, не ятри, де наболіло. Я закон прийняла, та й ти теж. Гріх мій прощений, а давнього не воруши...

Микита. Що ж маю з серцем своїм робити? Куди подітись?

Марина. Що робити? Жінка в тебе є, на інших не зазіхай, а свою бережи. Любив ти Онисію, то й люби.

Микита. Ех, ця мені Онисія — полин гіркий, тільки вона мені, мов те зілля лихе, ноги обплела.

Марина. Хоч яка вона є — жінка. Та що говорити! Іди краще до гостей та мені чоловіка поклич.

Микита. Ех, коли б знала ти всі діла... Та що говорити!

ЯВА V

Микита, Марина, чоловік її і Анютка.

Маринин чоловік *(іде від двору, червоний, п'яний)*. Марино! Жінко! Стара! Ти тут, чи що?

Микита. Ось і хазяїн твій іде, тебе кличе. Іди.

Марина. А ти що?

Микита. Я? Я полежу тут. *(Лягає на солому)*.

Маринин чоловік. Де ж вона?

Анютка. Та ось вона, біля сарая.

Маринин чоловік. Чого стоїш? Іди на весілля! Господарі велять тобі йти, шану віддати. Зараз поїде весілля, і ми поїдемо.

Марина *(виходить назустріч чоловікові)*. Та неохота було.

Маринин чоловік. Іди, кажу. Вип'єш чарочку. Петруньку шельмеця проздравиш. Господарі за кривду мають, а ми в усі діла встигнемо.

Маринин чоловік обнімає її і, похитуючись, разом з нею виходить.

ЯВА VI

Микита і Анютка.

Микита *(підводиться й сідає на солому)*. Ех, побачив я її, ще гірше стало. Тільки й життя було, що з нею. Ні за що ні про що занапастив свій вік; занапастив я свою голову! *(Лягає)*. Куди подінусь? Ах! Розступися, мати сира земля!

Анютка *(бачить Микиту й біжить до нього)*. Батю, чуєш, батю! Тебе шукають. Усі вже, і хрещений батько, благословили. Бодай не дихнути, благословили. Вже сердяться.

Микита *(сам до себе)*. Куди подінусь?

Анютка. Ти чого? Що кажеш?

Микита. Нічого я не кажу. Чого в'язнеш?

Анютка. Батю! ходімо, чи що? *(Микита мовчить, Анютка тягне за руку)*. Батю, іди благословляти! Їй-право, сердяться, лаються.

Микита *(вириває руку)*. Облиш.

Анютка. Та ну бо!

Микита *(погрожує їй віжками)*. Іди, кажу. Ось я тобі.

Анютка. То я матусю пришлю. *(Побігла)*.

ЯВА VII

Микита сам.

Микита *(підводиться)*. Ну як я піду? Як я ікону візьму? Як я їй в очі гляну? *(Лягає знов)*. Ох, коли б діра в землю, пішов би. Не бачили б мене люди, не бачив би нікого. *(Знов підводиться)*. Та не піду я... Пропадай вони всі. Не піду. *(Скидає чоботи й бере вірьовку; робить з неї вашморг, приміряє до шиї)*. Отак воно.

ЯВА VIII

Микита і Мотря. Микита бачить матір, скидає вірьовку з голови й лягає знов на солому.

Мотря *(підходить поспіхом)*. Микито! Гов, Микито? Бач, і голосу не подає. Микито, чого ж ти, чи сп'янів? Іди, Микитонько, іди, іди, ягідко. Заждався народ.

Микита. Ах, що ви зо мною зробили? Не людина я став.

Мотря. Та чого ти? Іди, рідний, честь честю поблагослови, та й край. Ждуть же люди.

Микита. Як же мені благословляти?

Мотря. Звісно як. Хіба не знаєш?

Микита. Знаю я, знаю я. Та кого маю благословляти? Що я з нею зробив?

Мотря. Що зробив? Ото надумав згадувати! Ніхто не знає: ні сват, ні сваха, ні піп, ні монахи. А дівка сама йде.

Микита. Та як іде?

Мотря. Звісна річ, з-під страху йде. А все ж іде. Та що ж робити? Тоді б думала. А тепер їй опинатися не можна. І сватам кривди нема. Двічі оглядини були, та й грошики за нею. Все шито, крито.

Микита. А в льоху що?

Мотря *(сміється)*. Що в льоху? Капуста, гриби, картопля либонь. Чого давнє згадувати?

Микита. Радий би не згадувати. Та не можу. Як заведеш думку, так от і чую. Ох, що ви зо мною зробили?

Мотря. Та чого ти, справді, виламуєшся?

Микита *(перевертається ницьма)*. Матінко! Не терзай мене. Мені аж ось куди дійшло вже!

Мотря. А все ж таки треба. І так гомонять люди, а тут раптом пішов батько, не йде, благословляти не насмілиться. Зараз прикладати стануть. Як забоїшся, зараз догадуватися почнуть. Ходи бравий, не буде неслави. А то тікаєш од вовка, наскочиш на ведмедя. Найпаче не показуй, не бійся, любий, а то гірше прознають.

Микита. Ех, заплутали ви мене!

Мотря. Та годі, ходімо. А вийди та поблагослови; все як годиться, честь честю, та й край.

Микита *(лежить ницьма)*. Не можу я.

Мотря *(сама до себе)*. І що скоїлось? Все нічого, нічого, та раптом і найшло. Наврочено, мабуть. Микитко, вставай! Гляди, он і Онисія іде, гостей покинула.

ЯВА IX

Микита, Мотря і Онисія.

Онисія *(гарно вбрана, червона, напідпитку)*. Та й добре ж як, матінко. Так добре, чесно! І люди які задоволені! Де ж він?

Мотря. Тут, ягідко, тут. У солому ліг та й лежить. Не йде.

Микита *(дивиться на жінку)*. Бач, і вона п'яна! Дивлюсь, так з душі й верне. Як з нею жити? *(Повертається ницьма)*. Уб'ю її коли-небудь. Гірше буде.

Онисія. Бач куди, в солому забрався. Чи сп'янів? *(Сміється)*. Полежала б і я тут з тобою, та ніколи. Ходімо, доведу. А як-бо вже добре в домі! Любо подивитися. І гармонія! Співають жінки, добре як! П'яні всі. Вже так воно любо, добре!

Микита. Що добре?

Онисія. Весілля, радісне весілля. Усі люди кажуть, напрочуд весілля таке. Так чесно, добре все. Іди ж. Разом підемо... я випила, та доведу. *(Бере за руку)*.

Микита *(відсахнувся з огидою)*. Іди сама. Я прийду.

Онисія. Чого кобенишся! Усі біди перебули, розлучниці позбулися, жити нам, тільки тішитися. Все так чесно, по закону. Я вже така рада, що й сказати не можна. Наче я за тебе вдруге заміж іду. І-і! люди всі задоволені! Усі дякують. І гості всі хороші. І Іван Мусійович, і пан урядник. Теж повеличали.

Микита. Ну, то й сиди з ними,— чого прийшла?

Онисія. Та й справді йти треба. А то ж не личить воно! Хазяї пішли і гостей покинули. А гості всі хороші.

Микита *(встає, оббирає з себе солому)*. Ідіть, а я зараз прийду.

Мотря. Чи бач, нічна зозуля денну перекувала. Мене не послухав, а за жінкою одразу пішов. *(Мотря і Онисія йдуть)*. Ідеш, чи як?

Микита. Зараз прийду. Ви йдіть, я слідом. Прийду, благословлятиму...

Жінки зупиняються.

Ідіть... а я слідом. Ідіть-бо!

Баби виходять. Микита дивиться їм услід, задумавшись.

ЯВА X

Микита (сам), згодом Митрич.

Микита *(сідає й роззувається)*. Так ото й пішов я! Авжеж! Ні, ви пошукайте, чи нема на бантині. Розправив зашморг та стрибнув з бантини, і шукай мене.

І віжки, спасибі, тут. *(Задумується)*. Розрадив би, може. Хоч би яке горе — розрадив би. Тільки ж ось воно де — у серці воно, не виймеш ніяк. *(Придивляється до двору)*. Наче знову йде. *(Передражнює Онисію)*. «Добре, та й добре ж як! Полежу з тобою!» У! Шкура підла! На ж тобі, обнімайся зо мною, коли з бантини скинуть. Один кінець. *(Хапає вірьовку, сіпає її)*.

Митрич *(п'яний підводиться, не пускаючи вірьовку)*. Не дам. Нікому не дам. Сам принесу. Сказав, принесу соломи — принесу! Микито, ти? *(Сміється)*. Ах, чорт! Чи по солому?

Микита. Давай вірьовку.

Митрич. Ні, ти постривай. Послали мене мужики. Я принесу... *(Підводиться на ноги, починає згрібати солому, але хитається, справляється, й під кінець падає)*. Її верх. Пересилила...

Микита. Давай-бо віжки.

Митрич. Сказав, не дам... Ах, Микитко, дурний ти, як свинячий пуп. *(Сміється)*. Люблю тебе, а дурний ти. Ти дивишся, що я запив. Як на мене, хай тобі чорт. Ти гадаєш, ти мені потрібний... Ти дивись на мене. Я унтер! Дурень, не вмієш сказати: унтер-офіцер гренадерського її величества найпершого полку. Царю, отечеству служив вірою й правдою. А хто я? Ти гадаєш, я воїн? Ні, я не воїн, а я найпослідуща людина, сирота я, заблуда я. Зарікся я пити. А тепер закурив!.. Що ж, ти гадаєш, я боюсь тебе?.. Авжеж! Нікого не боюсь. Запив то й запив! Тепер тижнів зо два смалитиму, аж гай загуде! До хреста проп'юсь, шапку проп'ю, білета заставлю і не боюсь нікого. Мене в полку сікли, щоб не пив я. Шмагали, шмагали... «Що, кажуть, будеш?» Буду,— кажу. Чого боятися казна-чого? Ось який я! Який є, такого бог народив. Зарікся не пити. Не пив. Тепер запив — п'ю. І не боюсь нікого. Бо не брешу, а як є... Чого боятися казна-чого? Нате, мовляв, ось який я. Мені піп один казав. Диявол — він найбільший хвалько. Як почав ти, каже, вихвалятися, зараз ти й забоїшся. А як став боятися людей, зараз він, безп'ятий отой, зараз він і поцупив тебе й попер, куди йому треба. А як не боюсь я людей, то мені й легко. Начхаю йому

в бороду, нечистому пак,— матері його поросятини! Нічого він мені не зробить. Дзуськи!

Микита (*хреститься*). І що ж це я, справді? (*Кидає вірьовку*).

Митрич. Чого?

Микита (*підводиться*). Не велиш боятися людей?

Митрич. Ото ще боятися казна-чого. Ти-бо на них у лазні подивись. Усі з одного тіста. У одного товще черево, а в того тонше, тільки й різниці тієї. Ото ще! кого боятися, в пельку їм ситного пирога з горохом!

ЯВА XI

Микита, Митрич і Мотря (виходить з двору).

Мотря (*гукає*). Ідеш ти, чи що?

Микита. Ох! Та воно й краще так. Іду. (*Іде до двору*).

Завіса

СЦЕНА ДРУГА

Зміна декорації. Хата першої дії, повна люду, що сидить за столами й стоїть. На покуті Килина з женихом. На столі ікони та хліб. Серед гостей Марина, чоловік її та урядник. Жінки співають пісень. Онисія частує горілкою.

Пісні змовкають.

ЯВА I

Онисія, Марина, чоловік Марини, Килина, жених, візник, урядник, сваха, дружко, Мотря, гості і люд.

Візник. Їхати то їхати, до церкви ж не близько.

Дружко. А ось зажди-но, вітчим благословить. Та де ж він?

Онисія. Іде. Зараз іде, любі мої. Кушайте ще по чарочці, не зобіджайте.

Сваха. Чого ж довго? Вже відколи ждемо.

Онисія. Прийде. Зараз прийде. Стрижена дівка коси не заплете, тут буде. Кушайте, любі мої. (*Підно-*

сить вино). Зараз іде. Поспівайте ще, красуні, поки що.

Візник. Та вже всіх пісень переспівали чекавши.

Жінки співають. Серед співу входять Микита і Яким.

ЯВА II

Ті ж та Микита і Яким.

Микита *(держить Якима за руку і підштовхує перед себе).* Іди, батечку, без тебе не можна.

Яким. Не люблю я, значить, теє...

Микита *(на жінок).* Годі, перестаньте. *(Оглядає всіх у хаті).* Марино, ти тут?

Сваха. Іди, бери ікону, благословляй.

Микита. Зажди, постривай. *(Оглядається).* Килино, ти тут?

Сваха. Та чого ти люд перекликаєш? Де ж бо їй бути? Чого це він чудний якийсь...

Онисія. Матінко рідна! Та що ж це він роззутий?

Микита. Батечку! ти тут? Дивись на мене. Люди добрі, ви всі тут, і я тут! Ось я! *(Падає на коліна).*

Онисія. Микитонько, чого це ти? О голівонько моя!

Сваха. От на!

Мотря. Я й кажу: перепив він французької багато. Схаменися, чого ти? *(Хочуть підвести його, він не звертає ні на кого уваги, дивиться перед себе).*

Микита. Люди добрі! Винуватий я, каятись хочу.

Мотря *(тягне його за плече).* Що ти, з глузду з'їхав? Любі мої, стерявся він. Вивести його треба.

Микита *(відсторонює її плечем).* Облиш! А ти, батечку, слухай. Перше діло: Маринко, дивись сюди. *(Кланяється їй в ноги й підводиться).* Винуватий я перед тобою, обіцяв тебе заміж взяти, звів тебе. Тебе обманув, покинув, прости мене, Христа ради! *(Знову кланяється в ноги).*

Онисія. І чого розлопушився? Не до лиця зовсім. Ніхто й не питає. Встань ти, чого бешкетуєш?

Мотря. О-ох! пороблено це йому. І що це скоїлося? Зурочено його. Встань, чого дурниці плетеш. *(Тягне його).*

Микита *(мотаючи головою)*. Не займай! Прости, Марино, гріх мій перед тобою. Прости Христа ради.

Марина затуляється руками, мовчить.

Онисія. Встань, кажу, чого бешкетуєш. Згадувати надумався. Годі виламуватися. Соромно! О голівонько моя! Що це, очманів зовсім.

Микита *(відтручує жінку, повертається до Килини)*. Килино, до тебе мова тепер. Слухайте, люди добрі! Окаянний я! Килино! винуватий я перед тобою. Твій батько не своєю смертю помер. Отрутою звели його...

Онисія *(скрикнула)*. Голівонько моя! Та що ж це він!

Мотря. Не в собі чоловік. Та виведіть же ви його.

Люди підходять, хочуть взяти його.

Яким *(відсторонює руками)*. Стривай! Ви, хлопці, теє, стривай, значить.

Микита. Килино, я його отрутою звів. Прости мене, Христа ради.

Килина *(схоплюється)*. Бреше він! Я знаю хто.

Сваха. Чого ти? Ти сиди.

Яким. О господи! Гріх-бо, гріх який!

Урядник. Беріть його! Старосту сюди покличте та понятих. Треба акта скласти. Вставай-но ти, іди сюди.

Яким *(на урядника)*. А ти, значить, теє, світлі гудзики, теє, значить, постривай. Дай він, теє, скаже, значить.

Урядник *(до Якима)*. Ти, старий, гляди, не втручайся. Я повинен скласти акта.

Яким. Який-бо ти, теє. Постривай, кажу. Про ахта, теє, помовч, значить. Тут, теє, боже діло іде... кається людина, значить, а ти, теє, ахту...

Урядник. Старосту!

Яким. Дай боже діло краю дійде, значить, тоді значить, і ти, теє, справляй, значить.

Микита. Ще, Килино, перед тобою гріх мій великий: звів я тебе, прости Христа ради! *(Кланяється їй в ноги)*.

Килина *(виходить з-за стола)*. Пусти мене, не піду заміж. Він мені звелів, а тепер не піду.

Урядник. Повтори, що сказав.

Микита. Заждіть-но, пане уряднику, дайте договорити.

Яким *(у захваті)*. Кажи, дитино, все кажи, легше буде. Кайся богові, не бійся людей. Бог — то бог, синку! Він — о!..

Микита. Отруїв я батька, занапастив я, пес, і дочку. Моя над нею влада була, занапастив її і немовлятко.

Килина. Правда це, правда.

Микита. У льоху дошкою немовлятко її задушив. Сидів на ньому... душив... а в ньому кісточки хрустіли. *(Плаче)*. І закопав у землю. Я зробив, сам один я!

Килина. Бреше. Я звеліла.

Микита. Не захищай ти мене. Не боюсь я тепер нічого. Простіть мене, люди добрі! *(Кланяється в землю)*.

Мовчання.

Урядник. В'яжіть його, весілля ваше, видно, розладналося.

Підходять люди з поясами.

Микита. Стривай, встигнеш... *(Батькові кланяється в ноги)*. Батечку рідний, прости і ти мене, окаянного! Говорив ти мені тоді, як я погруз у цю мерзоту блудну, говорив ти мені: «Зав'яз пазурець — і пташині кінець», не послухав я, пес, твого слова, і вийшло по-твоєму. Прости мене, Христа ради.

Яким *(у захваті)*. Бог простить, дитино рідна. *(Обнімає його)*. Себе не пожалів, він тебе пожаліє. Бог — то бог, синку! Він — о!..

ЯВА III

Ті ж і староста.

Староста *(входить)*. Понятих і тут багато.

Урядник. Зараз допитаємо.

Микиту в'яжуть.

Килина *(підходить і стає поряд)*. Я скажу правду. Допитуйте і мене.

Микита *(зв'язаний)*. Нічого допитувати. Все я сам один зробив. Мій і умисел, моє й діло. Ведіть, куди знаєте. Більше нічого не скажу.

Завіса

ПЛОДИ ОСВІТИ

КОМЕДІЯ НА 4 ДІЇ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Леонід Федорович Звєздінцев, відставний поручик кінної гвардії, власник 24 тисяч десятин у різних губерніях. Моложавий, ще бадьорий мужчина років під 60, лагідний, приємний, джентльмен. Вірить у спіритизм і любить вражати інших своїми розповідями.

Анна Павлівна Звєздінцева, його дружина, огрядна дама, молодиться, заклопотана світськими правилами, з презирством ставиться до свого чоловіка і сліпо вірить лікареві. Дама дратівлива.

Бетсі, їх дочка, світська дівиця, років 20, з дуже вільними манерами — у цьому наслідує чоловіків; в pince-nez[1]. Кокетка і реготуха. Говорить дуже швидко і дуже виразно, підбираючи губи, як іноземка.

Василь Леонідович, їх син, 25 років, кандидат юридичних наук, без певної роботи, член товариства велосипедистів, товариства кінних ристалищ і товариства сприяння розведенню хортів. Молода людина, з прекрасним здоров'ям і незламною самовпевненістю. Говорить голосно і уривчасто. Або цілком серйозний, майже похмурий, або галасливо веселий і голосно регоче.

---

[1] пенсне.

Олексій Володимирович Кругосветлов, професор. Учений, років 50, із спокійними, приємно-самовпевненими манерами і з такою ж повільною, співучою мовою. Любить говорити. До тих, хто з ним не погоджується, ставиться лагідно-презирливо. Багато курить. Худа, рухлива людина.

Лікар, років 40, здоровий, гладкий, червоний чоловік. Громогласний і грубий. Завжди самовдоволено посміюється.

Марія Костянтинівна, дівчина років 20, вихованка консерваторії, вчителька музики, з кучериками на лобі, в перебільшено модному туалеті, запобіглива, часто ніяковіє.

Петрищев, років 28, кандидат філологічних наук, шукає діяльності, член тих самих товариств, що й Василь Леонідович, і, крім того, товариства влаштування ситцьових і коленкорових балів. Лисий, швидкий у рухах і в мові, дуже чемний.

Баронеса, важна дама, років 50, неповоротка, говорить без інтонацій.

Княгиня, світська дама, гостя.

Княжна, світська дівиця, гримасниця, гостя.

Графиня, древня дама, ледве рухається, з фальшивими буклями і зубами.

Гросман, брюнет єврейського типу, дуже рухливий, нервовий, говорить дуже голосно.

Гладка пані, Марія Василівна Толбухіна, дуже важна, багата і добродушна дама, знайома з усіма видатними людьми, колишніми і теперішніми. Дуже гладка, говорить швидко, намагаючись переговорити інших. Курить.

Барон Клінген (Коко́), кандидат Петербурзького університету, камер-юнкер, служить при посольстві. Цілком correct[1] і тому спокійний душею і тихо веселий.

---

[1] коректний

Дама.

Пан (без слів).

Сахатов, Сергій Іванович, років 50, колишній товариш міністра, елегантний добродій, з широкою європейською освітою, нічого не робить і всім цікавиться. Поводиться з гідністю і навіть трохи строго.

Федір Іванович, камердинер, років під 60. Освічений і любить освіту, зловживає pince-nez і носовою хусточкою, яку він поволі розгортає. Стежить за політикою. Людина розумна і добра.

Григорій, лакей, років 28, красень, розбещений, заздрісний і сміливий.

Яків, років 40, буфетник, метушливий, добродушний, живе лише сільськими родинними інтересами.

Семен, буфетний служник, років 20. Здоровий, свіжий сільський парубок, білявий, ще без бороди, спокійний, завжди усміхається.

Кучер, років 35. Чепурун, з вусами тільки, грубий і рішучий.

Старий куховар, років 45, кудлатий, неголений, забрезклий, жовтий, трясеться, у літньому нанковому драному сюртуку, в брудних штанях і шкарбанах, говорить хрипко. Слова з нього вириваються наче крізь перепону.

Куховарка, говоруха, невдоволена, років 30.

Швейцар, одставний солдат.

Таня, покоївка, років 19, енергійна, сильна, весела дівчина, швидко змінює настрій. У хвилини великого радісного збудження звискує.

1-й селянин, років 60, був старшиною, вважає, що знає, як поводитись з панами, і любить себе послухати.

2-й селянин, років 45, хазяїн, грубий і правдивий, не любить говорити зайвого. Семенів батько.

3-й селянин, років 70, у личаках, нервовий, неспокійний, квапиться, торопіє і розмовою приглушує свою боязкість.

1-й виїзний лакей графині. Дід старого покрою, з лакейською гордістю.

2-й виїзний лакей, височенний, здоровий, грубий.

Артільник з крамниці. У синій піддьовці, з чистим рум'яним обличчям. Говорить твердо, значливо і ясно.

Дія відбувається в столиці, у домі Звєздінцевих.

ДІЯ ПЕРША

Театр являє собою передпокій багатого дому в Москві. Троє дверей: вхідні до кабінету Леоніда Федоровича і до кімнати Василя Леонідовича. Сходи нагору, у внутрішні покої; позаду сходів прохід до буфету.

ЯВА І

Григорій (молодий і красивий лакей, дивиться у дзеркало і чепуриться).

Григорій. А шкода вусів! Не годиться, каже, лакею вуса! А чому? Щоб видно було, що ти лакей. А то щоб часом не перевершив синка її коханого. І є кого! Хоч і без вусів, а куди йому... *(Вдивляється з усмішкою).* І скільки їх за мною побивається! Та ніхто от не подобається так, як Таня ця! Проста покоївка! Еге! А от краща за панну. *(Усміхається).* Така мила!.. *(Прислухається).* Ось вона і є! *(Усміхається).* Ач, постукує каблучками... в-ва!..

ЯВА II

Григорій і Таня (з шубкою і черевиками).

Григорій. Тетяні Марківні моє шанування!

Таня. Що, видивляєтесь усе? Гадаєте, дуже такі гарні?

Григорій. А що, неприємний?

Таня. Ні приємний, ні неприємний, а так — середина на половину. Що ж це у вас шуби понавішувані?

Григорій. Зараз, шановна, приберу. *(Знімає шубу і накриває нею Таню, обнімаючи її).* Таню, що я тобі скажу...

Таня. Ну вас зовсім! І куди це годиться! *(Сердито видирається).* Кажу ж, облиште!

Григорій *(озирається).* Поцілуйте ж.

Таня. Та що ви, справді, причепилися? Я вас так поцілую!.. *(Замахується).*

Василь Леонідович *(за сценою чути дзвінок і потім вигук).* Григорію!

Таня. Он ідіть, Василь Леонідович кличе.

Григорій. Почекає, він тільки очі продер. Послухай, чом не кохаєш?

Таня. І які такі кохання вигадали! Я нікого не кохаю.

Григорій. Неправда. Сеньку кохаєш. І знайшла ж кого, буфетного служника — мужика репаного!

Таня. Ну який не є, а вам от завидно.

Василь Леонідович *(за сценою).* Григорію!!!

Григорій. Встигнеш!.. Є чому завидувати! Адже ти тільки почала освічуватись, і з ким зав'язуєшся? Інша справа — мене б покохала... Таню...

Таня *(сердито й суворо).* Кажу, не буде вам нічого.

Василь Леонідович *(за сценою).* Григорію!..

Григорій. Надто вже строго поводитесь.

Василь Леонідович *(за сценою, наполегливо, рівно, щосили кричить).* Григорію! Григорію! Григорію!

Таня і Григорій сміються.

Григорій. Та мене он які любили!

Дзвінок.

Таня. Ну й ідіть до них, а мене облиште.

Григорій. Дурна ти, як я подивлюсь. Адже я не Семен.

Таня. Семен одружитися хоче, а не казна-що.

ЯВА III

Григорій, Таня та артільник (несе велику коробку з платтям).

Артільник. Доброго ранку!

Григорій. Здрастуйте. Від кого?

Артільник. Від Бурде, з платтям, та ось записка до пані.

Таня *(бере записку)*. Посидьте тут, я віднесу. *(Виходить)*.

ЯВА IV

Григорій, артільник і Василь Леонідович (виставляється з дверей у сорочці і в пантофлях).

Василь Леонідович. Григорію!

Григорій. Зараз!

Василь Леонідович. Григорію! Невже не чуєш?

Григорій. Я щойно прийшов.

Василь Леонідович. Води теплої і чаю.

Григорій. Зараз Семен принесе.

Василь Леонідович. А це що? Від Бурдьє?

Артільник. Так точно!

Василь Леонідович і Григорій виходять. Дзвінок.

ЯВА V

Артільник і Таня (вбігає на дзвінок і відчиняє двері).

Таня *(до артільника)*. Почекайте.

Артільник. І так чекаю.

ЯВА VI

Артільник, Таня і Сахатов (входить у двері).

Таня. Пробачте, щойно вийшов лакей. Та ви заходьте, будь ласка. Дозвольте! *(Знімає шубу)*.

Сахатов *(чепуриться)*. Вдома Леонід Федорович? Встали?

Дзвінок.

Таня. Аякже, давно!

ЯВА VII

Артільник, Таня і Сахатов. Входить лікар.

Лікар *(шукає лакея. Побачивши Сахатова, розв'язно)*. Га? Моє шанування!

Сахатов *(пильно вдивляється)*. Лікар, здається?

Лікар. А я думав, що ви за кордоном. До Леоніда Федоровича?

Сахатов. Так. А ви чого? Хіба занедужав хто?

Лікар *(стиха сміється)*. Не то, щоб занедужав, а, знаєте, з цими паніями біда! До третьої години щодня сидить за вінтом, а сама перетягується, мов оса. А пані крихкотіла, гладка, та й годочків же чимало.

Сахатов. Ви так і Анні Павлівні висловлюєте свій діагноз? Їй не подобається, я гадаю.

Лікар *(сміючись)*. Що ж, правда. Всі ці штуки виробляють, а потім розлад органів травлення, тиск на печінку, нерви — ну й пішло-поїхало, а ти її підправляй. Біда з ними! *(Тихо сміється)*. А ви що? Ви, здається, теж спірит?

Сахатов. Я? Ні, я не спірит теж... Ну, моє шанування! *(Хоче йти, але лікар зупиняє)*.

Лікар. Ні, адже я теж не заперечую цілком, коли така людина, як Кругосветлов, бере участь. Не можна ж! Професор, європейська знаменитість. Щось-таки є. Хотілося б як-небудь подивитися, та все ніколи, інша справа є.

Сахатов. Так, так. Моє шанування! *(Виходить, злегенька вклонившись)*.

Лікар *(до Тані)*. Встали?

Таня. У спальні. Та ви заходьте, будь ласка.

Сахатов і лікар розходяться у різні сторони.

ЯВА VIII

Артільник, Таня і Федір Іванович (входить з газетою в руках).

Федір Іванович *(до артільника)*. Ви чого?

Артільник. Від Бурде, з костюмом і запискою. Звеліли почекати.

Федір Іванович. А, від Бурде! *(До Тані)*. Хто це пройшов?

Таня. Сахатов, Сергій Іванович, і ще лікар. Вони тут постояли, поговорили. Все про спіритицтво.

Федір Іванович *(поправляє)*. Про спіритизм.

Таня. Та я ж і кажу, про спіритицтво. А ви чули, Федоре Івановичу, як минулого разу вдало вийшло? *(Сміється)*. І стукало, і речі перелітали.

Федір Іванович. А ти звідки знаєш?

Таня. Єлизавета Леонідівна розповідали.

ЯВА IX

Таня, Федір Іванович, артільник і Яків-буфетник (біжить із склянкою чаю).

Яків *(до артільника)*. Здрастуйте!

Артільник *(сумовито)*. Здрастуйте.

Яків стукає у двері до Василя Леонідовича.

ЯВА X

Ті ж і Григорій.

Григорій. Давай.

Яків. А вчорашніх склянок усе ще не принесли, та й піднос від Василя Леонідовича. А мене спитають.

Григорій. Піднос зайнятий у нього з сигарками.

Яків. То ви перекладіть. Я ж відповідатиму.

Григорій. Принесу, принесу!

Яків. Ви кажете — принесу і все не приносите. Оце якось спохватились, а подавати нема на чому.

Григорій. Та принесу, кажу! Ото морока!

Яків. Вам добре так говорити, а мені ось третій чай подавати та для сніданку стіл накривати. Метушишся отак з ранку до ночі. Чи є в кого в домі більше роботи, як у мене? А все нехороший!

Григорій. Та кращого й не знайдеш. Бач, який хороший!

Таня. Вам усі нехороші, тільки ви один...

Григорій *(до Тані)*. Тебе не спитали! *(Виходить)*.

ЯВА XI

Таня, Яків, Федір Іванович і артільник.

Яків. Та що, я не ображаюсь. Тетяно Марківно, пані не казала нічого про вчорашнє?

Таня. Це про ту лампу?

Яків. І як це вона вирвалася з рук, бог її знає. Тільки став витирати, хотів перехопити,— вислизнула якось... Вдрузки! Лихо та й годі! Йому добре, Григорію Михайловичу, говорити, як він сам один, а от як сім'я? Адже теж треба подумати і прогодувати. Я роботи не боюсь. То нічого не казала? Ну й хвалити бога! А ложечка у вас, Федоре Івановичу, одна чи дві?

Федір Іванович. Одна, одна. *(Читає газету).*

Яків виходить.

ЯВА XII

Таня, Федір Іванович і артільник. Чути дзвінок. Входять Григорій з підносом і швейцар.

Швейцар *(до Григорія).* Скажіть пану, селяни прийшли.

Григорій *(показує на Федора Івановича).* Дворецькому скажи, а мені нема часу. *(Виходить).*

ЯВА XIII

Таня, Федір Іванович, швейцар і артільник.

Таня. Звідки селяни?

Швейцар. З Курської, здається...

Таня *(вискнула).* Вони... Це Семенів батько, про землю. Піду зустріну. *(Біжить).*

ЯВА XIV

Федір Іванович, швейцар і артільник.

Швейцар. То як скажете: пустити їх сюди, чи як? Вони кажуть — про землю, пан знає.

Федір Іванович. Ага, про купівлю землі. Так, так. Гість у нього зараз. Ти ось що скажи: хай почекають.

Швейцар. Де ж чекати?

Федір Іванович. Хай надворі підождуть, я тоді покличу.

Швейцар виходить.

ЯВА XV

Федір Іванович, Таня, за нею троє селян, Григорій та артільник.

Таня. Праворуч. Сюди, сюди!

Федір Іванович. Я не велів сюди пускати.

Григорій. Ото дзига!

Таня. Та нічого, Федоре Івановичу, вони тут скраєчку.

Федір Іванович. Натопчуть.

Таня. Вони ноги обтерли, та я й витру. *(До селян).* Ось тут і станьте.

Селяни входять, несуть гостинці у хустках: паску, крашанки, рушники, шукають, до чого перехреститися. Хрестяться до сходів, вклоняються Федору Івановичу і стають твердо.

Григорій *(до Федора Івановича).* Федоре Івановичу! от казали, від Піроне́ фасонисті черевики, а ці вже багато кращі, у цього ось? *(показує на третього селянина у личаках).*

Федір Іванович. Вам усе тільки б висміювати людей!

Григорій виходить.

ЯВА XVI

Таня, Федір Іванович і троє селян.

Федір Іванович *(встає і підходить до селян).* Так ви самі курські, землю купувати?

1-й селянин. Так точно. Виходить, приміром, ми відносно учинення продажу землі. Може б доповіли?

Федір Іванович. Так, так, знаю, знаю. Почекайте тут, я зараз доповім. *(Виходить).*

ЯВА XVII

Таня і троє селян. Василь Леонідович (за сценою). Селяни озираються, не знають, куди подіти гостинці.

1-й селянин. Як же це, значить, не знаю як зветься, на чому б подати? Хвормено щоб предмет зробити. Блюдце б, чи що?

Таня. Зараз, зараз. Давайте сюди: поки що ось так. *(Ставить на диванчик).*

1-й селянин. Це якого звання, приміром, такий статечний підходив ось до нас?

Таня. Це камердин.

1-й селянин. Он воно що, камардин. У розпорядженні, значиться, теж. *(До Тані)*. А ви, приміром, теж у послугах будете?

Таня. Покоївка я. А я теж деменська. Я ж вас знаю, і вас знаю, тільки отого дядька не знаю. *(Показує на третього селянина)*.

3-й селянин. Тих взнала, а мене не взнала?

Таня. Ви Юхим Антонович?

1-й селянин. Істинно.

Таня. А ви Семенів батько, Захар Трифонович?

2-й селянин. Вірно!

3-й селянин. А я, скажімо, Митрій Чилікін. Взнала тепер?

Таня. Тепер і вас знати будемо.

2-й селянин. А ти чия будеш?

Таня. Та Ксеньчина, солдатки покійної, сирота.

1-й і 3-й селяни *(здивовано)*. Ну-у?!

2-й селянин. Недарма кажуть: купи порося яке попало, годуй добре — буде сало.

1-й селянин. Істинно. Вроді як мамзель.

3-й селянин. Та й справді. О господи!

Василь Леонідович *(за сценою дзвонить, а потім кричить)*. Григорію! Григорію!

1-й селянин. Хто ж це так дуже себе турбує, приміром?

Таня. Молодий пан це.

3-й селянин. О господи! Казав же, поки що краще б надворі зачекати.

Мовчанка.

2-й селянин. Це тебе Семен сватає?

Таня. А хіба він писав? *(Закривається фартухом)*.

2-й селянин. Виходить, писав. Та не діло задумав. Розбалувався, бачу, хлопець.

Таня *(жваво)*. Ні, він нітрохи не розбалувався. Прислати його до вас?

2-й селянин. Навіщо присилати? Постривай. Встигнемо!

Чути несамовиті вигуки Василя Леонідовича: «Григорію! чорти б тебе взяли!»

ЯВА XVIII

Ті ж. З дверей Василь Леонідович (у сорочці, надіває pince-nez).

Василь Леонідович. Повимирали всі?

Таня. Нема його, Василю Леонідовичу... Зараз я пошлю. *(Йде до дверей).*

Василь Леонідович. Адже я чую, що розмовляють. Це що за онудала з'явилися? Га, що?

Таня. Це селяни з курського села, Василю Леонідовичу.

Василь Леонідович *(на артільника).* А це хто? Ага, від Бурдьє!

Селяни вклоняються. Василь Леонідович не звертає на них уваги. Григорій зустрічається з Танею в дверях, Таня залишається.

ЯВА XIX

Ті ж і Григорій.

Василь Леонідович. Я тобі казав — ті черевики. Не можу я в цих ходити!

Григорій. Та й ті ж там стоять.

Василь Леонідович. Та де ж там?

Григорій. Та там же.

Василь Леонідович. Брешеш!

Григорій. От побачите.

Василь Леонідович і Григорій виходять.

ЯВА XX

Таня, троє селян і артільник.

3-й селянин. А може, скажімо, не час тепер, пішли б на хватиру, почекали б поки що.

Таня. Ні, нічого, підождіть. Ось я вам зараз тарілки для гостинців принесу. *(Виходить).*

ЯВА XXI

Ті ж, Сахатов, Леонід Федорович і за ними Федір Іванович.

Селяни беруть гостинці і стають у пози.

Леонід Федорович *(до селян)*. Зараз, зараз, почекайте. *(На артільника)*. А це хто?

Артільник. Від Бурде.

Леонід Федорович. А, від Бурдьє!

Сахатов *(усміхаючись)*. Та я не заперечую, але погодьтеся, що, не бачивши всього того, про що ви говорите, нашому брату, необізнаному, важко вірити.

Леонід Федорович. Ви кажете: я не можу вірити. Але ми і не вимагаємо віри. Ми вимагаємо дослідження. Адже не можу я не вірити цьому персню. А перстень я одержав звідти.

Сахатов. Як звідти? Звідки?

Леонід Федорович. З того світу. Еге.

Сахатов *(усміхаючись)*. Дуже цікаво, дуже цікаво.

Леонід Федорович. Ну, скажімо, ви думаєте, що я захоплююсь, уявляю собі те, чого нема, але ж от Олексій Володимирович Кругосвєтлов, здається, не хтонебудь, а професор, і визнає так само. Та й не тільки він. А Крукс? А Валлас?

Сахатов. Та я ж не заперечую. Я лише кажу, що це дуже цікаво. Цікаво знати, як Кругосвєтлов пояснює?

Леонід Федорович. У нього своя теорія! Та от приїздіть сьогодні увечері; він буде неодмінно. Спочатку Гросман буде... знаєте, відомий відгадувач думок.

Сахатов. Так, я чув, але ні разу не траплялось бачити.

Леонід Федорович. Ну то приїздіть. Спочатку Гросман, а потім Капчич, і наш сеанс медіумічний... *(До Федора Івановича)*. Посланий від Капчича не повернувся?

Федір Іванович. Ще ні.

Сахатов. То як же мені дізнатись?

Леонід Федорович. Та ви приїздіть, все одно приїздіть. Якщо Капчича й не буде, ми знайдемо свого медіума. Марія Гнатівна — медіум; не такий сильний, як Капчич, а все ж таки...

ЯВА XXII

Ті ж і Таня (входить з тарілками для гостинців. Прислухається до розмови).

Сахатов *(усміхаючись)*. Так, так. Але тільки ось що цікаво: чому медіуми завжди з так званих освічених кіл? І Капчич, і Марія Гнатівна. Коли це особлива сила, то вона повинна б зустрічатися всюди, в народі, серед селян.

Леонід Федорович. Так і буває. Так часто буває, що в нас у домі один селянин, і той виявився медіумом. Цими днями ми покликали його під час сеансу. Треба було пересунути диван — і забули про нього. Він, очевидно, й заснув. І, уявіть собі, наш сеанс уже закінчився, Капчич прокинувся, і раптом ми помічаємо, що в другому кутку кімнати біля селянина починаються медіумічні явища: стіл рушив і пішов.

Таня *(набік)*. Це коли я з-під стола вилазила.

Леонід Федорович. Очевидно, і він теж медіум. Тим більше, що обличчям він дуже схожий на Юма. Ви пам'ятаєте Юма? — білявий, наївний.

Сахатов *(знизує плечима)*. Он як. Це дуже цікаво! То ви б його й випробували.

Леонід Федорович. І випробуємо. Та й не він один. Медіумів безліч. Ми тільки не знаємо їх. Оцими днями одна хвора бабуся пересунула кам'яну стіну.

Сахатов. Пересунула кам'яну стіну?

Леонід Федорович. Так, так, лежала в постелі і зовсім не знала, що вона медіум. Вперлася рукою в стіну, а стіна й відсунулася.

Сахатов. І не завалилася?

Леонід Федорович. І не завалилася.

Сахатов. Дивно! Ну, то я приїду ввечері.

Леонід Федорович. Приїздіть, приїздіть! Сеанс відбудеться, що б там не було.

Сахатов одягається. Леонід Федорович проводить його.

ЯВА XXIII

Ті ж, без Сахатова.

Артільник *(до Тані)*. Та скажіть же пані! Що ж, мені ночувати, чи що?

Таня. Почекайте. Вони їдуть з панною, то незабаром самі вийдуть. *(Виходить)*.

ЯВА XXIV

Ті ж, без Тані.

Леонід Федорович *(підходить до селян, ті вклоняються і подають гостинці)*. Не треба цього!

1-й селянин *(усміхаючись)*. Та це вже як належить відбувається. Як нам і громада наказувала.

2-й селянин. Це вже як заведено.

3-й селянин. І не говори! Тому, як ми дуже задоволені... Як батьки наші, скажімо, вашим батькам, скажімо, служили, так і ми бажаємо від душі, а не те щоб як... *(Вклоняється)*.

Леонід Федорович. Ну, чого ви? Чого саме ви бажаєте?

1-й селянин. До вас, милостивцю, значить.

ЯВА XXV

Ті ж і Петрищев (швидко вбігає в шинелі).

Петрищев. Василь Леонідович прокинувся? *(Побачивши Леоніда Федоровича, вклоняється йому тільки головою)*.

Леонід Федорович. Ви до сина?

Петрищев. Я? Так, я на хвилинку до Вово́.

Леонід Федорович. Заходьте, заходьте.

Петрищев скидає шинель і швидко йде.

ЯВА XXVI

Ті ж, без Петрищева.

Леонід Федорович *(до селян)*. Так. Ну, то чого ж ви?

2-й селянин. Прийми ж гостинці.

1-й селянин *(усміхаючись)*. Сільські, значить, дарунки.

3-й селянин. І не говори — що там! Ми бажаємо, як батькові рідному. І не говори.

Леонід Федорович. Ну що ж... Федоре, прийми.

Федір Іванович. Ну, давайте сюди. *(Бере гостинці)*.

Леонід Федорович. То в чому ж річ?

1-й селянин. Та ми до вас, милостивцю наш.

Леонід Федорович. Бачу, що до мене; та чого ж ви бажаєте?

1-й селянин. А з приводу учинення продажу землі зрушення зробити. Виходить...

Леонід Федорович. Що ж, ви купуєте землю, чи що?

1-й селянин. Істинно, так і є. Виходить... значить, з приводу купівлі власності землі. Так громада нас, приміром, і вповноважила, щоб увійти, значить, як належить, через державну банку з прикладенням марки узаконеного числа.

Леонід Федорович. Тобто, ви бажаєте купити землю за посередництвом банку,— правда ж?

1-й селянин. Так і є, як торік ви нам предлог зробили. Виходить, значить, всієї суми повністю тридцять дві тисячі вісімсот шістдесят чотири карбованці в купівлі власності землі.

Леонід Федорович. Це так, але як же доплата?

1-й селянин. А доплату громада просить, щоб, як торік говорено, розстрочити, значить, в одержанні готівкою, як по закону належить — чотири тисячі карбованців сповна.

2-й селянин. Грошики, чотири тисячі, візьми тепер, значить, а решту щоб підождати.

3-й селянин *(тимчасом розмотує гроші)*. Це вже, будь певен, себе в заставу віддамо, а того не зробимо, щоб як-небудь, а, скажімо, як не як, а щоб, скажімо, теє... як належить.

Леонід Федорович. Та я ж вам писав, що я згодний лише в тому разі, коли зберете всі гроші.

1-й селянин. Це, істинно, приємніше було б, та не спроможні, значить.

Леонід Федорович. То що ж робити?

1-й селянин. Громада, приміром, на те уповала, що як торік предлог зробили в розстрочці платежу...

Леонід Федорович. То було торік; тоді я згоджувався, а тепер не можу...

2-й селянин. Та як же це так? Подав надію, ми й папір виправили, і гроші зібрали.

3-й селянин. Змилуйся, батечку. Земля наша мала, не то що худобину,— курку, скажімо, і ту випустити нікуди. *(Вклоняється).* Не гріши, батечку! *(Вклоняється).*

Леонід Федорович. Це, скажімо, правда, що торік я погоджувався відстрочити, та тут вийшла одна обставина... Так що мені тепер це не з руки.

2-й селянин. Нам без цієї землі лягай та й помирай.

1-й селянин. Істинно, без землі наше жительство мусить послабитись, занепасти.

3-й селянин *(вклоняється).* Батечку! земля мала, не то що худобину,— курча, скажімо, і те випустити нікуди. Батечку! змилосердься. Прийми гроші, батечку.

Леонід Федорович *(переглядає тимчасом папір).* Я розумію, мені самому хотілося б зробити вам щось добре. Ви почекайте. Я вам через півгодини дам відповідь. Федоре, скажи, щоб нікого не приймали.

Федір Іванович. Дуже добре.

Леонід Федорович виходить.

ЯВА XXVII

Ті ж без Леоніда Федоровича. Селяни засмучені.

2-й селянин. Чи ба, діло яке? Всі, каже, давай! А де їх візьмеш?

1-й селянин. Якби торік не подав нам надії. А то ж ми так уповали; істинно, що як торік говорено.

3-й селянин. О господи! Я вже гроші розмотав. *(Замотує гроші).* Тепер що нам робити?

Федір Іванович. Та в чім у вас справа полягає?..

1-й селянин. Справа у нас, шановний, залежить, приміром, ось у чому: предлог він нам зробив торік розстрочити. Громада на те і зійшла думкою і нас вповноважила; а теперечки у нього, приміром, предлог, щоб усю суму повністю. А, бач, діло ніяк не виходить.

Федір Іванович. А чи багато грошей?

1-й селянин. Всієї суми у надходженні чотири тисячі карбованців, значить.

Федір Іванович. То що ж? — стягніться, зберіть ще.

1-й селянин. І так ледве назбирали. Пороху в цих смислах, пане, невистачає.

2-й селянин. Як їх нема, зубами не натягнеш.

3-й селянин. Ми б з дорогою душею, та, скажімо, і так ці зібрали — чисто підмели.

ЯВА XXVIII

Ті ж, Василь Леонідович і Петрищев (у дверях, обидва з цигарками).

Василь Леонідович. Та я вже сказав, буду старатись. Так буду старатись, як тільки можливо. Га, що?

Петрищев. Ти зрозумій, що коли ти не дістанеш, то це вже буде казна-що.

Василь Леонідович. Та вже коли сказав — буду старатись, то й буду. Га, що?

Петрищев. Та нічого. Я тільки кажу, щоб добув неодмінно. Я почекаю. *(Виходить, зачиняючи двері).*

ЯВА XXIX

Ті ж, без Петрищева.

Василь Леонідович *(махаючи рукою).* Чорт зна що таке.

Селяни вклоняються.

(Дивиться на артільника. До Федора Івановича). Чому ви цього, від Бурдьє, не відпустите? Він уже зовсім жити до нас переїхав. Дивіться, він заснув. Га, що?

Федір Іванович. Та подали записку, сказали почекати. Коли Анна Павлівна вийдуть.

Василь Леонідович *(дивиться на селян і втуплюється очима в гроші)*. А це що? Гроші? Це кому? Нам гроші? *(До Федора Івановича)*. Це хто такі?

Федір Іванович. Це селяни курські, землю купують.

Василь Леонідович. Що ж, продали?

Федір Іванович. Та ні, не зійшлися ще. Скупляться вони.

Василь Леонідович. Га? Так треба їх умовити. *(До селян)*. Ви що ж, купуєте, га?

1-й селянин. Істинно, ми з предлогом, щоб як придбати власність володіння землі.

Василь Леонідович. А ви не скупіться. Ви знаєте, я вам скажу, як земля мужичкові потрібна! Га, що? Дуже потрібна.

1-й селянин. Істинно, земля для мужика виходить перша стаття. Що так, то так.

Василь Леонідович. Ну, от ви і не скупіться. Бо що таке земля? Таж на ній можна пшеницю рядками, я вам скажу, посіяти. Триста пудів можна взяти, по карбованцю за пуд, триста карбованців. Га, що?.. Або м'яту, тоді й тисячу карбованців, я вам скажу, можна з десятини злупити!

1-й селянин. Істинно, це конешно, усі продухти можна в рух пустити, хто поняття має.

Василь Леонідович. То неодмінно м'яту. Адже мене вчили цього. Це в книгах описано. Я покажу вам. Га, що?

1-й селянин. Істинно, у відношенні книг вам видніше. Умственість, значить.

Василь Леонідович. То купуйте, не скупіться, а давайте гроші. *(До Федора Івановича)*. Папа де?

Федір Іванович. Вдома. Вони просили не турбувати їх тепер.

Василь Леонідович. Що ж, мабуть, духа питає, продавати землю чи ні? Га, що?

Федір Іванович. Цього не можу сказати. Знаю, що пішли в нерішучості.

Василь Леонідович. Як ти гадаєш, Федоре Івановичу, є в нього гроші? Га, що?

Федір Іванович. От не знаю. Навряд. А вам навіщо? Ви ж того тижня взяли чимало.

Василь Леонідович. Та я ж за собак віддав. А тепер, ти ж знаєш: наше нове товариство, і Петрищева обрали, а я брав у Петрищева гроші, і тепер треба внести за нього і за себе. Га, що?

Федір Іванович. Це яке ваше нове товариство? Лісопедистів?

Василь Леонідович. Ні, я тобі зараз скажу: це нове товариство. Дуже, скажу я тобі, серйозне товариство. І ти знаєш, хто голова? Га, що?

Федір Іванович. Що ж це за нове товариство?

Василь Леонідович. Товариство сприяння розведенню старовинних російських густопсових собак. Га, що? І я тобі скажу: сьогодні перше засідання і сніданок. А грошей от і нема! Піду до нього, спробую. *(Виходить за двері).*

ЯВА XXX

Селяни, Федір Іванович і артільник.

1-й селянин *(до Федора Івановича).* Скажіть, шановний, це ж хто будуть?

Федір Іванович *(усміхаючись).* Молодий пан.

3-й селянин. Спадкоємець, скажімо. О господи! *(Ховає гроші).* Сховати, видно, поки що.

1-й селянин. А нам казали, що військовий, у заслузі кавалерії, приміром.

Федір Іванович. Ні, він, як єдиний син, звільнений від військової повинності.

3-й селянин. Для прокорму батьків, скажімо, залишили. Це правильно.

2-й селянин *(хитає головою).* Цей прокормить, що й казати.

3-й селянин. О господи!

ЯВА XXXI

Федір Іванович, троє селян. Василь Леонідович, за ним у дверях Леонід Федорович.

Василь Леонідович. Оце завжди так. Справді, дивно. То кажуть мені, чому я нічого не роблю, а от коли я знайшов діяльність і працюю, заснувалось серйозне товариство, з благородною метою, тоді шкодують якихось триста карбованців!..

Леонід Федорович. Сказав, що не можу, то й не можу. Нема в мене.

Василь Леонідович. Та ось же продали землю.

Леонід Федорович. По-перше, не продав, і головне — дай мені спокій. Адже тобі сказали, що мені нема часу. *(Грюкнув дверима).*

ЯВА XXXII

Ті ж, без Леоніда Федоровича.

Федір Іванович. Я вам казав, що зараз не час.

Василь Леонідович. От, я вам скажу, становище, га? Піду до мамá, єдиний порятунок. А то божеволіє зі своїм спіритизмом і всіх забув. *(Йде нагору).*

Федір Іванович сідає за газету.

ЯВА XXXIII

Ті ж. Зверху сходять Бетсі і Марія Костянтинівна. За ними Григорій.

Бетсі. Карета готова?

Григорій. Виїжджає.

Бетсі *(до Марії Костянтинівни).* Ходім, ходім! Я бачила, що це він.

Марія Костянтинівна. Хто він?

Бетсі. Дуже добре знаєте, що Петрищев.

Марія Костянтинівна. То де ж він?

Бетсі. Сидить у Вовó. Ось побачите!

Марія Костянтинівна. А що, як не він?

Селяни і артільник вклоняються.

Бетсі *(до артільника)*. А, ви від Бурдьє, з платтям?

Артільник. Так точно. Відпустіть мене.

Бетсі. Та я не знаю. Це мамá.

Артільник. Не можу знати, для кого. Нам наказано віднести і гроші одержати.

Бетсі. Ну то почекайте.

Марія Костянтинівна. Це все той самий костюм для шаради?

Бетсі. Так, чудовий костюм. А мамá не бере і не хоче платити.

Марія Костянтинівна. Чому ж це?

Бетсі. А от спитайте мамá. Для Вовó за собак заплатити п'ятсот карбованців не дорого, а за плаття сто карбованців дорого. А не можу ж я грати, наче опудало якесь! *(На селян)*. А це хто такі?

Григорій. Мужики, землю якусь купують.

Бетсі. А я думала, мисливці. Ви не мисливці?

1-й селянин. Та ні, панно. Ми з приводу звершення продажу акту землі, до Леоніда Федоровича.

Бетсі. Як же, до Вовó мали прийти мисливці? То ви справді не мисливці?

Селяни мовчать.

Які дурні! *(Підходить до дверей)*. Вовó! *(Регоче)*.

Марія Костянтинівна. Та ми ж його щойно зустріли.

Бетсі. Охота вам пам'ятати!.. Вовó, ти тут?

ЯВА XXXIV

Ті ж і Петрищев.

Петрищев. Вовó нема, але я готовий виконати за нього все, що треба буде. Здрастуйте! Здрастуйте, Маріє Костянтинівно! *(Трясе довго і міцно руку Бетсі, а потім Марії Костянтинівні)*.

2-й селянин. Диви, наче воду накачує.

Бетсі. Замінити не можете, але все-таки краще, ніж нічого. *(Регоче)*. Які це у вас справи з Вовó?

Петрищев. Справи? Справи фі-нансові, тобто, вони, справи наші,— фі! і разом з тим нансові, а крім того, ще й фінансові.

Бетсі. Що ж означає нансові?

Петрищев. От питання! В тім і штука, що нічого не означає!

Бетсі. Ну, це не вийшло, зовсім не вийшло! *(Регоче).*

Петрищев. Не можна ж, щоб завжди виходило. Це наче алегрі. Алегрі, алегрі, а потім і виграш!

Федір Іванович іде до кабінету Леоніда Федоровича.

ЯВА XXXV

Ті ж, без Федора Івановича.

Бетсі. Ну, це не вийшло; а скажіть, ви вчора були у Мергасових?

Петрищев. Не так у mère Gassof, як у père Gassof, і навіть не père Gassof, а у fils Gassof [1].

Бетсі. Не можете без jeu de mots? [2] Це хвороба. І цигани були? *(Сміється).*

Петрищев *(співає).* На фартушках півники-співунці, золотаві гребінці!..

Бетсі. Які щасливі. А ми нудьгували у Фофо.

Петрищев *(наспівує далі).* І божилась, і клялась — завітать сюди... Як далі? Маріє Костянтинівно, як далі?

Марія Костянтинівна. Сюди на час...

Петрищев. Як? Як, Маріє Костянтинівно? *(Регоче).*

Бетсі. Cessez, vous devenez impossible! [3]

Петрищев. J'ai cessé, j'ai bébé, j'ai dédé...[4]

---

[1] Гра слів: не так у мами Гасової, як у тата Гасова. І навіть не в тата Гасова, а в сина Гасова.

[2] гри слів?

[3] Облиште, ви робитесь нестерпним!

[4] J'ai cessé — я змовк. Далі гра співзвуччя. J'ai bébé — буквально — я маю малятко.

Бетсі. Я бачу, єдиний засіб врятуватись від ваших дотепів — це примусити вас співати. Ходімо до Вово́ в кімнату, у нього й гітара є. Ходімо, Маріє Костянтинівно, ходімо!

Бетсі, Марія Костянтинівна і Петрищев ідуть у кімнату Василя Леонідовича.

ЯВА XXXVI

Григорій, троє селян і артільник.

1-й селянин. А це чиї?

Григорій. Одна — панночка, а друга — мамзель, музики навчає.

1-й селянин. В науку призводить, значить. А яка акуратна. Патрет та й годі.

2-й селянин. Чому ж заміж не віддають? Літа ж уже, мабуть, вийшли?

Григорій. Хіба як у вас, у п'ятнадцять років?

1-й селянин. А мужчинка ж отой, приміром, із музиканщиків?

Григорій *(перекривляє)*. Із музиканщиків!.. Нічого ви не розумієте!

1-й селянин. Це істинно, глупота наша, значить, неосвіченість.

3-й селянин. О господи!

Чути циганські пісні під гітару з кімнати Василя Леонідовича.

ЯВА XXXVII

Григорій, троє селян, артільник, входить Семен і слідом за ним Таня. Таня спостерігає зустріч батька з сином.

Григорій *(до Семена)*. Ти чого?

Семен. До пана Капчича посилали.

Григорій. Ну що?

Семен. На словах наказали передати, що сьогодні ніяк прибути не можуть.

Григорій. Гаразд, я доповім. *(Виходить)*.

ЯВА XXXVIII

Ті ж, без Григорія.

Семен *(до батька)*. Здрастуй, тату! Дядькові Юхиму, дядькові Митрію — шанування! Чи вдома здорові?

2-й селянин. Здоров, Семене.

1-й селянин. Здоров, братіку.

3-й селянин. Здоров, хлопче. Живеш?

Семен *(посміхаючись)*. Що ж, тату, ходімо чайку поп'ємо, чи що?

2-й селянин. Почекай, хай уже відбудемо,— хіба не бачиш, ніколи теперечки.

Семен. Ну гаразд, я біля ганку чекатиму. *(Виходить)*.

Таня *(біжить за ним)*. Ти чому це нічого не сказав?

Семен. Як же тепер говорити при людях? Зажди, підемо чай пити, я й скажу. *(Виходить)*.

ЯВА XXXIX

Ті ж, без Семена. Федір Іванович входить і сідає з газетою біля вікна.

1-й селянин. Ну що, шановний, як наша справа рухається?

Федір Іванович. Почекайте, зараз вийде, закінчує.

Таня *(до Федора Івановича)*. А звідки ви, Федоре Івановичу, знаєте, що закінчує?

Федір Іванович. А я знаю, коли він справу закінчить, то вголос перечитує питання і відповідь.

Таня. Невже ж правда, що блюдцем можна розмовляти з духами?

Федір Іванович. Виходить, можна.

Таня. Ну що ж, вони скажуть його підписати — він і підпише?

Федір Іванович. А то як же?

Таня. Та вони ж словами не говорять?

Федір Іванович. Азбукою. Навпроти якої букви зупиниться, він і помічає.

Таня. Ну, а коли в сіансі?..

ЯВА XL

Ті ж і Леонід Федорович.

Леонід Федорович. Ну, друзі мої, не можу. Дуже хотів би, та ніяк не можу. Коли всі гроші, тоді інша справа.

1-й селянин. Істинно, нема краще. Та маломожний народ, зовсім неможливо.

Леонід Федорович. Не можу, ніяк не можу. Ось і папір ваш. Не можу підписати.

3-й селянин. А ти пожалій, батечку, змилосердься.

2-й селянин. Навіщо ж так робити? Кривда це.

Леонід Федорович. Кривди, братіки, нема. Я вам тоді, влітку, казав: коли хочете, робіть. Ви не захотіли, а тепер мені не можна.

3-й селянин. Батечку! змилосердься! Як теперечки жити? Земля мала, не то що худобину,— курку, скажімо, і ту випустити нікуди.

Леонід Федорович іде і зупиняється в дверях.

XLI

Ті ж, пані і лікар сходять зверху. За ними Василь Леонідович у веселому і грайливому настрої, ховає гроші в бумажник.

Пані (*затягнута, у капелюшку*). То прийняти?

Лікар. Коли будуть повторні приступи, неодмінно прийняти. А головне — будьте обережніші. А то як же ви хочете, щоб густий сироп пройшов крізь тоненьку волосяну трубочку, коли ми цю трубочку ще затиснемо? Не можна? Так і жовчопровід. Адже все це дуже просто.

Пані. Ну, добре, добре.

Лікар. То ж то добре, а все як і раніш; а так, добродійко, не можна, не можна. Ну, прощавайте!

Пані. Не прощавайте, а до побачення. Увечері я вас все-таки чекаю; без вас я не наважусь.

Лікар. Гаразд, гаразд. Якщо буде час, забіжу. (*Виходить*).

ЯВА XLII

Ті ж, без лікаря.

Пані *(побачивши селян)*. Це що? Що це? Що це за люди?

Селяни вклоняються.

Федір Іванович. Це селяни з Курської відносно купівлі землі до Леоніда Федоровича.

Пані. Я бачу, що селяни, та хто їх пустив?

Федір Іванович. Леонід Федорович сказали. Вони з ними щойно говорили про продаж землі.

Пані. І який продаж? Зовсім не треба продавати! А головне — як же пускати людей з вулиці в дім! Як пускати людей з вулиці! Не можна пускати в дім людей, які ночували бозна-де... *(Гарячиться все більше й більше)*. В одежі, я думаю, кожна складка повна мікробів: мікроби скарлатини, мікроби віспи, мікроби дифтериту! Адже вони з Курської, з Курської губернії, де пошесть дифтериту!.. Лікаря, лікаря! Поверніть лікаря!

Леонід Федорович виходить, зачиняючи двері, Григорій іде по лікаря.

ЯВА XLIII

Ті ж, без Леоніда Федоровича і Григорія.

Василь Леонідович *(пускає дим на селян)*. Нічого, мама́, коли хочете, я їх обкурю так, що всім мікробам капут. Га, що?

Пані суворо мовчить, чекаючи повернення лікаря.

(До селян). А ви свиней вигодовуєте? Оце вигідно.

1-й селянин. Істинно, буває, що свиньми займаємось.

Василь Леонідович. Таких... Іу, іу! *(Рохкає, як порося)*.

Пані. Вово́, Вово́! Годі!

Василь Леонідович. Схоже? Га, що?

1-й селянин. Істинно, сходствено.

Пані. Вово́, перестань, я тобі кажу!

2-й селянин. А це до чого?

3-й селянин. Казав, на хватиру б поки що.

ЯВА XLIV

Ті ж, лікар і Григорій.

Лікар. Ну, що ще? Що таке?

Пані. Та ось ви кажете, щоб не хвилюватись. Ну як тут бути спокійною? Я сестри не бачу два місяці, я остерігаюсь усякого сумнівного відвідувача. І раптом люди з Курська, прямо з Курська, де пошесть дифтериту,— всередині мого дому!

Лікар. Тобто ось ці молодці?

Пані. Еге, прямо з дифтеритної місцевості!

Лікар. Так, якщо з дифтеритної місцевості, то, зрозуміло, необережно, проте дуже так хвилюватися нема чого.

Пані. Та ви ж самі приписуєте обережність?!

Лікар. Авжеж, авжеж, тільки дуже хвилюватись нема чого.

Пані. Ну, а як же? Повну дезинфекцію треба.

Лікар. Ні, нащо повну, це занадто дорого, карбованців триста, а то й більше коштуватиме. А я вам дешево й сердито влаштую. Візьміть на велику пляшку води...

Пані. Перевареної?

Лікар. Все одно. Перевареної краще... То на пляшку води столову ложку саліцилової кислоти і звеліть перемити все, до чого доторкались навіть, а їх самих, цих голубчиків, певна річ, геть. От і все. Тоді сміливо. Та того ж розчину і в повітря через пульверизатор пустіть, склянок дві, три, і побачите, як добре буде. Цілковита безпека!

Пані. Де Таня? Покличте Таню!

ЯВА XLV

Ті ж і Таня.

Таня. Що накажете?

Пані. Знаєш велику пляшку у вбиральні?

Таня. З якої вчора прачку бризкали?

Пані. Авжеж, а то ж яка! Ну от візьми ти цю пляшку і вимий спочатку, де вони стоять, милом, потім цим...

Таня. Слухаю. Я знаю як.

Пані. А потім візьми пульверизатор... Хоча, я повернусь, сама зроблю.

Лікар. Так і зробіть, і не бійтеся. Ну, то до побачення, до вечора. *(Виходить).*

ЯВА XLVI

Ті ж, без лікаря.

Пані. А їх геть, щоб і духу не було. Геть, геть. Ідіть, чого дивитесь?

1-й селянин. Істинно, ми як по глупості, як нам предлог...

Григорій *(виганяючи селян).* Ну, ну, ідіть, ідіть.

2-й селянин. Хустку он мою дай!

3-й селянин. О господи! Казав я — на хватиру б поки там що.

Григорій виштовхує його.

ЯВА XLVII

Пані, Григорій, Федір Іванович, Таня, Василь Леонідович і артільник.

Артільник *(кілька разів поривається говорити).* Буде яка відповідь?

Пані. А, це від Бурдьє? *(Хвилюючись).* Ніякої, ніякої, і несіть назад. Я їй казала, що я такого костюма не замовляла і дочці своїй носити не дозволю.

Артільник. Не можу знати, мене послали.

Пані. Ідіть, ідіть і несіть назад. Я сама заїду.

Василь Леонідович *(урочисто).* Пане посланець від Бурдьє, ідіть!

Артільник. Давно б сказали. Чого ж я п'ять годин сидів?

Василь Леонідович. Посланець Бурдьє, ідіть!

Пані. Перестань, будь ласка.

Артільник виходить.

ЯВА XLVIII

Ті ж, без артільника.

Пані. Бетсі! Де вона? Завжди її чекати.

Василь Леонідович *(кричить на все горло)*. Бетсі! Петрищев! Ідіть швидше! Швидше! Швидше! Га, що?

ЯВА XLIX

Ті ж, Петрищев, Бетсі і Марія Костянтинівна.

Пані. Завжди тебе чекаєш.

Бетсі. Навпаки, я вас чекаю.

Петрищев вклоняється лише головою і цілує руку у пані.

Пані. Здрастуйте! *(До Бетсі)*. Обов'язково відказувати!

Бетсі. Якщо ви, мама́, в поганому настрої, то краще я не поїду.

Пані. Їдемо чи не їдемо?

Бетсі. Та їдьмо, що ж робити?

Пані. Бачила від Бурдьє?

Бетсі. Бачила і дуже була рада. Я замовляла костюм і надіну, коли за нього заплатять гроші.

Пані. Я не заплачу і не дозволю надівати непристойний костюм.

Бетсі. Чому він став непристойним? То був пристойний, а то на вас pruderie [1] найшла.

Пані. Не pruderie, а переробити весь ліф, тоді можна.

Бетсі. Мама́, це, далебі, неможливо.

Пані. Ну, одягайся ж.

Сідають. Григорій взуває ботики.

Василь Леонідович. Маріє Костянтинівно! А ви бачите, як порожньо в передпокої?

Марія Костянтинівна. А що? *(Сміється наперед)*.

Василь Леонідович. А від Бурдьє пішов. Га, що? Добре? *(Голосно регоче)*.

---

[1] перебільшена соромливість

Пані. Ну, їдьмо. *(Іде до дверей і зразу ж повертається).* Таню!

Таня. Що накажете?

Пані. Фіфку без мене щоб не застудили. Якщо буде проситися випустити, то неодмінно одягти жовтенький капотець. Вона не зовсім здорова.

Таня. Слухаю.

Пані, Бетсі, Марія Костянтинівна і Григорій виходять.

ЯВА L

Петрищев, Василь Леонідович, Таня і Федір Іванович.

Петрищев. Ну що, роздобув?

Василь Леонідович. Я тобі скажу, насилу. Спочатку поткнувся до батька,— загарчав і вигнав. Я до матері — ну, і домігся! Тут! *(Ляскає по кишені).* Вже коли я візьмусь, то від мене не видерешся... Мертва хватка! Га, що? А сьогодні якраз приведуть моїх вовкодавів.

Петрищев і Василь Леонідович одягаються і виходять. Таня йде за ними.

ЯВА LI

Федір Іванович сам.

Федір Іванович. Без кінця неприємності. І як це вони не можуть у згоді жити? Та й, правду кажучи, молоде покоління — не те. А царство жінок? Як ото недавно Леонід Федорович хотіли заступитися, та побачили, що вона в екстазі, грюкнули дверима. Рідкісної доброти людина!.. Так, рідкісної доброти... Що це, Таня їх знову веде?

ЯВА LII

Федір Іванович, Таня і троє селян.

Таня. Ідіть, ідіть, дядечки, нічого.

Федір Іванович. Нащо ж ти їх знову привела?

Таня. Та як же, Федоре Івановичу, батечку, треба ж як-небудь поклопотатись за них. А я вже заодно вимию.

Федір Іванович. Та не вигорить діло, я вже бачу.

1-й селянин. Як же, шановний, наше діло в рух привести? Ви, ваше степенство, поклопочіться як-небудь, а вже ми в нагороду турбот від громади подяку представити можемо сповна.

3-й селянин. Постарайся, соколику, жити нам не можна. Земля мала, не то що худобину,— а курку, скажімо, і ту випустити нікуди. *(Вклоняється).*

Федір Іванович. І жаль мені вас, та не знаю, братіки. Я вас розумію. Та він же відмовив. А тепер як же? Та ще й пані не згодна. Навряд! Ну, та давайте папір,— піду, спробую, попрошу його. *(Виходить).*

ЯВА LII

Таня і троє селян (зітхають).

Таня. Та ви мені скажіть, дядечки, в чому заковика у вас?

1-й селянин. Та от тільки б підписом прикладення руки.

Таня. Тільки щоб пан папір підписав, так?

1-й селянин. Тільки і всього, прикласти б руку і гроші взяти, от би й розв'язка.

3-й селянин. Щоб тільки написав: як селяни, скажімо, бажають — так, скажімо, і я бажаю. І скільки того діла: взяв, підписав та й годі.

Таня. Тільки підписати? Тільки щоб на папері пан підписав? *(Замислюється).*

1-й селянин. Істинно, тільки всього й залежить діло. Підписав, значиться, і край.

Таня. Ви підождіть, що ось Федір Іванович скаже. Якщо він не умовить, я спробую одну штуку.

1-й селянин. Схитруєш?

Таня. Спробую.

3-й селянин. Ой дівонька, клопотатися хоче. Ти тільки виклопочи діло, ціле життя, скажімо, годувати громадою зобов'яжемось. Он як!

1-й селянин. Якби в рух привести таке діло, істинно озолотити можна.

2-й селянин. Та що й казати!

Таня. Напевне не обіцяю; як то кажуть: догнав не догнав...

1-й селянин. А погнатися можна. Це істинно.

LIV

Ті ж і Федір Іванович.

Федір Іванович. Ні, братіки, не виходить ваша справа, не погодився і не погодиться. Беріть папір. Ідіть, ідіть.

1-й селянин *(бере папір, до Тані)*. То вже на тебе, приміром, уповати будемо.

Таня. Зараз, зараз. Ви йдіть, на вулиці почекайте, а я за хвилину вибіжу, скажу, що і як.

Селяни виходять.

ЯВА LV

Федір Іванович і Таня.

Таня. Федоре Івановичу, голубчику, скажіть пану, щоб він до мене вийшов. Мені словечко йому сказати треба.

Федір Іванович. Це що за новини?

Таня. Та треба, Федоре Івановичу. Скажіть, будьте ласкаві, нічого поганого, їй-богу.

Федір Іванович. І яке діло?

Таня. Та секрет маленький. Я вам потім відкрию. Ви тільки скажіть.

Федір Іванович *(усміхаючись)*. І що ти затіваєш, не збагну! Та ну вже, скажу, скажу. *(Виходить)*.

ЯВА LVI

Таня сама.

Таня. Далебі, зроблю. Адже він сам казав, що сила в Семена є, а я ж усе знаю, як робити. Тоді ніхто не догадався. А тепер навчу Семена. А не вийде діло, дарма! Хіба це гріх який?

ЯВА LVII

Таня, Леонід Федорович і за ними Федір Іванович.

Леонід Федорович *(усміхається)*. Ось яка прохачка! Що це в тебе за справа?

Таня. Маленький секрет, Леоніде Федоровичу. Дозвольте мені віч-на-віч сказати.

Леонід Федорович. Що таке? Федоре, вийди на хвилинку.

Федір Іванович виходить.

ЯВА LVIII

Леонід Федорович і Таня.

Таня. Як я жила, виросла у вашому домі, Леоніде Федоровичу, і така вдячна вам за все, то відкриюсь вам, як батькові рідному. Живе у вас Семен і хоче він зі мною одружитись.

Леонід Федорович. Он як!

Таня. Відкриваюсь перед вами, як перед богом. Порадитись мені ні з ким, бо сирота я.

Леонід Федорович. Що ж, чому б і ні! Він, здається, хлопець хороший.

Таня. Це правда, він усе б нічого, тільки один у мене сумнів. І спитати хотіла вас, бо є за ним одне діло, а я й зрозуміти не можу... коли б не погане щось.

Леонід Федорович. А що таке, він п'є?

Таня. Ні, боронь боже! А як я знаю, що спіритицтво є...

Леонід Федорович. Знаєш?

Таня. Аякже! Я добре розумію. Інші, справді, через неосвіченість не розуміють цього...

Леонід Федорович. Ну то що ж?

Таня. Та от побоюсь за Семена. З ним це буває.

Леонід Федорович. Що буває?

Таня. Та от вроді як спіри... тицтво. Це людей спитайте. Як тільки він задрімає біля столу, зараз стіл затрясеться, весь заскрипить так: тук, ту... тук! І люди всі чули.

Леонід Федорович. От якраз те, що я вранці Сергію Івановичу казав. Ну?..

Таня. А то... коли це було?.. Ага, в середу. Сіли обідати. Тільки він сів до столу, а ложка сама йому в руки — скік!

Леонід Федорович. А, це цікаво! І в руку скік! Він що ж, задрімав?

Таня. От уже не примітила. Здається, що задрімав.

Леонід Федорович. Ну?..

Таня. Ну, от я й побоююсь і про це спитати хотіла, чи не буде від цього шкоди? Тож цілий вік жити, а в ньому таке діло.

Ленід Федорович *(усміхаючись)*. Ні, не бійся, тут поганого нічого нема. А це означає тільки, що він *медіум,*— просто медіум. Я й раніш знав, що він медіум.

Таня. Он воно що... А я боялася!..

Леонід Федорович. Ні, не бійся, нічого. *(Сам до себе)*. От і чудово! Капчича не буде, ми його сьогодні і випробуємо... Ні, ти, люба, не бійся, він і гарний чоловік буде, і все... А це особлива сила, вона у всіх є. Тільки в одних слабша, у других сильніша.

Таня. Дуже вам дякую! Я тепер і не думатиму. А то я боялася... Що значить неуцтво наше!

Леонід Федорович. Ні, ні, не бійся. Федоре!

ЯВА LIX

Ті ж і Федір Іванович.

Леонід Федорович. Я піду з дому. На вечір приготувати все для сеансу.

Федір Іванович. Але ж Капчича не буде.

Леонід Федорович. Нічого, все одно. *(Надів шинель)*. Пробний сеанс відбудеться з своїм медіумом. *(Виходить)*.

Федір Іванович проводить його.

ЯВА LX

Таня сама.

Таня. Повірив, повірив! *(Звискує, підстрибує)*. Їйбогу, повірив! Ото чудасія! *(Звискує)*. Тепер зроблю, тільки б Семен не злякався.

ЯВА LXI

Таня і Федір Іванович (повертається).

Федір Іванович. Ну що, сказала свій секрет?

Таня. Сказала. Та я й вам відкрию, тільки потім... А в мене і до вас, Федоре Івановичу, просьба є.

Федір Іванович. Яка ж це до мене просьба?

Таня *(соромливо)*. Ви мені як другий батько були, я вам, як перед богом, відкриюсь.

Федір Іванович. Та не крути, кажи прямо.

Таня. Яке діло? Діло таке, що Семен одружитися зі мною хоче.

Федір Іванович. Он як! То ж то я помічаю...

Таня. Та що ж мені ховатися? Я кругом сирота, а ви самі знаєте тутешню міську заведенцію: кожний чіпляється; хоч би і Григорій Михайлович, проходу від нього нема. І той також... знаєте? Вони думають, що в мене душі нема, що я їм тільки на забаву живу...

Федір Іванович. Розумниця, хвалю! Ну то що ж?

Таня. Та Семен писав батькові, а він, батько, оце мене побачив та й каже: розбалувався,— це про сина. Федоре Івановичу! *(Вклоняється)*. Будьте мені за батька, поговоріть зі старим, з Семеновим батьком. Я б їх на кухню провела, а ви б зайшли та й поговорили зі старим.

Федір Іванович *(усміхаючись)*. Це, виходить, сватом я буду? Що ж, можна.

Таня. Федоре Івановичу, голубчику, будьте батьком рідним, а я повік за вас бога молитиму.

Федір Іванович. Гаразд, гаразд; прийду вже. Коли обіцяю, то зроблю. *(Бере газету)*.

Таня. Другим батьком мені будете.

Федір Іванович. Гаразд, гаразд.

Таня. То я надіятимусь... *(Виходить)*.

ЯВА LXII

Федір Іванович сам.

Федір Іванович *(киває головою)*. А дівчинка ласкава, хороша. А скільки їх отаких пропадає, подума-

ти! Адже промахнись раз один — пішла по руках... Потім у багні її вже не розшукаєш. Не гірша, як Наталя сердешна... А теж була хороша, теж мати породила, пестила, ростила... *(Бере газету).* Ану, що там наш Фердінанд, як викручується?..

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Театр являє собою кухню челяді. Селяни, роздягнені і спітнілі, сидять біля столу і п'ють чай. Федір Іванович з сигарою на другому кінці сцени. На печі старий куховар, в перших чотирьох явах його не видно.

ЯВА І

Троє селян і Федір Іванович.

Федір Іванович. Моя правда, ти йому не переч. Коли він хоче її і вона його, так і з богом. Дівчина хороша, чесна. На те не дивись, що вона чепуруха. Це по-міському, не можна без цього. А дівчина розумна.

2-й селянин. Що, ж коли він бажає. Йому з нею жити, а не мені. Тільки занадто вже чиста. Як її в хату введеш? Свекрусі вона й погладити себе не дасть.

Федір Іванович. Це, братіку ти мій, не від чистоти, а від характеру. Коли доброго характеру, то буде покірна й шаноблива.

2-й селянин. Та вже візьму, коли хлопець так завзявся, щоб неодмінно її брати. Бо з нелюбою жити горе! Зі старою порадимось, та й з богом!

Федір Іванович. Ну, то й згода.

2-й селянин. Та вже мабуть що так.

1-й селянин. І як тобі таланить, Захаре: приїхав для учинення діла, а дивись — невістку за сина яку кралю висватав. Тільки б замочити, значить, щоб хвормено було.

Федір Іванович. Цього зовсім не треба.

Ніякове мовчання.

Федір Іванович. Я ж ваше селянське життя добре розумію. Я, скажу вам, сам подумую, де б земельки купити. Хатину збудував би та й господарював. Хоч би й у вашій стороні.

2-й селянин. Розчудесне діло!

1-й селянин. Істинно, з грішми можна в селі собі всяку втіху мати.

3-й селянин. Що й казати! Сільське діло, скажімо, у всякому разі слободне, не те, що в місті.

Федір Іванович. Що ж, приймете до громади, коли у вас оселюсь?

2-й селянин. А чому б не прийняти? Горілки старикам поставиш, відразу приймуть.

1-й селянин. Та шинок, приміром, чи трактир відкриєте, життя таке буде, що й помирати не треба. Царствуй та й годі!

Федір Іванович. Там видно буде. А тільки хочеться на старість спокійно пожити. Жити мені й тут добре — жаль і залишати: адже Леонід Федорович рідкісної доброти людина.

1-й селянин. Це істинно. Як же там у нього наше діло? Невже так, без наслідків?

Федір Іванович. Він би й радий.

2-й селянин. Видно, він жінки боїться.

Федір Іванович. Не боїться, а теж згоди нема.

3-й селянин. А ти б, батечку, постарався, а то як нам жити? Земля мала...

Федір Іванович. Та ось побачимо, що вийде з Тетяниного клопотання. Вона ж узялася.

3-й селянин *(п'є чай)*. Батечку, змилосердься! Земля мала, не то що худобину,— курку, скажімо, і ту випустити нікуди.

Федір Іванович. Та якби ж це в моїх руках справа була. *(До 2-го селянина)*. Отже, братіку, сватами з тобою будемо. То як там з Танею?

2-й селянин. Та вже коли я сказав, без пропою назад не полізу. Тільки б справа наша вийшла.

ЯВА II

Ті ж, входить куховарка, зазирає на піч, подає туди знаки і зразу ж починає жваво розмовляти з Федором Івановичем.

Куховарка. Щойно з білої кухні покликали Семена наверх; пан та цей, що викликає з ним, лисий отой, посадовили його та звеліли замість Капчича орудувати.

Федір Іванович. Що ти плетеш?

Куховарка. Аякже! тільки що Тані Яків казав.

Федір Іванович. Дивна річ!

ЯВА III

Ті ж і кучер.

Федір Іванович. Ти чого?

Кучер *(до Федора Івановича)*. Так і скажіть, що я не наймався з собаками жити. Хай хто інший живе, а я з собаками жити не згоден.

Федір Іванович. З якими собаками?

Кучер. Та привели від Василя Леонідовича трьох псів до нас, у кучерську. Напаскудили, виють, а підступитись не можна — кусаються. Люті, чорти! — того й дивись, що з'їдять. Вже хочу їм ноги поліном поперебивати.

Федір Іванович. Та коли ж це?

Кучер. Та сьогодні привезли з виставки, якісь дорогі, пустопсові, чи що, дідько їх знає! Або собакам у кучерській, або кучерам жити. Так і скажіть.

Федір Іванович. Так, це непорядок. Я піду спитаю.

Кучер. Сюди б їх, чи що, до Ликери.

Куховарка *(гаряче)*. Тут люди обідають, а ти псів заперти хочеш. Вже й так...

Кучер. А в мене каптани, бараниці, збруя. А чистоти вимагають. Ну, в двірницьку, чи що.

Федір Іванович. Треба Василю Леонідовичу сказати.

Кучер *(сердито)*. Повісив би собі на шию псів оцих та й ходив би з ними, а то ж сам, бач, на конях їздити любить. Красавчика зіпсував нізащо. А кінь був!.. Ех, життя! *(Виходить, грюкнувши дверима)*.

ЯВА IV

Ті ж, без Кучера.

Федір Іванович. Так, непорядок, непорядок! *(До селян)*. Ну, то так, прощавайте поки що, братці!

Селяни. З богом.

Федір Іванович виходить.

ЯВА V

Ті ж, без Федора Івановича. Як тільки Федір Іванович виходить, на печі чути кректання.

2-й селянин. Ну й гладкий же, наче єнарал.

Куховарка. Та що й казати! Світлиця окрема, перуть на нього так само, як на панів, чай, цукор — це все панське, і харчі зі столу.

Старий куховар. Як чорту не жити — накрав!

2-й селянин. А це чий, на печі он?

Куховарка. Та так, чоловічина один.

Мовчанка.

1-й селянин. Ну, та й у вас, бачив допіру, як вечеряли, копиталець дуже добрий.

Куховарка. Скаржитись нема чого. На це вона не скупа. Біла булка в неділю, риба в пісні дні у свята, а хто хоч, і скоромне їж.

2-й селянин. Хіба у піст жере хто?

Куховарка. Е, та всі, вважай. Тільки й постять, що кучер — не цей, що приходив, а старий, та ще Сеня, та я, та ікономка, а то всі скоромне жеруть.

2-й селянин. Ну, а сам як?

Куховарка. Е, спохватився! та він і думати забув, який отой піст є.

3-й селянин. О господи!

1-й селянин. Діло панське, по книжках дійшли. Тому як умственість!

3-й селянин. Ситник щодня, я думаю?

Куховарка. О, ситник! Не бачили вони твого ситнику! Поглянув би на їжу в них: чого, чого нема!

1-й селянин. Панська їжа, звісно, легенька.

Куховарка. Легенька то легенька,— ну та й жеруть здорово.

1-й селянин. В апекиті, значить.

Куховарка. Бо запивають. Вин цих солодких, горілок, наливок шипучих, до кожної страви — своє. Їсть і запиває, їсть і запиває.

1-й селянин. Воно, значить, в припорцію і проносить їжу ото.

Куховарка. Та вже так здорово жеруть — біда! У них же нема того, щоб сів, попоїв, перехрестився та й встав, а їдять без угаву.

2-й селянин. Як свині, у корито з ногами.

Селяни сміються.

Куховарка. Тільки, господи благослови, очі продеруть, зараз самовар, чай, кофій, шиколад. Тільки самоварів зо два вип'ють, уже третій став. А тут сніданок, а тут обід, а тут знову кофій. Тільки одірвуться, зараз знову чай. А тут закуски підуть: цукерки, пірники — і кінця нема. У ліжку лежачи — і то їдять.

3-й селянин. Оце то так. *(Регоче).*

1-й та 2-й селяни. Та чого ти?

3-й селянин. Хоч би день так пожити!

2-й селянин. Ну, а коли ж діло роблять?

Куховарка. Яке в них діло? У карти та в фортеп'яни — тільки й діла. Панна, то та бувало тільки очі продере — зразу до фортеп'янів, і катай! А ця, що живе, учительша, стоїть, жде бувало, чи скоро звільняться фортеп'яни; як відіграється одна, давай ця гатити. А то двоє фортеп'янів поставлять, та по двоє, вчотирьох шпарять! Та так шпарять, аж сюди чути.

3-й селянин. О господи!

Куховарка. Ну, ото тільки й діла: у фортеп'яни, та ще в карти. Як тільки з'їхалися, зараз карти, вино, закурять — і пішло на цілу ніч. Тільки встануть — знов їсти!

ЯВА VI

Ті ж і Семен.

Семен. Хліб-сіль!..

1-й селянин. Ласкаво просимо, сідай.

Семен *(підходить до столу)*. Щиро дякую.

1-й селянин наливає йому чаю.

2-й селянин. Де був?

Семен. Нагорі був.

2-й селянин. Що ж, які там справи?

Семен. Та й не зрозумієш. Не знаю, як сказати.

2-й селянин. Чому ж це, справа яка?

Семен. І не знаю, як сказати, силу якусь у мені пробували. Та я не збагну. Тетяна каже: роби, ми, каже, нашим селянам землю виклопочемо, продасть.

2-й селянин. Та як же вона це зробить?

Семен. Та не розберу в неї, вона не розказує. Тільки, каже, роби, як я велю!

2-й селянин. А що ж робити?

Семен. Та зараз нічого. Посадовили мене, світло погасили і звеліли спати. А Тетяна тут-таки сховалася. Вони не бачать, а я бачу.

2-й селянин. Нащо ж це, для чого?

Семен. А бог їх знає,— не збагнеш.

1-й селянин. Звісно, для променажу.

2-й селянин. Як видно, цих ділов ми з тобою не розберемо. А от скажи: грошей ти багато взяв?

Семен. Я не брав, усе збережено, двадцять вісім карбованців, напевно.

2-й селянин. Це добре. Ну, а як бог дасть, про землю договоримось, тоді я тебе, Сеню, додому візьму.

Семен. Та я з радістю.

2-й селянин. Розсобачився ти, я гадаю. Орати не схочеш?

Семен. Орати? Хоч зараз. Косити, орати — все це з рук не випаде.

1-й селянин. А все ж, приміром, після городського жительства не завабить?

Семен. Нічого, і в селі жити можна.

1-й селянин. А ось дядько Митрій на твоє місце лаштується, на привільне життя.

Семен. Ой, дядьку Митрію, обридне. Воно, дивитися, легко, а біганини теж багато. Забігаєшся.

Куховарка. Ти б от, дядьку Митрію, глянув на ті бали. Ото б надивувався!

3-й селянин. Чому ж, їдять усе?

Куховарка. Куди тобі! Подивився б, що було! Мене Федір Іванович провів. Надивилась я: панії — страх! Виряджені, виряджені, що куди тобі! Аж по ці місця голі, і руки голі.

3-й селянин. О господи!

2-й селянин. Тьху, паскудство!

1-й селянин. Значить, клеймáт так дозволяє.

Куховарка. Ото і я, дядечку, глянула: що ж це? — всі голяка. Чи повіриш, старі,— наша пані, у неї, диви, онуки,— теж оголились.

3-й селянин. О господи!

Куховарка. І що ж: як вдарить музика, як заграли,— зараз ото пани підходять кожний до своєї, обхопить, і давай кружляти.

2-й селянин. І старі?

Куховарка. І старі.

Семен. Ні, старі сидять.

Куховарка. Балакай, я сама бачила!

Семен. Та ні ж бо.

Старий куховар. *(Висуваючись, хрипко)*. Полька-мазурка це. Ет, дурна, не знає! — танцюють так...

Куховарка. Ну, ти, танцюрист, помовч отам. О, іде хтось.

ЯВА VII

Ті ж і Григорій. Старий куховар квапливо ховається.

Григорій *(до куховарки)*. Давай капусти кислої!

Куховарка. Тільки з льоху прийшла, знову лізти. Кому це?

Григорій. Панночкам тетері. Швидко! Хай Семен принесе, а мені часу нема.

Куховарка. Ото наїдяться солодко так, що більше не лізе, їх і тягне на капусту.

1-й селянин. Для прочистки, значить.

Куховарка. Еге, ослобонять місце, знов давай! *(Бере миску, виходить).*

ЯВА VIII

Ті ж, без куховарки.

Григорій *(до селян).* Бач, розсілися. Ви дивіться, пані дізнається, вона такого перцю дасть, не гірш вранішнього. *(Сміється і виходить).*

ЯВА IX

Троє селян, Семен і старий куховар (на печі).

1-й селянин. Істинно, штурму зробила недавно — біда!

2-й селянин. Недавно оце він хотів, видно, заступитись, а потім як побачив, що вона греблю рве, грюкнув дверима: хай, мовляв, тобі грець.

3-й селянин *(махаючи рукою).* Скрізь та сама картина. Моя стара, скажімо, іншим разом розходиться — страх! Так я з хати тікаю. Ну її! Так і дивись, скажімо, рогачем потягне. О господи!

ЯВА X

Ті ж і Яків *(вбігає з рецептом).*

Яків. Сеню, біжи в аптеку, швидко, візьми ось порошки для пані!

Семен. Та він же не велів виходити.

Яків. Встигнеш. Твоє діло ще, мабуть, після чаю... Хліб-сіль!

1-й селянин. Ласкаво просимо.

Семен виходить.

ЯВА XI

Ті ж, без Семена.

Яків. Ніколи, та вже налийте чашечку для компанії.

1-й селянин. Та от провадиться розмова, як недавно ваша пані дуже як гордо повелася.

Яків. О, ця гаряча — страх! Така гаряча,— сама себе не пам'ятає. Іншим разом заплаче навіть.

1-й селянин. А що, приміром, я спитати хотів? Вона щось недавно провадила про макроту. Макроту, макроту, каже, занесли. До чого це прикласти, макроту цю саму?

Яків. Ой, це макрови. Це, вони кажуть, такі кузьки є, від них, мовляв, і хвороби всі. Так от, мовляв, що на вас вони. Уже вони після вас мили-мили, бризкали-бризкали, де ви стояли. Така спеція є, від неї здихають вони, кузьки оті.

2-й селянин. Та де ж вони на нас, кузьки ті?

Яків *(п'є чай)*. Та вони, кажуть, такі манесенькі, що й крізь скельця не видно.

2-й селянин. А як вона знає, що вони на мені? Може, на ній цієї капості більше, як на мені.

Яків. А от іди спитай їх!

2-й селянин. А я гадаю, що все це пусте.

Яків. Звісно, пусте; треба ж дохтурам вигадувати, а то б за що їм гроші платили? От до нас щодня їздить. Приїхав, поговорив,— десятку.

2-й селянин. Бре?..

Яків. А то один є такий, що сотнягу.

1-й селянин. Ну! і сотнягу?

Яків. Сотнягу? Ти кажеш: сотнягу,— по тисячі бере, коли за місто їхати. Давай, каже, тисячу, а не даси — здихай собі!

3-й селянин. О господи!

2-й селянин. Що ж, він слово якесь знає?

Яків. Мабуть, що знає. Жив я раніш у генерала, під Москвою, сердитий був такий, гордий — страх, генерал отой! Так занедужала у нього дочка. Зараз послали по цього. Тисячу карбованців — приїду... Ну, домовились, приїхав. Та чимось не догодили йому. Так, матінко моя, як цикне на генерала. А! каже, то це ти так мене поважаєш, оце так? Так не буду ж лікувати! — Так куди тобі! генерал і гордість свою забув, і як тільки можна улещує. Батечку! тільки не кидай!

1-й селянин. А тисячу віддали?

Яків. А то ж як?..

2-й селянин. Ото шалені гроші. Що б мужик за ті гроші зробив!

3-й селянин. А я гадаю, пусте все це. Як у мене тоді нога пріла. Лікував, лікував, скажімо, карбованців п'ять пролікував. Кинув лікувати, а вона й загоїлась.

Старий куховар на печі кашляє.

Яків. Знову тут, сердешний!

1-й селянин. Що за мужчинка оце?

Яків. Та в нашого пана за куховара був, до Ликери ходить.

1-й селянин. Кухмістер, значить. Що ж, тут проживає?

Яків. Ні... Тут не дозволяють. Так, де день, де ніч. Є три копійки — у нічліжному домі, а проп'є все — сюди прийде.

2-й селянин. Як же він так?

Яків. Та так, ослаб. А який чоловік був, як пан! При золотому годиннику ходив, по сорок карбованців жалування на місяць брав. А тепер давно б з голоду помер, коли б не Ликера.

ЯВА XII

Ті ж і куховарка (з капустою).

Яків *(до Ликери)*. А я бачу, Павло Петрович знову тут?

Куховарка. Куди ж йому подітися,— замерзнути, чи що?

3-й селянин. І що ото робить горілка! Горілка, скажімо... *(Співчутливо прицмокує язиком)*.

2-й селянин. Звісно — покріпшає людина — кріпша від каменя; ослабне — слабкіша за воду.

Старий куховар *(злазить з печі, у нього тремтять руки й ноги)*. Ликеро! Кажу, дай чарочку.

Куховарка. Куди лізеш? Я тобі дам таку чарочку!..

Старий куховар. Боїшся ти бога? Помираю. Братці, п'ятачок...

Куховарка. Кажу, лізь на піч.

Старий куховар. Куховарко! півчарочки. Христа ради, розумієш ти — Христом прошу!

Куховарка. Йди, йди. Чаю ось на!

Старий куховар. Що чай? Що чай? Пусте питво, слабке. Горілочки б хоч ковтнути... Ликеро!

3-й селянин. Ой, сердешний, як страждає.

2-й селянин. Та дай йому, чи що.

Куховарка *(дістає з мисника, наливає чарку)*. На ось, більше не дам.

Старий куховар *(хапає, п'є тремтячи)*. Ликеро! Куховарко! Я вип'ю, а ти розумій...

Куховарка. Ну, ну, розпатякуй! Лізь на піч, і щоб духу твого не було чути.

Старий куховар слухняно лізе і не перестаючи щось бурмотить собі під ніс.

2-й селянин. Що значить — ослабла людина!

1-й селянин. Істинно, слабість людська.

3-й селянин. Та що й казать.

Старий куховар вкладається спати і все бурчить. Мовчанка.

2-й селянин. Ну, що я хотів спитати: ось ця дівчина живе у вас з нашого краю — Ксеньчина. Ну що? Як вона живе, чи, значить, чесно?

Яків. Дівчина хороша, похвалити можна.

Куховарка. Я тобі, дядьку, істину скажу, бо я тутешню заведінку добре знаю: хочеш ти Тетяну за невістку брати — бери скоріше, поки не розпаскудилась, бо не минути.

Яків. Еге, це істинно так. Ось торік Наталя, у нас дівчина жила. Хороша дівчина була. Та нізащо пропала, не згірш від цього... *(Показує на куховара)*.

Куховарка. Тому, що тут нашої сестри пропадає — хоч греблю гати. Всякому хочеться на легеньку роботу та на солодкі харчі. Аж гульк, від солодких харчів зразу ж і звихнулася. А звихнулася, їм уже така не потрібна. Зараз цю геть — свіженьку на місце. Отак і Наташа, сердешна: звихнулася — одразу прогнали. Народила, занедужала, минулої весни в лікарні й померла. А яка дівчина була!

3-й селянин. О господи! Народ слабкий. Жаліти треба.

Старий куховар. Авжеж, пожаліють вони, чорти! *(Опускає з печі ноги)*. Я біля плити тридцять років прожарився. А ось непотрібний став: здихай, як собака!.. Авжеж, пожаліють!

1-й селянин. Це істинно, становище звісне.

2-й селянин. Пили, їли, кучерявцем звали; попили, поїли — прощавай, шолудивий.

3-й селянин. О господи!

Старий куховар. Розумієш ти багато. Що значить: сотей а ла бамон? Що значить: бавасарі? Що я зробити міг! Думай! Імператор мою роботу їв! А тепер непотрібний став чортам! Та не піддамся я!

Куховарка. Ну, ну, розпатякався. Ось я тебе!.. Залазь у куток, щоб не видно тебе було, а то Федір Іванович зайде, чи ще хто, і виженуть мене з тобою разом.

Мовчанка.

Яків. То знаєте мій край, Вознесенське?

2-й селянин. Як же не знати. Від нас верст сімнадцять, більше не буде, а бродом менше. А ти що — землю маєш?

Яків. Брат має, а я посилаю. Я сам хоч і тут, а помираю за домівкою.

1-й селянин. Істинно.

2-й селянин. Онисим, значить, брат тобі?

Яків. Еге, рідний брат! На тім кінці.

2-й селянин. Як не знати — третій двір.

ЯВА XIII

Ті ж і Таня (вбігає).

Таня. Якове Івановичу! Чого ви тут прохолоджуєтесь? Кличе!

Яків. Зараз. Що там?

Таня. Фіфка гавкає, їсти хоче; а вона лає вас: який, каже, він злий. Жалю, каже, в нього немає. Їй давно обідати час, а він не несе!.. *(Сміється)*.

Яків *(хоче йти)*. О, сердита? Щоб часом чого не вийшло!

Куховарка *(до Якова)*. Капусту ж візьміть.

Яків. Давай, давай! *(Бере капусту і виходить)*.

ЯВА XIV

Ті ж, без Якова.

1-й селянин. Кому оце обідати тепер?

Таня. А собаці. Це собака її. *(Сідає і бере чайник)*. Чи є чай? — а то я ще принесла. *(Засипає)*.

2-й селянин. Обідати собаці?

Таня. Аякже! Коклетку особливу роблять, щоб не жирна була. Я для неї, для собаки цієї, білизну перу.

3-й селянин. О господи!

Таня. Як той пан, що собаці похорони справляв.

2-й селянин. А це ж як так?

Таня. А так,— розказував один чоловік,— здох у нього пес, у пана тобто. От він і поїхав взимку ховати його. Поховав, їде та й плаче, пан той. А мороз лютий, у кучера з носа тече, і він втирається... Дайте наллю. *(Наливає чай)*. З носа ото тече, а він все втирається. Побачив пан: «Чому,— каже,— чого ти плачеш?» А кучер каже: «Як же, пане, не плакати, яка собака була!» *(Регоче)*.

2-й селянин. А сам, мабуть, думає: хоч би ти й сам здох, і то б я не плакав... *(Регоче)*.

Старий куховар *(з печі)*. Це правильно, вірно!

Таня. Добре, приїхав пан додому, зараз до пані: «Який,— каже,— наш кучер добрий: він усю дорогу плакав,— так йому жалко мого Дружка. Покличте його: на, мовляв, випий горілки, а ось тобі нагорода — карбованець». Отак і вона, що Яків собаки її не жаліє.

Селяни регочуть.

1-й селянин. Хвормено!

2-й селянин. Оце то так!

3-й селянин. Ну й дівчина, насмішила!

Таня *(наливає ще чаю)*. Пийте ще!.. Ото ж, воно так здається, що життя хороше, а іншим разом бридко

всю цю гидоту після них прибирати. Тьху! В селі краще!

Селяни перевертають чашки.

Таня *(наливає)*. Пийте на здоров'я, Юхиме Антоновичу! Я наллю, Митрію Уласовичу!

3-й селянин. Ну, налий, налий.

1-й селянин. Ну як там, розумнице, справа наша йде?

Таня. Нічого, йде...

1-й селянин. Семен розповідав...

Таня *(швидко)*. Розповідав?

2-й селянин. Та не второпаєш нічого!

Таня. Мені розказати зараз не можна, але я стараюсь, стараюсь. Ось він, папір ваш! *(Показує папір за фартухом)*. Тільки б одна штука вдалася... *(Звискує)*. Ой, як би добре було!

2-й селянин. Ти дивись, папір не загуби. За нього теж грошики заплачено.

Таня. Будьте спокійні. Це ж тільки щоб підписав він?

3-й селянин. А то чого ще? Підписав, скажімо, і кінець. *(Перевертає чашку)*. Та годі вже.

Таня *(сама до себе)*. Підпише, ось побачите, підпише. Пийте ще. *(Наливає)*.

1-й селянин. Тільки виклопочи щодо учинення продажу землі, громадою і заміж можемо видати. *(Відмовляється від чаю)*.

Таня *(наливає і подає)*. Пийте.

3-й селянин. Тільки зроби: і заміж видамо, і на весілля, скажімо, танцювати прийду. Хоч зроду не танцював, а танцюватиму.

Таня *(сміється)*. Та я вже буду надіятись.

Мовчання.

2-й селянин *(оглядаючи Таню)*. Так то так, та не годишся ти для селянської роботи.

Таня. Це я? Чому, ви думаєте, сили нема? Ви б подивились, як я пані затягую. Навіть не кожний мужчина так потягне.

2-й селянин. Та куди ж ти її затягуєш?

Таня. Та так на костях зроблено, як куртка, аж сюди. Ну, за шнури і тягнеш, як ото запрягають, ще й на руки плюють.

2-й селянин. Засупонюєш, значить?

Таня. Так, так, засупонюю. Але ногою в неї ж не впрешся! *(Сміється).*

2-й селянин. Навіщо ж ти її затягуєш?

Таня. А от на те.

2-й селянин. Що ж, вона прирекла́ся, чи що?

Таня. Ні, для краси.

1-й селянин. Пузу, значить, їй втягує для хворми.

Таня. Та так затягнеш, в неї очі на лоба лізуть, а вона каже: «Ще». Так геть-чисто руки обпечеш, а ви кажете: сили нема.

Селяни сміються і похитують головами.

Таня. Одначе я заговорилася. *(Вибігає сміючись).*

3-й селянин. От так дівчина, насмішила!

1-й селянин. А вже яка акуратна!

2-й селянин. Нічого.

ЯВА XV

Троє селян, куховарка, старий куховар (на печі). Входять Сахатов і Василь Леонідович. У Сахатова в руках чайна ложка.

Василь Леонідович. Не то, щоб обід, а déjeuner dînatoir [1]. І чудовий, скажу я вам, був сніданок: поросячі окорочки — розкіш! Рульє чудесно годує. Я тільки що приїхав. *(Побачивши селян).* А мужики знову тут?

Сахатов. Так, так, це все чудово, але ми прийшли сховати річ. То куди ж сховати?

Василь Леонідович. Пробачте, я зараз. *(До куховарки).* А де ж собаки?

Куховарка. У кучерській собаки. Хіба можна в челядню?

Василь Леонідович. А, в кучерській? Ну, гаразд.

---

[1] ситний сніданок.

Сахатов. Я чекаю.

Василь Леонідович. Пробачте, пробачте. Га, що? сховати? Еге, Сергію Івановичу, так от що я вам скажу: мужикові, одному з оцих, у кишеню. Ось хоч цьому. Ти, слухай. Га, що? Де в тебе кишеня?

3-й селянин. А навіщо тобі кишеня? Ач, кишеня! У мене в кишені гроші.

Сахатов. Ну, де гаман?

3-й селянин. А тобі навіщо?

Куховарка. Ти що! Це ж панич.

Василь Леонідович *(регоче)*. А ви знаєте, чого він так злякався? Я вам зараз скажу: у нього грошей тьма-тьмуща! Га, що?

Сахатов. Так, так, розумію. Ну, то от що: ви поговоріть з ними, а я тимчасом непомітно покладу ось у цю торбу — так, щоб і вони не знали, не могли нічим показати йому. Поговоріть з ними.

Василь Леонідович. Зараз, зараз. Ну, то як же, братці, купите землю? Га, що?

1-й селянин. Та ми пропонуємо від щирої душі. Але от усе не йде в рух ділу.

Василь Леонідович. А ви не скупіться. Земля — справа важлива. Я вам казав — м'яту. А то ще можна тютюн.

1-й селянин. Це істинно, всякі продухти можна.

3-й селянин. А ти, голубе, попроси батька. А то ж як жити? Земля мала,— курку, скажімо, і ту випустити нема куди.

Сахатов *(поклав ложку в торбу третього селянина)*. C'est fait [1]. Готово. Ходімо. *(Виходить)*.

Василь Леонідович. А ви не скупіться. Га? Ну, прощавайте. *(Виходить)*.

ЯВА XVI

Троє селян, куховарка і старий куховар (на печі).

3-й селянин. Я казав: на хватиру. Ну, по гривні, скажімо, віддали б, зате хоч спокійно, а тут хай бог милує. Гроші, каже, давай. До чого це?

---

[1] Готово.

2-й селянин. Мабуть, під чаркою.

Селяни перевертають чашки, встають і хрестяться.

1-й селянин. А ти пам'ятай, як він слово закинув, щоб м'яту сіяти? Теж розуміти треба.

2-й селянин. А що ж, м'яту сій, бач. Ти спробуйно горбом усе добути — попросиш м'яти либонь... Ну, дякуємо красненько!.. Ну що ж, розумнице, де нам лягти тут?

Куховарка. Лягайте — один на піч, а то по лавах.

3-й селянин. Спаси Христос. *(Молиться богу).*

1-й селянин. Коли б дав бог учинення справи. *(Лягає).* Завтра б після обіду на машину забрались, а в вівторок і дома б

2-й селянин. А світло гасити будете?

Куховарка. Де там гасити! Ще бігати будуть: то того, то сього... Та ви лягайте, я прикручу.

2-й селянин. На малій землі як проживеш? Я нині від самого різдва хліб купую. І солома вівсяна вже вийшла. А то рвонув би чотири десятинки, Сеньку додому взяв би.

1-й селянин. Твоє діло сімейне. Що тобі! Землю впораєш, тільки давай. Тільки б учинилася справа.

3-й селянин. Царицю небесну просити треба. Може, змилосердиться.

ЯВА XVII

Тиша, зітхання. Потім чути тупіт кроків, шум голосів, двері відчиняються навстіж і прожогом ввалюються: Гросман з зав'язаними очима, він тримає за руку Сахатова, професор і лікар, гладка пані і Леонід Федорович, Бетсі і Петрищев, Василь Леонідович і Марія Костянтинівна, пані і баронеса, Федір Іванович і Таня. Троє селян, куховарка і старий куховар (його не видно). Селяни схоплюються. Гросман входить швидкими кроками, потім зупиняється.

Гладка пані. Ви не турбуйтеся: я стежу, я взялася стежити і строго виконую свої обов'язки. Сергію Івановичу, ви не ведете?

Сахатов. Та ні.

Гладка пані. Ви не ведіть, але й не опирайтеся. *(До Леоніда Федоровича).* Я знаю ці спроби, я сама їх робила. Я бувало відчуваю контакт, і як тільки відчую...

Леонід Федорович. Дозвольте попросити дотримуватися тиші.

Гладка пані. Ах, я це добре розумію! Я це на собі випробувала. Як тільки увага розвіялась, я вже не можу...

Леонід Федорович. Шш...

Ходять шукають біля 1-го і 2-го селянина і підходять до 3-го. Гросман спіткнувся об лавку.

Баронеса. Mais dites moi, on le paye? [1]

Пані. Je ne saurais vous dire[2].

Баронеса. Mais c'est un monsieur? [3]

Пані. Oh, oui [4].

Баронеса. Ca tient du miraculeux. N'est-ce pas? Comment est-ce qu'il trouve? [5]

Пані. Je ne saurais vous dire. Mon mari vous l'expliquera. *(Побачивши селян, озирається і бачить куховарку).* Pardon...[6] Це що?

Баронеса підходить до групи.

Пані *(до куховарки).* Хто впустив мужиків?

Куховарка. Яків привів.

Пані. А Якову хто наказав?

Куховарка. Не можу знати. Федір Іванович їх бачили.

Пані. Леоніде!

Леонід Федорович не чує, зайнятий шуканням, і шикає.

Пані. Федоре Івановичу! Що це значить? Хіба ви не бачили, що я дезинфікувала всю передню, а тепер ви мені всю кухню заразили, чорний хліб, квас...

---

[1] Скажіть, йому платять?

[2] Не можу вам сказати.

[3] Він з панів?

[4] О, так.

[5] Це надприродно. Правда? Як це він знаходить?

[6] Не можу вам сказати. Мій чоловік вам це пояснить. Пробачте...

Федір Іванович. Я гадав, що тут нема небезпеки; а люди в справах. Іти їм далеко, і з свого ж села.

Пані. В тому-то й річ, що з курського села, де, як мухи, мруть від дифтериту. А головне — я наказувала, щоб їх не було в домі!.. Наказувала я, чи ні? *(Підходить до тих, що зібралися біля селян)*. Обережніше! Не доторкайтесь до них: вони всі в дифтеритній заразі!

Її ніхто не слухає; вона з гідністю відходить і нерухомо стоїть, очікуючи.

Петрищев *(дуже сопе носом)*. Дифтеритна — не знаю, а якась інша зараза в повітрі є. Ви чуєте?

Бетсі. Годі брехати! Вовò, у якій торбі?

Василь Леонідович. У тій! Підходить, підходить.

Петрищев. Що це тут, духи́, чи ду́хи?

Бетсі. Ось коли ваші папіроски до речі. Куріть, куріть ближче біля мене.

Петрищев нахиляється і обкурює.

Василь Леонідович. Добирається, я вам скажу! Га, що?

Гросман *(неспокійно шукає біля 3-го селянина)*. Тут, тут. Я відчуваю, що тут.

Гладка пані. Контакт відчуваєте?

Гросман нахиляється до торби і дістає ложку.

Всі. Браво!

Загальне захоплення.

Василь Леонідович. Га? так ось де знайшлася наша ложечка! *(До селянина)*. То ти оце так?

3-й селянин. Що оце так? Не брав я твоєї ложечки. І що він плутає? Не брав я, і не брав, і ні сном, ні духом не знаю. Хай собі говорить! Я бачив, він приходив не за добрим. Гаман, каже, давай! А я не брав, от тобі хрест святий, що не брав.

Молодь оточує і сміється.

Леонід Федорович *(сердито на сина)*. Вічно дурощі! *(До 3-го селянина)*. Та не турбуйся, друже! Ми знаємо, що ти не брав; це була спроба.

Гросман *(скидає пов'язку і удає, ніби прокинувся)*. Води, якщо можна... дозвольте...

Всі метушаться біля нього.

Василь Леонідович. Ходімо звідси до кучерської. Я вам покажу, який псище один там у мене. Épatant![1] Га, що?

Бетсі. І яке грубе слово. Хіба не можна сказати: собака?

Василь Леонідович. Не можна. Адже не можна про тебе сказати: яка Бетсі людина épatant? Треба сказати: дівчина; так і це. Га, що? Маріє Костянтинівно, правда? Здорово? *(Регоче)*.

Марія Костянтинівна. Ну, ходімо.

Марія Костянтинівна, Бетсі, Петрищев і Василь Леонідович виходять.

ЯВА XVIII

Ті ж, без Бетсі, Марії Костянтинівни, Петрищева і Василя Леонідовича.

Гладка пані *(до Гросмана)*. Що? Як? Відпочили?

Гросман не відповідає.

(До Сахатова). Ви, Сергію Івановичу, відчували контакт?

Сахатов. Я нічого не відчував. Так, чудово, чудово. Дуже вдало.

Баронеса. Admirable![1]. Ça ne le fait pas souffrir?[2]

Леонід Федорович. Pas le moins du monde[3].

Професор *(до Гросмана)*. Дозвольте вас попросити. *(Подає термометр)*. На початку спроби було тридцять сім і дві. *(До лікаря)*. Так, здається? Та перевірте пульс, будьте ласкаві. Втрата неминуча.

Лікар *(до Гросмана)*. Ану, добродію, дозвольте ваш пульс. Перевіримо, перевіримо. *(Виймає годинник і тримає його за руку)*.

---

[1] Дивовижно!
[2] Прекрасно! Йому не боляче?
[3] Анітрохи.

Гладка пані *(до Гросмана)*. Дозвольте. Але ж той стан, в якому ви перебували, не можна назвати сном?

Гросман *(втомлено)*. Те саме, що й гіпноз.

Сахатов. Виходить, треба розуміти так, що ви самі гіпнотизували себе?

Гросман. А чом би й ні? Гіпноз може настати не лише при асоціації, під звуки тамтам, наприклад, як у Шарко́, але й від самого вступу в гіпногенну зону.

Сахатов. Це так, скажімо, але все-таки бажано точніше визначити, що таке гіпноз?

Професор. Гіпноз є явище перетворення однієї енергії в другу.

Гросман. Шарко́ не так визначає.

Сахатов. Дозвольте, дозвольте. Це ваше визначення, але Лібо́ мені сам казав...

Лікар *(облишає пульс)*. А, добре, добре, тільки температуру тепер.

Гладка пані *(втручаючись)*. Ні, дозвольте! Я згодна з Олексієм Володимировичем. І ось вам краще за всі докази. Коли я після своєї хвороби лежала непритомна, то на мене найшла потреба говорити. Я взагалі мовчазна, але тут з'явилась потреба говорити, говорити, і мені говорили, що я так говорила, що всі дивувались. *(До Сахатова)*. А втім, здається, я вас перебила?

Сахатов *(з гідністю)*. Анітрохи. Будь ласка.

Лікар. Пульс вісімдесят два, температура піднялася на нуль цілих три десятих.

Професор. Ну, от вам і доказ! Так і мусило статися. *(Виймає записну книжку і записує)*. Вісімдесят два, так? І тридцять сім і п'ять десятих. Як тільки викликано гіпноз, неодмінно посилюється діяльність серця.

Лікар. Я, як лікар, можу засвідчити, що ваше передбачення цілком підтвердилось.

Професор *(до Сахатова)*. То ви говорили?..

Сахатов. Я хотів сказати, що Лібо́ мені сам говорив, що гіпноз є лише особливий психічний стан, який збільшує навіюваність.

Професор. Це так, але все-таки головне — закон еквівалентності.

Гросман. Крім того, Лібо́ — не такий уже автори-

тет, а Шарко́ всебічно дослідив і довів, що гіпноз, який виникає від удару, травми...

Сахатов. Та я й не заперечую праць Шарко́. Я його теж знаю; я кажу тільки те, що говорив мені Лібо́.

Гросман *(гарячиться)*. В Сальпетрієрі три тисячі хворих, і я прослухав повний курс.

Професор. Дозвольте, панове, не в цьому справа.

Разом.

Гладка пані *(втручаючись)*. Я поясню вам двома словами. Коли мій чоловік був хворий, то всі лікарі відмовились...

Леонід Федорович. Однак ходімо в дім. Баронесо, будь ласка!

Всі виходять, розмовляючи разом і перебиваючи одне одного.

ЯВА XIX

Троє селян, куховарка, Федір Іванович, Таня, старий куховар (на печі), Леонід Федорович і пані.

Пані *(зупиняє за рукав Леоніда Федоровича)*. Скільки разів я вас прохала не розпоряджатись у домі! Ви знаєте тільки свої дурниці, а дім на мені. Ви заразите всіх.

Леонід Федорович. Та хто? Що? Нічого не розумію.

Пані. Як? Люди, хворі на дифтерит, ночують у кухні, де постійні стосунки з домом.

Леонід Федорович. Та я...

Пані. Що я?

Леонід Федорович. Та я нічого не знаю.

Пані. Треба знати, коли ви глава сімейства. Не можна цього робити.

Леонід Федорович. Та я не думав... Я думав...

Пані. Слухати вас огидно!

Леонід Федорович мовчить.

(До Федора Івановича.) Зараз же геть! Щоб їх не було в моїй кухні! Це жах! Ніхто не слухає, все на зло... Я звідтіль їх вижену, вони їх сюди пустять. *(Хвилюється дедалі більше і доходить до слів)*. Все на зло! Все на

зло! І з моїми болями... Лікарю! Лікарю! Петре Петровичу!.. І він пішов!

Схлипує і виходить, за нею Леонід Федорович.

ЯВА XX

Троє селян, Таня, куховарка і старий куховар (на печі).

Картина. Всі довго мовчки стоять.

3-й селянин. Ну їх к богу! Тут, чого доброго, в поліцію потрапиш. А я зроду не судився! Ходімо на хватиру, хлопці!

Федір Іванович (*до Тані*). Як же бути?

Таня. Та нічого, Федоре Івановичу. У кучерську їх.

Федір Іванович. Та як же в кучерську? І так кучер скаржився, там собак повно.

Таня. Ну, то в двірницьку.

Федір Іванович. А як дізнаються?

Таня. Нічого не дізнаються. Вже будьте спокійні, Федоре Івановичу. Хіба можна їх уночі проганяти? Вони й не знайдуть тепер.

Федір Іванович. Ну, роби як знаєш, тільки щоб їх тут не було. *(Виходить).*

ЯВА XXI

Троє селян, Таня, куховарка і старий куховар. Селяни збирають торбинки.

Старий куховар. Чи ба, чорти прокляті! З жиру все! Чорти!..

Куховарка. Та мовчи вже ти. Добре, що не побачили.

Таня. То ходімо, дядечки, у двірницьку.

1-й селянин. Ну, а як же справа наша? Як же, приміром, щодо підписки, руки прикладення? Що ж, чи надіятись нам?

Таня. Ось за годину про все дізнаємось.

2-й селянин. Вихитриш?

Таня *(сміється)*. Як бог дасть.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Дія відбувається увечері того самого дня, в маленькій вітальні, де завжди у Леоніда Федоровича провадяться спроби.

ЯВА I

Леонід Федорович і професор.

Леонід Федорович. То як же, рискнути сеанс з нашим новим медіумом?

Професор. Неодмінно. Медіум, безперечно, сильний. А головне, бажано, щоб медіумічний сеанс у нас був сьогодні ж і з тим самим персоналом. Гросман неодмінно повинен відгукнутись на вплив медіумічної енергії, і тоді зв'язок і єдність явищ будуть ще очевиднішими. Ви побачите, коли медіум буде такий самий сильний, як зараз, то Гросман буде вібрувати.

Леонід Федорович. То я, знаєте, пошлю по Семена і запрошу бажаючих.

Професор. Так, так, я лише зроблю собі деякі нотатки. *(Виймає записну книжку і записує).*

ЯВА II

Ті ж і Сахатов.

Сахатов. Там у Анни Павлівни сіли грати у вінт, а я за штатом залишився... та, крім того, цікавлюсь сеансом, от і з'являюсь до вас... То як, буде сеанс?

Леонід Федорович. Буде, неодмінно буде!

Сахатов. Як же, і без медіумічної сили пана Капчича?

Леонід Федорович. Vous avez la main heureuse[1]. Уявіть собі, той самий мужик, про якого я вам казав, виявився безсумнівним медіумом.

Сахатов. Он як! О, тоді це особливо цікаво!

Леонід Федорович. Так, так. Ми після обіду проробили з ним невеличку попередню спробу.

Сахатов. Встигли проробити і переконатись?..

Леонід Федорович. Цілком, і виявився винятковоі сили медіумом.

Сахатов *(недовірливо)*. Он як!

Леонід Федорович. Виявляється, що в челядні вже давно помічали. Він сяде до миски,— ложка сама скаче йому до рук. *(До професора)*. Ви чули?

Професор. Ні, цього, власне, я не чув.

Сахатов *(до професора)*. Але все-таки і ви припускаєте можливість таких явищ?

Професор. Яких явищ?

Сахатов. Ну, взагалі спіритичних, медіумічних, взагалі надприродних явищ.

Професор. Річ у тому, що ми називаємо надприродним. Коли не жива людина, а шматок каменя притягнув до себе цвяха, то яким здається це явище для спостерігачів: природним чи надприродним?

Сахатов. Так, звичайно; але тільки такі явища, як притягання магніту, постійно повторюються.

Професор. Те ж саме і тут. Явище повторюється, і ми його піддаємо дослідженню. Мало того, ми підводимо явища, що досліджуємо, під спільні для інших явищ закони. Адже явища здаються надприродними тільки тому, що причини явищ приписуються самому медіуму. Але ж це неправильно. Явища викликає не медіум, а духовна енергія через медіума, а це велика різниця. Вся справа — в законі еквівалентності.

Сахатов. Так, звичайно, але...

---

[1] У вас щаслива рука.

ЯВА III

Ті ж і Таня (входить і стає за портьєрою).

Леонід Федорович. Одне лише знайте, що як з Юмом і з Капчичем, так і тепер з цим медіумом наперед ні на що розраховувати не можна. Може бути невдача, а може бути і повна матеріалізація.

Сахатов. Навіть і матеріалізація? Яка ж може бути матеріалізація?

Леонід Федорович. А така, що прийде померла людина: ваш батько, дід, візьме вас за руку, дасть вам що-небудь; або хто-небудь раптом підніметься в повітря, як минулого разу у нас з Олексієм Володимировичем.

Професор. Звичайно, звичайно. Але головна справа — в поясненні явищ і підведенні їх під загальні закони.

ЯВА IV

Ті ж і гладка пані.

Гладка пані. Анна Павлівна дозволила мені пройти до вас.

Леонід Федорович. Будь ласка!

Гладка пані. Однак Гросман дуже стомився. Він не міг чашки тримати. Ви помітили, як він зблід *(до професора)* в ту хвилину, коли наблизився? Я зразу ж помітила, я перша сказала Анні Павлівні.

Професор. Безперечно, витрата життєвої енергії.

Гладка пані. От і я кажу, що цим зловживати не можна. Як же, гіпнотизатор навіяв моїй одній знайомій, Вірочці Коншиній,— та ви її знаєте,— щоб вона перестала курити, а в неї спина заболіла.

Професор *(хоче почати говорити)*. Вимірювання температури і пульсу, очевидно, показують...

Гладка пані. Одну хвилину, дозвольте. Я їй і кажу: вже краще курити, але не страждати отак нервами. Певна річ, курити шкідливо, і я б хотіла відвикнути, але, що хочете, не можу. Я раз два тижні не курила, а потім не витримала.

Професор *(знову намагається говорити)*. Показують, безперечно...

Гладка пані. Та ні, дозвольте! Я в двох словах. Ви кажете, що витрата сили? І я хотіла сказати, що коли я їздила на поштових... Дороги тоді були жахливі, ви цього не пам'ятаєте, а я помічала, і, як хочете, наша нервовість вся від залізниць. Я, наприклад, у дорозі спати не можу,— хоч убийте, не засну.

Професор *(знову починає, але гладка пані не дає йому говорити)*. Витрата сил...

Сахатов *(посміхаючись)*. Так, так.

Леонід Федорович дзвонить.

Гладка пані. Я одну, другу, третю ніч не спатиму, і все-таки не засну.

ЯВА V

Ті ж і Григорій.

Леонід Федорович. Скажіть, будь ласка, Федорові, щоб приготував усе для сеансу і покличте сюди Семена — буфетного служника Семена, чуєте?

Григорій. Слухаю! *(Виходить)*.

ЯВА VI

Леонід Федорович, професор, гладка пані і Таня (захована).

Професор *(до Сахатова)*. Вимірювання температури і пульс показали витрату життєвої енергії. Те саме буде і при медіумічних проявах. Закон збереження енергії...

Гладка пані. Так, так. Я тільки хотіла ще сказати, що я дуже рада, що простий мужик виявився медіумом. Це чудово. Я завжди говорила, що слов'янофіли...

Леонід Федорович. Ходімо поки що до вітальні.

Гладка пані. Дозвольте, я в двох словах... Слов'янофіли мають рацію, але я завжди говорила своєму

чоловікові, що ні в чому не треба перебільшувати. Золота середина, знаєте. А то як же казати, що в народі все добре, коли я сама бачила...

Леонід Федорович. Чи не бажаєте до вітальні?

Гладка пані. Ось такий хлопчик і вже п'є. Я його зразу ж вилаяла. І він потім був вдячний. Вони — діти, а дітям, я завжди казала, потрібна і любов і строгість.

Всі виходять, розмовляючи.

ЯВА VII

Таня (сама, виходить з-за дверей).

Таня. Ой, тільки б удалося! *(Зав'язує нитки).*

ЯВА VIII

Таня і Бетсі (швидко входить).

Бетсі. Папа́ тут нема? *(Придивляється до Тані).* Ти чого тут?

Таня. А я так, Єлизавето Леонідівно, зайшла, хотіла... так зайшла... *(Ніяковіє).*

Бетсі. Адже тут сеанс зараз буде? *(Помічає, що Таня збирає нитки, пильно дивиться на неї і раптом заливається сміхом).* Таню! то це ти все робиш? Та вже не відмовляйся! І того разу ти? Адже ти, ти?

Таня. Єлизавето Леонідівно, голубонько!

Бетсі *(в захопленні).* Ой, як це чудово! От не сподівалась! Для чого ж ти це робила?

Таня. Панночко, люба, та ви не викажіть!

Бетсі. Та ні, нізащо. Я страшенно рада! Та як же ти робиш?

Таня. Та так і роблю: сховаюся, а потім, як погасять, вилізу і роблю.

Бетсі *(показує на нитку).* А це нащо? Ага, не кажи, розумію, зачіпаєш...

Таня. Єлизавето Леонідівно, голубонько, я тільки вам відкриюся. Раніше я так, жартувала, а тепер діло хочу зробити.

Бетсі. Як, що? Яке діло?

Таня. Та от, бачили, селяни прийшли, хочуть землю купити, а батечко не продають, і папера не підписали, і їм назад віддали. Федір Іванович каже: духи йому заборонили. От я й надумала.

Бетсі. Ой, яка ж ти розумниця! Роби, роби. Та як же ти будеш робити?

Таня. Та я так придумала: як вони світло погасять, зараз я почну стукати, кидати, ниткою їх по головах, а під кінець папір про землю — він у мене — і кину на стіл.

Бетсі. Ну і що ж?

Таня. А як же? Вони здивуються. Папір був у селян, і раптом тут. А тут-таки звелю...

Бетсі. Ага, Семен же сьогодні медіум!

Таня. То я йому звелю... *(не може говорити від сміху)*. Звелю душити руками, хто під рукою буде. Тільки не батечка,— цього він не посміє,— і хай душить кого іншого, поки не підпишуть.

Бетсі *(сміється)*. Та так же не роблять. Медіум сам нічого не робить.

Таня. Та нічого, це все одно,— може, й так вийде.

ЯВА IX

Таня і Федір Іванович. Бетсі подає Тані знаки і виходить.

Федір Іванович *(до Тані)*. Ти чого тут?

Таня. Та я до вас, Федоре Івановичу, батечку!..

Федір Іванович. Чого ж ти?

Таня. Та про справу мою, до вас, що я ото просила.

Федір Іванович *(сміючись)*. Засватав, засватав, і по руках ударили. Тільки не пили.

Таня *(вискнула)*. Невже правда?

Федір Іванович. Та вже ж кажу тобі. Він каже: з старою пораджуся, та й з богом.

Таня. Так і сказав?.. *(Вискнула)*. Ой голубчику, Федоре Івановичу, повік за вас бога молитиму.

Федір Іванович. Ну, гаразд, гаразд. Тепер ніколи. Наказано приготувати для сеансу.

Таня. Дайте я вам допоможу. Як же готувати?

Федір Іванович. Та як? Та ось: стіл посеред кімнати, стільці, гітару, гармонію. Лампи не треба — свічки.

Таня *(розставляє все з Федором Івановичем)*. Так, чи що? Сюди гітару, сюди чорнильницю. *(Ставить)*. Так?

Федір Іванович. Та невже справді Семена посадовлять?

Таня. Мабуть. Уже ж садовили.

Федір Іванович. Дивовижа! *(Надіває pince-nez.)* Та чи він чистий?

Таня. Звідки я знаю!

Федір Іванович. То ти ось що...

Таня. Що, Федоре Івановичу?

Федір Іванович. Ти піди, візьми щіточку для нігтів і мило Тридас,— хоч і в мене візьми... І всі ти йому кігті обстрижи і вимий чисто-начисто.

Таня. Він і сам вимиє.

Федір Іванович. Ну то скажи тільки. Та білизну звели одягти чисту.

Таня. Добре, Федоре Івановичу. *(Виходить)*.

ЯВА X

Федір Іванович сам, сідає у крісло.

Федір Іванович. Вчені, вчені, хоч би й Олексій Володимирович, професор він, а все ж іноді дуже сумнів бере. Народні забобони, грубі, знищуються, забобони про домовиків, чаклунів, відьом... Але ж, коли вникнути, то це такі самі забобони. Ну, хіба можливо це, щоб душі померлих і говорили, і на гітарі грали? Дурить їх хто-небудь або ж самі себе. А вже це з Семеном і не добереш що. *(Розглядає альбом)*. Ну хоч би їх альбом спіритичний. Ну чи можливе це діло, щоб з духа фотографію зняти? А ось зображення — турок і Леонід Федорович сидять. Дивовижна слабість людська.

ЯВА XI

Федір Іванович і Леонід Федорович.

Леонід Федорович *(входячи)*. Що, приготували?

Федір Іванович *(встає, не поспішаючи)*. Приготували. *(Усміхаючись)*. Тільки не знаю, коли б ваш новий медіум не скомпрометував вас, Леоніде Федоровичу.

Леонід Федорович. Ні, ми випробовували з Олексієм Володимировичем. На диво сильний медіум!

Федір Іванович. От цього вже не знаю. Тільки чи чистий він? Ви от не потурбувались звеліти йому руки помити. А то все ж таки незручно.

Леонід Федорович. Руки? Ах, так. Ти гадаєш — брудні?

Федір Іванович. Та як же, селянин. А тут дами і Марія Василівна.

Леонід Федорович. Ну й чудово.

Федір Іванович. Та ще я хотів вам доповісти: Тимофій, кучер, приходив скаржитись, що не може чистоти додержувати через собак.

Леонід Федорович *(встановлюючи на столі речі, неуважно)*. Яких собак?

Федір Іванович. Та Василю Леонідовичу нещодавно привели трійку хортів, у кучерській помістили.

Леонід Федорович *(з досадою)*. Скажи Анні Павлівні, як вона хоче, а мені часу нема.

Федір Іванович. Та ви ж знаєте їхню пристрасть...

Леонід Федорович. Ну, як вона хоче, хай так і робить. А від нього мені, крім неприємностей... та й ніколи.

ЯВА XII

Ті ж і Семен (у піддьовці, входить, посміхається).

Семен. Наказали прийти?

Леонід Федорович. Так, так. Покажи руки. Ну, і чудово. Ну от, друже, ти роби так само, як і тоді, сідай і поринай у почуття. А сам нічого не думай.

Семен. Навіщо ж думати? Коли думати, то гірше.

Леонід Федорович. От, от, от. Чим менш свідомо, тим сильніше. Не думай, а віддавайся настрою: хочеться спати — спи, хочеться ходити — ходи; розумієш?

Семен. Чого ж не зрозуміти? Хитрощів тут анітрохи.

Леонід Федорович. І головне — не бентежся. Бо й ти сам можеш здивуватись. Ти зрозумій, що як ми живемо, так невидимий світ дýхів так само живе.

Федір Іванович *(поправляючи)*. Незримі істоти, розумієш?

Семен *(сміється)*. Чому б не зрозуміти? Як ви розповіли, то це дуже просто.

Леонід Федорович. Можеш піднятися у повітря або ще що-небудь, то ти не лякайся.

Семен. Чого ж лякатись? Це все можна.

Леонід Федорович. Ну, то я піду покличу всіх. Все готове?

Федір Іванович. Здається, все.

Леонід Федорович. А грифельні дошки?

Федір Іванович. Внизу, зараз принесу. *(Виходить)*.

ЯВА XIII

Леонід Федорович і Семен.

Леонід Федорович. Ну, так добре. То ти не бентежся і тримайся вільніше.

Семен. Може, піддьовку скинути: воно вільніше буде.

Леонід Федорович. Піддьовку? Ні, ні, не треба. *(Виходить)*.

ЯВА XIV

Семен сам.

Семен. Знов те саме звеліла робити, а вона знов буде своє кидати. І як вона не боїться?

ЯВА XV

Семен і Таня (входить без черевиків, у платті під колір обоїв); Семен регоче.

Таня *(шикає)*. Ш-ш!.. Почують! Ось на пальці сірники наклей, як тоді. *(Наклеює)*. Ну що, все пам'ятаєш?

Семен *(загинає пальці)*. Найперше — намочити сірники. Махати — раз. Друге діло — зубами скреготати, ось так...— два. От третє забув.

Таня. А третє найважливіше. Ти пам'ятай: як папір на стіл упаде — я ще і дзвіночком подзвоню,— то ти зараз же руками ось так... Розведи ширше і хапай. Хто біля тебе сидітиме, того й хапай. А як схопиш, то стискуй. *(Регоче)*. Чи пан, чи пані — знай одне — стискуй, все стискуй та й не відпускай, начебто уві сні, а зубами скрегочи або гарчи, ось так... *(Гарчить)*. А коли я на гітарі заграю, то нібито прокидайся, потягнись, знаєш отак, і прокинься... Все пам'ятаєш?

Семен. Все пам'ятаю, тільки дуже смішно.

Таня. А ти не смійся. А засмієшся — це ще не біда. Вони подумають, що уві сні. Одне лише, насправді не засни, коли вони світло погасять.

Семен. Не бійся, я себе за вуха буду щипати.

Таня. То ти ж гляди, Сеню, голубчику. Тільки роби все, не бійся. Підпише папір. Ось побачиш. Ідуть... *(Лізе під диван)*.

ЯВА XVI

Семен і Таня. Входять Гросман, професор, Леонід Федорович, гладка пані, лікар, Сахатов, пані; Семен стоїть біля дверей.

Леонід Федорович. Будь ласка, всі невіруючі! Незважаючи на те, що медіум новий, випадковий, я сьогодні чекаю знаменних проявів.

Сахатов. Дуже, дуже цікаво.

Гладка пані *(на Семена)*. Mais il est très bien [1].

Пані. Як буфетний служник, так, але тільки...

Сахатов. Дружини завжди не вірять у справи своїх чоловіків. Ви зовсім не припускаєте?

---

[1] А він дуже гарний.

Пані. Звичайно, ні. В Капчичу, правда, є щось таке особливе, але це вже бозна-що таке!

Гладка пані. Ні, дозвольте, Анно Павлівно, це не можна так вирішувати. Коли я ще була незаміжня, бачила один надзвичайний сон. Сни, знаєте, бувають такі, що ви не знаєте, коли починається, коли закінчується; то я бачила саме такий сон...

ЯВА XVII

Ті ж, Василь Леонідович і Петрищев входять.

Гладка пані. І мені багато чого відкрив цей сон. Тепер уже ці молоді люди *(показує на Петрищева і на Василя Леонідовича)* все заперечують.

Василь Леонідович. А я ніколи, я вам скажу, нічого не заперечую. Га, що?

ЯВА XVIII

Ті ж. Входять Бетсі і Марія Костянтинівна і починають розмову з Петрищевим.

Гладка пані. А як же можна заперечувати надприродне? Кажуть: не згідно з розумом. Та розум же може бути дурний, тоді що? Адже от на Садовій,— ви чули? — щовечора з'являлось. Брат мого чоловіка — як це зветься?.. не beau frère [1], а по-російськи... не свекор, а ще якось? Я ніколи не можу запам'ятати цих російських назв,— то він їздив три ночі підряд і все-таки нічого не бачив, то я й кажу...

Леонід Федорович. То хто ж, зрештою, залишається?

Гладка пані. Я, я!

Сахатов. Я!

Пані *(до лікаря)*. Невже ви залишаєтесь?

Лікар. Так, треба хоч раз подивитись, що тут Олексій Володимирович знаходить. Заперечувати бездоказово теж не можна.

Пані. То таки прийняти сьогодні ввечері?

---

[1] дівер,

Лікар. Кого прийняти?.. Ага, порошок. Так, мабуть, що прийміть. Так, так, прийміть... Та я зайду.

Пані. Так, будь ласка. *(Голосно)*. Коли закінчите, messieurs et mesdames, будьте ласкаві до мене, відпочити від емоцій, та й вінт закінчимо.

Гладка пані. Неодмінно.

Сахатов. Так, так!

Пані виходить.

ЯВА XIX

Ті ж, без пані.

Бетсі *(до Петрищева)*. Я вам кажу, залишайтесь. Я обіцяю вам незвичайні речі. Хочете парі?

Марія Костянтинівна. Та хіба ви вірите?

Бетсі. Сьогодні вірю.

Марія Костянтинівна *(до Петрищева)*. А ви вірите?

Петрищев. «Не вірю, не вірю обітам підступним»... Ну, та вже коли Єлизавета Леонідівна наказує...

Василь Леонідович. Залишаймося, Маріє Костянтинівно. Га, що? Я що-небудь таке épatant придумаю.

Марія Костянтинівна. Ні, ви не смішіть. А то я не можу стриматись.

Василь Леонідович *(голосно)*. Я — залишаюсь!

Леонід Федорович *(строго)*. Прошу тільки тих, що залишаються, не робити з цього жартів. Це справа серйозна.

Петрищев. Чуєш? Ну, то залишаймось. Вово, сідай сюди, та гляди, не лякайся.

Бетсі. Так, ви смієтесь, а от побачите, що буде.

Василь Леонідович. А що, коли насправді? Ото буде штука! Га, що?

Петрищев *(тремтить)*. Ой, боюся, боюся! Маріє Костянтинівно, боюся... дріжки нижать.

Бетсі *(сміється)*. Тихше!

Всі сідають.

Леонід Федорович. Сідайте, сідайте. Сідай, Семене.

Семен. Слухаю! *(Сідає на краєчок стільця).*

Леонід Федорович. Сідай добре.

Професор. Сідайте правильно, на середину стільця, цілком вільно. *(Садовить Семена).*

Бетсі, Марія Костянтинівна і Василь Леонідович регочуть.

Леонід Федорович *(підвищуючи голос).* Прошу тих, що залишаються, не пустувати і ставитись до справи серйозно. Можуть бути погані наслідки. Вово́, чуєш? Якщо не будеш сидіти смирно, вийди.

Василь Леонідович. Смирно! *(Ховається за спину гладкої пані).*

Леонід Федорович. Олексію Володимировичу, усипляйте.

Професор. Ні, чому ж я, коли Антон Борисович тут? У нього значно більше практики в цьому відношенні і сили... Антоне Борисовичу!

Гросман. Панове, я, власне, не спірит. Я вивчав лише гіпноз. Щоправда, гіпноз я вивчав в усіх його відомих проявах. Але те, що зветься спіритизмом, мені зовсім невідоме. Від усипляння суб'єкта я можу чекати відомих мені явищ гіпнозу: летаргії, абулії, анестезії, аналгезії, каталепсії та інших видів навіювань. А тут передбачаються для спроб не ці, а інші явища, і тому бажано було б знати, якого роду ці очікувані явища і яке вони мають наукове значення.

Сахатов. Цілком приєднуюсь до думки пана Гросмана. Таке пояснення було б дуже й дуже бажане.

Леонід Федорович *(до професора).* Я гадаю, Олексію Володимировичу, ви не відмовитесь коротко пояснити.

Професор. Чому ж, я можу пояснити, якщо цього бажають. *(До лікаря).* А ви, будь ласка, зміряйте температуру і пульс. Пояснення моє буде неминуче поверховим і коротким.

Леонід Федорович. Так, стисло, стисло...

Лікар. Зараз. *(Виймає термометр і подає).* Ану, хлопче!.. *(Ставить термометр).*

Семен. Слухаю.

Професор *(встаючи і звертаючись до гладкої пані, а потім сідаючи).* Панове! Явище, яке ми досліджуємо,

звичайно мислиться, з одного боку, як щось нове, з другого боку, як щось таке, що виходить з ряду природних умов. Ні перше, ні друге не правильне. Явище це не нове, а старе, як світ, і не надприродне, а підпорядковане тим самим одвічним законам, яким підпорядковане і все існуюче. Явище це визначалось звичайно як зносини з світом духовним. Це визначення неточне. За цим визначенням світ духовний протиставиться світові матеріальному, але це неправильно: протиставлення цього нема. Обидва світи так щільно стикаються, що немає ніякої можливості провести демаркаційну лінію, яка б відокремлювала один світ від другого. Ми кажемо: матерія складається з молекул...

Петрищев. Нудна матерія!

Шепіт, регіт.

Професор *(спинившись і потім продовжуючи)*. Молекули — з атомів, але атоми, не маючи протяжності, є, по суті, не що інше, як точки прикладання сил. Тобто, точно кажучи, не сил, а енергії — тієї самої енергії, що така ж єдина і незникаюча, як і матерія. І як матерія єдина, а види її різні, так само й енергія. До останнього часу нам були відомі лише чотири види енергії, що перетворюються з одного в інший. Нам відомі енергії: динамічна, термічна, електрична і хімічна. Але чотири види енергії зовсім не вичерпують усієї різноманітності її проявів. Види прояву енергії різноманітні, і один з таких нових, маловідомих видів енергії ми й досліджуємо. Я говорю про енергію медіумізму.

Знову шепіт і регіт у кутку молоді.

Професор *(спиняється і, строго озирнувшись, продовжує)*. Медіумічна енергія відома людству давним-давно: провіщання, передчуття, видіння і ще багато інших — все це не що інше, як прояви медіумічної енергії. Явища, які вона породжує, відомі давним-давно. Але саму енергію не визнавали як таку аж до останнього часу, до тих пір, поки не було визнано те середовище, коливання якого і викликають медіумічні явища. І так само, як явища світла не мали пояснень до того часу,

доки не було визнано існування невагомої речовини — ефіру,— так само медіумічні явища здавалися таємничими до того часу, доки не була визнана та безсумнівна тепер істина, що в проміжках часток ефіру існує інша, ще більш тонка, ніж ефір, невагома речовина, яка не підлягає законові трьох вимірів...

Знову шепіт, регіт і звискування.

Професор *(знову озирається строго)*. І так само, як математичні обчислення незаперечно підтвердили існування невагомого ефіру, який дає явища світла і електрики, так само блискучий ряд найточніших дослідів геніального Германа Шміта та Йосифа Шмацофена без сумніву підтвердили існування тієї речовини, яка наповнює всесвіт і може бути названа духовним ефіром.

Гладка пані. Так, тепер я розумію. Яка я вдячна...

Леонід Федорович. Так; але чи не можна, Олексію Володимировичу, трохи... скоротити?

Професор *(не відповідаючи)*. Отже, ряд строго наукових спроб і досліджень, як я мав честь повідомити вас, з'ясували нам закони медіумічних явищ. Спроби ці довели нам, що перехід деяких осіб у гіпнотичний стан, відмінний від звичайного сну лише тим, що при переході у цей сон діяльність фізіологічна не тільки знижується, а завжди підвищується, як це ми зараз бачили,— виявилось, що перехід у цей стан будь-якого суб'єкта неодмінно спричиняється до деяких пертурбацій в духовному ефірі — пертурбацій, цілком подібних до тих, які робить занурювання твердого тіла в рідину. Ось ці пертурбації і є те, що ми називаємо медіумічними явищами...

Регіт, шепіт.

Сахатов. Це цілком правильно і зрозуміло; але дозвольте спитати: коли, як ви кажете, перехід медіума в сон спричиняється до пертурбацій у духовному ефірі, то чому ж ці пертурбації виражаються завжди, як це звичайно припускається на спіритичних сеансах, виявленням діяльності душ померлих осіб?

Професор. А тому, що часточки цього духовного ефіру є не що інше, як душі живих, померлих і ще не народжених, отже, кожне коливання цього духовного ефіру неминуче викликає певний рух його часточок. А часточки ці є не що інше, як душі людей, що входять цим рухом у стосунки між собою.

Гладка пані *(до Сахатова)*. Що ж тут не розуміти? Це так просто... Дуже, дуже дякую вам!

Леонід Федорович. Мені здається, що тепер все ясно, і ми можемо приступити.

Лікар. Хлопець в найнормальніших умовах: температура тридцять сім і дві, пульс сімдесят чотири.

Професор *(виймає книжку і записує)*. Підтвердженням того, що я мав честь повідомити, може правити те, що перехід медіума у сон неминуче, як ми зараз і побачимо, викличе підвищення температури і пульсу, так само,як і під час гіпнозу.

Леонід Федорович. Так, так, пробачте, я лише хотів відповісти Сергію Івановичу на те, що він запитував: як ми дізнаємось, що з нами мають стосунки душі померлих? Ми дізнаємось про це з того, що той дух, який приходить, прямо нам говорить,— просто так, як я говорю,— говорить нам, хто він і чого прийшов, і де він, і чи добре йому. В останньому сеансі був іспанець Дон Кастільйос, і він усе сказав нам. Він сказав нам, хто він і коли помер, і що йому тяжко через те, що він брав участь в інквізиції. Мало того, він повідомив нас про те, що з ним сталося під той час, коли він говорив з нами, а саме те, що під той час, як він говорив з нами, він мав знову народжуватись на землю і тому не зміг докінчити початої з нами розмови. Та ось ви самі побачите...

Гладка пані *(перебиває)*. Ой, як цікаво! Можливо, іспанець народився в нас у домі і тепер маленький.

Леонід Федорович. Дуже можливо.

Професор. Я гадаю, вже час починати.

Леонід Федорович. Я лише хотів сказати...

Професор. Пізно вже.

Леонід Федорович. Ну, гаразд. То можемо

приступати. Будь ласка, Антоне Борисовичу, усипляйте медіума...

Гросман. Як ви бажаєте, щоб я усипив суб'єкта? Є багато вживаних прийомів. Є спосіб Бреда, є єгипетський символ, є спосіб Шарко́.

Леонід Федорович *(до професора)*. Я гадаю, це все одно.

Професор. Байдуже.

Гросман. То я застосую свій спосіб, який я демонстрував в Одесі.

Леонід Федорович. Будь ласка!

Гросман махає руками над Семеном. Семен заплющує очі і потягується.

Гросман *(придивляється)*. Засинає. Заснув. Гіпноз настав надзвичайно швидко. Очевидно, суб'єкт уже вступив в анестетичний стан. Чудовий, надзвичайно сприйнятливий суб'єкт, його можна було б піддати цікавим спробам!.. *(Сідає, встає і знов сідає)*. Тепер можна проколоти йому руки. Якщо бажаєте...

Професор *(до Леоніда Федоровича)*. Помічаєте, як сон медіума діє на Гросмана? Він починає вібрувати.

Леонід Федорович. Так, так... Тепер можна гасити?

Сахатов. Але чому ж необхідна темрява?

Професор. Темрява? А тому, що темрява є однією з умов, при яких проявляється медіумічна енергія, так само як певна температура є умова певних проявів хімічної чи динамічної енергії.

Леонід Федорович. І не завжди. Багатьом і мені з'являлися і при свічках, і при сонці.

Професор *(перебиває)*. Можна гасити?

Леонід Федорович. Так, так. *(Гасить свічки)*. Панове! тепер прошу бути уважними.

Таня вилазить з-під дивана, бере в руки нитку, прив'язану до бра.

Петрищев. Ні, мені сподобався іспанець. Як він посеред розмови вниз головою... по-справжньому piquer une tête [1].

---

[1] сторчака.

Бетсі. Ні, ви почекайте, подивитесь, що буде.

Петрищев. Я одного боюсь: щоб часом Вовò не зарохкав по-поросячому.

Василь Леонідович. Хочете? Я утну.

Леонід Федорович. Панове! прошу не розмовляти, будь ласка...

Тиша. Семен слинить палець, маже ним сірники в руці і махає ними.

Світло! Бачите світло?

Сахатов. Світло! Так, так, бачу; але дозвольте...

Гладка пані. Де, де? Ой, не бачила! Ось воно. Ах!..

Професор *(шепоче до Леоніда Федоровича, показуючи на Гросмана, який рухається)*. Ви дивіться, як він вібрує. Подвійна сила.

Знову з'являється світло.

Леонід Федорович *(до професора)*. Та це ж він.

Сахатов. Хто він?

Леонід Федорович. Грек Миколай. Його світло. Правда, Олексію Володимировичу?

Сахатов. Що таке грек Миколай?

Професор. Один грек, який був ченцем за Костянтина в Царграді і відвідував нас останнім часом.

Гладка пані. Де ж він? Де ж він? Я не бачу.

Леонід Федорович. Його ще не можна бачити. Олексію Володимировичу, він завжди особливо прихильний до вас. Спитайте його.

Професор *(особливим голосом)*. Миколаю! це ти?

Таня стукає два рази в стіну.

Леонід Федорович *(радісно)*. Він! Він!

Гладка пані. Ай! Ай! Я вийду.

Сахатов. Чому ви думаєте, що це він?

Леонід Федорович. А два удари. Ствердна відповідь: інакше було б мовчання.

Мовчанка. Стриманий регіт у кутку молоді. Таня кидає на стіл ковпак від лампи, олівець, витиралку для пер.

Леонід Федорович *(шепоче)*. Слідкуйте, панове, ось ковпак від лампи. Ще щось. Олівець! Олексію Володимировичу, олівець.

Професор. Добре, добре. Я стежу і за ним і за Гросманом. Ви помічаєте?

Гросман встає і розглядає речі, які впали на стіл.

Сахатов. Дозвольте, дозвольте! Я б хотів подивитися, чи не робить все це сам медіум.

Леонід Федорович. Ви гадаєте? Тоді сідайте біля нього, тримайте його за руки. Але будьте певні, він спить.

Сахатов *(підходить, зачіпає головою за нитку, яку спускає Таня, і злякано нахиляється)*. Та... а-ак! Дивно, дивно. *(Підходить, бере Семена за лікоть)*.

Семен гарчить.

Професор *(до Леоніда Федоровича)*. Чуєте, як діє присутність Гросмана? Нове явище, треба записати... *(Вибігає і записує, потім повертається)*.

Леонід Федорович. Так... Але ж не можна Миколая залишати без відповіді, треба починати...

Гросман *(встає, підходить до Семена, піднімає і опускає його руку)*. Тепер цікаво було б проробити контрактуру. Суб'єкт у цілковитому гіпнозі.

Професор *(до Леоніда Федоровича)*. Ви бачите, бачите?

Гросман. Якщо ви бажаєте...

Лікар. Та вже дозвольте, батечку, Олексію Володимировичу розпорядитись, штука виходить серйозна.

Професор. Облиште його. Він уже говорить крізь сон.

Гладка пані. Яка я тепер рада, що наважилась бути присутньою. Страшно, проте я рада, тому що я чоловікові завжди говорила...

Леонід Федорович. Прошу помовчати.

Таня проводить ниткою по голові гладкої пані.

Гладка пані. Ай!

Леонід Федорович. Що? Що?

Гладка пані. Він мене за волосся взяв.

Леонід Федорович *(шепоче)*. Не бійтесь, нічого, подайте йому руку. Рука буває холодна, але я це люблю.

Гладка пані *(ховає руку)*. Нізащо!

Сахатов. Так, дивно, дивно!

Леонід Федорович. Він тут і чекає розмови. Хто хоче спитати що-небудь?

Сахатов. Дозвольте, я спитаю.

Професор. Зробіть ласку.

Сахатов. Вірю я чи ні?

Таня стукає двічі.

Професор. Відповідь ствердна.

Сахатов. Дозвольте, я ще спитаю. Чи є в мене в кишені десять карбованців?

Таня стукає багато разів і проводить ниткою по голові Сахатова.

Ах... *(Хапає нитку і обриває її)*.

Професор. Я б просив присутніх не робити неясних чи жартівливих запитань. Йому неприємно.

Сахатов. Ні, дозвольте, у мене в руці нитка.

Леонід Федорович. Нитка? Тримайте її. Це часто буває; не тільки нитки, але й шовкові шнурки, дуже старовинні.

Сахатов. Ні, однак звідки ж ця нитка?

Таня кидає в нього подушкою.

Дозвольте, дозвольте! Щось м'яке вдарило мене по голові. Дозвольте світло,— тут що-небудь...

Професор. Ми просимо вас не порушувати проявлення...

Гладка пані. Ради бога, не порушуйте! І я хочу спитати, можна?

Леонід Федорович. Можна, можна. Питайте.

Гладка пані. Я хочу спитати про свій шлунок. Можна? Я хочу спитати, що мені приймати, аконіт чи белладонну?

Мовчанка, шепіт серед молодих людей, і раптом Василь Леонідович кричить, як немовля: «Уа! уа!» Регіт. Закриваючи носи і роти і пирхаючи, дівчата з Петрищевим тікають.

Ой, це правда, і цей чернець знову народився!

Леонід Федорович (*шаленіючи, розгнівано шепоче*). Крім дурниць, від тебе нічого! Коли не вмієш поводитись пристойно, то вийди.

Василь Леонідович виходить.

ЯВА XX

Леонід Федорович, професор, гладка пані, Сахатов, Гросман, лікар, Семен і Таня. Темрява, мовчанка.

Гладка пані. Ах, який жаль! Тепер уже не можна питати. Він народився.

Леонід Федорович. Зовсім ні. Це дурощі Вово́. Він тут. Питайте.

Професор. Це часто буває; ці жарти, глум — звичайнісіньке явище. Я вважаю, що *він* ще тут. А втім, ми можемо спитати. Леоніде Федоровичу, ви?

Леонід Федорович. Ні, будь ласка, ви. Мене це розстроїло. Так неприємно! Ця безтактність!..

Професор. Гаразд, гаразд!.. Миколаю! ти ще тут?

Таня стукає двічі і дзвонить. Семен починає гарчати і розводити руками. Хапає Сахатова та професора і душить їх.

Професор. Який несподіваний прояв! Вплив на самого медіума. Цього не бувало. Леоніде Федоровичу, спостерігайте, мені незручно. Він душить мене. Та дивіться, що з Гросманом? Тепер потрібна цілковита увага.

Таня кидає на стіл селянський папір.

Леонід Федорович. Щось упало на стіл.

Професор. Дивіться, що впало.

Леонід Федорович. Папір! Складений листок паперу!

Таня кидає дорожню чорнильницю.

Чорнильниця!

Таня кидає перо.

Перо!

Семен гарчить і душить.

Професор *(хрипить)*. Дозвольте, дозвольте, зовсім нове явище: не викликана медіумічна енергія діє, а сам медіум. Однак відкрийте чорнильницю і покладіть перо на папір, він напише, напише.

Таня заходить за спину Леоніда Федоровича і б'є його по голові гітарою.

Леонід Федорович. Вдарив мене по голові! *(Дивиться на стіл)*. Перо не пише ще, і папір складений.

Професор. Погляньте, що за папір, робіть швидше; очевидно, подвійна сила — його і Гросмана — викликає пертурбації.

Леонід Федорович *(виходить з папером за двері і зразу ж повертається)*. Надзвичайно. Цей папір — договір з селянами, який я сьогодні вранці відмовився підписати і віддав назад селянам. Очевидно, він хоче, щоб я підписав його?

Професор. Певна річ! Певна річ! Та ви спитайте.

Леонід Федорович. Миколаю! Чи ти бажаєш...

Таня стукає двічі.

Професор. Чуєте? Очевидно, очевидно!

Леонід Федорович бере перо й виходить. Таня стукає, грає на гітарі й гармонії і лізе знову під диван. Леонід Федорович повертається. Семен потягується і покашлює.

Леонід Федорович. Він прокидається. Можна засвітити свічки.

Професор *(квапливо)*. Лікарю, лікарю, будь ласка, температуру і пульс. Ви побачите, що зараз виявиться підвищення.

Леонід Федорович *(засвічує свічки)*. Ну що, панове невіруючі?

Лікар *(підходить до Семена і ставить термометр)*. Ану, хлопче. Що, поспав? Ану, постав ось це і давай руку. *(Дивиться на годинник)*.

Сахатов *(знизує плечима)*. Можу запевнити, що медіум не міг робити всього того, що діялось. Але нитка?.. Я б хотів пояснення нитки.

Леонід Федорович. Нитка, нитка! Тут були явища більш серйозні.

Сахатов. Не знаю. У всякому разі — je réserve mon opinion[1].

Гладка пані *(до Сахатова)*. Ні, як же ви говорите: je réserve mon opinion. А немовля з крильцями? Хіба ви не бачили? Я спочатку подумала, що це здається; але потім ясно, ясно, як живий...

Сахатов. Можу говорити лише про те, що бачив. Я не бачив цього, не бачив.

Гладка пані. Ну, як же! Зовсім ясно було видно. А з лівого боку чернець у чорному одязі ще нагнувся до нього...

Сахатов *(відходить)*. Яке перебільшення!

Гладка пані *(звертається до лікаря)*. Ви повинні були бачити. Він з вашого боку підіймався.

Лікар, не слухаючи її, продовжує рахувати пульс.

(До Гросмана). І світло, світло від нього, особливо навколо личка. А вираз такий лагідний, ніжний, щось таке небесне! *(Сама ніжно усміхається)*.

Гросман. Я бачив фосфоричне світло, речі змінювали місце, але більше я нічого не бачив.

Гладка пані. Ну, годі-бо! Це ви так. Це від того, що ви, учені з школи Шарко́, не вірите в потойбічне життя. А в мене ніхто тепер, ніхто в світі не порушить віри в майбутнє життя.

Гросман відходить від неї.

Ні, ні, що не кажіть, а це одна з найщасливіших хвилин у моєму житті! Коли грав Саразате, і ця... Так! *(Її ніхто не слухає. Вона підходить до Семена)*. Ну, ти мені скажи, ти, друже, що почував? Дуже тяжко тобі було?

Семен *(сміється)*. Так точно.

Гладка пані. Все-таки можна терпіти?

Семен. Так точно. *(До Леоніда Федоровича)*. Наказете йти?

Леонід Федорович. Іди, іди.

---

[1] я залишаюсь при своїй думці.

Лікар *(до професора)*. Пульс той самий, але температура знизилася.

Професор. Знизилася? *(Замислюється і раптом здогадується)*. Так і мало бути,— мало статись зниження! Подвійна енергія, перехрещуючись, повинна була викликати щось подібне до інтерференції. Так, так.

Леонід Федорович. Мені одного шкода, що не було цілковитої матеріалізації. Але все-таки... панове, ласкаво прошу до вітальні.

Гладка пані. Мене особливо вразило, коли він змахнув крильцями, і видно було, як він підіймається.

Гросман *(до Сахатова)*. Якби дотримуватись лише гіпнозу, можна було б викликати повну епілепсію. Успіх міг би бути цілковитий.

Сахатов. Цікаво, але не зовсім переконливо! — все, що можу сказати.

Говорять усі разом, виходячи.

ЯВА XXI

Леонід Федорович з папером. Входить Федір Іванович.

Леонід Федорович. Ну, Федоре, який сеанс був — навдивовижу! Виявляється, що землю треба продати селянам на їхніх умовах.

Федір Іванович. Он як!

Леонід Федорович. Та як же? *(Показує папір)*. Уяви собі, папір, який я їм віддав,— опинився на столі. Я підписав.

Федір Іванович. Як же він потрапив сюди?

Леонід Федорович. Та от потрапив. *(Виходить)*.

Федір Іванович виходить за ним.

ЯВА XXII

Таня сама, вилазить з-під дивана і сміється.

Таня. Матінко моя! Голубонько! Набралась я страху, коли він за нитку впіймав. *(Звискує)*. Ну, та все-таки вийшло,— підписав!

ЯВА XXIII

Таня і Григорій.

Григорій. То це ти їх дуриш?

Таня. А вам що?

Григорій. А що ж ти думаєш, пані за це похвалить? Ні, дзуськи, тепер попалася! Розкажу про твою крутню, якщо не зробиш по-моєму.

Таня. І по-вашому не зроблю, і нічого ви мені не зробите.

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Декорація першої дії.

ЯВА I

Два виїзні лакеї у лівреях. Федір Іванович і Григорій.

1-й лакей *(з сивими бакенбардами)*. Сьогодні до вас оце третіх. Добре, що в одній стороні прийомні дні. У вас раніш по четвергах було.

Федір Іванович. Потім на суботу перенесли, щоб заодно: у Головкіних, у Граде-фон-Грабе...

2-й лакей. От у Щербакових добре — як бал, то й лакеям частування.

ЯВА II

Ті ж. Згори сходять княгиня з княжною. Бетсі проводить їх. Княгиня дивиться у книжечку, на годинник і сідає на скриню. Григорій надіває їй ботики.

Княжна. Ні, ти будь ласка, приїжджай — а то ти відмовишся, Додо́ відмовиться — нічого й не вийде.

Бетсі. Не знаю. До Шубіних треба неодмінно. Потім репетиція.

Княжна. Встигнеш. Ні, ти будь ласка. Ne nous fais pas faux bond[1]. Федя буде і Коко́.

Бетсі. J'en ai par dessus la tête de votre Coco[2].

---

[1] Не обмани.
[2] Мені до смерті набрид ваш Коко́.

Княжна. Я гадала, що я його тут знайду. Ordinairement il est d'une exactitude... [1]

Бетсі. Він неодмінно буде.

Княжна. Коли я його бачу з тобою, мені здається, що він допіру освідчився або ж от-от освідчиться.

Бетсі. Та вже, мабуть, доведеться пройти і через це. І так неприємно!

Княжна. Бідний Коко! Він такий закоханий.

Бетсі. Cessez, le gens [2].

Княжна сідає на диванчик, розмовляючи пошепки. Григорій надіває їй ботики.

Княжна. То до вечора.

Бетсі. Постараюсь.

Княгиня. То скажіть папа́, що я нічому не вірю, але приїду подивитись на його нового медіума. Щоб він дав знати. Прощайте, ma toute belle [3]. *(Цілує і виходить з княжною).*

Бетсі йде нагору.

ЯВА III

Два лакеї, Федір Іванович і Григорій.

Григорій. Не люблю старих взувати: ніяк не перегнеться, через живіт не бачить і все мимо тикає; інша справа молоденьку — приємно і ніжку в руки взяти.

2-й лакей. Теж розуміється!

1-й лакей. Нашому брату розумітись на цьому не випадає.

Григорій. А чому б і не розумітись, хіба ми не люди? Це вони думають, що ми не тямимо; оце щойно розговорились, глянули на мене, зараз: ле жан.

2-й лакей. А це що таке?

Григорій. А це по-нашому означає: не говори, зрозуміють. За обідом так само; а я розумію. Ви кажете: різниця — ніякої нема.

1-й лакей. Різниця велика, хто розуміє.

---

[1] Звичайно він точний...
[2] Облиш, слуги.
[3] моя красуне.

Григорій. Різниці нема ніякої. Сьогодні я лакей, а завтра, може, не гірше від них житиму. І за лакеїв заміж виходять, хіба не бувало? Піти покурити. *(Виходить).*

ЯВА IV

Ті ж, без Григорія.

2-й лакей. А сміливий у вас оцей парубок.

Федір Іванович. Пустий хлопець, для служби негодящий; конторником працював, розбестився. Я й не радив брати, та сподобався панії — показний для виїздів.

1-й лакей. Я б його до нашого графа, він би його вимуштрував. Ох! не любить отаких вертунів. Лакей, то будь лакеєм, звання своє виправдай; а ця гордість не личить.

ЯВА V

Ті ж, зверху збігає Петрищев і дістає цигарку. Назустріч йому входить Коко́ Клінген в pince-nez.

Петрищев *(у задумі).* Так, так. Моє друге те саме, що й «ка». Кар-тож-ка. Моє все... Так, так... А, Кокоша-Картоша! Звідки?

Коко́ Клінген. Від Щербакових. Ти завжди дурниці...

Петрищев. Ні, ти слухай, шарада: моє перше те саме, що й «кін», моє друге те саме, що й «ка», а моє все далеко ганяє телят.

Коко́ Клінген. Не знаю, не знаю. І ніколи.

Петрищев. А куди тобі ще?

Коко́ Клінген. Як куди? До Івіних, співка, треба бути. Потім до Шубіних, потім на репетицію. Адже й ти повинен бути?

Петрищев. Аякже, неодмінно. І на ріпотиції і на морквотиції. Бо то я був дикун, а тепер дикун і генерал.

Коко́ Клінген. Ну, а сеанс вчорашній як?

Петрищев. Сміховисько! Мужик був; але що головне — все в темряві. Вово́ пищав, як немовля. Професор пояснював, а Марія Василівна роз'яснювала. Потіха! Шкода, що тебе не було.

Коко́ Клінген. Боюсь, mon cher [1]; ти якось ото вмієш жартами відбуватись, а мені все здається, що тільки промовлю словечко, як зразу ж перекрутять, ніби я освідчився. Et ça ne m'arrange pas du tout, du tout. Mais du tout, du tout! [2]

Петрищев. А ти говори не окремими словечками, а цілими реченнями, от нічого й не буде. То заходь до Вово́, разом поїдемо на редькотицію.

Коко́ Клінген. Не розумію, як ти можеш водитись з таким дурнем. Такий уже дурень, оце вже дійсно шалапут!

Петрищев. А я його люблю. Люблю Вово́, та «дивною любов'ю», «тропа народна там навіки пролягла...» *(Іде до кімнати Василя Леонідовича).*

ЯВА VI

Два лакеї, Федір Іванович і Коко́ Клінген. Бетсі проводить даму. Коко́ багатозначно вклоняється.

Бетсі *(трясе йому руку, боком до дами).* Ви не знайомі?

Дама. Ні.

Бетсі. Барон Клінген. Чому ви не були вчора?

Коко́ Клінген. Ніяк не міг, не встиг.

Бетсі. Шкода, було дуже цікаво. *(Сміється).* Ви б побачили, які були manifestations [3]. Ну то як, шарада наша посувається?

Коко́ Клінген. О, безумовно! Вірші на mon second [4] готові! Склав Нік, а я музику.

Бетсі. Як же, як? Скажіть.

Коко́ Клінген. Почекайте, як?.. Ага! Лицар співає Нанні. *(Співає).*

Як прекрасна натура
Ллє на душу надію
Нанна, Нанна! на, на, на!

---

[1] мій дорогий;
[2] А це мене зовсім не влаштовує, зовсім, зовсім!
[3] прояви.
[4] моє друге

Дама. Це mon second *на*, а mon premier[1] що?

Коко́ Клінген. Mon premier — це *Аре*,— ім'я дикунки.

Бетсі. *Аре*, це, бачте, дикунка, яка хоче з'їсти об'єкт свого кохання... *(Регоче)*. Вона ходить, нудьгує і співає:

Ах, апетит...

Коко́ Клінген *(перебиваючи)*. О мій живіт...

Бетсі *(підхоплює)*.

Когось із'їсти я бажаю,
Іду, бреду...

Коко́ Клінген.

Та не знайду...

Бетсі.

Кого жувати, ще не знаю...

Коко́ Клінген.

Он пліт пливе...

Бетсі.

Сюди пливе,
На ньому генерали...

Коко́ Клінген.

Ми два генерали,
Доля нас зв'язала,
На острів послала...

І знов refrain[2]:

Доля нас зв'язала,
На острів посла-а-ла.

Дама. Charmant![3]

Бетсі. Ви зрозумійте, як безглуздо!

Коко́ Клінген. У цьому й чарівність.

Дама. Хто ж Аре?

Бетсі. Я, я костюм зробила, а мама каже: «Непристойно». І зовсім не непристойніше, ніж на балу. *(До Федора Івановича)*. Чи ще тут від Бурдьє?

Федір Іванович. Тут, сидить на кухні.

---

[1] моє перше.
[2] приспів:
[3] Чудово!

Дама. Ну, а як же *арена*?

Бетсі. Та ви побачите. Не хочу позбавляти вас приємності. Au revoir [1].

Дама. Прощайте!

Розкланюються. Дама виходить.

Бетсі *(до Коко́ Клінгена)*. Підемо до maman.

Бетсі і Коко́ Клінген ідуть нагору.

ЯВА VII

Федір Іванович, два лакеї і Яків (виходить з буфету з підносом, з чаєм, печивом, засапавшись, іде через передпокій).

Яків *(до лакеїв)*. Моє шанування, моє шанування!

Лакеї вклоняються.

Яків *(до Федора Івановича)*. Хоча б ви сказали Григорію Михайловичу допомогти. Змучився вкрай... *(Виходить)*.

ЯВА VIII

Ті ж, без Якова.

1-й лакей. Старанний це у вас чоловік.

Федір Іванович. Хлопець нічого, та от не подобається пані. Непоказний, каже, з себе. А тут ще звели на нього наклеп учора, ніби він мужиків на кухню пустив. Коли б не звільнили! А хлопець хороший!

2-й лакей. Яких мужиків?

Федір Іванович. Та прийшли з нашого курського села землю купувати; діло вже проти ночі, та й земляки ж. Один буфетного служника батько. Ну й завели їх на кухню. А тут якраз трапилось відгадування думок; сховали одну річ у кухні, прийшло все панство, побачила їх пані — біда! Як це, каже, люди, може, заражені, а їх у кухню!.. Дуже вона налякана заразою цією.

---

[1] До побачення.

ЯВА IX

Ті ж і Григорій.

Федір Іванович. Підіть, Григорію, допоможіть Якову Івановичу, а я тут сам побуду. Один не встигає.

Григорій. Неповороткий, тому й не встигає. *(Виходить).*

ЯВА X

Ті ж, без Григорія.

1-й лакей. І що воно за нова мода пішла тепер — оці зарази!.. То й ваша боїться?

Федір Іванович. Як вогню! У нас тепер тільки й клопоту, що обкурювати, обмивати, оббризкувати!

1-й лакей. То ж то я чую дух такий важкий. *(Пожвавлено).* Неподобство, які гріхи з цими заразами. Погано зовсім! Навіть бога забули. Ось у сестри нашого пана, княгині Мосолової, дочка помирала. То що ж? Ні батько, ні мати й до кімнати не ввійшли, так і не попрощалися. А дочка плакала, кликала попрощатись,— не ввійшли! Лікар якусь заразу знайшов. А отже доглядали її і своя покоївка, і сиділка — і нічого, обидві живі зосталися.

ЯВА XI

Ті ж, Василь Леонідович і Петрищев (виходять з дверей, з цигарками).

Петрищев. Та ходімо ж, я тільки Кокошу-Картошу заберу.

Василь Леонідович. Бовдур твій Кокоша! Я тобі скажу, терпіти його не можу. От уже пустопорожній хлопчак, справжній полотер! Нічого не робить, вештається тільки. Га, що?

Петрищев. Ну, то почекай, я все-таки попрощаюся.

Василь Леонідович. Ну, гаразд, я піду на собак подивлюся, у кучерську. Один пес такий злий, що кучер каже, мало не з'їв його. Га, що?

Петрищев. Хто кого з'їв? Невже кучер з'їв пса?

Василь Леонідович. Ну, ти завжди... *(Одягається і виходить).*

Петрищев *(замислено).* Ма-кін-тож, кар-тож-ка... Так, так. *(Іде нагору).*

ЯВА XII

Два лакеї, Федір Іванович і Яків (перебігає через сцену на початку і наприкінці яви).

Федір Іванович *(до Якова).* Чого ще?

Яків. Тартинок нема! Я казав... *(Виходить).*

2-й лакей. А от ще в нас панич захворів. То його зразу ж одвезли з нянькою до готелю, так там без матері і помер.

1-й лакей. То ж бо гріха не бояться! Я вважаю, що від бога нікуди не втечеш.

Федір Іванович. І я так думаю.

Яків біжить нагору з тартинками.

1-й лакей. І те візьміть до уваги, що коли тепер так всіх боятись, то треба замкнутись у чотирьох стінах, як у тій в'язниці, та так і сидіти.

ЯВА XIII

Ті ж і Таня, потім Яків.

Таня *(вклоняється лакеям).* Здрастуйте!

Лакеї вклоняються.

Федоре Івановичу! Мені треба два слова сказати вам...

Федір Іванович. Ну що?

Таня. Та селяни, Федоре Івановичу, знову прийшли...

Федір Іванович. Ну то що? Адже я папір Семенові віддав.

Таня. Папір я їм віддала. Там так дякують, що не знаю як. Тепер тільки просять гроші від них прийняти.

Федір Іванович. Та де ж вони?

Таня. Тут, біля ганку стоять.

Федір Іванович. Ну що ж, я скажу.

Таня. Та ще прохання в мене до вас, батечку, Федоре Івановичу.

Федір Іванович. Що ще?

Таня. Те, що мені, Федоре Івановичу, залишатись тут уже не можна. Попросіть, щоб відпустили мене.

Вбігає Яків.

Федір Іванович *(до Якова)*. Ти чого?

Яків. Ще самовар і апельсини.

Федір Іванович. Спитай економку.

Яків вибігає.

Це ж чому так?

Таня. Ну, аякже! Тепер моє діло таке.

Яків *(вбігає)*. Апельсинів мало.

Федір Іванович. Подай, скільки є.

Яків вибігає.

Невдало час ти обрала: адже бачиш, метушня...

Таня. Та ви ж самі знаєте, Федоре Івановичу, цій метушні немає впину, скільки не жди,— ви самі знаєте,— а моє діло навік... Ви, батечку, Федоре Івановичу, як мені добро таке зробили, будьте батьком рідним, знайдіть часинку, скажіть. А то розгнівається, білета не дасть.

Федір Іванович. Та що це тобі так приспічило?

Таня. Та як же, Федоре Івановичу, діло тепер налагодилось... Я б до хрещеної матері поїхала, приготувалася б. А на великдень і весілля. Скажете, Федоре Івановичу, батечку?

Федір Іванович. Іди тепер — не місце тут.

ЯВА XIV

Згори сходить пан (літній) і мовчки виходить з 2-м лакеєм. Таня виходить. Федір Іванович, 1-й лакей і Яків (входить).

Яків. Що ж це, Федоре Івановичу, це ж обида страшенна! Тепер мене звільнити хоче! Ти, каже, все б'єш, про Фіфку забув і супроти мого наказу мужиків

на кухню пустив. А ви самі знаєте: я знати нічого не знаю! Тільки сказала мені Тетяна: проведи до кухні, а я не знаю, хто наказав.

Федір Іванович. А що, хіба вона казала?

Яків. Допіру казала. Ви вже заступіться, Федоре Івановичу! А то тільки сім'я почала на ноги ставати, а тут втратиш місце. Коли там знову знайдеш? Федоре Івановичу, будь ласка!

ЯВА XV

Федір Іванович, 1-й лакей і пані проводить стару графиню з фальшивими зубами і волоссям. Графиню одягає 1-й лакей.

Пані. Неодмінно, аякже! Я насправді зворушена.

Графиня. Коли б я здужала, то частіше у вас бувала б.

Пані. Справді, візьміть Петра Петровича. Він грубий, але ніхто так не може заспокоїти; так у нього все просто, ясно.

Графиня. Ні, я вже звикла.

Пані. Обережніше.

Графиня. Merci, mille fois merci! [1]

ЯВА XVI

Ті ж і Григорій, розшарпаний, схвильований, вискакує з буфету. За ним видно Семена.

Семен. А ти до неї не в'язни.

Григорій. Я тебе, мерзотника, навчу, як битися! Ах ти, негідник!

Пані. Це що таке? Ви в шинку, чи що?

Григорій. Життя нема від цього грубого мужика.

Пані *(з досадою)*. Ви збожеволіли, хіба ви не бачите? *(До графині)*. Merci, mille fois merci! A mardi! [2]

Графиня і 1-й лакей виходять.

---

[1] Дякую, тисячу разів дякую!
[2] Дякую, тисячу разів дякую! До вівторка!

ЯВА XVII

Федір Іванович, пані, Григорій і Семен.

Пані *(до Григорія)*. Що таке?

Григорій. Хоч я на посаді лакея, але я маю свою гордість і не дозволю всякому мужикові штовхати мене.

Пані. Та що таке трапилось?

Григорій. Та от Семен ваш набрався хоробрості, бо він з панами сидів. Битися лізе.

Пані. Що таке? За що?

Григорій. А. бог його знає.

Пані *(до Семена)*. Що це таке означає?

Семен. Чого ж він до неї чіпляється?

Пані. Та що між вами було?

Семен *(посміхаючись)*. Та так, він Таню, покоївку, все хапає, а вона не хоче. От я його й відіпхнув рукою... так, легенько.

Григорій. Добре відіпхнув, мало ребра не поламав. І фрак розірвав. Та ще й каже: «На мене,— каже,— по-вчорашньому сила найшла», і почав душити.

Пані *(до Семена)*. Як ти смієш битись у моєму домі?

Федір Іванович. Дозвольте сказати, Анно Павлівно, треба вас повідомити, що Семен має почуття до Тані. Та як вони тепер посватані, а Григорій — що ж, треба правду казати, поводиться негоже, неблагородно. Ну, от Семен, я гадаю, і образився на нього.

Григорій. Зовсім ні; це він по злобі, що я все крутійство їхнє викрив.

Пані. Яке крутійство?

Григорій. А в сеансі. Усі вчорашні штуки не Семен, а Тетяна робила. Я сам бачив, як вона з-під дивана вилазила.

Пані. Що таке — з-під дивана вилазила?

Григорій. Слово честі можу дати. Вона й папір принесла і на стіл кинула. Коли б не вона, папір не підписали б і мужикам землю не продали б.

Пані. Ви самі бачили?

Григорій. На власні очі. Накажіть покликати її, вона не відмовиться.

Пані. Покличте її.

Григорій виходить.

ЯВА XVIII

Ті ж, без Григорія. За сценою гамір, голос швейцара: «Не можна, не можна!» З'являється швейцар, повз нього вдираються троє селян. Попереду 2-й селянин. 3-й селянин спотикається, падає і хапається за ніс.

Швейцар. Не можна, ідіть!

2-й селянин. А може, не біда. Хіба ми за чим недобрим? — ми грошики віддати.

1-й селянин. Істинно, як за підписом руки прикладення, діло в закінченні, ми тільки грошики пред'явити з нашою подякою.

Пані. Почекайте, почекайте з дякуванням, усе це був обман. Це ще не закінчено. Не продано ще. Леоніде! Покличте Леоніда Федоровича.

Швейцар виходить.

ЯВА XIX

Ті ж і Леонід Федорович входить, але, побачивши пані і селян, хоче йти назад.

Пані. Ні, ні, будь ласка, сюди! Я казала вам, що не можна продавати землю в борг, і всі вам казали. А вас обманюють, як дурня несосвітенного.

Леонід Федорович. Тобто, в чому? Я не розумію, який обман.

Пані. Посоромились би ви! Ви сивий, а вас, як хлопчака, обманюють і сміються з вас. Шкодуєте для сина якихось триста карбованців для його громадського становища, а вас самих, як дурня, ошукують на тисячі.

Леонід Федорович. Та ти, Annette, заспокойся.

1-селянин. Ми лише в одержанні суми, значить...

3-й селянин (*виймає гроші*). Відпусти ти нас, ради Христа!

Пані. Почекайте, почекайте.

ЯВА XX

Ті ж, Григорій і Таня.

Пані *(до Тані, суворо)*. Ти була вчора ввечері під час сеансу у маленькій вітальні?

Таня, зітхаючи, озирається на Федора Івановича, Леоніда Федоровича і Семена.

Григорій. Та вже нічого хвостом крутити, коли я сам бачив...

Пані. Кажи, була? Я знаю все, признавайся. Я тобі нічого не зроблю. Мені тільки хочеться викрити ось його *(показує на Леоніда Федоровича)*, пана... Ти кинула папір на стіл?

Таня. Я не знаю, що й відповісти. Одне скажу, чи не можна мене додому відпустити?

Пані *(до Леоніда Федоровича)*. Ось бачите, вас дурять.

ЯВА XXI

Ті ж. На початку яви входить Бетсі і стоїть непомічена.

Таня. Відпустіть мене, Анно Павлівно!

Пані. Ні, дорога́! Адже ти, можливо, збитків наробила на кілька тисяч. Продали землю, яку не слід було продавати.

Таня. Відпустіть мене, Анно Павлівно.

Пані. Ні, ти відповідатимеш. Шахраювати не можна. До мирового судді подам.

Бетсі *(виступаючи)*. Відпустіть її, мама́! А якщо ви хочете її судити, то й мене разом з нею,— я з нею разом вчора все робила.

Пані. Ну, та вже коли й ти, то крім найгидкішого нічого й бути не могло.

ЯВА XXII

Ті ж і професор.

Професор. Здрастуйте, Анно Павлівно! Здрастуйте, панночко! А я несу вам, Леоніде Федоровичу, звіт про тринадцятий з'їзд спіритуалістів у Чікаго. Надзвичайна промова Шміта.

Леонід Федорович. А, дуже цікаво!

Пані. Я вам значно цікавіше розкажу. Виявляється, що і вас, і чоловіка дурило оце дівчисько. Бетсі на себе наговорює, але це щоб подратувати мене; і дурило вас неписьменне дівча, а ви вірите! Вчора ніяких ваших медіумічних явищ не було, все це вона *(показує на Таню)* робила.

Професор *(роздягаючись)*. Тобто, як?

Пані. А так, що вона в темряві і на гітарі грала, і чоловіка по голові била, і всі дурниці ваші робила, і зараз призналась.

Професор *(посміхаючись)*. То що ж це доводить?

Пані. Доводить, що ваш медіумізм — дурниця! Ось що доводить.

Професор. Тому, що ця дівчина хотіла обманювати, тому медіумізм — дурниця, як ви дозволили собі висловитись? *(Посміхаючись)*. Дивний висновок! Цілком можливо, що дівчина ця хотіла обманювати: це часто буває; можливо, що вона щось і робила, але те, що вона робила,— робила вона, а те, що було виявом медіумічної енергії,— було виявом медіумічної енергії. Навіть цілком ймовірно, що те, що робила ця дівчина, викликало, соліцитирувало, так би мовити, виявлення медіумічної енергії, надавало їй певної форми.

Пані. Знову лекція!..

Професор *(строго)*. Ви кажете, Анно Павлівно, що ця дівчина, можливо, і ця мила панночка щось робили; але світло, яке ми всі бачили, і в першому разі зниження, а в другому — підвищення температури, а хвилювання і вібрування Гросмана,— що ж, це теж робила дівчина? А це факти, факти, Анно Павлівно! Ні, Анно Павлівно, є речі, які треба досліджувати і цілком розуміти, щоб говорити про них,— речі надто серйозні, надто серйозні...

Леонід Федорович. А дитина, яку ясно бачила Марія Василівна! Та й я бачив... Не могла ж це зробити ця дівчина.

Пані. Ви думаєте, що ви розумні, а ви — дурень!

Леонід Федорович. Ну, я піду. Олексію Володимировичу, ходімо до мене. *(Ідуть до кабінету)*.

Професор *(знизуючи плечима, іде за ним)*. О, як нам ще далеко до Європи!

ЯВА XXIII

Пані, троє селян, Федір Іванович, Таня, Бетсі, Григорій, Семен і Яків (входить).

Пані *(вслід Леоніду Федоровичу)*. Обманули його, як дурня, а він нічого не бачить. *(До Якова)*. Тобі чого?

Яків. На багато персон накажете накривати?

Пані. Чи на багато?.. Федоре Івановичу! Прийняти від нього срібло! Геть зараз же! Через нього все. Ця людина мене в могилу зажене. Вчора трохи не заморив собачку, яка нічого йому не зробила. Мало йому цього, він ще заражених мужиків учора на кухню завів, і знову вони тут. Через нього все! Геть, зараз же геть! Звільнити! Звільнити! *(До Семена)*. А коли ти ще дозволиш собі бушувати в моєму домі, я тебе, поганого мужика, провчу!

2-й селянин. То що ж, коли він поганий мужик, то й тримати його нічого, а давай розрахунок, от і все.

Пані *(слухаючи його, придивляється до 3-го селянина)*. Та погляньте: у цього висип, висип на носі! Він хворий, він резервуар зарази! Я ж учора казала, щоб їх не пускати, і от вони знову тут. Женіть їх геть!

Федір Іванович. Що ж, а гроші не накажете прийняти?

Пані. Гроші? Гроші візьми, але їх, особливо цього хворого, геть, зараз же геть! Він зовсім гнилий!

3-й селянин. Це ти даремно, матінко, їй-богу, даремно. У моєї старої, приміром, спитай. Який я гнилий? Я, як скельце, приміром.

Пані. Ще й балакає?.. Геть, геть! Все на зло... Ні, я не можу! Пошліть за Петром Петровичем. *(Вибігає, схлипуючи)*.

Яків і Григорій виходять.

ЯВА XXIV

Ті ж, без пані, Якова і Григорія.

Таня *(до Бетсі)*. Панночко, голубонько, як же мені тепер бути?

Бетсі. Нічого, нічого. Їдь з ними, я влаштую. *(Виходить)*.

ЯВА XXV

Федір Іванович, троє селян і швейцар.

1-й селянин. Як же, шановний, одержання суми теперечки?

2-й селянин. Відпусти ти нас.

3-й селянин *(мнеться з грішми)*. Коли б знати, я б нізащо в житті не взявся б. Це засушить гірше лихої хвороби.

Федір Іванович *(до швейцара)*. Проведи їх до мене, там і рахівниця є. Там і одержу. Ідіть, ідіть.

Швейцар. Ходімо, ходімо.

Федір Іванович. Та подякуйте Тані. Якби не вона — були б ви без землі.

1-й селянин. Істинно, як зробила предлог, так і в діло призвела.

3-й селянин. Вона нас людьми зробила; а то що ж би? земля мала, не то що худобину,— курку, скажімо, і ту випустити нікуди. Прощавай, розумнице! Приїдеш в село, приходь мед їсти.

2-й селянин. Як додому приїду, весілля готувати почну, пиво варити. Тільки приїжджай.

Таня. Приїду, приїду! *(Вищить)*. Семене! ой як же гарно!

Селяни виходять.

ЯВА XXVI

Федір Іванович, Таня і Семен.

Федір Іванович. З богом. Ну, гляди, Таню, коли в своїй домівці житимеш, я приїду до тебе погостювати. Приймеш?

Таня. Голубчику ти мій, як батька рідного приймемо! *(Обіймає його і цілує)*.

Завіса

Кінець

ЖИВИЙ ТРУП

ДРАМА НА 6 ДІЙ,
12 КАРТИН

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Федір Васильович Протасов (Федя).
Єлизавета Андріївна Протасова (Ліза), його дружина.
Міка, хлопчик, їхній син.
Анна Павлівна, Лізина мати.
Саша, Лізина сестра.
Віктор Михайлович Каренін.
Анна Дмитрівна Кареніна, його мати.
Марія Василівна Крюкова, Лізина подруга.
Сергій Дмитрович Абрезков, князь.
Маша, циганка.
Іван Макарович, старий циган, Машин батько.
Настасія Іванівна, стара циганка, Машина мати.
Михайло Андрійович Афремов
Стахович
Буткевич
Коротков
Іван Петрович Александров.
} Фединї приятелі.
Петушков, художник.
Артем'єв.
Вознесенський, секретар Кареніна.
Судовий слідчий.
Письмоводитель судового слідчого.
Мельников.
Петрушин, адвокат.
Молодий адвокат.

Лікар.
Офіцер у циган.
Музиканти.
Катя } циганки.
Гаша }
1-й циган.
2-й циган.
Дама в суді.
Офіцер в суді.
Судовий чиновник.
Няня Протасових.
Дуняша, покоївка Протасових.
Лакей Протасових.
Лакей Кареніних.
Власник трактиру.
Половий у трактирі.
Городовий.
Кур'єр.
Добродій у суді.
Судді, глядачі, свідки.
Цигани й циганки (хор).

ДІЯ ПЕРША

КАРТИНА ПЕРША

ЯВА І

Анна Павлівна, огрядна сива дама, в корсеті, сидить сама за чайним столом.

ЯВА II

Анна Павлівна і няня з чайником.

Няня. Можна у вас водиці?

Анна Павлівна. Можна. Як Мишуньо?

Няня. Та неспокійний. Нема гірше, як сама пані годує. У них свої там прикрощі, а дитина мучиться. Яке ж молоко може бути, коли ночі не сплять, плачуть.

Анна Павлівна. Та, здається, тепер заспокоїлась.

Няня. Добрий мені спокій. Дивитись боляче! Щось писали й плакали.

ЯВА III

Ті ж і Саша.

Саша *(входить. До няні)*. Ліза вас шукає в дитячій кімнаті.

Няня. Іду, іду. *(Виходить)*.

ЯВА IV

Анна Павлівна і Саша.

Анна Павлівна. Няня каже, що вона все плаче. Як це вона не може заспокоїтись!

Саша. Ні, ви, мама́, дивуєте. Покинути чоловіка, батька своєї дитини, і ви хочете, щоб вона була спокійна.

Анна Павлівна. Не спокійна, а що зроблено, то зроблено. Якщо я, мати, не тільки допустила, але й радію з того, що моя дочка кидає чоловіка, значить, вартий він того. Треба радіти, а не сумувати, що можеш звільнитися від такої поганої людини, звільнитися від такого золота.

Саша. Мама́, навіщо ви говорите таке? Ви ж знаєте, що це неправда. Він не погана, а, навпаки, надзвичайна, надзвичайна людина, незважаючи на його слабості.

Анна Павлівна. Ну; саме так, надзвичайна людина. Як тільки гроші в руках — чи свої, чи чужі...

Саша. Мама́, він ніколи чужих не брав.

Анна Павлівна. Все одно, жінчині.

Саша. Так він же все своє майно віддав дружині.

Анна Павлівна. Ще б пак не віддав, коли він знає, що він усе прогайнує.

Саша. Прогайнує чи не прогайнує, я тільки знаю, що не можна розлучатися з чоловіком і особливо з таким, як Федя.

Анна Павлівна. По-твоєму, треба дожидати, поки він усе прогайнує і приведе в дім своїх циганок-полюбовниць?

Саша. Нема у нього полюбовниць.

Анна Павлівна. Ото ж бо й біда, що він усіх вас чимсь зачарував. Тільки не мене, ні, дзуськи! Я його бачу, і він знає це. На місці Лізи я б не тепер, а ще рік тому кинула його.

Саша. Як ви це говорите легко!

Анна Павлівна. Ні, не легко. Мені, матері, бачити дочку розлученою — нелегко. Повір, дуже нелегко. Але все ж краще, як занапастити молоде життя. Ні, я

дякую богові, що вона тепер зважилась і що всьому кінець.

Саша. Може й не кінець.

Анна Павлівна. Тільки б він дав розвід.

Саша. Що ж буде доброго?

Анна Павлівна. Буде те, що вона молода і ще може бути щасливою.

Саша. Ах, мама́, це жахливо, що ви кажете, не може Ліза покохати іншого.

Анна Павлівна. Чому не може, якщо вона буде вільна? Знайдуться люди в тисячу разів кращі за вашого Федю і будуть щасливі одружитися з Лізою.

Саша. Мама́, це недобре. Адже ви, я знаю, думаєте про Вікто́ра Кареніна.

Анна Павлівна. Чому ж не думати про нього? Він любить її десять років, і вона його любить.

Саша. Любить, але не так, як чоловіка. Це дружба з дитинства.

Анна Павлівна. Знаємо ми цю дружбу! Тільки б не було перешкод.

ЯВА V

Ті ж. Входить покоївка.

Анна Павлівна. Чого вам?

Покоївка. Пані посилали двірника з запискою до Віктора Михайловича.

Анна Павлівна. Яка пані?

Покоївка. Єлизавета Андріївна, пані.

Анна Павлівна. Ну, то що ж?

Покоївка. Віктор Михайлович звеліли сказати, що зараз самі будуть.

Анна Павлівна *(здивовано)*. Тільки що про нього говорили! Не розумію тільки, для чого. *(До Саші)*. Ти не знаєш?

Саша. Може, знаю, а може, й не знаю.

Анна Павлівна. Все секрети.

Саша. Ліза прийде, вона вам скаже.

Анна Павлівна *(хитаючи головою до покоївки)*. А самовар підігріти треба. Візьми, Дуняшо.

Покоївка бере самовар і виходить.

ЯВА VI

Анна Павлівна і Саша.

Анна Павлівна *(до Саші, яка встала і хоче йти).* Вийшло так, як я говорила. Зараз же й послала по нього.

Саша. Послала, може, зовсім не для того.

Анна Павлівна. То для чого ж?

Саша. Тепер, у цю хвилину, Каренін для неї все одно, що Трифонівна.

Анна Павлівна. А от побачиш. Адже я її знаю. Вона кличе його, розради шукає.

Саша. Ах, мама́, як мало ви її знаєте, що можете думати це.

Анна Павлівна. Та от побачиш. І я дуже, дуже рада.

Саша. Побачимо. *(Наспівує і виходить).*

ЯВА VII

Анна Павлівна сама.

Анна Павлівна *(похитує головою і бурмотить).* І чудово, і нехай. І чудово, і нехай. Так...

ЯВА VIII

Анна Павлівна і покоївка.

Покоївка *(входить).* Віктор Михайлович приїхали.

Анна Павлівна. Ну що ж. Проси та скажи пані.

Покоївка проходить у внутрішні двері.

ЯВА IX

Анна Павлівна і Віктор Каренін.

Каренін *(входить, вітається з Анною Павлівною).* Єлизавета Андріївна прислала мені записку, щоб я приїхав. А я й так збирався до вас сьогодні ввечері, отож дуже радий... Єлизавета Андріївна здорова?

Анна Павлівна. Вона здорова, дитина трохи неспокійна. Вона зараз прийде. *(Сумно)*. Так, так, тяжкий час. Ви ж усе знаєте?

Каренін. Знаю. Я ж був тут позавчора, коли одержано було від нього листа. Але невже це вирішено вже остаточно?

Анна Павлівна. Авжеж, звичайно. Це був би жах — іще раз переживати все, що було.

Каренін. Так, от де десять разів відміряй, а раз відріж. Різати по живому дуже важко.

Анна Павлівна. Звичайно, важко. Але ж їхній шлюб уже давно був надрізаний. Отож розірвати було не так важко, як здається. Він сам розуміє, що після всього, що було, йому вже й самому не можна повернутися.

Каренін. А чому ж?

Анна Павлівна. Ну, як же ви хочете після всіх його гидот, після того, як він клявся, що цього не буде, а якщо це буде, то він сам позбавляє себе всіх прав чоловіка і надає їй цілковиту волю...

Каренін. Так, але яка ж може бути воля жінки, зв'язаної шлюбом?

Анна Павлівна. Розвід. Він обіцяв розвід, і ми доможемося цього.

Каренін. Але Єлизавета Андріївна так кохала його...

Анна Павлівна. Ах, її кохання зазнало таких випробувань, що навряд чи від нього залишилося щонебудь. Тут і пияцтво, і обмани, і зради. Хіба можна кохати такого чоловіка?!

Каренін. Для кохання все можливе.

Анна Павлівна. Ви кажете — кохати, але як же кохати таку людину — ганчірку, на яку ні в чому не можна покластися? Адже тепер що було? *(Оглядається на двері і поспішає розповісти)*. Діла розладнані, усе заставлено, платити нічим. Нарешті, дядьо присилає дві тисячі — внести проценти. Він іде з цими грішми і... зникає. Дружина сидить з хворою дитиною, чекає і, нарешті, прибуває записка — надіслати йому білизну й речі.

Каренін. Так, так, я знаю.

ЯВА X

Ті ж. Входять Ліза й Саша.

Анна Павлівна. Ну ось, Віктор Михайлович з'явився на твій заклик.

Каренін. Так, мене трохи затримали. *(Вітається з сестрами).*

Ліза. Дякую. У мене до вас велике прохання. Я більш не маю до кого звернутися, тільки до вас.

Каренін. Все, що можу.

Ліза. Адже ви все знаєте...

Каренін. Так, я знаю.

Анна Павлівна. То я вас залишу. *(До Саші).* Ходім, залиш їх самих. *(Виходить з Сашею).*

ЯВА XI

Ліза й Каренін.

Ліза. Так, він написав мені листа, він вважає, що всьому кінець. Я... *(стримує сльози)* так глибоко була ображена, так... ну, одним словом, я погодилась розірвати... і відповіла йому, що приймаю його відмовлення.

Каренін. А тепер каєтесь?

Ліза. Так, я відчула, що це погано з мого боку, що я не можу. Все краще, ніж розлучитися з ним. Ну, одним словом, віддайте йому цього листа. Будь ласка, Віктóр... віддайте йому цього листа і скажіть... і привезіть його.

Каренін. Добре. *(Здивовано).* Але як же?

Ліза. Скажіть, що я прошу його все забути і вернутися. Я б могла просто послати листа. Але я знаю його: перший порух, як завжди, буде хороший, але потім — чийсь вплив, і він передумає, і зробить не те, що хоче...

Каренін. Зроблю, що можу.

Ліза. Ви дивуєтесь, що я прошу саме вас?

Каренін. Ні... а втім, треба говорити правду — так, дивуюсь...

Ліза. Але не гніваєтесь?

Каренін. Хіба я можу на вас гніватись?

Ліза. Я просила вас тому, що знаю, що ви любите його.

Каренін. І його, і вас. Ви знаєте це. І люблю не для себе, а для вас. І я вдячний вам за те, що ви мені вірите. Зроблю, що можу.

Ліза. Я знаю. Я вам все скажу: я сьогодні їздила до Афремова дізнатись, де він. Мені сказали, що вони поїхали до циган. І от цього я боюсь. Цього захоплення я боюсь. Знаю, якщо його не стримати вчасно, він захопиться. Саме це й потрібно. То ви поїдете?

Каренін. Звичайно, зараз.

Ліза. Їдьте, знайдіть його і скажіть, що все забуто, що я чекаю його.

Каренін *(встає)*. Але де шукати його?

Ліза. Він у циган. Я сама була там. Я була біля ганку. Хотіла послати листа, потім передумала і вирішила просити вас... Ось адреса. Ну, то скажіть йому, щоб він вернувся, що нічого не було, що все забуто. Зробіть це з любові до нього і дружби до нас.

Каренін. Зроблю все, що можу. *(Вичікує, потім вклоняється і виходить).*

ЯВА XII

Ліза сама.

Ліза. Не можу, не можу. Все краще, ніж... Не можу.

ЯВА XIII

Ліза, входить Саша.

Саша. Ну що, послала?

Ліза ствердно киває головою.

І він погодився?

Ліза. Звичайно.

Саша. Навіщо його? Не розумію.

Ліза. А кого ж?

Саша. Адже ти знаєш, що він закоханий у тебе?

Ліза. Все це було й минуло. Але кого ж ти хочеш, щоб я просила? Як ти думаєш, вернеться він?

Саша. Я певна, тому що...

ЯВА XIV

Ті ж і Анна Павлівна.

Анна Павлівна входить, Саша замовкає.

Анна Павлівна. А Віктор Михайлович де?

Ліза. Поїхав.

Анна Павлівна. Як поїхав?

Ліза. Я просила його виконати моє прохання.

Анна Павлівна. Яке прохання? Знов секрети?

Ліза. Не секрети, а просто просила його — самому передати листа Феді.

Анна Павлівна. Феді? Федорові Васильовичу?

Ліза. Так, Феді...

Анна Павлівна. Я гадала, що всяким стосункам між вами кінець.

Ліза. Я не можу розстатися з ним.

Анна Павлівна. Як, знов усе спочатку?

Ліза. Я хотіла, я старалась, але не можу. Все, що хочете, але тільки б не розлучатися з ним.

Анна Павлівна. То що ж, ти хочеш вернути його?

Ліза. Так.

Анна Павлівна. Знов пустити до себе в дім цю гадину?

Ліза. Мама́, я прошу вас не говорити так про мого чоловіка.

Анна Павлівна. Він був чоловік.

Ліза. Ні, він тепер мій чоловік.

Анна Павлівна. Марнотрат, п'яниця, розпутник, і ти не можеш з ним розлучитися?!

Ліза. За що ви мене мучите? Мені й так важко, а ви ніби навмисно хочете...

Анна Павлівна. Я мучу? То я поїду. Не можу я бачити цього.

Ліза мовчить.

Я бачу, що ви цього хочете, що я вам заважаю. Не можу я жити. Нічого в вас не розумію. Все це по-новому. То розлучитись вирішила, то раптом викликаєш людину, яка в тебе закохана.

Ліза. Нічого цього нема...

Анна Павлівна. Каренін освідчувався тобі... І ти посилаєш його по чоловіка. Це для чого?! Щоб викликати ревнощі?

Ліза. Мама́, це жахливо, що ви говорите. Облиште мене.

Анна Павлівна. То матір вижени з дому, а розпутного чоловіка впусти. Та я не чекатиму. І прощавайте, і бог з вами, як хочете, так і робіть! *(Виходить, грюкнувши дверима).*

ЯВА XV

Ліза і Саша.

Ліза *(падає на стілець).* Тільки цього ще бракувало.

Саша. Нічого. Все буде гаразд. Мама́ ми заспокоїмо.

ЯВА XVI

Ті ж і Анна Павлівна.

Анна Павлівна *(мовчки проходить).* Дуняшо, мій чемодан!

Саша. Мама́! Ви послухайте! *(Виходить за нею і підморгує сестрі).*

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

ЯВА I

Кімната у циган. Хор співає «Канавелу». Федя лежить на дивані ницьма без сюртука. Афремов верхи на стільці навпроти заспівувача. Офіцер біля стола, на якому стоїть шампанське і склянки. Тут же музикант записує.

Афремов. Федю! Спиш?

Федя *(підводиться).* Не розмовляйте! Це степ, це десяте століття, це не свобода, а воля... Тепер «Не вечірняя».

Циган. Не можна, Федоре Васильовичу. Тепер хай Маша сама заспіває.

Федя. Ну, гаразд! А тоді «Не вечірняя». *(Знов лягає).*

Офіцер. «Фатальний час». Згодні?

Афремов. Нехай.

Офіцер *(до музиканта).* Що ж, записали?

Музикант. Неможливо. Щоразу по-новому. І скала якась інша. Ось тут. *(Підкликає. До циганки, яка дивиться).* Це як? *(Наспівує).*

Циганка. А так і є. Так чудесно.

Федя *(підводиться).* Не запише. А запише та в оперу всуне — все зіпсує. Ну, Машо, катай хоч «Час»! Бери гітару. *(Встає, сідає перед нею і дивиться їй в очі).*

Маша співає.

І це гарно. Молодчина Маша! Ну, тепер — «Не вечірняя».

Афремов. Ні, стривай. Раніш мою, похоронну.

Офіцер. Чому похоронну?

Афремов. А це тому, що коли я умру... розумієш, умру, в труні лежатиму, прийдуть цигани... розумієш? Так дружині заповім... І заспівають «Шел ме ве́рста»,— то я з труни схоплюся,— розумієш?! *(До музиканта)* Ось що запиши! Ну, шквар!

Цигани співають.

Ач як! Ну — «Розмолодчики мої».

Співають. Афремов проходить виступцем. Цигани усміхаються і, співаючи далі, плещуть у долоні. Афремов сідає. Пісня кінчається.

Цигани. Ну й Михайло Андрійович, справжній циган!

Федя. Ну, тепер — «Не вечірняя».

ЯВА II

Ті ж. Входить циган.

Циган *(до Феді).* Вас якийсь пан питає.

Федя. Який пан?

Циган. Не знаю. Вбраний гарно. Соболева шуба.

Федя. Барарай? Ну що ж, проси.

ЯВА III

Ті ж, без цигана.

Афремов. Хто ж це до тебе сюди?

Федя. А чорт його знає! Кому до мене діло? *(Встає, хитаючись).*

Маша виходить і про щось говорить по-циганськи із своїми.

ЯВА IV

Ті ж, без Маші. Входить Каренін. Оглядається.

Федя. А, Віктóр! От кого не чекав! Роздягайся. Яким вітром тебе сюди занесло? Ну, сідай. Слухай, Віктóр, «Не вечірняя».

Цигани співають.

Оце вона. Оце вона! Чудово! І де ж діється те все, що тут висловлено? Ах, як гарно! І чого це може людина підноситись до цього захвату, а продовжувати його не можна?

Музикант *(записує).* Так, дуже оригінально.

Федя. Не оригінально, а це справжнє...

Афремов. Ну... чавали, ви відпочиньте. *(Бере гітару і підсідає до Каті).*

Музикант. По суті воно просто, але тільки ритм.

Каренін. Je voudrais vous parler sans témoins [1].

Федя. Про що?

Каренін. Je viens de chez vous. Votre femme m'a chargé de cette lettre, et puis...[2]

Федя *(бере листа, читає, хмуриться, потім лагідно всміхається).* Послухай, Каренін, ти ж знаєш, що в цьому листі?

Каренін. Знаю. І хочу сказати...

Федя. Стривай, стривай. Ти, будь ласка, не думай, що я п'яний і мої слова ненормальні, тобто я в ненормальному стані. Я п'яний, але в цій справі бачу все ясно, ясно. Ну що ж тобі доручено сказати?

---

[1] Я хотів би говорити з тобою без свідків.

[2] Я щойно від вас. Твоя дружина доручила мені цього листа. і потім...

Каренін. Мені доручено знайти тебе і сказати тобі, що вона... чекає тебе. Просить тебе все забути і вернутися.

Федя *(слухає мовчки, дивлячись йому в обличчя)*. Я все-таки не розумію, чому саме ти?

Каренін. Єлизавета Андріївна прислала по мене і просила мене...

Федя. Так...

Каренін. Але я не так від імені твоєї дружини, як сам від себе прошу тебе: їдьмо додому.

Федя. Ти кращий від мене. Яка дурниця! Кращим від мене легко бути. Я негідник, а ти — хороша, хороша людина. І саме через це я не зміню свого рішення. І не через це. А просто не можу й не хочу... Ну, як я поїду?

Каренін. Їдьмо тепер до мене. Я скажу, що ти вернешся, а завтра...

Федя. А завтра що? Однаково буду я — я, а вона — вона. Ні. *(Підходить до стола і п'є)*. Зуб краще одразу вирвати. Казав же я, що коли я знов не дотримаю слова, то щоб вона кинула мене. Я не дотримав, і кінець.

Каренін. Для тебе, але не для неї.

Федя. Дивно, що ти дбаєш про те, щоб шлюб наш не був порушений.

Каренін хоче щось сказати. Входить Маша.

ЯВА V

Ті ж і Маша. Потім цигани.

Федя *(перебиває його)*. Ти послухай, ти послухай. Заспівай, Машо.

Цигани сходяться.

Маша *(пошепки)*. Повеличати б.

Федя *(сміється)*. Величати: Віктор ясен світ Михайлович.

Цигани співають.

Каренін *(збентежено слухає, потім запитує)*. Скільки дати?

Федя. Ну, дай двадцять п'ять.

Каренін дає.

ЯВА VI

Ті ж, без Кареніна.

Федя. Чудесно. Тепер «Льон». *(Озирається).* Утік Каренін. Ну, чорт з ним!

Цигани розбрідаються.

Федя *(махає рукою, підходить до Маші і сідає на диван поруч з нею).* Ах, Машо, Машо, як ти мені усе нутро перевертаєш.

Маша. Ну, а що я вас просила?..

Федя. Що? Грошей? *(Виймає з кишені штанів).* Ну що ж, візьми.

Маша сміється, бере гроші й ховає за пазуху.

Федя *(до циган).* От і розберись тут! Мені розкриває небо, а сама на душки просить. Ти ж нічогісінько не розумієш у тому, що ти сама робиш.

Маша. Як не розумію! Я розумію, що кого люблю, для того й стараюсь і співаю краще.

Федя. А мене любиш?

Маша. Видно, що люблю.

Федя. Дивно! *(Цілує її).*

Цигани й циганки виходять. Залишаються парочки: Федя з Машею, Афремов з Катею, офіцер з Гашею. Музикант пише, циган перебирає на гітарі вальс.

Адже я жонатий, а тобі хор не дозволяє. Хороше тобі?

Маша. Звичайно, хороше, коли хороші гості. І нам весело.

Федя. Ти знаєш, хто це?

Маша. Чула прізвище.

Федя. Це прекрасна людина. Він приїздив кликати мене додому, до дружини. Вона мене, дурня, любить, а я ось що роблю.

Маша. Що ж, це негаразд. Треба до неї їхати. Треба її пожаліти.

Федя. Ти гадаєш, треба? А я гадаю, не треба.

Маша. Певна річ, як не любиш, то й не треба. Лише любов дорога.

Федя. А ти як знаєш?

Маша. Та вже, мабуть, знаю.

Федя. Ну, поцілуй мене. Чавали! Ще «Льон» і тоді — шабаш.

Починають співати.

Федя. Ах, хороше! Коли б тільки не прокидатись... Так і вмерти...

Завіса

ДІЯ ДРУГА

КАРТИНА ПЕРША

Після першої дії минуло два тижні. У Лізи. Каренін і Анна Павлівна сидять в їдальні. Саша входить з дверей.

ЯВА I

Каренін. Ну що?

Саша. Лікар сказав, що тепер небезпеки вже нема. Тільки б не застудити.

Анна Павлівна. Ну, слава богу. Ліза зовсім замучилась.

Саша. Він каже, що це був або несправжній круп, або в легкій формі. Що це? *(Показуючи на корзинку).*

Анна Павлівна. Та це Віктóр привіз, виноград.

Каренін. Може, хочете?

Саша. Так, вона любить. Вона дуже нервова стала.

Каренін. Дві ночі не спати, не їсти.

Саша *(усміхаючись).* Та й ви теж...

Каренін. Я — інша річ.

ЯВА II

Ті ж. Входять лікар і Ліза.

Лікар *(значливо).* Так, так. Кожних півгодини міняйте, якщо він не спить. Якщо спить, не тривожте. Змазувати гортань не треба. Температуру в кімнаті держіть так само...

Ліза. А якщо знову буде задихатись?

Лікар. Не повинно цього бути. Якщо буде — пульверизація. І, крім того, порошок, вранці один і ввечері другий. Я зараз пропишу.

Анна Павлівна. Може, хочете, доктор, чаю?

Лікар. Ні, дякую, хворі чекають. *(Сідає до стола).*

Саша приносить папір, чорнило.

Ліза. То напевно це не круп?

Лікар *(усміхаючись).* Безперечно. *(Пише).*

Анна Павлівна стоїть над лікарем.

Каренін. Ну, тепер випийте чаю або, ще краще — підіть відпочиньте, а то подивіться, на що ви стали схожі.

Ліза. Тепер я ожила. Спасибі вам. Ось справжній друг! *(Потискує йому руку).*

Саша сердито відходить до лікаря.

Дякую, друже мій. От де дорога́ допомога.

Каренін. Що ж я зробив? От уже нема за що дякувати мені.

Ліза. А хто ночі не спав, хто привіз цю знаменитість? Все ви...

Каренін. Я вже й так нагороджений і тим, що Міка видужує і, головне,— вашою добротою.

Ліза *(знов потискує йому руку і сміється, показуючи монету, що залишилась у неї в руці).* Це лікареві. Тільки я ніколи не вмію як віддати.

Каренін. Ну, і я теж не можу.

Анна Павлівна *(підходить).* Що́ не можу?

Ліза. Давати гроші лікареві. Він врятував мені більше ніж життя, а я даю гроші. Тут щось таке неприємне.

Анна Павлівна. Давай, я віддам. Я вмію як. Дуже просто.

Лікар *(встає і подає рецепт).* То ці порошки в столовій ложці перевареної води гарненько розмішати і... *(Розповідає далі).*

Каренін біля стола п'є чай. Відходять наперед Анна Павлівна і Саша.

Саша. Не можу бачити їхніх взаємин. Вона наче закохана в нього.

Анна Павлівна. Що ж тут дивного?

Саша. Гидко...

Лікар виходить, прощається з усіма. Анна Павлівна йде проводжати його.

ЯВА III

Ліза, Каренін і Саша.

Ліза *(до Кареніна)*. Він такий милий тепер. Тількино йому стало краще, він зразу ж став усміхатися і лепетати. Я до нього піду. І від вас іти не хочеться.

Каренін. Та ви випийте чаю, з'їжте чого-небудь.

Ліза. Мені тепер нічого не треба. Мені так хороше після цих страхів. *(Схлипує)*.

Каренін. А от бачите, як ви ослабли.

Ліза. Я щаслива. Хочете поглянути на нього?

Каренін. Звичайно.

Ліза. Ходімо зі мною.

Виходять.

ЯВА IV

Саша і Анна Павлівна.

Анна Павлівна *(вертається)*. Так прекрасно віддала, і він узяв. Ти чого насупилась?

Саша. Як гидко! Вона його з собою повела в дитячу кімнату. Нібито він жених або чоловік.

Анна Павлівна. А тобі який клопіт? Ти чого гарячишся? Чи ти за нього заміж збиралася?

Саша. Я, за цю версту?! Та я скоріше не знаю за кого вийду, але не за нього. Та й ніколи мені це на думку не спадало. Мені тільки гидко, що Ліза після Феді може так зближуватися з стороннім чоловіком.

Анна Павлівна. Який же він сторонній? Друг дитинства.

Саша. Але ж я бачу по очах, по усмішках, що вони закохані.

Анна Павлівна. Що ж тут дивного? Він турбувався хворою дитиною, співчував, допомагав,— і вона вдячна. І, крім того, чому ж їй не покохати і не вийти заміж за Віктора?

Саша. Це було б жахливо. Огидно, огидно!

ЯВА V

Каренін і Ліза входять.
Каренін прощається мовчки. Саша сердито виходить.

ЯВА VI

Анна Павлівна і Ліза.

Ліза *(до матері)*. Що з нею?

Анна Павлівна. Далебі, не знаю.

Ліза зітхає мовчки.

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

У Афремова в кабінеті. Вино в налитих склянках. Гості.

ЯВА I

Афремов, Федя, Стахович волохатий, Буткевич голений, Коротков, прихвостень.

Коротков. А я вам кажу, що за флагом лишиться: Ла-бель-буа — перший кінь в Європі. Парі!

Стахович. Годі, братіку. Адже ти знаєш, що ніхто тобі не вірить. І на парі з тобою не піде.

Коротков. Я тобі кажу. Твій Картуш за флагом.

Афремов. Та годі сваритися! Я вас помирю. Спитайте Федю. Він правду скаже.

Федя. Обидва коні хороші. Справа в вершнику.

Стахович. Гусєв — падлюка. Треба тільки його в руках тримати.

Коротков *(кричить)*. Ні!

Федя. Ну, заждіть, я вас помирю. Дербі хто взяв?

Коротков. Взяв, та нічого воно не варте. Це випадок. Якби Кронпринц не захворів,— подивився б.

Входить лакей.

ЯВА II

Ті ж і лакей.

Афремов. Чого тобі?

Лакей. Там добродійка приїхали, питають Федора Васильовича.

Афремов. Яка? Дама?

Лакей. Не можу знати. Тільки справжня дама.

Афремов. Федю, до тебе дама!

Федя *(злякано)*. Хто це?

Афремов. Не знає хто. *(До лакея)*. Проведи в залу.

Федя. Та зажди, я піду подивлюся. *(Виходить)*.

ЯВА III

Ті ж, без Феді і лакея.

Коротков. Хто це до нього? Мабуть, Машка.

Стахович. Яка Машка?

Коротков. Циганка Маша. Втьопалася в нього, закохана, як кішка.

Стахович. Яка мила. І співає.

Афремов. Розкіш! Танюша та вона. Вчора вони з Петром співали.

Стахович. Який він щасливець...

Афремов. Що баби його люблять? Бог з ними!

Коротков. Терпіти не можу циганок. Ніякої витонченості нема.

Буткевич. Ну, не кажи.

Коротков. Я їх усіх за одну француженку віддам.

Афремов. Ну, так ти ж відомий естет. Піду подивлюсь, хто це... *(Виходить)*.

ЯВА IV

Ті ж, без Афремова.

Стахович. Якщо Маша, то приведи її сюди, хай заспіває. Ні, тепер не ті цигани! Танюша була. Ото краса!

Буткевич. А я вважаю, що все те саме.

Стахович. Як те саме, коли романси пошлі замість пісень?

Буткевич. І романси є гарні.

Коротков. А хочеш парі, що я звелю співати, і ти не вгадаєш, пісня то чи романс.

Стахович. Коротков — вічно парі.

ЯВА V

Ті ж і Афремов.

Афремов *(входить)*. Панове, це не Маша. А прийняти її нема де — лише тут. Ходімо в більярдну.

Коротков. Давай парі. Що, злякався?

Стахович. Добре, добре.

Коротков. От і нарвешся на пляшку.

Стахович. Ну, гаразд. Вино захопи.

Виходять, розмовляючи.

ЯВА VI

Входять Федя і Саша.

Федя. Ходім сюди. Ах, ах, як це ти?.. Так, так...

Саша *(збентежено)*. Федю, прости мені, якщо тобі неприємно, але, бога ради, вислухай мене. *(Голос її тремтить)*.

Федя *(ходить по кімнаті)*.

Саша сіла, дивиться на нього.

Слухаю.

Саша. Федю, вернись додому.

Федя. Я дуже добре тебе розумію, Сашо, голубонько, і на твоєму місці я зробив би те саме: постарався б як-небудь вернути все до старого; але на моєму місці,

якби ти, мила, чуйна дівчинко, була, хоч і як чудно це мовити, на моєму місці,— ти напевно зробила б те, що я, тобто пішла б, перестала б заважати чужому життю...

С а ш а. Як заважати? Хіба Ліза може жити без тебе?

Ф е д я. Ах, мила Сашо, голубонько, може, може, і ще буде щаслива, набагато щасливіша, ніж зі мною.

С а ш а. Ніколи.

Ф е д я. Це тобі здається. *(Держить в руці листа і згинає його).* Та не в тім річ, тобто не те, що не в тім річ, а головна річ у тому, що я не можу. Знаєш, грубий папір перегинай так і сяк. І сто разів перегнеш. Він усе тримається, а перегнеш сто перший раз, і він переломиться. Так і в мене з Лізою. Мені надто боляче дивитись їй у вічі. І їй так само, повір.

С а ш а. Ні, ні.

Ф е д я. Кажеш ні, а сама знаєш, що так.

С а ш а. Я можу тільки по собі судити. Якби я була на її місці, і ти відповів би те, що ти відповідаєш,— це було б жахливо для мене.

Ф е д я. Так, для тебе...

Мовчання. Обоє збентежені.

С а ш а *(встає).* Невже так і залишиться?

Ф е д я. Мабуть, так.

С а ш а. Федю, вернись.

Ф е д я. Спасибі тобі, мила Сашо. Ти завжди залишишся для мене дорогим спогадом... але прощай, голубонько. Дай мені поцілувати тебе. *(Цілує її в лоб).*

С а ш а *(схвильована).* Ні, я не прощаюсь, і не вірю, і не хочу вірити... Федю...

Ф е д я. Ну, то слухай же. Тільки слово, що того, що я скажу тобі, нікому не скажеш. Даєш слово?

С а ш а. Звичайно.

Ф е д я. Ну, то слухай, Сашо. Правда, що я чоловік, батько її дитини, але я — зайвий. Стривай, стривай, не заперечуй. Ти гадаєш, я ревную? Анітрохи. По-перше, не маю права, по-друге, не маю приводу. Віктóр Каренін — старий її друг і мій теж. І він любить її, і вона любить його.

С а ш а. Ні.

Федя. Любить, як може любити чесна, моральна жінка, яка не дозволяє собі любити нікого, крім чоловіка. Але вона любить і любитиме, якщо перешкоду цю... *(показує на себе)* буде усунено. І я усуну її, і вони будуть щасливі. *(Голос тремтить).*

Саша. Федю, не говори так.

Федя. Ти ж знаєш, що це правда, і я буду радий їхньому щастю, і кращого я нічого не можу зробити, і не вернусь, і дам їм свободу, і так і скажи. І не говори, і не говори, і прощай. *(Цілує її в голову і відчиняє двері).*

Саша. Федю, я схиляюсь перед тобою.

Федя. Прощай, прощай.

Саша виходить.

ЯВА VII

Федя сам.

Федя. Так, так... чудово, прекрасно. *(Дзвонить).*

ЯВА VIII

Федя і лакей.

Федя. Покличте пана.

Лакей виходить.

ЯВА IX

Федя сам.

Федя. І правда, і правда.

ЯВА X

Входить Афремов.

Афремов. Як же влаштував?

Федя. Чудесно. «І божилась, і клялась...» Чудесно! Де всі?

Афремов. Та там, грають.

Федя. Чудово, ходім... «до мене на часину».

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

КАРТИНА ПЕРША

Князь Абрезков — 60-річний елегантний холостяк. Голений, з вусами. Старий військовий з великою гідністю і смутний. Анна Дмитрівна Кареніна — мати Вікто́ра, 50-річна grande-dame, що всіляко молодиться. Пересипає мову французькими словами. Ліза, Вікто́р, лакей.

Кабінет Анни Дмитрівни, розкішно-скромний, повен сувенірів.

ЯВА І

Анна Дмитрівна пише листа.

ЯВА II

Анна Дмитрівна і лакей.

Лакей. Князь Сергій Дмитрович.

Анна Дмитрівна. Ну, звичайно. *(Обертається і чепуриться перед люстром).*

ЯВА III

Князь Абрезков *(входячи)*. J'espère, que je ne force pas la consigne [1]. *(Цілує руку).*

---

[1] Сподіваюсь, що я не порушую наказу.

Анна Дмитрівна. Ви знаєте, що vous êtes toujours le bienvenu [1]. А сьогодні особливо. Ви одержали мою записку?

Князь Абрезков. Одержав, і ось моя відповідь.

Анна Дмитрівна. Ах, мій друже, я починаю зовсім надію втрачати. Il est ensorcelé, positivement ensorcelé [2]. Я ніколи не бачила в ньому такої наполегливості, такої впертості, такої безжалісності, байдужості до мене. Він зовсім змінився відколи ця жінка покинула свого чоловіка.

Князь Абрезков. Але що ж саме? Як стоїть справа?

Анна Дмитрівна. Так, що він неодмінно хоче женитися.

Князь Абрезков. А як же чоловік?

Анна Дмитрівна. Дає розвід.

Князь Абрезков. Он як!

Анна Дмитрівна. І він, Віктор, іде на це, і весь цей бруд, адвокати, докази вини. Tout ça est dégoutant [3]. І це не відштовхує його. Я його не розумію. Він такий чулий, боязкий...

Князь Абрезков. Кохає. Ах, коли людина справді любить, тоді...

Анна Дмитрівна. Так, але чому ж за нашого часу любов могла бути любов'ю чистою, любов'ю-приязню, яка йде через усе життя? Таку любов я розумію, ціню.

Князь Абрезков. Тепер нове покоління вже не може задовольнятися ідеальними відносинами. La possession de l'âme ne leur suffit plus [4]. Що вдієш! Але як же бути з ним?

Анна Дмитрівна. Ні, про нього не кажіть. Але це якісь чари. Його наче підмінили. Ви ж знаєте — я була в неї. Він так просив мене. Я поїхала, не застала її, залишила карточку. Elle m'a fait demander quand je pourrai la recevoir [5]. І сьогодні (*дивиться на годинник*), о дру-

---

[1] Ви завжди бажаний гість.
[2] Він зачарований, зовсім зачарований.
[3] Все це огидно.
[4] Душевна близькість їх вже не задовольняє.
[5] Вона мене запитувала, коли я можу її прийняти.

гій годині, тобто зараз, повинна приїхати. Я обіцяла Віктóру прийняти, але розумієте моє становище? Я вся як не своя. І за старою звичкою послала по вас. Мені потрібна ваша допомога.

Князь Абрезков. Дякую.

Анна Дмитрівна. Ви зрозумійте, що ці її одвідини вирішують усю справу — долю Віктóра. Мені треба або не погодитись... А як я можу?

Князь Абрезков. Ви зовсім не знаєте її?

Анна Дмитрівна. Ніколи не бачила. Але боюсь її. Не може хороша жінка погодитись покинути свого чоловіка. І хорошу людину. Адже він товариш Віктóра і бував у нас. Він був дуже милий. Та хоч би який він був. Quels que soient les torts qu'il a eus vis-à-vis d'elle [1], не можна кидати чоловіка. Треба нести свій хрест. Я одного не розумію, як може Віктóр при своїх переконаннях погодитись на одруження з розлученою. Скільки разів недавно він при мені палко сперечався з Спіциним, доводячи, що розвід несумісний з справжнім християнством, і тепер сам іде на це. Si elle a pu le charmer à un tel point [2], я боюсь її. А втім, я вас покликала, щоб чути вас, а все тільки сама говорю. Що ви думаєте? Скажіть. Як по-вашому? Як треба? Ви говорили з Віктóром?

Князь Абрезков. Я говорив з ним. І я думаю, що він кохає її, звик кохати так; кохання це набрало такої влади над ним, а він людина, яка повільно, але міцно сприймає. Що увійшло йому в серце, те вже не вийде. І він нікого, крім неї, не кохатиме, і без неї із іншою щасливим бути не може.

Анна Дмитрівна. А як Варя Казанцева пішла б за нього. І яка дівчина, і як любить...

Князь Абрезков (*посміхаючись*). C'est compter sans son hôte [3]. Це тепер зовсім нездійсненно. І, я вважаю, краще скоритися і допомогти йому одружитись.

Анна Дмитрівна. З розлученою, щоб він зустрічав чоловіка своєї дружини? Я не розумію, як ви може-

---

[1] Хоч би як він завинив перед нею,
[2] Якщо вона могла до такої міри його зачарувати,
[3] Ми не можемо самі розпоряджатися.

те спокійно про це говорити. Хіба це така жінка, яку мати хотіла б бачити дружиною свого єдиного сина, і такого сина?

Князь Абрезков. Та що ж робити, милий друже? Звичайно, краще б йому одружитися з дівчиною, яку ви знаєте, любите. А як цього не можна... А потім, якби він одружився з циганкою чи бозна з ким. А Ліза Протасова дуже хороша, мила жінка. Я по племінниці Неллі знаю її: лагідна, любляча і моральна жінка.

Анна Дмитрівна. Моральна жінка, яка зважується кинути чоловіка.

Князь Абрезков. Я не пізнаю вас. Ви недобрі, ви жорстокі. Чоловік її один з тих людей, про яких кажуть, що він тільки сам собі ворог. Але він ще більший ворог дружині. Це слабка, цілком пропаща, п'яна людина. Він прогайнував усі свої достатки, усі її достатки,— а в неї дитина... Як же ви осуджуєте жінку, що покинула такого чоловіка? І то не вона, а він її покинув.

Анна Дмитрівна. Ах, яка грязь, яка грязь. І я повинна бруднитися в ній.

Князь Абрезков. А ваша релігія?

Анна Дмитрівна. Так, так, прощення. «Як і ми прощаємо винуватцям нашим». Mais c'est plus fort que moi [1].

Князь Абрезков. Ну як же їй жити з таким? Якби вона й не любила іншого, вона повинна була б це зробити. Для дитини повинна. Він сам, її чоловік, розумна і добра людина, коли він при своєму розумі, радить їй це зробити...

ЯВА IV

Анна Дмитрівна, князь Абрезков, входить Каренін, цілує руку матері, вітається з князем Абрезковим.

Каренін. Мама́, я зайшов сказати вам одне: Єлизавета Андріївна зараз приїде, і я прошу, благаю вас тільки про одне: якщо ви й досі не згодні на мій шлюб...

Анна Дмитрівна *(перебиваючи його)*. Звичайно, й досі не згодна.

Каренін *(провадячи далі і хмурячись)*. ...то про-

[1] Але це вище моїх сил.

шу, благаю вас про одне: не кажіть про свою незгоду, не відмовляйте мені одразу.

Анна Дмитрівна. Я гадаю, що ми й не будемо ні про що таке говорити. Я принаймні ніяк уже не почну.

Каренін. Вона тим менше. Мені тільки хотілось, щоб ви взнали її.

Анна Дмитрівна. Не розумію одного: як ти погоджуєш своє бажання одружитися з пані Протасовою, при живому чоловікові, з твоїми релігійними переконаннями, що розвід суперечить християнству?

Каренін. Мамá, це дуже жорстоко! Невже ми всі такі непогрішні, що не можемо розійтися в наших переконаннях, коли життя таке складне? Мамá, за що ви такі жорстокі до мене?

Анна Дмитрівна. Я люблю тебе, хочу тобі щастя.

Каренін *(до князя Абрезкова)*. Сергію Дмитровичу!

Князь Абрезков. Певна річ, ви бажаєте йому щастя, але нам з нашою сивиною вже важко розуміти молодь. А особливо важко матері, яка привчила себе до думки про своє щастя для сина. Всі жінки так.

Анна Дмитрівна. Отож, отож. Всі проти мене. Звичайно, ти можеш зробити це, vous êtes majeur [1], але ти погубиш мене.

Каренін. Не пізнаю вас. Це гірше, ніж жорстокість.

Князь Абрезков *(до Вікто́ра)*. Перестань, Вікто́р. Мама говорить завжди гірше, ніж робить.

Анна Дмитрівна. Я скажу, що думаю і почуваю, і скажу, не ображаючи її.

Князь Абрезков. Це напевне.

ЯВА V

Анна Дмитрівна, князь Абрезков, Каренін і лакей входить.

Князь Абрезков. Ось і вона.

Каренін. Я піду.

Лакей. Єлизавета Андріївна Протасова.

---

[1] ти — повнолітній,

Каренін. Я йду, мамá. Будь ласка...

Князь Абрезков теж встає.

Анна Дмитрівна. Просіть. *(До князя Абрезкова)*. Ні, ви залишіться.

ЯВА VI

Анна Дмитрівна і князь Абрезков.

Князь Абрезков. Я гадав, вам легше en tête-à-tête [1].

Анна Дмитрівна. Ні, я боюсь. *(Метушиться)*. Якщо я захочу лишитися з нею tête-à-tête, я кивну вам. Ça dépendra... [2] А то мені лишитися самій з нею, це зв'яже мене. Я тоді так зроблю вам.

Князь Абрезков. Я зрозумію. Я певен, що вона сподобається вам. Тільки будьте справедливі.

Анна Дмитрівна. Як ви всі проти мене.

ЯВА VII

Ті ж. Входить Ліза в капелюшку, в візитній сукні.

Анна Дмитрівна *(підводячись)*. Я шкодувала, що не застала вас, але ось ви такі славні, що самі приїхали.

Ліза. Я ніяк не сподівалась. Я така вдячна вам, що ви побажали мене бачити.

Анна Дмитрівна. Ви знайомі? *(Показує на князя Абрезкова)*.

Князь Абрезков. Аякже, мав честь бути представленим.

Shake hands [3]. Сідають.

Моя племінниця Неллі мені часто розказує про вас.

Ліза. Так, ми дружні були дуже. *(Боязко оглядаючись на Анну Дмитрівну)*. І тепер приятелюємо. *(До Анни Дмитрівни)*. Я ніяк не сподівалась, що ви побажаєте мене бачити.

---

[1] сам-на-сам.
[2] Це залежатиме...
[3] Тиснуть одне одному руки.

Анна Дмитрівна. Я знала добре вашого чоловіка. Він приятелював з Віктóром і бував у нас перед своїм переїздом до Тамбова. Здається, там він одружився з вами?

Ліза. Так, ми там побрались.

Анна Дмитрівна. А потім, коли він знов переїхав до Москви,— він уже не бував у мене.

Ліза. Так, він майже ніде не бував.

Анна Дмитрівна. І не познайомив мене з вами.

Ніякове мовчання.

Князь Абрезков. Останній раз я зустрів вас у Денисових на спектаклі. Ви пам'ятаєте? Дуже було мило. І ви грали.

Ліза. Ні... так... аякже... пам'ятаю. Я грала.

Знову мовчання.

Анно Дмитрівно, простіть мені, якщо вам неприємно те, що я скажу, але я не можу, не вмію прикидатись. Я приїхала тому, що Віктор Михайлович сказав... тому що він, тобто... тому, що ви хотіли мене бачити... але краще все сказати... *(Схлипує)*. Мені дуже важко... а ви ласкаві.

Князь Абрезков. То я краще піду.

Анна Дмитрівна. Так, ідіть.

Князь Абрезков. До побачення. *(Прощається з обома жінками і виходить)*.

ЯВА VIII

Анна Дмитрівна і Ліза.

Анна Дмитрівна. Послухайте, Лізо... не знаю та й не хочу знати, як вас по батькові.

Ліза. Андріївна.

Анна Дмитрівна. Ну, все одно — Ліза. Мені шкода вас, ви мені симпатичні. Але я люблю Віктóра. Я одну істоту на світі люблю. Я знаю його душу, як свою. Це горда душа. Він був гордий ще семирічним хлопчиком. Гордий не ім'ям, не багатством, але гордий своєю чистотою, своєю моральною високістю, і він додержував її. Він чистий, як дівчина.

Ліза. Я знаю.

Анна Дмитрівна. Він не кохав жодної жінки. Ви перша. Не скажу, що я не ревную до вас. Я ревную. Але ми, матері,— у вас ще маленький, вам рано,— ми готуємось до цього. Я готувалась до того, щоб віддати його дружині і не ревнувати. Але віддати такій же чистій, як і він.

Ліза. Я... хіба я...

Анна Дмитрівна. Пробачте, я знаю, ви не винні, але ви нещасливі. І я його знаю. Тепер він ладен усе перенести і перенесе, і ніколи не скаже, але буде страждати. Його ображена гордість буде страждати, і він не буде щасливий.

Ліза. Я думала про це.

Анна Дмитрівна. Лізо, голубонько. Ви розумна, хороша жінка. Якщо ви любите його, то ви бажаєте його щастя більше, ніж свого. А якщо так, то ви не захочете зв'язати його і примусити каятись. Хоч він не скаже, ніколи не скаже.

Ліза. Я знаю, що не скаже. Я думала про це і ставила собі це запитання. Я думала і говорила йому. Але що я можу зробити, коли він каже, що не хоче жити без мене? Я говорила: будьмо друзями, але влаштуйте собі своє життя, не зв'язуйте своє чисте життя з моїм нещасливим. Він не хоче.

Анна Дмитрівна. Так, тепер не хоче.

Ліза. Умовте його покинути мене. А я згодна. Я люблю його для його, а не для свого щастя. Тільки допоможіть мені, не майте ненависті до мене. Будемо разом, люблячи, шукати добра для нього.

Анна Дмитрівна. Так, так, я полюбила вас. *(Цілує її).*

Ліза плаче.

Але все-таки, все-таки це жахливо. Якби він тоді, коли ви ще не виходили заміж, полюбив вас...

Ліза. Він каже, що полюбив тоді, але не хотів заважати щастю друга.

Анна Дмитрівна. Ах, як усе це тяжко. Але все-таки будемо любити одна одну, і бог допоможе нам знайти те, що ми хочемо.

ЯВА IX

Ті ж і Каренін.

Каренін *(входячи)*. Мама́, люба. Я все чув. Я сподівався цього: ви полюбили її. І все буде гаразд.

Ліза. Як я шкодую, що ви все чули,— я б не говорила.

Анна Дмитрівна. Все-таки нічого не вирішено. Я можу сказати одне, що якби не всі ці тяжкі обставини, я б рада була. *(Цілує її)*.

Каренін. Будь ласка, тільки не змінюйтесь.

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

Квартира скромна: ліжко, письмовий стіл, диван.

ЯВА I

Федя сам.

У двері стукають. З-за дверей жіночий голос: «Чого ти зачинився, Федоре Васильовичу? Федю, відчини».

ЯВА II

Федя і Маша.

Федя *(встає, відчиняє двері)*.

Входить Маша.

От спасибі, що прийшла. Нудно, страшенно нудно.

Маша. Чому ж до нас не прийшов? Знову п'єш? Ех ти, а обіцяв.

Федя. Ти знаєш що́ — грошей нема.

Маша. І навіщо я тебе покохала?

Федя. Машо!

Маша. Що Машо, Машо. Якби кохав, давно б розвід узяв. І там тебе просили. І кажеш, що не любиш. А тримаєшся за неї. Не хочеш, видно.

Федя. Ти знаєш, чому не хочу.

Маша. Дурниці все. Правду кажуть, що пуста ти людина.

Федя. Що я маю тобі говорити? Сказати, що мені боляче те, що ти кажеш, то ти сама це знаєш.

Маша. Нічого тобі не боляче...

Федя. Сама знаєш, що мені одна радість у житті — твоє кохання.

Маша. Моє кохання — річ звісна. А твого нема.

Федя. Ну, я запевняти не буду. Та й нема для чого, ти сама знаєш.

Маша. Федю, за що ти мене мучиш?

Федя. Хто кого.

Маша *(плаче)*. Недобрий ти.

Федя *(підходить і обіймає її)*. Машо! Чого ж бо ти? Перестань. Жити треба, а не рюмсати. Тобі це не личить. Красуне ти моя!

Маша. Кохаєш?

Федя. Кого ж мені кохати?

Маша. Тільки мене? Ну, читай, що ти написав.

Федя. Та тобі нудно буде.

Маша. Якщо вже ти писав, то добре буде.

Федя. Ну, слухай. *(Читає)*. «Пізно восени домовились ми з товаришем з'їхатися біля Муригінової площадки. Площадка ця була міцним островом з сильними виводками. Був темний, теплий, тихий день. Туман...»

ЯВА III

Федя і Маша.

У двері входять старий циган Іван Макарович і стара циганка Настасія Іванівна — Машині батьки.

Настасія Іванівна *(підступаючи до дочки)*. Тут проклята вівця, заблудна. Панові шанування. *(До дочки)*. Що ж ти з нами робиш? Га?

Іван Макарович *(до Феді)*. Недобре, пане, робиш. Дівку губиш. Ох, недобре. Погано робиш.

Настасія Іванівна. Надівай хустку, марш зараз. Бач, утекла! Що я хорові скажу? Плутаєшся з голяком. Що з нього візьмеш?

Маша. Не плутаюсь я... А кохаю пана і більш нічого. Я хору не кидаю, співатиму, а що...

Іван Макарович. Поговори ще, я тобі коси повидираю. Шкура! Хто так робив? Ні батько, ні мати,

ні тітка. Негаразд, пане. Ми тебе любили, скільки тобі задурно співали, тебе жаліли, а ти що зробив!

Настасія Іванівна. Занапастив дочку, кровну, єдину, ненаглядну, брильянтову, неоціненну, у гній втоптав, от що зробив. Бога в тобі нема.

Федя. Ти, Настасіє Іванівно, даремно на мене думаєш. Твоя дочка мені як сестра. Я її честь бережу. І ти не думай. А кохаю її... Що ж робити?

Іван Макарович. Та от не кохав, коли у вас гроші були. Записав би тоді в хор тисяч десять і взяв би любісінько. А тепер прогайнував, по-злодійськи викрав. Сором, пане, сором!

Маша. Він не викрадав. Я сама до нього прийшла. І тепер заберете, знов прийду. Люблю його та й годі. Міцніша від усіх ваших замків моя любов... Не хочу!

Настасія Іванівна. Ну, Машенько, сердешна, не бурчи. Недобре зробила, ну й ходім.

Іван Макарович. Ну, годі розмовляти. Марш! *(Бере за руку)*. Просимо пробачення, пане.

Всі троє виходять.

ЯВА IV

Федя. Входить князь Абрезков.

Князь Абрезков. Пробачте мені. Я мимоволі був свідком неприємної сцени.

Федя. З ким маю честь?.. *(Пізнає)*. Ах, князь Сергій Дмитрович. *(Вітається)*.

Князь Абрезков. Мимовільним свідком неприємної сцени. Я волів би не чути. Але, почувши, вважаю за обов'язок сказати, що чув. Мене направили сюди, і біля дверей я повинен був дожидати виходу цих добродіїв. Тим більше, що моїх постукувань у двері не чутно було за голосами, надто гучними.

Федя. Так, так. Уклінно прошу. Вдячний вам за те, що ви мені це сказали. Це дає мені право пояснити вам цю сцену. Те, що ви про мене подумаєте, мені байдуже. Але мені хочеться вам сказати, що докори, які ви чули цій дівчині-циганці, співачці — несправедливі. Ця дівчи-

на така ж чиста душею, як голуб. І мої відносини з нею дружні. Якщо, можливо, на них є відтінок поетичності, то це все-таки не плямує чистоти — честі цієї дівчини. От що мені хотілось вам сказати. То чого ви від мене бажаєте? Чим можу вам служити?

Князь Абрезков. Я, по-перше...

Федя. Пробачте мені, князю. Я поставив себе в таке становище в суспільстві, що моє недовге і давнє знайомство з вами не дає мені права на ваше завітання, якщо ви не маєте до мене справи,— в чім вона?

Князь Абрезков. Не буду заперечувати, ви вгадали. У мене є справа. Але все-таки прошу вас вірити, що зміна вашого становища ніяк не може впливати на моє ставлення до вас.

Федя. Вірю.

Князь Абрезков. Справа моя в тім, що син мого старого друга, Анни Дмитрівни Кареніної, і вона сама просили мене безпосередньо від вас довідатись про ваші взаємини... Ви дозволите мені говорити про ваші взаємини з вашою дружиною, Єлизаветою Андріївною Протасовою?

Федя. Мої взаємини з моєю дружиною — можу сказати: з колишньою моєю дружиною — цілком припинені.

Князь Абрезков. Я так і розумів. І тому тільки взяв на себе цю важку місію.

Федя. Припинені, спішу заявити, не з її, а з моєї, або, скорше, з моїх безконечних провин. Вона ж як була, так і залишилась бездоганною.

Князь Абрезков. Отож, Віктóр Каренін, особливо його мати, просили мене довідатись у вас про ваші наміри.

Федя *(з запалом)*. Які наміри? Ніяких. Я надаю їй цілковитої волі. Мало того, ніколи не порушу її спокою. Я знаю, що вона любить Віктóра Кареніна. І нехай. Я вважаю його за дуже нудну, але дуже хорошу, чесну людину, і я гадаю, що вона буде з ним (як це звичайно кажуть) щаслива. І... que le bon dieu les bénisse [1]. От і все.

Князь Абрезков. Так, але ми б...

---

[1] хай благословить їх бог милосердний.

Федя *(перебиває)*. І не думайте, щоб у мене було хоч найменше почуття ревнощів. Якщо я сказав про Віктóра, що він нудний, то я беру це слово назад. Він чудова, чудесна, моральна людина, майже протилежність мені. І він любив її з дитинства. Можливо, і вона його любила, коли виходила за мене. Це буває. Найкраща любов буває та, про яку не знаєш. Вона, я гадаю, завжди любила. Але, як чесна жінка, навіть самій собі в цьому не признавалась. Але це... якась тінь лежала на нашому сімейному житті... а втім, чого це я такий одвертий з вами?

Князь Абрезков. Будь ласка. Вірте, що для мене найважливіше в моїй місії певне моє до вас людське ставлення, моє бажання цілком зрозуміти ці взаємини. Я розумію вас. Розумію, що ця тінь, як ви чудово висловились, могла бути...

Федя. Та й була, і, можливо, через це я не міг задовольнитися тим сімейним життям, яке вона мені давала, і чогось шукав і захоплювався. А втім, я так ніби виправдуюсь. Я не хочу, та мені й не можна виправдуватись. Я *був*, сміливо кажу *був*, поганим чоловіком, *був*, тому що тепер я в свідомості своїй давно не її чоловік і вважаю її цілком вільною. От вам і відповідь на вашу місію.

Князь Абрезков. Так, але ви знаєте родину Віктóра і його самого. Його почуття до Єлизавети Андріївни весь час були і залишаються дуже шанобливими і суто дружніми. Він допомагав їй, коли їй було важко.

Федя. Так, я своєю розпустою допомагав їх зближенню. Що ж вдієш, так повинно було статися.

Князь Абрезков. Ви знаєте строгі православні переконання його і його сім'ї. Я не поділяю їх. Я ширше дивлюсь на речі. Але поважаю їх і розумію. Розумію, що для нього, і особливо для матері, немислиме зближення з жінкою без церковного шлюбу.

Федя. Так, я знаю його туп... прямолінійність, консерватизм у цьому відношенні. Але що ж їм потрібне? Розвід? Я давно сказав їм, що готовий дати, але умова взяти вину на себе, вся брехня, з цим пов'язана, дуже важка.

Князь Абрезков. Я цілком розумію вас і поділяю. Але як же бути? Я гадаю, можна так влаштувати... А втім, ваша правда. Це жахливо, і я розумію вас.

Федя (*стискає руку*). Дякую, милий князю. Я завжди знав вас за чесну, добру людину. Ну, скажіть, як мені бути? Що мені робити? Зглянь тесь на моє становище. Я не стараюсь стати кращим. Я негідник. Але є речі, яких я не можу спокійно робити. Не можу спокійно брехати.

Князь Абрезков. Я вас теж не розумію. Ви здібна, розумна людина, з такою чулістю до добра,— як це ви можете захоплюватись, можете забувати те, чого самі від себе вимагаєте? Як ви дійшли до цього, як ви занапастили своє життя?

Федя (*перемагає сльози хвилювання*). Ось уже десять років я живу своїм безпутним життям. І вперше така людина, як ви, пожаліла мене. Мене жаліли товариші, гультяї, жінки, але розумна, добра людина, як ви... Спасибі вам. Як я дійшов до своєї загибелі? По-перше, вино. Адже вино не то що смачне. А хоч би що я робив, я завжди почуваю, що це не те, що треба, і мені соромно. Я зараз говорю з вами, і мені соромно. А вже бути предводителем, сидіти в банку — так соромно, так соромно... І тільки коли вип'єш, перестає бути соромно. А музика,— не опери і Бетховен, а цигани. Це таке життя, енергія вливається в тебе! А тут ще милі чорні очі і усмішка. І чим це привабливіше, тим потім ще соромніше.

Князь Абрезков. Ну, а труд?

Федя. Пробував. Усе негаразд. З усього я невдоволений. Ну, та що про себе говорити! Спасибі вам.

Князь Абрезков. То що ж мені сказати?

Федя. Скажіть, що зроблю те, чого вони хочуть. Адже вони хочуть одружитися,— щоб ніщо не заважало їм одружитись?

Князь Абрезков. Звичайно.

Федя. Зроблю. Скажіть, що напевне зроблю.

Князь Абрезков. Коли ж? Коли ж?

Федя. Ну, скажімо, два тижні. Досить?

Князь Абрезков (*встаючи*). Так і можу сказати?

Федя. Можете. Прощайте, князю, ще раз дякую вам.

Князь Абрезков виходить.

ЯВА V

Федя сам.

Федя (*сидить довго, мовчки усміхається*). Добре, дуже добре. Так і треба, так і треба, так і треба. Чудесно.

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

КАРТИНА ПЕРША

В трактирі. Окремий кабінет. Половий вводить Федю та Івана Петровича Александрова.

ЯВА І

Федя, Іван Петрович і половий.

Половий. Сюди, будь ласка. Тут ніхто не турбуватиме, а папір зараз подам.

Іван Петрович. Протасов, я ввійду.

Федя *(серйозний)*. Та вже заходь, але я зайнятий і... Як хочеш — заходь.

Іван Петрович. Ти хочеш відповісти на їхні вимоги? Я тобі скажу як. Я б не робив так. Я завжди говорю прямо і дію рішуче.

Федя *(до полового)*. Пляшку шампанського.

Половий виходить.

ЯВА II

Федя та Іван Петрович.

Федя *(виймає револьвер і кладе)*. Зажди трохи.

Іван Петрович. Що ж? Ти застрелитись хочеш? Можна, можна. Я тебе розумію. Вони хочуть тебе

принизити. А ти їм покажеш, хто ти... Себе уб'єш револьвером, а їх — великодушністю. Я розумію тебе. Я все розумію, тому що я геній.

Федя. Еге ж, еге ж. Тільки...

Входить половий з папером і чорнильницею.

ЯВА III

Ті ж і половий.

Федя *(прикриває револьвер серветкою)*. Відіткни. Давай вип'ємо. *(П'ють. Федя пише)*. Зажди трохи.

Іван Петрович. За твою... велику подорож. Адже я стою вище за це. Я не буду тебе спиняти. І життя, і смерть для генія не мають великого значення. Я вмираю в житті і живу в смерті. Ти уб'єш себе, щоб вони, двоє людей, уболівали над тобою. А я — я уб'ю себе для того, щоб увесь світ зрозумів, що він утратив. І я не буду вагатись, роздумувати. Взяв *(хапає револьвер)*, раз — і готово. Але ще рано. *(Кладе револьвер)*. І писати мені нема чого, вони самі повинні зрозуміти... Ах ви...

Федя *(пише)*. Зажди трохи.

Іван Петрович. Жалюгідні люди! Метушаться, клопочуться. І не розуміють — нічого не розуміють... Я не до тебе. Я так, висловлюю свої думки. А що треба для людства? Дуже мало: шанувати своїх геніїв, а вони завжди вбивали їх, переслідували, мучили. Ні! Я не буду вашою іграшкою! Я виведу вас на чисту воду. Ні-і-і-і. Лицеміри!

Федя *(скінчив писати, випиває і читає)*. Йди собі, будь ласка.

Іван Петрович. Іти? Ну, прощавай. Я не буду тебе спиняти. Я зроблю те саме. Але ще рано. Я тільки хочу сказати тобі...

Федя. Гаразд. Ти скажеш, але потім, а тепер ось що, голубе: будь ласка, віддай оце хазяїнові *(подає йому гроші)* і спитай про лист та посилку на моє ім'я. Будь ласка.

Іван Петрович. Гаразд. То ти мене підождеш? Я ще важливе скажу тобі. Таке, чого ти не почуєш не

тільки на цьому світі, але і в майбутньому, принаймні доти, поки я не прийду туди. То все віддати?

Федя. Скільки треба.

Іван Петрович виходить.

ЯВА IV

Федя сам.

Федя *(зітхає з полегкістю, зачиняє за Іваном Петровичем двері, бере револьвер, зводить, прикладає до скроні, здригається і обережно опускає. Стогне)*. Ні, не можу, не можу, не можу.

Стукають у двері.

Хто там?

З-за дверей чути голос Маші: «Я».

Хто я? Ах, Маша...

Відчиняє двері.

ЯВА V

Федя і Маша.

Маша. Була у тебе, у Попова, у Афремова і догадалась, що тут. *(Бачить револьвер)*. Ото добре! От дурень! Далебі, дурень! Та невже ти справді?

Федя. Ні, не міг.

Маша. А мене хіба нема? Безбожник! Мене не пожалів. Ах, Федоре Васильовичу, гріх, гріх! За моє кохання...

Федя. Хотів їх відпустити, обіцяв. А брехати не можу.

Маша. А я?

Федя. Що ти? І тебе розв'язав би. Хіба тобі краще зі мною мучитись?

Маша. Виходить, краще. Не можу я без тебе жити.

Федя. Яке зі мною життя? Поплакала б та й прожила б.

Маша. І зовсім не плакала б, чорт з тобою. Якщо ти мене не жалієш. *(Плаче)*.

Федя. Машенько, голубко! Та я ж хотів краще зробити.

Маша. Собі краще.

Федя *(усміхаючись)*. Та як же собі краще, якби я себе вбив?

Маша. Звичайно, краще. Та чого тобі треба? Ти скажи.

Федя. Як чого треба? Багато чого треба.

Маша. Ну, чого? Чого?

Федя. Треба, по-перше, дотримати обіцянки. Це перше, і цього досить. Брехати і чинити всю ту гидоту, що потрібна для розводу,— не можу.

Маша. Припустімо, що це гидко. Я сама...

Федя. Потім, треба справді їх звільнити, і дружину, і його. Що ж, вони хороші люди. Навіщо їм мучитись?! Це два.

Маша. Ну, вже хорошого в ній мало, якщо вона тебе кинула.

Федя. Не вона кинула — я кинув.

Маша. Ну, добре, добре. Все ти. Вона ангел. Що ж іще?

Федя. А ще те, що ти — хороша, мила дівчинка, люблю тебе, і якщо лишуся жити, то погублю тебе.

Маша. Це вже не твій клопіт. Я сама про себе знаю, де загину.

Федя *(зітхає)*. А головне, головне... Що моє життя? Хіба я не бачу, що я пропащий, нездатний ні до чого. Всім і собі я став тягарем, як казав твій батько. Негодящий я...

Маша. От дурниці! Я від тебе не відліплюсь. Приліпилася, і край! А що ти погано живеш, п'єш та гуляєш... А ти жива людина. Кинь! От і все.

Федя. Легко сказати.

Маша. І зроби так.

Федя. Та от, як дивлюсь на тебе, то, здається, все зроблю.

Маша. І зробиш. Все зробиш. *(Бачить листа)*. А це що? Ти до них писав? Що ж писав?

Федя. Що писав? *(Бере листа і хоче розірвати)*. Тепер уже не треба.

Маша (*вириває листа*). Писав, що вбив себе? Так? Не писав про пістолет? Писав, що вбив?

Федя. Так, що мене не буде.

Маша. Давай, давай, давай! Читав ти «Що робити?»?

Федя. Читав, здається.

Маша. Нудний це роман, а одне дуже, дуже добре. Він, цей, як його, Рахманов, удав, ніби він утопився. І ти от не вмієш плавати?

Федя. Ні.

Маша. Ну от. Давай сюди свій одяг. Все, і бумажник.

Федя. Та як же?

Маша. Стривай, стривай... Їдьмо додому. Там переодягнешся.

Федя. Та це ж обман.

Маша. І чудово. Пішов купатись, одяг лишився на березі. В кишені бумажник і цей лист.

Федя. Ну, а потім?

Маша. А потім? А потім поїдемо звідси і житимем на славу.

ЯВА VI

Ті ж. Входить Іван Петрович.

Іван Петрович. От тобі й маєш! А револьвер? Я собі візьму.

Маша. Бери, бери, а ми їдемо.

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

Вітальня у Протасової.

ЯВА I

Каренін і Ліза.

Каренін. Він з такою певністю обіцяв, що я переконаний, що він додержить обіцянки.

Ліза. Мені совісно, але я повинна сказати, що те, що я дізналась про цю циганку, зовсім звільнило мене.

Не думай, щоб це були ревнощі. Це не ревнощі, а знаєш — звільнення. Ну, як вам сказати...

Каренін. Знов: *вам.*

Ліза *(усміхаючись).* Тобі. Та не заважайте, не заважай мені сказати, що я почуваю. Головне, що мучило мене, це те, що я почувала, що люблю двох. А це значить, що я аморальна жінка.

Каренін. Ти аморальна жінка?

Ліза. Але відколи я довідалась, що у нього є інша женщина, отже, я не потрібна йому, я звільнилась і відчула, що я можу, не збрехавши, сказати, що люблю вас — тебе. Тепер на душі у мене ясно, і мене мучить тільки моє становище. Отой розвід. Все це так нестерпно. Оте чекання.

Каренін. Зараз, зараз усе розв'яжеться. Крім того, що він обіцяв, я просив секретаря поїхати до нього з проханням і не повертатися сюди, поки він не підпише. Якби я не знав його, як знаю, я подумав би, що він навмисно це робить.

Ліза. Він? Ні, це все та ж його і слабість, і чесність. Не хоче говорити неправду. А тільки даремно послав йому гроші.

Каренін. Не можна ж. Це могло бути причиною затримки.

Ліза. Ні, гроші — це щось негарне.

Каренін. Ну, йому б уже можна було б бути менш pointilleux [1].

Ліза. Які ми стаємо егоїсти!

Каренін. Так, каюсь. Ти сама винна. Після цього чекання, цієї безнадійності я тепер такий щасливий. А щастя робить егоїстом. Ти винна.

Ліза. Ти гадаєш, що тільки ти. Я теж. Я почуваю, що вся сповнена, купаюсь у своєму щасті. Все: і Міка видужав, і твоя мати мене любить, і ти, і головне, я, я люблю!

Каренін. Так? без каяття, без повороту?

Ліза. З того дня все навколо змінилось у мені.

Каренін. І не може повернутись?

---

[1] вимогливим.

Ліза. Нікóли. Я тільки одного бажаю, щоб у тебе цьому було так само покладено край, як у мене.

ЯВА II

Ті ж і няня з дитиною.

Входить няня з хлопчиком. Хлопчик іде до матері. Вона бере його на коліна.

Каренін. Які ми нещасні люди.

Ліза. А що? *(Цілує дитину).*

Каренін. Як ти вийшла заміж і, повернувшись з-за кордону, я довідався про це і відчув, що втратив тебе, я був нещасливий, і мені було радісно від того, що ти пам'ятала мене. Мені цього було досить. Потім, коли встановились наші дружні взаємини і я відчув, що ти ласкава до мене, що є в нашій дружбі маленька іскра чогось більшого, ніж дружба, я був уже майже щасливий. Мене мучив тільки страх за те, що я нечесний щодо Феді. А втім, я завжди так добре усвідомлював неможливість інших взаємин, крім найчистішої дружби до жінки мого друга,— та й тебе я знав,— що це не мучило мене, і я був задоволений. Потім, коли Федя почав мучити тебе і я відчував, що я підтримка тобі і що ти боїшся моєї дружби, я був уже зовсім щасливий, і в мене починалась якась невиразна надія. Потім... коли він уже став неможливим, ти вирішила кинути його, і я вперше сказав усе, і ти не сказала ні, а в сльозах пішла від мене, я був цілковито щасливий, і якби мене запитали, чого я ще хочу, я б сказав: нічого. Але потім з'явилась можливість з'єднати з тобою життя; maman полюбила тебе, можливість ця почала здійснюватися; ти сказала мені, що любила і любиш мене, потім сказала мені, як тепер, що його нема для тебе, що ти любиш тільки мене,— чого б мені, здавалось, бажати? Але ні, тепер, тепер я мучуся минулим, хотілось би, щоб не було цього минулого, не було того, що нагадує про нього.

Ліза *(з докором).* Вікто́р!

Каренін. Лізо, ти пробач мені. Те, що я кажу, я кажу тому, що не хочу, щоб у мене була думка про тебе і від тебе прихована. Все це я сказав навмисно для того, щоб показати, який я поганий, і як я знаю, що йти далі

нікуди, що я повинен боротися з собою і подолати себе. І я подолав. Я люблю його.

Ліза. Так і треба. Я зробила все, що могла. Не я, а в моєму серці зробилось усе, чого ти міг бажати: з нього все зникло, крім тебе.

Каренін. Все?

Ліза. Все, все. Я б не стала говорити.

ЯВА III

Ті ж і лакей.

Лакей. Пан Вознесенський.

Каренін. Це він, від Феді з відповіддю.

Ліза *(до Кареніна)*. Запросіть сюди.

Каренін *(встає і йде до дверей)*. Ну, ось і відповідь.

Ліза *(віддає дитину няні)*. Невже все розв'яжеться, Віктóр? *(Цілує його)*.

ЯВА IV

Каренін, Ліза і Вознесенський входить.

Каренін. Ну що?

Вознесенський. Їх нема.

Каренін. Як нема? І не підписав прохання?

Вознесенський. Прохання не підписано... а залишено листа до вас і Єлизавети Андріївни. *(Подає з кишені листа)*. Я приїхав на квартиру. Мені сказали, що в ресторані. Я пішов. Тоді Федір Васильович сказав, щоб я прийшов через годину і знайду відповідь. Я прийшов, і от...

Каренін. Невже знову зволікання, відмовки?! Ні, це просто недобре. Як він упав!

Ліза. Та прочитай, що там?

Каренін розпечатує листа.

Вознесенський. Я не потрібен вам?

Каренін. Ні, прощайте, дякую... *(Спиняється, здивовано читаючи)*.

Вознесенський виходить.

ЯВА V

Каренін і Ліза.

Ліза. Що? що?

Каренін. Це жахливо.

Ліза *(хапає листа)*. Читай.

Каренін *(читає)*. «Лізо й Вікторе, звертаюсь до вас обох. Не говоритиму неправди, називаючи вас милими чи дорогими. Не можу подолати почуття гіркоти і докору,— докору собі, але все-таки болісного, коли думаю про вас, про ваше кохання, про ваше щастя. Все знаю. Знаю, що, незважаючи на те, що я чоловік, я збігом випадковостей став вам на заваді. C'est moi qui suis l'intrus [1]. Але все-таки не можу стриматись від почуття гіркоти і холодності до вас. Теоретично люблю вас обох, особливо Лізу, Лізоньку, але в дійсності більше, ніж холодний. Знаю, що я неправий і не можу змінитися».

Ліза. Як це він...

Каренін *(читаючи далі)*. «Але до діла. Те саме почуття, що мене роздвоює, і примусило мене інакше, ніж як ви хотіли, виконати ваше бажання. Брехати, грати мерзенну комедію, даючи хабарі в консисторії, і вся ця гидота нестерпна, осоружна мені. Хоч який я гидкий, але гидкий в іншому роді, а в цій гидоті не можу взяти участь, просто *не можу*. Інший вихід, до якого я приходжу,— найпростіший: вам треба побратися, щоб бути щасливими. Я заважаю цьому, отже, я повинен знищити себе...»

Ліза *(хапає Кареніна за руку)*. Вікто́р!

Каренін *(читає)*. «Повинен знищити себе. І я себе знищу. Коли ви одержите цього листа, мене не буде.

P. S. Дуже шкода, що ви надіслали мені гроші на ведення справи розводу. Це неприємно і несхоже на вас. Ну, нічого не вдієш. Я стільки разів помилявся. Можна і вам раз помилитись. Гроші повертаються. Мій вихід коротший, дешевший і вірніший. Про одне прошу: не гнівайтесь на мене і добром поминайте мене. А ще: тут годинникар Євгеньєв, чи не можете ви допомогти йому

---

[1] Це я — сторонній.

і влаштувати його? Він слабкий, але хороший. Прощайте. Федя».

Ліза. Він убив себе. Так?

Каренін (*дзвонить і біжить до передпокою*). Верніть пана Вознесенського!

Ліза. Я знала, я знала. Федя, милий Федя...

Каренін. Лізо!

Ліза. Неправда, неправда, що я не любила, не люблю його! Люблю тільки його! Люблю! І я його занапастила! Облиш мене.

Входить Вознесенський.

ЯВА VI

Ті ж і Вознесенський.

Каренін. Де ж Федір Васильович? Що вам сказали?

Вознесенський. Сказали, що вони вийшли зранку, залишили цього листа і більше не вертались.

Каренін. Про це треба довідатись. Лізо, я залишу тебе.

Ліза. Пробач мені, але я теж не можу брехати. Залиш мене тепер. Іди, довідуйся...

Завіса

ДІЯ П'ЯТА

КАРТИНА ПЕРША

Брудна кімната у трактирі. Стіл, за яким п'ють чай і горілку. На першому плані столик, біля якого сидить занепалий, обшарпаний Федя, за ним Пєтушков — уважлива, ніжна людина, з довгим волоссям, на вигляд духовна особа. Обидва трохи напідпитку.

ЯВА І

Федя і Пєтушков.

Пєтушков. Я розумію, розумію. Оце справжнє кохання! Ну й що ж?

Федя: Так, знаєте, якби ці почуття виявились у дівчини нашого кола, щоб вона пожертвувала всім для коханого; а тут циганка, вся вихована на корисливості, і ця чиста, самовіддана любов — віддає все, а сама нічого не вимагає. Особливо цей контраст.

Пєтушков. Так, це у нас, у живопису, вальором зветься. Тільки тоді можна зробити цілком яскравочервоний, якщо навкруги... Ну, та не в тім річ! Я розумію, розумію...

Федя. Так, і це, здається, один добрий вчинок у мене за душею — те, що я не скористався з її любові. А знаєте чому?

Пєтушков. Жалощі...

Федя. Ох, ні. Жалю до неї в мене не було. У мене завжди був захват перед нею, і коли вона співала,— ах, як співала, та й тепер, мабуть, співає,— і завжди я на неї дивився знизу вгору. Не занапастив я її просто тому, що любив. Справді любив. І тепер це хороший, хороший спогад. *(П'є).*

Пєтушков. От, розумію, розумію. Ідеально.

Федя. Я вам що скажу: були у мене захоплення. І одного разу я був закоханий, така була дама — красива, і я був закоханий, гидко, по-собачому, і вона призначила мені rendez-vous [1]. І я пропустив його тому, що вважав, що підло перед її чоловіком. І досі, дивно, коли згадую, то хочу радіти й хвалити себе за те, що вчинив чесно, і... каюсь, наче согрішив. А тут з Машею — навпаки. Завжди радію, радію, що нічим не осквернив цього свого почуття... Можу падати ще, весь упасти, все з себе продам, весь у вошах буду, в корості, а цей брильянт, не брильянт, а промінь сонця, так,— у мені, зі мною!

Пєтушков. Розумію, розумію. Де ж вона тепер?

Федя. Не знаю. І не хотів би знати. Все це було з іншого життя. І не хочу мішати з цим.

За столом ззаду чути крик жінки. Господар приходить з городовим, і її виводять. Федя і Пєтушков дивляться, слухають і мовчать.

Пєтушков *(після того, як там стихло)*. Так, ваше життя гідне подиву.

Федя. Ні, дуже просте. Адже перед усіма нами в нашому колі, в тому, де я народився,— три вибори — тільки три: служити, наживати гроші, збільшувати те паскудство, в якому живеш. Це мені було гидко, може, я не вмів, але, головне, було гидко. Другий — руйнувати це паскудство; для цього треба бути героєм, а я не герой. Або третій: забутися — пити, гуляти, співати. Це саме я й робив. І от доспівався. *(П'є)*.

Пєтушков. Ну, а сімейне життя? Я був би щасливий, якби в мене була дружина. Мене дружина занапастила.

Федя. Сімейне життя? Так. Моя дружина ідеальна жінка була. Вона й тепер жива. Але що тобі сказати? Не було ізюминки,— знаєш, у квасі ізюминка? — не було гри в нашому житті. А мені треба було забуватися. А без гри не забудешся. А потім я почав усяку гидоту чинити. А ти ж знаєш, ми любимо людей за те добро, яке ми їм зробили, і не любимо за те зло, яке їм чинили. А я їй накоїв лиха. Вона наче любила мене.

---

[1] побачення.

Пєтушков. Чому ви кажете: наче?

Федя. А тому кажу, що ніколи не було в ній того, щоб вона в душу мені влізла, як Маша. Ну, та не про те. Вона вагітна, годує, а я пропадаю і повертаюся п'яний. Певна річ, за це саме все менш і менш любив її. Так, так *(захоплюється)*, от зараз на думку спало: саме тому я люблю Машу, що я їй добро зробив, а не зло. Тому й люблю. А ту мучив за те... не то, що не люблю... Та ні, просто не люблю! Ревнував — так, але й це минулося.

ЯВА II

Ті ж і Артем'єв — з кокардою, з фарбованими вусами, в підлагодженій старій одежі.

Артем'єв. Приємного апетиту. *(Вклоняється Феді)*. Познайомилися з артистом, художником?

Федя *(холодно)*. Так, ми знайомі.

Артем'єв *(до Пєтушкова)*. Що ж, скінчено портрет?

Пєтушков. Ні, розстроїлось.

Артем'єв *(сідає)*. Я не заважаю вам?

Федя і Пєтушков мовчать.

Пєтушков. Федір Васильович розповідав про своє життя.

Артем'єв. Таємниці? То я не заважатиму, продовжуйте. Мені ви анітрохи не потрібні. Свині. *(Відходить до сусіднього стола і замовляє собі пива. Весь час слухає розмову Феді з Пєтушковим, перехиляючись до них)*.

Федя. Не люблю цього добродія.

Пєтушков. Образився.

Федя. Ну, бог з ним! Не можу. Як тільки така людина,— у мене слова не йдуть. От з вами мені легко, приємно. То що я говорив?

Пєтушков. Говорили, що ревнували. Ну, а як же ви розійшлися з вашою дружиною?

Федя. Ах! *(Замислюється)*. Це дивовижна історія. Дружина моя замужем.

Пєтушков. Як же це? Розвід?

Федя. Ні. *(Усміхається)*. Вона після мене залишилась удовою.

Пєтушков. Тобто як же?

Федя. А так: удовою. Мене ж нема.

Пєтушков. Як нема?

Федя. Нема. Я труп. Так.

Артем'єв перехиляється, прислухається

Бачите... вам я можу сказати. Та це вже давно, і прізвища мого справжнього ви не знаєте. Справа була так. Коли я вже до краю змучив мою дружину, прогайнував усе, що міг, і став нестерпний, з'явився покровитель їй. Не думайте, що що-небудь брудне, погане,— ні, мій-таки приятель, і хороша, хороша людина, тільки у всьому цілковита мені протилежність. А що у мене значно більше поганого, ніж хорошого, то це й була і є хороша, дуже хороша людина: чесний, твердий, стриманий і просто доброчесний. Він знав дружину з дитинства, любив її і потім, коли вона вийшла за мене, примирився з своєю долею. Але потім, коли я спаскудився, став мучити її, він почав частіше у нас бувати. Я сам бажав цього. І вони покохали одне одного, а я на той час зовсім пустився берега і сам кинув дружину. А тут іще Маша. Я сам запропонував їм одружитися. Вони не хотіли. А я ставав щодалі нестерпніший і нестерпніший, і скінчилося на тому, що...

Пєтушков. Як завжди...

Федя. Ні. Я певен і знаю, що вони залишились чистими. Він людина релігійна, вважав за гріх одружитися без благословення. Ну, почали вимагати розводу, щоб я погодився. Треба було взяти на себе вину. Потрібна була вся ця брехня... І я не міг. Вірите, мені легше було накласти на себе руки, ніж брехати. І я вже хотів був вкоротити собі віку. А тут добра людина каже: навіщо? І все влаштували. Прощального листа я послав, а на другий день знайшли на березі одяг і мій бумажник, листи. Плавати я не вмію.

Пєтушков. Ну, а як же тіло, не знайшли ж?

Федя. Знайшли. Уявіть собі — через тиждень знайшли якесь тіло. Покликали дружину дивитися. Тіло вже розклалося. Вона глянула.— Він? — Він.— Так і лишилося. Мене поховали, а вони одружилися і живуть тут і благоденствують. А я — ось який! І живу і п'ю.

Вчора ходив біля їхнього дому. Світло у вікнах, чиясь тінь пройшла по шторі. І часом погано, а часом нічого. Погано, як грошей нема...

Артем'єв *(підходить)*. Ну, вже пробачте, чув вашу історію. Історія дуже гарна і, головне, корисна. Ви кажете — погано, як грошей нема. Це вже нема гірше. А вам у вашому становищі треба завжди мати гроші. Адже ви — труп. Гаразд.

Федя. Дозвольте. Я не вам розповідав і ваших порад не бажаю.

Артем'єв. А я бажаю їх вам подати. Ви труп, а як оживете, то вони обоє, ваша дружина з добродієм, що благоденствують,— вони двоєженці, і в кращому разі їх вирядять у місця, не дуже віддалені. То навіщо ж вам без грошей бути?

Федя. Прошу вас дати мені спокій.

Артем'єв. Просто пишіть листа. Хочете, я напишу, тільки дайте адресу, і ви мені подякуєте.

Федя. Забирайтесь! Я до вас кажу. Я вам нічого не говорив.

Артем'єв. Ні, казали. Ось свідок. Половий чув, як ви говорили, що труп.

Половий. Ми нічого не знаємо.

Федя. Негідник.

Артем'єв. Я негідник? Гей, городовий! Акта скласти!

Федя встає, щоб іти. Артем'єв тримає його. Приходить городовий.

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

Дія відбувається в селі, на терасі, оброслій плющем.

ЯВА І

Анна Дмитрівна Кареніна, Ліза вагітна, нянька з дитиною.

Ліза. Тепер уже їде зі станції.

Хлопчик. Хто їде?

Ліза. Папа́.

Хлопчик. Папá їде зі станції?

Ліза. C'est étonnant comme il l'aime, tout-à-fait comme son père [1].

Анна Дмитрівна. Tant mieux. Se souvient-il de son père véritable [2].

Ліза *(зітхає)*. Я не кажу йому. Думаю, навіщо його збивати? А потім, думаю, що треба йому сказати. Ви як вважаєте, maman?

Анна Дмитрівна. Я вважаю, Лізо, що це справа почуття, і якщо ти зможеш віддатися своєму почуттю, то серце твоє підкаже тобі, що і коли треба сказати. Як дивно умиротворює смерть. Признаюсь, був час, коли він, Федя,— я ж його дитиною знала,— був мені неприємний, а тепер я тільки пам'ятаю його милим юнаком, другом Віктóра і тією запальною людиною, яка хоч і незаконно, нерелігійно, але пожертвувала собою для тих, кого любила. On aura beau dire, l'action est belle... [3] Сподіваюсь, Віктóр не забуде привезти шерсті, зараз вся вийде. *(Плете)*.

Ліза. Ось він їде.

Чути колеса й бубонці. Ліза встає і підходить до краю тераси.

Хтось із ним, дама. Маша! Я її сто років не бачила. *(Йде до дверей)*.

ЯВА II

Ті ж. Входять Каренін і Марія Василівна.

Марія Василівна [4] *(цілується з Лізою і Анною Дмитрівною)*. Віктóр мене зустрів і забрав.

Анна Дмитрівна. Чудово зробив.

Марія Василівна. Так, звичайно. Думаю, коли ще побачу, і знову відкладу. От і приїхала, якщо не проженете,—до вечірнього поїзда.

Каренін *(цілує дружину, і матір, і хлопчика)*. А я який щасливий, поздоровте мене. Два дні дома. Завтра все без мене зроблять.

Ліза. Чудово. Два дні. Давно не бувало. Поїдемо в пустинь. Добре?

---

[1] Аж дивно, як він його любить, зовсім як свого батька.
[2] Тим краще. Чи пам'ятає він свого справжнього батька?
[3] Що не кажи, вчинок прекрасний...
[4] В рукопису: Маша.

Марія Василівна. Який схожий! Який молодець! Тільки б не все успадкував: серце батькове.

Анна Дмитрівна. Але не слабкість.

Ліза. Все, все. Віктóр згодний зі мною, що якби тільки змолоду він був спрямований як слід...

Марія Василівна. Ну, я цього нічого не розумію. Я тільки не можу подумати про нього без сліз.

Ліза. І ми також. Як він виріс у нашій пам'яті.

Марія Василівна. Авжеж, я думаю.

Ліза. Як усе здавалось нерозв'язним один час. І як усе раптом розв'язалось.

Анна Дмитрівна. Ну, Віктóр, привіз шерсть?

Каренін. Привіз, привіз. *(Бере мішок і вибирає).* Ось шерсть, ось одеколон, і ось листи, і ось конверт казенний на твоє ім'я. *(Подає дружині).* Ну, Маріє Василівно, якщо вам бажано помитись, то я проведу вас. Мені й самому треба почиститись, а то зараз обідати. Лізо, адже в наріжну кімнату Марію Василівну?

Ліза бліда, тремтячими руками тримає листа і читає.

Що з тобою! Лізо! Що там?

Ліза. Він живий. Боже мій! Коли ж він звільнить мене! Віктóр! Що це? *(Ридає).*

Каренін *(бере папір і читає).* Це жахливо!

Анна Дмитрівна. Що? Та скажи-бо!

Каренін. Це жахливо. Він живий. І вона двоємужниця, і я злочинець. Це папір від судового слідчого, який викликає до себе Лізу.

Анна Дмитрівна. Яка жахлива людина... Навіщо він це зробив?

Каренін. Все брехня, брехня!

Ліза. О, як я ненавиджу його. Я не знаю, що я кажу... *(Виходить в сльозах. Каренін за нею).*

ЯВА III

Анна Дмитрівна і Марія Василівна.

Марія Василівна. Як же він зостався живий?

Анна Дмитрівна. Знаю лише, що як тільки Віктóр доторкнувся до цього моря бруду, вони затягнуть його. От і затягнули. Все обман, все брехня!

Завіса

ДІЯ ШОСТА

КАРТИНА ПЕРША

Камера судового слідчого.

ЯВА І

Судовий слідчий, Мельников та письмоводитель.

Судовий слідчий *(сидить за столом і розмовляє з Мельниковим. Збоку письмоводитель. Перебирає папери)*. Та я їй ніколи цього не говорив. Вона вигадала, а потім мені докоряє.

Мельников. Вона не докоряє, а тривожиться.

Судовий слідчий. Ну, гаразд, я прийду обідати. А тепер справа дуже цікава. *(До письмоводителя)*. Просіть.

Письмоводитель. Обох?

Судовий слідчий *(кінчаючи курити і ховаючи цигарку)*. Ні, саму пані Кареніну, або, вірніше, по першому чоловікові — Протасову.

Мельников *(виходячи)*. А, це Кареніна.

Судовий слідчий. Так. Брудна справа. Хоч, правда, я ще тільки починаю розслідування, але негаразд. Ну, прощай.

Мельников виходить.

ЯВА II

Судовий слідчий, письмоводитель і Ліза під вуаллю, в чорному, входить.

Судовий слідчий. Уклінно прошу. *(Показуючи на стілець)*. Повірте, дуже шкодую, що повинен ставити вам запитання, але ми змушені... Будь ласка, заспокойтесь і знайте, що ви можете не відповідати на запитання. Тільки моя думка, що вам, та й для всіх краще — правда. Завжди краще і навіть практичніше.

Ліза. Мені нема чого приховувати.

Судовий слідчий. Ну, то ось що. *(Дивиться в папери)*. Ваше ім'я, звання, віросповідання — це все я записав. Так?

Ліза. Так.

Судовий слідчий. Вас обвинувачується в тому, що ви, знаючи про те, що ваш чоловік живий, вийшли заміж за іншого.

Ліза. Я не знала.

Судовий слідчий. І ще в тому, що умовили свого чоловіка, підкупивши його грішми, вчинити обман,— удати, що він заподіяв собі смерть,— з тим, щоб звільнитися від нього.

Ліза. Це все неправда.

Судовий слідчий. Отже, дозвольте кілька запитань. Переслали ви йому в липні минулого року гроші — тисячу двісті карбованців?

Ліза. Гроші ці були його гроші. Вони були виручені за його речі. І в той час, коли я розсталася з ним і ждала від нього розводу, я послала їх йому.

Судовий слідчий. Так. Дуже добре. Гроші ці послано сімнадцятого липня, тобто за два дні до його зникнення.

Ліза. Здається, що сімнадцятого липня. Я не пам'ятаю.

Судовий слідчий. А чому в той же час припинено було клопотання в консисторії і відмовлено було адвокатові?

Ліза. Не знаю.

Судовий слідчий. Ну, а тоді, як поліція запро-

сила вас оглянути труп, як же впізнали ви в ньому свого чоловіка?

Ліза. Я була така схвильована тоді, що не дивилась на тіло, і така була певна, що це він, що коли мене запитали, я відповіла: здається, що він.

Судовий слідчий. Так, ви не роздивилися з цілком зрозумілого хвилювання. Гаразд. Ну, а чому, дозвольте спитати, від вас щомісяця посилалися гроші в Саратов, у те саме місто, в якому проживав ваш перший чоловік?

Ліза. Гроші ці посилав мій чоловік. І я не можу сказати про їх призначення, бо це не моя таємниця. Але тільки вони не посилались Федорові Васильовичу. Ми були цілком певні, що його нема. Це я можу вам твердо сказати.

Судовий слідчий. Дуже добре. Одне дозвольте вам зауважити, шановна добродійко,— ми слуги закону, але це не заважає нам бути людьми. І повірте, що я цілком розумію ваше становище і співчуваю йому. Ви були зв'язані з чоловіком, який розтрачував майно, зраджував вас, ну, одним словом, робив нещастя вам.

Ліза. Я любила його.

Судовий слідчий. Так, але все-таки для вас природно було бажати звільнитися, і ви обрали цей простіший шлях, не подумавши про те, що це призведе вас до того, що вважається за злочин — до двошлюбності,— це зрозуміло і мені. І присяжні це зрозуміють. І тому я радив би вам відкрити все.

Ліза. Я не маю що приховувати. Я ніколи не говорила неправди. *(Плаче)*. Я більше не потрібна?

Судовий слідчий. Я попросив би вас ще тут побути. Я не буду, не буду більше турбувати вас запитаннями. Тільки, будь ласка, прочитайте і підпишіть допит. Чи так висловлено ваші відповіді? Уклінно прошу сюди. *(Показує на крісло біля вікна. До письмоводителя)*. Попросіть пана Кареніна.

ЯВА III

Ті ж. Входить Каренін, строго, урочисто.

Судовий слідчий. Уклінно прошу.

Каренін. Дякую. *(Стоїть)*. Що вам потрібно?

Судовий слідчий. Я повинен вчинити допит.

Каренін. Як хто?

Судовий слідчий *(усміхаючись)*. Як судовий слідчий, а вам я повинен вчинити допит як обвинуваченому.

Каренін. Он як? В чому ж?

Судовий слідчий. В одруженні з заміжньою жінкою [1]. А втім, дозвольте поставити запитання по порядку. Сідайте.

Каренін. Дякую.

Судовий слідчий. Ваше ім'я?

Каренін. Віктор Каренін.

Судовий слідчий. Звання?

Каренін. Камергер, дійсний статський радник.

Судовий слідчий. Вік?

Каренін. Тридцять вісім років.

Судовий слідчий. Віри?

Каренін. Православної, під судом і слідством не перебував. Ну й що?

Судовий слідчий. Чи відомо було вам, що Федір Васильович Протасов живий, коли ви брали шлюб з його дружиною?

Каренін. Не було відомо. Ми обоє були певні, що він потонув.

Судовий слідчий. Куди ви посилали щомісяця гроші в Саратов після фальшивої звістки про смерть Протасова?

Каренін. Я не бажаю відповідати на це запитання.

Судовий слідчий. Дуже добре. З якою метою послані були вами гроші, тисячу двісті карбованців, панові Протасову перед самою симуляцією його смерті сімнадцятого липня?

Каренін. Ці гроші передала мені моя дружина.

Судовий слідчий. Пані Протасова?

Каренін. Моя дружина, щоб надіслати її чоловікові. Гроші ці вона вважала його власністю і, порвавши зв'язок з ним, вважала несправедливим затримувати ці гроші.

---

[1] В рукопису: В двоєженстві.

Судовий слідчий. Тепер ще одне запитання: чому ви припинили клопотання про розвід?

Каренін. Тому що Федір Васильович узяв на себе це клопотання і писав мені про це.

Судовий слідчий. Є у вас цей лист?

Каренін. Лист загубився.

Судовий слідчий. Як дивно, що загубилось і відсутнє все те, що могло б переконати правосуддя в справедливості ваших показань.

Каренін. Потрібно вам ще що-небудь?

Судовий слідчий. Мені нічого не потрібно, крім виконання свого обов'язку, а вам треба виправдатись, і я щойно радив пані Протасовій і те ж саме порадив би і вам: не приховувати того, що для всіх очевидно, а розказати все, як було діло. Тим більше, що пан Протасов у такому стані, що він уже показував усе, як було, і, мабуть, і на суді все так само покаже. Я б радив...

Каренін. Я попросив би вас залишатися в рамках виконання своїх обов'язків, а поради свої облишити. Можемо ми йти? *(Підходить до Лізи, вона встає і бере його за руку).*

Судовий слідчий. Шкодую дуже, що повинен затримати вас...

Каренін здивовано обертається.

О ні, не в тому розумінні, щоб арештувати вас. Хоч це і було б зручніше для розслідування істини, я не вдався до цього заходу. Я тільки хотів би при вас учинити допит Протасову і дати вам з ним очну ставку, при якій вам зручніше буде викрити його брехню. Прошу сідати. Покличте пана Протасова.

ЯВА IV

Ті ж. Входить брудний, занепалий Федя.

Федя *(звертається до Лізи і Кареніна).* Лізо, Єлизавето Андріївно, Віктóр. Я не винен. Я хотів зробити краще. А якщо винен... Простіть, простіть... *(Низько вклоняється їм).*

Судовий слідчий. Прошу вас відповідати на запитання.

Федя. Запитуйте.

Судовий слідчий. Ваше ім'я?

Федя. Та ви ж знаєте.

Судовий слідчий. Прошу вас відповідати.

Федя. Ну, Федір Протасов.

Судовий слідчий. Ваше звання, роки, віра?

Федя *(мовчить)*. Як вам не совісно питати ці дурниці? Запитуйте, що треба, а не дурниці.

Судовий слідчий. Я прошу вас бути обережнішим у своїх висловах і відповідати на мої запитання.

Федя. Ну, якщо не совісно, то будь ласка. Звання— кандидат, роки — сорок, віри — православної. Ну, далі?

Судовий слідчий. Чи було відомо панові Кареніну і вашій дружині, що ви живі, коли ви залишили свій одяг на березі річки і самі зникли?

Федя. Напевно ні. Я хотів справді вбити себе, але потім... Ну та цього не треба розповідати. Річ у тім, що вони нічого не знали.

Судовий слідчий. Як же ви поліцейському чиновникові показували по-іншому?

Федя. Якому поліцейському чиновникові? А, це коли він до мене прийшов у дім Ржанова. Я був п'яний і плів йому, що — не пам'ятаю. Все це — нісенітниця. Тепер я не п'яний і кажу всю правду. Вони нічого не знали. Вони вірили, що мене нема. І я радий був цьому. І це так би й зосталося, якби не негідник Артем'єв. І якщо хто винен, то лише я.

Судовий слідчий. Я розумію, що ви хочете бути великодушним, але закон вимагає істини. Для чого вам послані були гроші?

Федя мовчить.

Ви одержували через Симонова гроші, що їх посилали вам у Саратов?

Федя мовчить.

Чому ви не відповідаєте? В протоколі буде записано, що на ці запитання обвинувачений не відповідав, і це може дуже пошкодити і вам і їм. То як же?

Федя *(мовчить — і згодом)*. Ах, пане слідчий, як вам не сором? Ну чого ви лізете в чуже життя? Допалися до влади і, щоб показати її, мучите не фізично, а морально людей, які в тисячу разів кращі від вас.

Судовий слідчий. Прошу вас...

Федя. Нема чого просити. Я скажу все, що думаю. *(До письмоводителя)*. А ви пишіть. Принаймні вперше буде в протоколі розумна людська мова. *(Підвищує голос)*. Живуть троє людей: я, він, вона. Між ними складні взаємини, боротьба добра зі злом, така духовна боротьба, про яку ви уявлення не маєте. Боротьба ця кінчається певною ситуацією, яка все розв'язує. Всі заспокоєні. Вони щасливі — люблять пам'ять про мене. Я в своєму падінні щасливий тим, що я зробив усе, що слід, що я, нікчемний, пішов із життя, щоб не заважати сповненим життя і хорошим людям. І всі ми живемо. Раптом з'являється негідник, шантажист, який вимагає від мене участі в шантажі. Я проганяю його. Він іде до вас, до борця за правосуддя, до охоронця моральності. І ви, що одержуєте двадцятого числа по двогривеному за пакость, надягаєте мундир і з легким серцем збиткуєтесь над нами, над людьми, яких ви мізинця не варті, які вас до передпокою свого не пустять. Але ви добрались і раді...

Судовий слідчий. Я вас виведу...

Федя. Я не боюсь нікого, тому що я труп, і зі мною нічого не зробите; нема того стану, який був би гірший від мого. Ну й ведіть.

Каренін. Ми можемо йти?

Судовий слідчий. Зараз. Підписати протокол.

Федя. І які б смішні ви були, якби не були такі гидкі!

Судовий слідчий. Заберіть його. Я арештую вас.

Федя *(до Кареніна і Лізи)*. То простіть.

Каренін *(підходить і подає руку)*. Так, видно, повинно було бути...

Ліза проходить. Федя низько вклоняється.

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

Коридор в будинку Окружного суду. На заднім плані скляні двері, біля яких стоїть курєр. Правіше другі двері, куди вводять підсудних. До перших дверей підходить Іван Петрович, обшарпаний, хоче пройти.

ЯВА I

Курєр та Іван Петрович.

Курєр. Куди? Не можна. Бач, лізе!

Іван Петрович. Чому не можна? Закон гласить: засідання прилюдні.

Лунають оплески.

Курєр. А от не можна, та й усе. Заборонено.

Іван Петрович. Нечема! Не знаєш, з ким розмовляєш.

Входить молодий адвокат у фраку.

ЯВА II

Ті ж і молодий адвокат.

Молодий адвокат. Ви що, в справі?

Іван Петрович. Ні, я публіка. А ось нечема, цербер — не пускає.

Молодий адвокат. Адже тут не для публіки!

Іван Петрович. Знаю. Там не пускають. Але ж мене можна пустити.

Молодий адвокат. Зачекайте, зараз буде перерва. *(Хоче йти, зустрічає князя Абрезкова).*

ЯВА III

Ті ж і князь Абрезков.

Князь Абрезков. Дозвольте довідатись, в якому стані справа?

Молодий адвокат. Промови адвокатів. Петрушин говорить.

Знов оплески.

Князь Абрезков. Як підсудні переносять своє становище?

Молодий адвокат. З великою гідністю, особливо Каренін і Єлизавета Андріївна. Не їх судять, а вони судять суспільство. Це почувається. На цю тему й говорить Петрушин.

Князь Абрезков. Ну, а Протасов?

Молодий адвокат. Страшенно схвильований. Весь труситься якось. Та це зрозуміло з його життя. Але якось особливо роздратований: перебивав кілька разів і прокурора і адвокатів. В якомусь особливому збудженні.

Князь Абрезков. Яких же наслідків сподіваєтесь?

Молодий адвокат. Важко сказати. Склад присяжних мішаний. В усякому разі навмисності не визнають, але все-таки...

Виходить якийсь добродій. Князь Абрезков прямує до дверей.

Ви хочете пройти?

Князь Абрезков. Так, хотів би.

Молодий адвокат. Ви князь Абрезков?

Князь Абрезков. Я.

Молодий адвокат *(до кур'єра)*. Пропустіть. Тут зараз ліворуч стілець вільний. *(Пропускає князя Абрезкова)*.

Двері відчиняються, і видно адвоката, що промовляє.

ЯВА IV

Кур'єр, молодий адвокат та Іван Петрович.

Іван Петрович. Аристократи! Я аристократ духу. А це вище.

Молодий адвокат. Ну, вже вибачайте. *(Проходить)*.

ЯВА V

Кур'єр, Іван Петрович. Поквапно йде Пєтушков.

Пєтушков. А, здрастуй, Іване Петровичу! Як справа?

Іван Петрович. Та ще промови адвокатів. Та ось не пускають.

Кур'єр. А ви не галасуйте тут. Тут не трактир.

Знов оплески, відчиняються двері, виходять адвокати, глядачі: мужчини й дами.

ЯВА VI

Ті ж, дама і офіцер.

Дама. Чудово. Просто до сліз довів.

Офіцер. Краще за всякий роман. Тільки незрозуміло, як вона могла так кохати його. Жахлива постать!

ЯВА VII

Ті ж. Відчиняються другі двері, виходять підсудні: спочатку Ліза і Каренін і проходять коридором, за ними Федя — сам.

Дама. Тихше. Ось він. Погляньте, який він схвильований.

Дама і офіцер проходять.

Федя *(підходить до Івана Петровича)*. Приніс?

Іван Петрович. Ось він. *(Подає щось)*.

Федя *(ховає в кишеню і хоче йти; бачить Петушкова)*. Огидно, пошло! Нудно. Нудно. Безглуздо. *(Хоче йти)*.

ЯВА VIII

Ті ж і Петрушин — адвокат; товстий, рум'яний, жвавий, підходить.

Петрушин. Ну, голубе, справи наші хороші, тільки ви в останньому слові не напсуйте мені.

Федя. Та я не буду говорити. Що їм казати? Я не буду.

Петрушин. Ні, сказати треба. Та ви не тривожтесь. Тепер уже все гаразд. Ви тільки скажіть те, що ви мені говорили, що коли вас судять, то тільки за те, що ви не вчинили самогубства, тобто того, що розцінюється як злочин за законом і цивільним і церковним.

Федя. Я нічого не скажу.

Петрушин. Чому?

Федя. Не хочу й не скажу. Ви тільки мені скажіть: в гіршому разі що може бути?

Петрушин. Я вже говорив вам: у гіршому разі — заслання в Сибір.

Федя. Тобто кому заслання?

Петрушин. І вам і вашій дружині.

Федя. А в кращому?

Петрушин. Церковне каяття і, звичайно, розірвання другого шлюбу.

Федя. Тобто вони знову зв'яжуть мене з нею, тобто її зі мною?

Петрушин. Та це вже як повинно бути. Та ви не хвилюйтесь. І, будь ласка, скажіть, як я вам говорю. І край. Головне, нічого зайвого. Ну, а втім... *(Помітивши, що їх обступили і слухають).* Я втомився, піду посиджу, і ви відпочиньте, поки присяжні радяться. Головне, не боятися.

Федя. І іншого не може бути рішення?

Петрушин *(виходячи).* Ніякого іншого.

ЯВА IX

Ті ж, крім Петрушина, і судовий чиновник.

Судовий чиновник. Проходьте, проходьте; нічого в коридорі стояти!

Федя. Зараз. *(Виймає пістолет і стріляє собі в серце. Падає. Всі кидаються до нього).* Нічого, здається, добре. Лізо!..

ЯВА X

Вибігають з усіх дверей глядачі, судді, підсудні, свідки. Попереду всіх Ліза. Позаду Маша, Каренін, Іван Петрович і князь Абрезков.

Ліза. Що ти зробив, Федю? Навіщо?

Федя. Прости мені, що не міг... інакше розв'язати тебе. Не для тебе... мені так краще. Адже я давно... готовий.

Ліза. Ти будеш жити.

Лікар нахиляється, слухає.

Федя. Я без лікаря знаю... Віктóр, прощай... А Маша спізнилась... *(Плаче).* Як хороше... Як хороше... *(Кінчається).*

Завіса

ПРИМІТКИ

КАВКАЗЬКИЙ БРАНЕЦЬ

Оповідання «Кавказький бранець» написано в березні 1872 року. У листі до М. М. Страхова від 22 березня 1872 р. Толстой так говорить про нього: «Кавказький бранець» — це зразок тих прийомів і мови, якою я пишу й буду писати для дорослих».

Вперше «Кавказького бранця» було надруковано в журналі «Заря», 1872, № 2. Того ж таки року оповідання вийшло у складеній і виданій Толстим «Азбуці».

Окремою книжкою «Кавказького бранця» видав «Посредник» у 1885 році.

ЧИ БАГАТО ЛЮДИНІ ЗЕМЛІ ТРЕБА

Оповідання написане Толстим у травні — червні 1885 року. Тут відбилися враження Толстого від життя башкирів, побут яких він спостерігав влітку 1871 р. в самарських степах. Уперше оповідання опубліковано в IV книжці журналу «Русское богатство» за 1886 р. Того ж року воно ввійшло до збірника «Три сказки», з малюнками художника М. Є. Малишева (вид. «Посредника»). В цьому виданні викреслили одну фразу, яка здалась цензурі небезпечною: «Стали йому й червоним півнем погрожувати». Повністю оповідання було опубліковано в дванадцятій частині «Собрания сочинений графа Л. Н. Толстого», М., 1886.

НАЙМИТ ОМЕЛЯН І ПОРОЖНІЙ БАРАБАН

Толстой працював над казкою в травні 1886 року, використавши мотиви російської народної казки про те, як цар дає бідакові нездійсненні доручення, щоб занапастити бідака й заволодіти його красунею-дружиною.

За цензурних умов царської Росії казка не могла вийти в тому вигляді, як її створив Толстой, і вперше була надрукована 1891 року в Женеві, у виданні М. Єлпідіна, з приміткою наприкінці: «З народних казок, створених на Волзі в далекі від нас часи, відновив Лев Толстой».

1892 року під заголовком «Сказка», з численними переробками на вимогу цензури та з тією ж приміткою, її було опубліковано в збірнику «Помощь голодающим» (Москва). В цьому виданні слово «цар» було замінено словом «воєвода», «царський палац» — словом «палати», а замість слова «солдати» друкувалося «стрільці».

В автентичній редакції — без цензурних перекручень і з заголовком: «Работник Емельян и пустой барабан» — казку випустив «Посредник» окремою книжкою в 1906 році.

СМЕРТЬ ІВАНА ІЛЛІЧА

Повість написано в 1884—1886 рр. Задум її виник у Толстого, мабуть, ще 1881 року, під враженням смерті Івана Ілліча Мечникова (брата відомого російського вченого І. І. Мечникова), прокурора Тульського окружного суду.

Безпосередньо працювати над повістю Толстой почав аж навесні 1884 року. 27 квітня він записав у щоденнику: «Хочу почати й закінчити нове. Або смерть судді, або записки небожевільного», а 30 квітня та 1 травня відзначав у щоденнику свою роботу над повістю.

Первісний план «Смерті Івана Ілліча» був істотно відмінний від остаточної редакції повісті: про смерть Івана Ілліча розповідав його товариш, який одержав від удови померлого записки, що їх Іван Ілліч вів під час своєї тривалої хвороби. Проте з самого початку повість створювалась як соціально-викривальний твір. Намічаючи основну думку її, Толстой написав від особи оповідача: «Не можна, і не можна, і не можна так жити, як я жив, як я ще живу і як ми всі живемо. Я зрозумів це внаслідок смерті мого знайомого Івана Ілліча та записок, які він залишив» (Полн. собр. соч., т. 26, стор. 519). Перша редакція, створена 1884 року, є чорновим начерком початку повісті і не містить «записок» Івана Ілліча: розповідь уривається в ній на описі життя Івана Ілліча з його родиною в Москві та на згадці про початок його хвороби.

У грудні 1884 р. Толстой читав своїм домашнім уривок з початого твору, але потім у роботі над повістю настала перерва до серпня 1885 р. Близько 20 серпня Толстой писав Л. Д. Урусову: «Почав нині закінчувати й продовжувати смерть Івана Ілліча. Я, здається, розповідав вам план: опис простої смерті простої людини, описуючи з неї», тобто від першої особи (Полн. собр. соч., т. 63, стор 282).

Восени 1885 р. почалась наполеглива робота над повістю. Толстой відмовився в цей час від думки провадити розповідь у вигляді записок. У повість було введено численні сцени та психологічні деталі, що мали викрити фальш «приємного» і «пристойного» життя Івана Ілліча й усього навколишнього середовища. Згадування про «Смерть Івана Ілліча» особливо часті в листах Толстого до дружини, якій він обіцяв закінчити повість для видання «Произведений последних годов» (дванадцята частина «Сочинений графа Л. Н. Толстого»). 12 жовтня Толстой писав про своє бажання «закінчити саме Івана Ілліча», а 23 жовтня повідомляв: «Страшенно хочу написати Івана Ілліча і допіру їздив і думав про нього, але не можу тобі передати, до якої міри я весь захоплений тепер оцією роботою, що триває вже кілька років і тепер наближається до кінця» [1] (Полн. собр. соч., т. 83, стор. 511 і 523).

«Смерть Івана Ілліча» було закінчено в січні 1886 р. і тоді ж таки відіслано в друк.

Згодом в коректурах Толстой поробив у тексті багато змін та доповнень, отже, тільки 25 березня 1886 р. повість набрала свого остаточного вигляду.

«Смерть Івана Ілліча» вперше було опубліковано у виданні С. А. Толстої: «Сочинения графа Л. Н. Толстого». Часть двенадцатая. Произведения последних годов, М., 1886.

КРЕЙЦЕРОВА СОНАТА

Повість написано в 1887—1889 рр.

Задум її підказав Толстому відомий артист В. М. Андреєв-Бурлак. Він розповів письменникові, як у поїзді залізниці «один

---

[1] Робота, що «триває кілька років» і що не давала Толстому взятися до закінчення «Смерті Івана Ілліча»,— це стаття «Так що ж нам робити?», над якою він працював з 1882 року.

добродій розказав йому своє нещастя від зради дружини» («Дневники С. А. Толстой. 1860 — 1891 гг.», вид. М. і С. Сабашникових, М., 1928, стор. 160). В. М. Андреєв-Бурлак вперше був у Толстого 20 червня 1887 р. У жовтні цього року й зроблено первісний начерк повісті.

5 жовтня Толстой писав художникові М. М. Ге, що «затіяв... художнє» («Л. Н. Толстой и Н. Н. Ге. Переписка», М., 1930, стор. 104). Безперечно, тут ідеться про майбутню «Крейцерову сонату», так само як і в листі до М. М. Страхова, якого 16 жовтня 1887 р. Толстой повідомляв: «Я почав був нову роботу, та ось уже тижнів зо два не просуваюсь далі».

Первісний начерк, зроблений Толстим 1887 року, істотно відрізняється від остаточної редакції повісті: коротко і не так драматично розповідається в ньому про родинне життя Позднишева; інакше змальовано соціальний стан героя: він учений-хімік, що наполегливою працею здобув собі певне становище в суспільстві, дружина його — обмежена «купецька дочка». Родинна драма Позднишевих не мала ще глибокого соціального характеру і не давала приводу для викриття моральних і родинних підвалин привілейованих класів суспільства.

В одній із проміжних редакцій до повісті було введено мотив виконання сонати Бетховена, присвяченої Крейцеру, і художника перейменовано на музиканта Трухачевського. Зміни ці були зроблені навесні 1888 р. під враженням від виконання сонати скрипалем Лясоттою й С. Л. Толстим у хамовницькому домі Толстих. Після цього в праці над повістю зайшла довгочасна перерва. 14 березня 1889 р. Толстой писав Г. А. Русанову: «Чутка про повість має підставу. Я вже років два тому написав начорно повість справді на тему статевого кохання, але так недбало й незадовільно, що й не виправляю, і якби зайнявся цією думкою, то почав би писати заново» («Вестник Европы», 1915, № 3, стор. 15). Толстой відновив роботу над «Крейцеровою сонатою» аж 3 квітня 1889 р., занотувавши в щоденнику: «Хотів писати нове, але перечитав тільки всі початки і зупинився на «Крейцеровій сонаті».

Дальші записи свідчать про напружену роботу над «Крейцеровою сонатою». У травні — червні Толстой занотовує у щоденнику й записних книжках численні замітки, які потім дістали розвиток у тексті повісті. 2 липня в щоденнику відзначено: «Писав «Крейцерову сонату». Непогано. Скінчив усе. Але треба все тепер спочатку виправити». Тоді ж таки намічений був план переробки: «Заборону родити треба зробити центральним місцем.

Вона без дітей доведена до необхідності впасти. Ще про егоїзм матері». 4 липня в щоденнику Толстой підбиває підсумок своїм роздумам про шляхи зміни повісті: «Вся драма повісті, яка весь час не виходила в мене, тепер ясна в голові. Він виховав її чуттєвість. Лікарі заборонили родити. Вона нагодована, вичепурена, і всі спокуси мистецтва. Як же їй не впасти? Він мусить відчувати, що він сам довів її до цього, що він убив її раніше, коли зненавидів, що він шукав приводу і радий був йому». У наміченому тут напрямі тривала робота до 24 липня 1889 р., коли Толстой вирішив знов переробити написане, «внісши кохання і жалість до неї» (дружини Позднишева). Однак намір «перетворити» повість у цьому плані було здійснено лише незначною мірою: мабуть, Толстого стримувало те, що мотив «жалості» ослабив би драматизм і соціально-викривальний пафос твору.

31 серпня 1889 р. Толстой читав «Крейцерову сонату» в родинному колі. І тоді ж він записав у щоденнику: «Увечері читав усім «Крейцерову сонату». Підняло всіх. Це дуже потрібно. Вирішив друкувати в «Неделе». А 9 вересня Толстой повідомляв В. Г. Черткова: «Повість «Крейцерова соната», або «Як чоловік убив дружину», я майже закінчив і радий, що написав це. Знаю, що те, що там написано, потрібне людям» (Полн. собр. соч., т. 86, стор. 257).

Але, переглянувши «Крейцерову сонату» перед відісланням до друку, Толстой лишився незадоволений написаним (запис у щоденнику 16 вересня) і заходився знову переробляти її. Через місяць, десь близько 21 жовтня, список повісті було відвезено до Петербурга. 28 жовтня відбулося її читання на квартирі Кузмінських, і слідом за тим цей варіант повісті став широко розповсюджуватися в літографованих та гектографованих виданнях. Толстой тимчасом і далі працював над «Крейцеровою сонатою», і вже аж 8 грудня 1889 р. була закінчена її остання редакція.

Друкувати «Крейцерову сонату» Толстой вирішив у збірнику «В память С. А. Юрьева», але цензура заборонила опублікування повісті в збірнику. Одночасно «Крейцерову сонату» набирали для видання «Сочинений гр. Л. Н. Толстого», вид. С. А. Толстої, але й тут її заборонила цензура. Аж після довгих клопотань С. А. Толстої їй пощастило добитися дозволу на опублікування, і «Крейцерова соната» побачила світ у червні 1891 р. в тринадцятій частині «Сочинений гр. Л. Н. Толстого». Повість було опубліковано разом з «Післямовою» до неї, яку Толстой почав пи-

сати в жовтні 1889 р. і закінчив у квітні 1890 р. як «відповідь на питання: що думає сам автор про предмет оповідання» (Полн. собр. соч., т. 86, стор. 271).

У своїй «Післямові до «Крейцерової сонати», пояснюючи смисл повісті, письменник значно збіднив її зміст, звівши його до проповіді євангельських «істин».

ДВА ДІДИ

В основу оповідання Толстой поклав притчу, яку чув від олонецького сказителя В. П. Щегольонка, коли той гостював у Ясній Поляні в липні 1879 року.

У записній книжці Толстого за 1879—1880 рр. є скорочений запис розповіді Щегольонка.

Оповідання «Два діди» написано наприкінці травня — на початку червня 1885 р. Вперше опубліковано 1886 року у вид. «Посредника», з малюнками художника О. Д. Ківшенка на обгортці.

ВЛАДА ТЕМРЯВИ, АБО „ЗАВ'ЯЗ ПАЗУРЕЦЬ — І ПТАШИНІ КІНЕЦЬ"

Драму «Влада темряви» Толстой написав восени 1886 року.

У січні 1896 року Толстой казав співробітникові газети «Новости»: «Фабулу «Влади темряви» я майже цілком узяв із справжньої карної справи, яку розглядав Тульський суд... У цій справі було якраз таке саме, яке наведено і у «Владі темряви», вбивство дитини, прижитої від пасербиці, причім винний в убивстві так самісінько каявся привселюдно на весіллі цієї пасербиці... Отруєння чоловіка придумав я, але навіть головні постаті навіяла справжня подія».

З суттю карної справи ознайомив Толстого прокурор Тульського окружного суду М. В. Давидов 1880 року. Однак художнє опрацювання цього матеріалу Толстой розпочав лише через шість років. У жовтні 1886 року до Ясної Поляни приїздив знайомий Толстого О. О. Стахович; на просьбу Толстого він читав уголос п'єси Гоголя й Островського. Коли за три тижні Стахович знову приїхав до Ясної Поляни, Толстой сказав йому: «Вашим читанням ви розворушили мене. Після вас я написав драму... Або ж я дав-

но нічого не писав для театру, або справді вийшло чудо, чудо!» (А. А. Стахович, Клочки воспоминаний, 1912).

Толстой працював над «Владою темряви» з великим творчим піднесенням. Кожний з п'яти актів драми він правив багато разів. Всього «Влада темряви» має сім редакцій. Первісна назва драми була: «Коготок увяз — всей птичке пропасть». Оцінюючи свою роботу над п'єсою, Толстой писав Черткову: «Здається, що я грішив з нею, надто вже її обробляв».

Надзвичайно багато працював письменник над мовою п'єси. Щоденники й записні його книжки кінця 70-х та початку 80-х років повні записаних ним народних слів, приказок, прислів'їв. Толстой казав Полю Буайо: «Я пограбував свої записні книжки, щоб написати «Владу темряви».

Вперше «Владу темряви» надруковано в «Сочинениях гр. Л. Н. Толстого», часть двенадцатая, М., 1886.

П'єсу «Влада темряви» захоплено зустріла прогресивна громадськість тогочасної Росії. І. Ю. Рєпін писав Толстому 4 січня 1887 року: «Учора читали Вашу нову драму у В. Г. Черткова. Це така разюча правда, така безпощадна сила відтворення життя» («Лев Толстой и И. Репин», т. I, 1949, «Искусство»). «Нічого подібного я не читав багато-багато років», захоплено писав Толстому В. В. Стасов («Лев Толстой и В. В. Стасов. Переписка», 1929).

В. І. Немирович-Данченко, згадуючи про те враження, яке справила на нього драма «Влада темряви», писав: «Не перебільшуючи можу сказати, що я тремтів від художнього захвату, від чудового змалювання образів і багатющої мови» (В. И. Немирович-Данченко, Из прошлого, 1936).

Зовсім по-іншому зустріла «Владу темряви» реакційна преса. Слід згадати, що драма з'явилась тоді саме, коли вся «казенна» Росія святкувала 25-у річницю так званого «визволення селян». Те, що Толстой розповів у п'єсі про життя народу, було абсолютно не подібне до того, як офіціально малювалося селянське життя.

На «команду» обер-прокурора найсвятішого синоду Побєдоносцева охоронна преса посилила цькування Толстого. Церковники заявили, що п'єса «справляє якнайтяжче, гнітюче враження» («Московские церковные ведомости», 1887, № 10). Вважаючи, що п'єса «занадто реальна і жахлива своїм сюжетом», цар зажадав від міністра внутрішніх справ, щоб «покладено було край цьому неподобству Л. Толстого. Він чисто нігіліст і безбожник. Непогано було б заборонити тепер продаж його драми» («Красный архив», 1922, т. I).

1886 року цензура заборонила виставляти драму на сцені. 1890 року її все ж таки поставили на аматорській сцені у Присьолкових, в Царському Селі.

За кордоном «Владу темряви» ставили в багатьох великих містах Європи, і вона мала неабиякий успіх у демократичного глядача.

Зустрівшись у 1893 році в Тулі з К. С. Станіславським, Толстой сказав йому: «Потіште старого — здійміть заборону з «Влади темряви» і зіграйте її» (К. Станиславский, Моя жизнь в искусстве). Аж після довгочасної боротьби з цензурою передові діячі російського театру домоглися 1895 року дозволу ставити «Владу темряви» на сцені. Першими її поставили столичні театри: Александрінський — у Петербурзі і Малий — у Москві, а далі її ставило багато провінціальних театрів країни.

На сцені московського театру «Скоморох» драму було зіграно понад сто разів поспіль; на 36-й виставі був у театрі Л. М. Толстой.

1902 року «Владу темряви» поставив Московський Художній театр.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції «Владу темряви» часто ставили на сценах робітничих клубів і в колгоспних театрах.

ПЛОДИ ОСВІТИ

Комедію було закінчено 1890 року.

Ще не завершивши драми «Влада темряви», Толстой 1886 року почав роботу над п'єсою «Плоди освіти», але потім тимчасово припинив її.

Взимку 1889 року Толстой відновив роботу над комедією «Плоди освіти» для домашньої вистави. Тоді ж таки в Ясній Поляні почались репетиції. Учитель Яснополянської школи О. М. Новиков згадує:

«Коли Толстой побачив, що взялись до діла серйозно, він зажадав, щоб влаштували репетицію при ньому, на репетиції робив зауваження, обговорював деталі, а другого ранку звелів зібрати усі вже розписані ролі та п'єсу і засів переробляти її... Купка молоді з захопленням переписувала вранці ролі, увечері відбувались репетиції — і мало не щодня після них Толстой знову збирав ролі і знову переробляв п'єсу. П'єсу створювано прямо

для виконавців і переписувано та перероблювано принаймні разів 20—30, але остаточно оброблено її вже після вистави, в січні 1890 року (вистава відбулась 30 грудня 1889 року)». («Л. Н. Толстой», ГИЗ, 1928).

Напружено працюючи над п'єсою, Толстой 21 січня 1890 року записав до щоденника: «Виправляв комедію, читав... Дивна річ оте дбання про довершеність форми. Не пусте воно. Але не пусте тоді, коли зміст добрий.— Якби Гоголь написав свою комедію грубо, недосконало, її не читала б і одна мільйонна частина тих, хто читає її тепер. Треба загострити художній твір, щоб він пройняв. Загострити і, значить, зробити його досконалим художньо — тоді він пройде крізь байдужість і повторенням візьме своє».

П'єса «Плоди освіти» має вісім редакцій. У першій редакції першої дії було 30 яв, в остаточному тексті — 62. У першій редакції третьої дії було 13 яв, в остаточному тексті — 23. Збільшилося й число дійових осіб. В остаточному тексті на перший план вийшли ролі селян. Сатирично загострюючи комедію, автор зробив центром її ті сцени, в яких показано ставлення панів до селян і селян до панів. Змінилася й назва. Попервах п'єса звалася «Спириты», потім «Исхитрилась», далі «Исхитрилась, или Плоды просвещения» і аж в остаточній редакції дістала назву «Плоды просвещения».

Вперше комедію було опубліковано в книжці «В пам'ять Юрьева. Сборник, изданный друзьями покойного», М., 1891. Охоронна й ліберальна преса виступила проти п'єси, з огляду на її викривальну спрямованість: «Толстой надто захопився викривальною стороною своєї праці... Комедія перетворилась на сатиру» (Н. И. Николаев, Театрально-критические очерки, Київ, 1897). «З кожного діалога, з кожної фрази можна скласти цілий ряд викривальних статей» («Театральный мирок», № 42).

Вперше комедію було показано на аматорській виставі у Ясній Поляні 30 грудня 1889 року. Виставу було повторено в Тулі з тим самим складом виконавців. У квітні 1890 року комедію в «пом'якшеному» вигляді, у виконанні аматорів, було показано цареві й двірським. Але ж і в такому вигляді Олександр III визнав комедію «незручною» для театру і дозволив її лише для аматорських вистав. Однак і для аматорських вистав треба було мати додатковий дозвіл губернатора.

Аж 1891 року цензура дозволила ставити комедію на сцені

імператорських театрів. 1894 року її дозволено було і для інших театрів, крім вистав для «простого» народу.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції «Плоди освіти» ставило багато театрів нашої країни, зокрема Московський Малий театр і Московський Художній академічний театр ім. Горького.

ЖИВИЙ ТРУП

Толстой працював над драмою з перервами у січні — листопаді 1900 року.

Задум драми виник у Толстого значно раніше: в щоденнику за 1897 рік є запис: «Думав про Хаджі-Мурата. Учора ж таки цілий день складалася драма-комедія «Труп».

В основу сюжету драми «Живий труп» лягла судова справа подружжя Гімер, з якою Толстой ознайомився 1897 року. Суть цієї справи така. Подружжя М. С. та К. П. Гімер розійшлось, бо чоловік Гімер спився, втратив посаду й опинився «на дні». На просьбу дружини він симулював самогубство, і К. П. Гімер вийшла заміж за іншого, як удова. Симуляція випадково виявилася, і подружжя Гімер стало перед судом.

Як можна бачити з конспектів, п'єса «Живий труп» мала складатися з 15 картин. Толстой написав 12 картин. Письменник не завершив також і художню обробку драми.

Вперше п'єсу було опубліковано після смерті Толстого в газеті «Русское слово» 23 вересня 1911 року, за редакцією В. Г. Черткова, і тоді ж таки вона вийшла окремим виданням.

Реакційна преса побачила в п'єсі «повалення основ», «знущання з законів його величності» (див. «Обозрение театров», 1911, 2 жовтня).

Драму «Живий труп» вперше було поставлено на сцені Московського Художнього театру 23 вересня 1911 року. Вистава пройшла з великим успіхом. У хроніці «Толстовского ежегодника» подано відомості про те, що лише за час від 1 січня до 15 жовтня 1912 року «Живий труп» ставили 243 театри 9 000 разів. За цей же час у Московському Художньому театрі драма пройшла 59 разів.

Як розповідає Н. К. Крупська у своїх спогадах, Володимир Ілліч бачив «Живий труп» на сцені Бернського театру. «Ми рідко ходили в театр,— пише Н. К. Крупська.— Підемо було, але нік-

чемність п'єси або фальш гри завжди різко били по нервах Володимира Ілліча. Звичайно підемо в театр і після першої дії йдемо додому. З нас сміялися товариші — марно гроші переводимо.

Але одного разу Ілліч досидів до кінця; це було, здається, наприкінці 1915 р., в Берні, ставили п'єсу Л. Толстого «Живий труп». Хоч ішла вона по-німецькому, але актор, який грав князя, був росіянин, він зумів передати задум Л. Толстого. Ілліч напружено і схвильовано стежив за грою» («Ленин о литературе», М., 1941).

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції драму «Живий труп» часто ставлять на сценах столичних і периферійних театрів.

СЛОВНИК ВЛАСНИХ ІМЕН І ВАЖКИХ ДЛЯ РОЗУМІННЯ СЛІВ

Абулія — безвольність; втрата або ослаблення волі внаслідок хвороби.

Акорд — сполучення кількох звуків різної висоти, що сприймаються слухом як звукова єдність.

Аналгезія — втрата відчуття болю.

Анданте — частина музичного твору чи окрема п'єса, виконувана в повільному темпі.

Арпеджіо (arpeggio) — виконання звуків акорду не одночасно, а послідовно, одного по одному.

Бахилки — селянське взуття на зразок черевиків.

Бернар Сарра (1844—1923) — французька драматична актриса.

Брикабрак — крамниця ношених речей.

Буддизм — одна з поширених релігій, яка проповідує відхід від активного громадського життя, аскетизм, непротивлення злу та покірність долі.

Валлас Альфред Россель (1823—1913) — англійський реакційний натураліст, прихильник і пропагандист спіритизму.

Гартман Едуард (1842—1906) — німецький філософ, метафізик, песиміст.

Домострой — російський писаний пам'ятник XV—XVI ст.ст., свого роду статут громадських, родинних і господарських відносин заможного городянина. Основне положення Домостроя — ствердження необмеженої влади голови родини над усіма домочадцями.

Ексцес (ексес) — тут в розумінні надмірності, нестриманості.

Ернст Генріх Вільгельм (1814—1868) — відомий австрійський скрипаль, автор численних п'єс для скрипки.

Каталепсія — заціпеніння м'язів, при якому вони зберігають надане їм положення.

Кізеветтер (1766—1819) — німецький філософ-ідеаліст. Його підручник логіки було перекладено на російську мову.

Клак — складаний циліндр.

Контрактура — стягування, зведення; вимушене положення суглобів з обмеженою рухомістю в них.

Крукс Вільям (1832—1919) — англійський фізик і хімік.

Піччикато (піццикато) — прийом гри на струнно-смичковому інструменті, коли звуки добувають з допомогою щипка струн пальцями, не користуючись смичком.

Престо — частина музичного твору чи окрема п'єса, виконувана в швидкому темпі.

Ристалище — змагання, а також місце для гімнастичних, кінських та інших змагань.

Саразате (де) Пабло (1844—1908) — іспанський скрипаль і композитор, був у Росії в 1879, 1883, 1898 роках.

Сізіфова робота — важка, марна праця.

Труба — Трубна площа в Москві.

Урія — біблійний персонаж.

Фріна — натурщиця славетних грецьких скульпторів Праксітеля й Апеллеса.

Фрондувати — бути в опозиції, висловлювати невдоволення.

Шарко Жан Мартен (1825—1893) — французький невропатолог.

Шекери — релігійна секта, яка виникла в Англії в середині XVIII ст. і проповідувала безшлюбність

ЗМІСТ

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

стор.

Кавказький бранець. *Переклад В. Лапія* 7
Чи багато людині землі треба. *Переклад Ф. Гавриша* . 31
Наймит Омелян і порожній барабан. *Переклад Ф. Гавриша* 44
Смерть Івана Ілліча. *Переклад Ф. Гавриша* 52
Крейцерова соната. *Переклад Ф. Гавриша* 108
Два діди. *Переклад Ф. Гавриша* 184

П'ЄСИ

Влада темряви, або «Зав'яз пазурець — і пташині кінець». *Переклад Д. Бобиря.* 207
Плоди освіти. *Переклад Ю. Мокрієва* 293
Живий труп. *Переклад Б. Тена* 397

Примітки 467
Словник 480

Редактор *О. Е. Пархомовська*
Художник *І. П. Хотінок*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *О. П. Яхніс*
Коректор *А. В. Кудрявцева*

*

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ
Сочинения в двенадцати томах. Том X

(На украинском языке)

*

Здано на виробництво 15. X. 1959 р.
Підписано до друку 25. XII. 1959 р.
Формат паперу 84×108/32. Папер. арк. 7,563.
Друк. арк. 24,805. Обліково-видавн. арк. 22,546.
Ціна 8 крб. 75 коп. Зам. № 1579.
Тираж 10 000 (1—5000).

Держлітвидав України,
Київ, вул. Володимирська, 42.

*

Книжкова фабрика ім. Фрунзе
Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

С 1/1—1961 г.
Цена _____ руб. 88 коп.

21

Экспедиция